

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Головата Лариса Володимирівна

УДК 655.4(4)(091)“1939/1945”

**УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1939–1945**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Даниленко Віктор Михайлович,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор

Київ-2014

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ДАЛО – Державний архів Львівської області
ІНО – Інститут націоналістичної освіти
КНВ – Культурно-наукове видавництво
ЛМК – Літературно-мистецький клуб
МВБУ – Музей визвольної боротьби України
НСДАП – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини
НОУС – Націоналістичне об'єднання українських студентів у Берліні
НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
НФП – Німецький фронт праці *див.* DAF
ОПУС – Об'єднання праці українських студентів
ОУН – Організація українських націоналістів
ПУН – Провід українських націоналістів
РКУ – Райхскомісаріат Україна
РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів
СПУГА – Спілки професорів УГА
ТПУГА – Товариство прихильників Української господарської академії
УГ – Українська громада
УГА – Українська господарська академія в Подєбрадах
УВУ – Український вільний університет
УДК – Український допомоговий комітет
УІФТ – Українське історично-філологічне товариство в Празі
УКК – Український крайовий комітет
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНО – Українське національне об'єднання
УНР – Українська Народна Республіка
УНС – Український народний союз
УСДП – Українська соціал-демократична партія

УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УПА – Українська повстанська армія
УТГІ – Український технічно-господарський інститут
УУД – Українська установа довір'я
УУОП – Українське учительське об'єднання праці
УЦК – Український центральний комітет
УЧІ – Український чорноморський інститут
ФНЄ – Фронт національної єдності
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦДІА, м. Львів – Центральний державний історичний архів України у Львові
DAF – Deutsche Arbeitsfront
HAP – Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda
OKW – Oberkommando der Wehrmacht
PROMI – Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda
RHS – Reichsnährstand
RSHA – Reichssicherheitshauptamt
SD – Sicherheitsdienst
SiPo – Sicherheitspolizei

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВИТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА	14
1.1. Історіографічний аналіз.....	14
1.2. Характеристика джерельної бази.....	27
1.3. Методологічні засади	41
РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ	50
2.1. Офіційні засади й апарат державного регулювання, позиції творчих еліт ..	50
2.2. Український легальний видавничий рух: основні модальності, суспільне значення	58
2.3. Організаційні основи українського громадського життя як чинник легального видавничого руху.....	70
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЧІ ОСЕРЕДКИ В ПРОТЕКТОРАТІ ЧЕХІЇ І МОРАВІЇ.....	86
3.1. Українське національне об'єднання у Протектораті Чехії і Моравії: фахова й видавнича діяльність	86
3.1.1. Празька філія УНО в історії державотворчих зусиль української еміграції	88
3.1.2. Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Протектораті Чехії й Моравії: від створення до ліквідації	98
3.2. Український технічно-господарський інститут: навчальна й видавнича діяльність.....	125
3.2.1. Реорганізація на тлі воєнної доби.....	125
3.2.2. Продукування, поширення, цензурування навчальної літератури.....	127

3.2.3. Взаємини з наглядовими чинниками і видавничі умови на завершальному етапі війни	134
3.3. Видавнича продукція в Протектораті Чехії і Моравії: загальна характеристика	140
РОЗДІЛ 4. КРАКІВ І ЛЬВІВ – ГОЛОВНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОГО КНИГО- І ПРЕСОВИДАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ГУБЕРНІЇ.....	
4.1. Український видавничий рух у Кракові: суспільні умови, авторсько-редакторське середовище, перебіг, основні тенденції.....	153
4.1.1. Громадські, організаційні, матеріальні та правові аспекти	153
4.1.2. Розгортання випуску та поширення друкованої продукції.....	175
4.1.3. Газетна та журнальна періодика: розбудова і функціонування мережі	187
4.2. Український видавничий рух у Львові.....	196
4.2.1. Суспільно-політичні умови виникнення	196
4.2.2. Структура видавничої мережі	200
4.2.3. «Українське видавництво у Львові»: персональний склад, правні й організаційні засади, хронологія діяльності	211
4.2.4. Репертуар «Українського видавництва у Львові»: бібліографічна реконструкція, тенденції формування, тематико-типологічні особливості... ..	215
4.2.5. Святослав Гординський – центральна постать львівського видавничого процесу	228
4.3. Об'єднана краківсько-львівська видавнича спілка: ключові моменти інституційної історії.....	242
4.3.1. Найпродуктивніша стадія діяльності (1942–1943)	242
4.3.2. Характер і форми співпраці з Українським центральним комітетом ..	250
4.3.3. Згорання видавничого руху в Генеральній губернії, евакуація (1944)	254
4.3.4. Нова еміграція: віденський період (друге півріччя 1944 –початок 1945 року)	263
4.3.5. Ліквідація видавництва (1945–1948)	268

РОЗДІЛ 5. КНИЖКОВИЙ І ПРЕСОВИЙ ВИДАВНИЧИЙ РЕПЕРТУАР: ТИПО- ЛОГІЧНІ РІЗНОВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ, ФУНКЦІОНУВАННЯ.....	275
5.1. Загальноінформаційний щоденник «Краківські вісті» (1940–1945)	276
5.1.1. Етап становлення	277
5.1.2. Співпраця з Українським центральним комітетом: пропагандистські засади і механізм розбудови щоденника.....	282
5.1.3. Формування кореспондентської мережі.....	289
5.1.4. Склад і основні групи дописувачів, еволюція тематики і змісту	292
5.2. Українські студентські часописи	300
5.2.1. Організаційна перебудова студентського руху	300
5.2.2. «Щипавка» – сатиричний журнал берлінського студентства.....	301
5.2.3. Внутрішньоорганізаційні видання студентських громад («бюлетені», «вісник»): зміст, основні ідеї	306
5.2.4. «Студентський прапор» – науково-літературний місячник львівського студентства	313
5.3. Навчальні видання для шкіл і гімназій	323
5.3.1. Організація випуску	323
5.3.2. Коло авторів, місце в навчальному процесі, педагогічні підходи.....	329
5.3.3. Видання для початкового навчання («читанки», «рахунки»).....	332
5.3.4. Навчальні видання предметного спрямування	336
5.4. Книжки й періодика для дітей і молоді.....	347
5.4.1. Дитячий видавець Богдан Гошовський	347
5.4.2. Основи проектування репертуару.....	353
5.4.3. Видання для дітей	356
5.4.4. Видання для юнацтва і молоді	359
5.4.5. «Лис Микита» і «Райнеке-Лис»: видавнича історія	363
5.5. Науковий сегмент видавничого руху	366
5.5.1. Інституційне забезпечення	366
5.5.2. Книгознавчі публікації	389

5.5.3. Журнал «Нова доба» (1941) – нездійснений науковий проект української еміграції.....	400
ВИСНОВКИ.....	409
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	421
ДОДАТКИ.....	496–523

ВСТУП

Актуальність проблеми. Серед досліджень з історії Другої світової війни завжди домінував інтерес до тих аспектів історичної реальності, які вважалися і далі вважаються найважливішими – геополітичного, воєнного, соціального, демографічного. Саме вони насамперед знаходять відгомін у сучасному суспільстві, займаючи головне місце в історичній свідомості європейських народів, часто породжуючи палкі дискусії і виявляючи непримиренні позиції з багатьох питань колективної пам'яті: як поміж різними національними спільнотами, так і всередині них – між представниками різних світоглядних (ідеологічних) платформ. Саме на ці згадані вище вузлові аспекти Другої світової війни звернена основна увага й українського суспільства, що гостро потребує реформи соціально-політичної системи, а отже переосмислення драматичних періодів минулого, подолання пов'язаних з ним негативних наслідків соціальної практики.

Натомість соціокультурна тематика досі розроблялася не виправдано мало. І якщо останнім часом окремі сторони духовного життя (освіта, релігія, театр, інформаційна політика, організація преси й пропаганди) все більше привертають увагу дослідників, зокрема українських, і їхня частка в структурі публікацій з історії України воєнного періоду помітно росте, то видавничий рух до сфери активних зацікавлень науковців дотепер не належав. Це створювало штучну прогалину з огляду на колосальний інформаційний потенціал друкованого масиву як матеріального вираження історії, його велике значення для розкриття окремих сторін життя соціуму і переконливої демонстрації неперервності існування різних сфер людської діяльності. Надто важливою є означена тема для дослідження історії культури, на якій війна відбилася глибоко і згубно, знищивши чимало пам'яток, а проте не перервала процес її закономірного поступового самовідтворення і розвитку.

Актуальність освоєння духовної спадщини 1939-1945 рр. відтак продиктована сучасними докорінними змінами в суспільному уявленні про Другу світову війну

на пострадянському просторі, глибинним оновленням її наукової концепції і пробудженням інтересу до тем (зокрема, соціокультурної сфери), котрі тривалий час були виведені поза межі об'єктного поля. Вивчення видавничого руху покликане зміцнити джерельне забезпечення студій з історії Другої світової війни, стимулювати подолання відособленості знання про тогочасну духовну спадщину та сприяти його інкорпоруванню в загальне наукове русло.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України і дотична до державних бюджетних тем: Інституту історії України НАН України – «Динаміка соціальних процесів в Україні (II половина 1940 – середина 1950 рр.)» (державний реєстраційний номер 0107U0000169) та Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника – «Розробка та формування електронної бази даних «Документальна пам'ять України»» в рамках науково-технічного інноваційного проекту НАН України «Етнологічні та етноконфесійні відносини в Україні» (державний реєстраційний номер 0107U003928) і «Рукописна україніка в книгозбірнях та архівосховищах Центрально-Східної Європи» (державний реєстраційний номер 0107U006131).

Мета роботи полягає в реконструюванні цілісної картини українського легального видавничого руху 1939–1945 років, комплексному осмисленні його місця й ролі в історії воєнного періоду.

Для досягнення мети необхідно було вирішити низку **наукових завдань**:

- з'ясувати стан наукового вивчення, джерельного забезпечення та методологічні напрями дослідження теми;
- простежити взаємовпливи видавничого руху і українського соціуму на окупованих німцями територіях, оцінити результативність видавничих зусиль щодо забезпечення інформаційних запитів населення та виділити основні читацькі групи;
- дослідити видавничу спроможність і специфіку українських громадських і творчих середовищ, що продовжили діяльність чи зародилися в нових окупаційних умовах;

- реконструювати структуру видавничої мережі, окреслити її центральні доміанти і кількісні параметри;
- простежити організаційні, цензурні, матеріальні чинники впливу на діяльність видавництв у Протектораті Чехії і Моравії та Генеральній губернії;
- дослідити ключові моменти інституційної історії окремих видавничих осередків, насамперед найбільшого – «Українського видавництва» у Кракові-Львові та персональний внесок у видавничий рух чільних діячів;
- проаналізувати й зіставити тенденції в українському легальному видавничому русі на території різних адміністративних одиниць;
- здійснити спробу типологізації масиву публікацій на основі їх змісту, цільового й читацького призначення, особливостей функціонування;
- поглибити наукові підходи до вироблення суспільної оцінки українського видавничого руху Другої світової війни.

Об'єктом дослідження є форми українського громадського життя в Центральній-Східній Європі під час Другої світової війни.

Предмет дослідження – український легальний видавничий рух: сукупність соціальних і культурних чинників, які визначали умови існування, масштаби, структуру, сутнісні характеристики і специфіку його функціонування в різних державних і адміністративних одиницях Центрально-Східної Європи.

Наукова новизна полягає у виокремленні і дослідженні теми, яка ще не отримувала всебічного висвітлення.

Уперше в історичній науці:

- здійснено комплексне вивчення українського легального видавничого руху на центрально- і східноєвропейському просторі в зазначений період;
- запроваджено новий пласт джерел, що зберігаються в українських і закордонних бібліотеках і архівосховищах та заповнюють істотну прогалину в теперішньому баченні вимірів і побутування української культури воєнного часу;
- сформульовано визначення видавничого руху як організованої суспільної дії, спрямованої на генерування, матеріальне втілення і поширення культурного

продукту свого часу, та показано доцільність його застосування в історичному контексті;

- реконструйовано масив друкованої продукції головних видавництв та проаналізовано його тематико-типологічне наповнення;

- досліджено структуру видавничої мережі в Центрально-Східній Європі, масштаби і тенденції перебігу видавничого руху в головних його центрах.

У дисертації поглиблено вивчення життєдіяльності окремих сфер суспільного життя, громадських рухів (студентства, шкільництва, наукової спільноти, політичних груп) воєнного часу через розкриття змісту, аналіз, інтерпретування відповідних складових частин видавничої продукції, зафіксованих у ній різноманітних текстів. *Удосконалено* наукові підходи до вироблення суспільної оцінки досліджуваного явища, які дозволяють виділити в ньому найбільш вагомій частини.

Практичне значення роботи зумовлене можливістю використання в подальших дослідженнях із новітньої історії України, країн Центральної і Східної Європи, історії української культури, книжкової справи, еміграції, а також при підготовці узагальнювальних праць і лекційних курсів з історії Другої світової війни. Основні положення, фактологічний матеріал сприяють оновленню теоретичної концепції Другої світової війни, повнішому відтворенню різних сторін життєдіяльності українського суспільства. Висновки дисертації заповнюють прогалину, яка існує в сучасній суспільній свідомості стосовно реальних вимірів громадського життя воєнного часу і видавничого руху як однієї з найбільш потужних його складових.

Хронологічні межі охоплюють період Другої світової війни й окупації нацистською Німеччиною та її союзниками простору Центрально-Східної Європи. У 1939–1945 рр. було зруйновано усталені форми розвитку видавничого руху в державах, що до них у міжвоєнний час належала українська територія (в УРСР і Польщі), і де він до початку Другої світової війни, попри утиски й деформації, існував у найбільш представницькому вигляді. У зазначений період досліджуване явище зазнало трансформування як з боку радянського режиму (із його

встановленням на західноукраїнських землях і ліквідацією всіх дотеперішніх видавничих структур), так і націонал-соціалістичного (із запровадженням уніфікаційних порядків і жорсткого цензурного контролю на захопленому Німеччиною центрально- і східноєвропейському просторі). Відтак визначені часові рамки є вмотивованими не лише з огляду на загальноісторичну періодизацію, але й через видиму специфіку предмета (формату, способу функціонування та результату) саме на цьому історичному етапі.

Географічні межі дослідження включають територію сучасної України, Польщі, Чехії, Німеччини. Застосоване в роботі географічне поняття Центрально-Східна Європа мислиться у традиційному для поточної наукової практики об'єднувальному сенсі й несе розуміння політичної, культурної, ментальної, цивілізаційної спорідненості території, що виникла як продукт внутрішньо суперечливого поверсальського устрою, зазнавала переділу, анексій, окупацій, а її народи, перебуваючи під загрозою імперських режимів (Німеччини й СРСР), прагнули державної ідентичності. Водночас уведення цього поняття мало і конкретне призначення: відокремити ареал, що в 1939–1945 рр. увійшов до зони німецького контролю, охопивши як автохтонні українські землі, так і місця поза Україною, і де український видавничий рух, фіксуючи за посередництвом десятків осередків різноманітні соціокультурні тенденції, продемонстрував життєздатність і значні внутрішні резерви.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати одержано самостійно. Публікації за темою одноосібні.

Апробація результатів. Дисертацію обговорено на засіданні відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії НАН України. Головні положення і висновки оприлюднені у виступах на міжнародних наукових конференціях «Книжкова та рукописна культура Західної України: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2008), «Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2009), «Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база» (Львів, 2012), «Książka, biblioteka, informacja – między podziałami a wspólnotą» (Кельце, 2006; 2010); на

щорічних наукових конференціях комісії з книгознавства і бібліографії Наукового товариства ім. Шевченка: «Книга у Львові, ХІХ-І пол. ХХ ст.: книгознавчий і джерелознавчий аспекти» (2005), «Книга у Львові, ХVІІІ-ХХ ст.: видавництва, бібліотеки, історичні колекції» (2007) та ін.

Публікації. Фактичний матеріал, теоретичні узагальнення, висновки дисертаційного дослідження відображені в 35 публікаціях, серед яких: індивідуальна монографія, перший том авторського бібліографічного довідника, 24 статті у фахових періодичних виданнях (у т. ч. в чотирьох закордонних наукових збірниках), тези й матеріали конференцій, енциклопедичні гасла.

РОЗДІЛ 1

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

1. 1. Історіографічний аналіз

Сучасні вітчизняні дослідники назагал одноставні в оцінках радянської історіографічної спадщини у проблематиці Другої світової війни. З одного боку визнається, що вона залишається джерелом емпіричного матеріалу, передусім в аспекті військово-політичному, якому присвячено багатотомні видання, численні монографії, збірники документів, мемуари, науково-популярні і літературно-художні твори; з іншого – що позначена негативним впливом офіційних ідеологічних чинників, глорифікаційними підходами, які обмежили й надовго zdeформували опанування цього утинку української історії, однак на сьогодні їх здебільшого вже можна вважати подоланими [618, с. 45], [552, с. 10], [328, с. 4], [441, с. 3]. Ось як зафіксував зміни вчений, що сам безпосередньо спричинився до зламу офіційних шаблонів, наполегливо, подекуди емоційно протидіючи їх безкритичному експлуатуванню в наукових студіях і намагаючись знайти збалансований підхід у висвітленні гострих питань Другої світової війни: «Сьогодні під тиском інформаційної лавини розвалюються беззастережні й непохитні, як здавалося донедавна, історіографічні постулати, що десятками років вважалися єдино правильними і не підлягали ніякому критичному переглядові. Міцно змонтовані у цільну конструкцію історіографічних обґрунтувань “загального історичного процесу”, вони подавалися так, щоб у необізнаної людини не залишалось жодних сумнівів у їх невідворотності та безальтернативності. Нині ця конструкція рухнула. Щоб виправити становище в історіографії, необхідно рішуче відмовитися від наслідків заідеологізованості й заполітизованості історичних знань. Лише за цих умов можуть бути подолані такі прищеплені історичній науці болячки, як кон’юнктурщина й славослів’я, апологія і тенденційність, тобто вади, що зумовили зниження її авторитету в народі і змушують частину розчарованих

офіційною історіографією читачів шукати відповіді на численні запитання у сумнівних працях непрофесійних істориків та журналістів» [446, с. 14].

Тепер і справді існує менше підстав нарікати на ідеологічну вмотивованість публікацій чи запусненість окремих тематичних напрямів, чому протидіють інституційне забезпечення проблематики (діяльність окремого академічного підрозділу – відділу історії України періоду Другої світової війни при Інституті історії України), випуск низки спеціалізованих видань, серій («Сторінки воєнної історії України», «Україна. Друга світова війна. 1939–1945»), поява регулярних тематичних рубрик в науковій періодиці (зокрема, до ювілейних дат), узагальнювальних праць (книжок і підсумкових статей), спрямованих на оновлення концепції війни, створення її синтетичного образу, вивчення місця України в історії періоду, проведення конференцій та, що не менш важливо, виразне наставлення науковців на відсторонене від кон'юктурних політичних віянь опанування нововиявлених джерел.

З розширенням сучасною українською історіографією меж досліджень посилюється інтерес як до вузлових аспектів Другої світової війни – геополітичних, демографічних, воєнних, що супроводжується переглядом застарілих оцінок, так і до тих сторін, котрі раніше були згори зумисне виведені за межі об'єктного поля (повсякденне життя різних суспільних прошарків на окупованих німцями територіях, екстермінація цивільного населення і військовополонених, депортації народів, український самостійницький рух, доля людини (груп людей) і її (їхня) індивідуальна поведінка в боротьбі за існування, співпраця з нацистами, її типи й мотиви, ідейні й морально-психологічні аспекти і т. п.), що вимагає нових досліджень. Унаслідок інтенсивних пошуків в розсекречених архівах виявлено й опрацьовано колосальний фактологічний (подієвий, статистичний, біографічний) матеріал, хоч джерельну базу досліджень, очевидно, ще довго не можна буде вважати до кінця сформованою.

Попри появу великого корпусу публікацій, історіографія культурної проблематики воєнної доби виступає все ще як порівняно скромний дослідницький пласт, а становище культури і сам культурний доробок досі перебуває поза

системним вивченням. Цю диспропорцію підтвердив, зокрема, *О. Лисенко*, виходячи з історіографічного аналізу поточного (за десятиріччя) стану опрацювання історії Другої світової війни, впливу тенденцій у державному, суспільному житті на дослідницьку сферу, структури сучасного потоку публікацій і його домінуючих проблем, на основі чого дійшов висновку: «На регіональному рівні вивчається культурно-освітнє життя на зайнятих ворогом українських землях. Узагальнюючих праць, обрамлених глибокими теоретичними міркуваннями, із цієї теми ще замало» [483, с. 187]. Не поодинокими в сучасних історіографічних студіях є випадки мимовільного позбавлення культурного аспекту законної уваги. Наприклад, не потрапив він до поля зору *Є. Кринка*, який у статті, присвяченій практикам вивчення Другої світової (Великої вітчизняної) війни в радянській і пострадянській історіографії [461]¹, ніяк не зафіксував духовні аспекти й не заакцентував, серед іншого, на потребі закладення центрів їх системного осмислення. А функціонування останніх було би природним і доречним, якщо прагнути до вироблення багатогранного дослідницького образу воєнної доби, в якому знайшлося б місце і для культурної історії.

Усе ж виразно окреслилася група науковців, що концентруються на дослідженні різних сторін духовного життя на українських територіях і в еміграції: церковно-релігійного (*О. Лисенко*, *М. Михайлуца*, *І. Поїздник* [482], [484], [520], [521], [560]), освітнього (*С. А. Беллеца* [302], *В. Гінда* [342], *Т. Заболотна* [419], *Г. Стефанюк* [617], [707], *Валерій Шайкан* [649]), музейного (*М. Ткаченко* [624]), театрального (*В. Гайдабура* [334-335], *О. Паламарчук* [544]) окремих регіонів (*О. Луцький* [498-499], [501], *Н. Антонюк* [296], *В. Нестеренко* [531]). У центрі уваги перебуває проблема наслідків війни для української культури, втрат архівних, музейних, бібліотечних цінностей під час переміщень углиб СРСР влітку 1941 р. та на територію нацистської Німеччини, починаючи від липня 1941-го до середини 1944 р. (*С. Кот* [458], *П.К. Грімстед* та *Г. Боряк* [380], *Т. Себта* [705], *В. Щетніков* та *Ю. Чабан* [660]), окремо – втрати в книжкових і рукописних

¹ Кількість публікацій про Другу світову війну дослідник оцінює в 50 млн [461, с. 247].

фондах, яких зазнали українські бібліотеки (харківські [309], київські [308], львівські [140]) шляхи й механізми їх вивезення за кордон [593]. Розробляється тема нацистської пропаганди в Україні, що втілювалася засобами радіомовлення, кінематографії, образотворчого мистецтва і передусім через систему періодичних видань. *О. Салата* [586] розглянула концепцію, механізми й методи нацистської інформаційної політики на окупованих українських територіях, наповнення тогочасних газет, брошур, листівок, плакатів, способи й ефективність інформаційного впливу німецького режиму на різні групи населення Райхскомісаріату і зони військової адміністрації, що здійснювався зокрема через україномовні окупаційні газети («Нове українське слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Нова Україна», «Нове Запоріжжя», «Сумський вісник»). *М. Михайлюк*, з'ясовуючи ефективність впливу загальної періодики на українців (зокрема, мешканців Райхскомісаріату Україна), дійшла висновку щодо його слабкості через невідповідність соціально-політичній реальності, низьку якість і аполітичність населення [523-525]. Сучасні дослідники приділили увагу організації випуску україномовної періодики Другої світової війни (*О. Луцький* [497], *В. Офіцинський* [543], *Д. Титаренко* [623], *Б. Черняков* [647]). Щоправда, концентруючись на пропагандистській стороні газет, організації їх випуску, автори менше аналізують їх як джерело суспільної, подієвої, культурної, мистецької й іншої інформації, обходячи також увагою питання змістової і функціональної неоднорідності україномовної преси, різного вмісту в ній прорежимних матеріалів, а відтак і суспільної ролі, яку вона виконувала для своєї доби.

І. Захарчук, досліджуючи мілітарний складник в українській художній свідомості, представила літературно-мистецьке життя на території окупованої України, можливо, через дещо довільний, далекий від справжнього виміру перелік культурних маркерів (випуск газет «Волинь», «Нова Україна», «Українське слово», «Літаври», відновлення діяльності «Просвіт» і автокефальної церкви), проілюструвавши, однак, за їх допомогою становлення іншої культурної стратегії, яка за слухним визначенням авторки стала «новою формою колективної ідентичності, що не виростала з тоталітарного минулого» [421, с. 98].

Інтенсивність і результативність видавничого руху, його конфігурація, ідеологічне спрямування часто напряму залежали від потужних зовнішніх чинників, передусім змін державно-територіальних чи воєнно-політичних. До прикладу: найбільше видавництво воєнного часу (краківсько-львівське) постало в окупованій німцями частині Речі Посполитої внаслідок переміщення сюди великої маси культурних і політичних діячів з західноукраїнської території, зайнятої у вересні 1939 р. Червоною армією. Самобутній характер національного книго- і пресовидання у Львові зазнав змін після приєднання Галичини до Генеральної губернії і був поступово знівельований до кінця 1941-початку 1942 р. із запровадженням її законодавства. Український легальний видавничий рух в тому принциповому форматі, в якому він існував протягом Другої світової війни, зазнавав видимого згортання від весни 1944 р., внаслідок поетапного витіснення Червоною армією німецьких військ із території України, Польщі, Чехо-Словаччини, Австрії і капітуляції Німеччини, а відтак закриття і евакуації видавничих осередків у головних центрах – Львові, Кракові, Празі, Відні, Берліні. Тому має самозрозумілі підстави звернення до загальноісторичних праць, які пояснюють специфіку, зовнішню зумовленість окремих етапів у розвитку видавничого руху, – *Василя Даниленка* [383], *В. Кучера* і *Г. Стефанюк* [477], *В. Короля* [453] і т. д. Студії синтетичного характеру, розкриваючи складні переплетіння, механізми й умови функціонування окупаційного режиму, в тому числі насаджування політики онімечення через заборону політичних партій, культурних, наукових та громадських організацій, вищих навчальних закладів, середніх шкіл, здійснення терору проти культурних, політичних діячів, військовополонених, населення, масштабного пограбування матеріальних цінностей і пам'яток культури, формують загальне розуміння історичної суті соціально-політичних процесів в Україні часу Другої світової війни, що прямо й опосередковано впливали на духовне життя людей і побутування культури (перелік цих праць, авторських і колективних, зарубіжних і вітчизняних наведено в прикінцевому списку літератури).

У дослідженні безпосередньо українського легального видавничого руху помітні періоди незначного поживлення, що, однак, змінювалися тривалим

згасанням зацікавленості. Перші узагальнення з'явилися вже в часі війни – у періодиці, брошурах, виданнях на правах рукопису – і являли собою матеріали програмного характеру щодо розбудови книжкової і видавничої справи, які засвідчили бажання запроектувати цю ділянку з великим розмахом, в загальнодержавному масштабі, як потужну індустрію впливу на українське суспільство. Ці проекти генерували фахівці з питань організації книговидавництва (Л. Биковський), культурної пропаганди (Б. Галайчук) і ін. У хронікальних нотатках щодо появи нових видавництв, пресових органів, книжок, аналітичних оглядах друкованої продукції того чи іншого спрямування, різних видавничих центрів, окремих регіонів [164], [323], [362-364], [374], [375], [385], [386], [450], [509], [532], [599] наращено первинний фактографічний шар, що й зараз дає змогу простежити хронологію і динаміку становлення видавничих осередків, реконструювати їхні плани, реальний (за анонсами) репертуар та реакцію українського суспільства на появу нових видань.

Внесок до історіографії проблеми на другому етапі її розвитку, що реалізувався за кордоном, зробили чільні учасники суспільного життя воєнного часу, керівники Українського центрального комітету, в документалізованих працях яких містяться також мемуарні спостереження й оцінки. В. Кубійович [465] – на основі збережених архівів комітету й «Українського видавництва», спогадів власних і свідчень інших учасників подій, відтворив легальне суспільне й культурне життя Генеральної губернії із залученням історико-краєзнавчого матеріалу, аналізом організаційних засад німецького правління, демографічної ситуації, міжнаціональних і міжконфесійних взаємин, ставлення окупаційної адміністрації до усталених форм громадського й національного життя і пристосування до нових умов, створення від листопада 1939 р. санкціонованих структур допомогового характеру і відновлення національного руху на Лемківщині, Холмщині, Підляшші, Посянні, громадські зусилля, спрямовані на розвиток суспільної опіки, освіти, науки, а на цьому тлі – організації і діяльності «Українського видавництва». Вже з назви праці зрозуміло, що життя українського суспільства автор великою мірою сприймає крізь призму діяльності УЦК, єдиної

структури, наділеної натовді представницькими повноваженнями перед німецькою владою. Цей підхід поширено на бачення історії еміграційного видавництва, що в окремому розділі – «Українське видавництво й преса» розглядається як складова частина діяльності комітету. В. Кубійович навів силу фактів, деталей, статистичних даних про український видавничий рух, однак обмежився аналізом ситуації в межах територіальних кордонів Генеральної губернії, не ставив за мету розглянути сам результат видавничої діяльності – книжкову, газетну, журнальну продукцію, її зміст, наповнення, ідеї, досягнення і втрати та закінчив виклад 1941-м роком. Доповненням до цієї праці слугує стаття *Є. Ю. Пеленського* «Перед двома роками» [553], де справа налагодження і розгортання видавництва в Кракові виступає як спільна реакція головних громадських представництв і різнорідного емігрантського середовища на гострі культурні потреби української населення Генеральної губернії, а зв'язок між заснуванням видавництва і діяльністю комітету зображено не таким безпосереднім як у спогадах його голови.

Контекст, пов'язаний з налагодженням книго- і пресовидання у Львові після початку радянсько-німецької війни з документальною докладністю проаналізував голова Українського крайового комітету, а після його розв'язання – заступник голови УЦК *К. Паньківський* у ґрунтовній студії «Роки німецької окупації. 1941–1944» [547]. Весь період автор поділив на три етапи: 1) росту й організації (липень 1941 – кінець весни 1942), коли здійснювалася перебудова громадського життя, закриття відновлених і створених улітку громадських установ, комплектувався адміністративний апарат, запроваджувалися механізми, що підпорядковували Галичину губерніальному уряду; 2) упорядкованої праці (літо 1942 – кінець літа 1943), коли галицький відділ УЦК пристосувався до нових політичних реалій, національні структури змушені були існувати в тісних законодавчих рамках, але все ж у тилкових умовах; 3) ліквідації та відходу з Галичини, як наслідок змін глобального характеру – міжнародної політики і подій на східному фронті. Специфіка кожного з цих етапів позначилася на видавничому русі, який Кость Паньківський вписав у широку картину суспільного життя Галичини, його окремих сфер (освіти, театру, науки, права), структуру місцевого правління.

Схарактеризувавши керівний склад останнього, автор відвів окреме місце особі й обсягу функцій уповноваженого шефа преси Галичини – А. Г. Лемана, що представляв нижчий рівень пресової вертикалі Райху після головного, державного, у Берліні і проміжного в губерніальному уряді та окреслив відмінності між краківською і львівською цензурою преси. Особливо цінними для дослідження є подробиці про виборювання окремого українського видавництва у Львові, наполегливу протидію спробам його поглинання з боку німецьких структур, роль у цих заходах президента Національної ради у Львові К. Левицького [547, с. 343-349] і т. д.

У літературі відображено, хоч і нерівномірно, окремі сегменти українського видавничого руху Другої світової війни. Найбільше уваги дотепер приділено стану науки й випуску наукових досліджень. Одразу по війні, в еміграції, на тлі відновлення колишніх і створення нових наукових установ (УВАН і УТГІ – в 1945, НТШ – у 1947 тощо) українські вчені намагались окреслити ті результати в науковій сфері, що переконливо викристалізувались у воєнний час усупереч тодішньому невідповідному інституційному становищу, в т. ч. шляхом аналізу видавничого доробку. Обговорювалося питання втрат науки, пов'язаних з ліквідацією передвоєнних установ, репресіями, смертю вчених, нереалізованими видавничими можливостями, непевною долею українських книжкових, архівних, музейних збірок у Празі, Берліні, Кракові, Варшаві, Сяноку, Перемишлі, Холмі, в т. ч. авторських рукописів, що осіли у видавничих портфелях. Багато місця цим і іншим питанням відведено в окремому числі журналу «Сьогочасне й минуле» [289], де *В. Кубійович* розглянув стан української науки перед, під час і після війни, коли за його підрахунками на території Німеччини й Австрії, зайнятій західними союзниками, опинилося близько 200 українських науковців [463]. Учений негативно оцінив умови наукової праці воєнного періоду з огляду на те, що після встановлення в 1939 р. радянського режиму було зліквідовано НТШ, що, попри наявність інституційної бази (державних вищих шкіл і філії Академії наук УРСР), майже завмер науковий видавничий рух, а з початком радянсько-німецької війни культурне майно і найвизначніших учених евакуйовано до Уфи, натомість нацисти

закрили вищі школи, науково-дослідні інститути в Україні, УНІ у Варшаві, всі видавництва, здійснювали репресії проти науковців у Райхкомісаріаті та залишили для творчої реалізації вчених, в т. ч. прибулих у кінці 1942 – на початку 1943 рр. до Генеральної губернії з Наддніпрянщини та Східної України, вкрай скромний простір: викладання на фахових курсах у Львові, приховану роботу на базі НТШ, легальну – на основі УВУ й УТГІ, проведення індивідуальних досліджень за матеріальної підтримки УЦК й Українського видавництва. Ці можливості, однак, було використано. Про «науковий видавничий рух» В. Кубійович відгукнувся як «майже ніякий» з огляду на спротив влади [463, с. 8-9]. Висвітлюючи діяльність НТШ в роки Другої світової війни, не приділили увагу видавничому доробку вчених воєнного періоду *Я. Пастернак* у публікації «Історична секція НТШ в час другої світової війни» [548] та *В. Мацяк* («Історичний інститут», «Державний архів у Львові») [517], хоч тематика, над якою працювали археологи й історики, представлена у тогочасній видавничій продукції: меншою мірою окремими виданнями, більшою – у періодиці, передусім у «Краківських вістях», які публікували статті М. Кордуби, О. Оглоблина, М. Смішка, Л. Чикаленка, Р. Луканя, І. Крип'якевича та ін. Образ наукового видавничого руху, його зміст і масштаби розкрив організатор видавничої справи в еміграції *Є. Ю. Пеленський* [554], виділивши серед наукових видань тематичні групи (книгознавство, історія, етнографія, літературознавство, географія). У видавничому доробку УНІ в Берліні, який окреслив *З. Кузеля* [468], до пріоритетів належали словникова література, праці про Україну для широкого кола німецькомовних читачів та праці українознавчої тематики в іноземних наукових виданнях.

Побутування української науки і її результат в роки Другої світової війни з погляду сучасної історіографії не належить до достатньо опрацьованих проблем, навпаки, її вивчення лише починається. В останні роки вийшли нові дослідження, які наближають опанування цього аспекту культурного життя воєнного періоду: про стан науки в тій чи іншій адміністративно-територіальній одиниці, діяльність окремих осередків, корпоративних груп (істориків, філологів), постатей, в еміграції і евакуації. Ці питання досліджували *О. Салата* [585], *С. Старовойт* [613], *І. Верба*

[324], [327], *Г. Стрельський* [620]. Для *О. Луцького* [495], зокрема, важливо було показати тяглість наукової традиції в західноукраїнському регіоні за різних політичних режимів, місце й роль окремих інституцій і вчених, відтворити загальну картину наукових досліджень (підготовку монографій, словників) у створених в 1940 році відділах інститутів – історії України, української літератури імені Т. Г. Шевченка, мовознавства, фольклору, археології, економіки АН УРСР, а згодом – на базі НТШ та Об'єднання праці українських науковців при УЦК, де гуртувалися історики, археологи, філологи, етнографи та фольклористи. У цій дисертації зроблено акцент на інституційному забезпеченні української гуманітаристики, тематиці досліджень учених і мірі її відображення у видавничому русі, настільки точно це дозволяють зробити сьгоднішні наукові дослідження, тогочасні друковані джерела та виявлені архівні документи.

Вагому групу становлять студії польських вчених. *Ч. Лучак* у фундаментальній монографії з історії Польщі і поляків періоду Другої світової війни приділив багато місця питанням культури, створив узагальнений образ театального життя, охарактеризував становище науки, вищої школи, шкільної освіти, преси і пропаганди в окупованій Польщі й еміграції. Окремі оцінки стосуються ставлення населення до легальних проявів культури, в тому числі її видавничого сегменту, загальної періодики, німецькомовних шкільних журналів польською мовою. Причиною ігнорування останніх з боку польських педагогів історик вважав їх пронацистський характер. Таке бачення, очевидно, сформувалося й усталилося під впливом повоєнної історіографії, що оцінювала шкільні видання польською мовою винятково як пропагандистські [682]. Водночас *Е. Ц. Круль* [680], спеціально досліджуючи щомісячники для загальних і фахових шкіл, дещо дистанціювався від таких висновків: не випускаючи з уваги широкий контекст пресової політики окупанта, спрямований на позбавлення легальної польськомовної періодики національного обличчя, дослідник усе ж відніс шкільні журнали до розряду фахових (їх загалом вийшло 22 найменування), що підтримували радше аполітичний, предметний стиль викладу та уникали пропагандистських за духом матеріалів. *П. Колтуновський* [678] дослідив

принципи гітлерівської пропаганди, їх втілення в офіційній пресі Генеральної губернії, зокрема на шпальтах щоденника «*Krakauer Zeitung*». Вибір газети зумовлено її широким читацьким призначенням як органу масової пропаганди, розрахованого на пересічного німця, а не представників окремих суспільних верств. Основну увагу автор зосередив на висвітленні питань нападу Німеччини на Польщу, приготування до воєнних дій, пропагандистській аргументації щодо їх політичної доцільності, подачі подій на східному і західному фронтах, в Африці, аналізу військових невдач нацистів. У монографії окремо розглянуто мову пропаганди Третьої імперії (т. зв. *Lingua Tertii Imperii* – термін німецького філолога, дослідника тоталітарного мислення В. Клемперера) і її вплив на формування ментальності читача, як засобу породження ненависті до ворогів Райху і співчуття до політики націонал-соціалістів. Окремим аспектом праці Колтуновського є аналіз системи пропаганди Райху і способів її поширення на пресову й видавничу сферу Генеральної губернії, в тому числі здійснений на основі опублікованих німецьких джерел (директив для преси і протоколів міністерства Й. Геббельса) і наукових студій з теорії, психології, організації пропаганди. *Є. Яровецький* синтезував знання про нелегальну пресу в на той час столичному Кракові, яку в роки нацистської окупації випускали різні угруповання – партійні, військові, суспільні, літературні. Водночас учений полемізує з думкою про повний занепад польської культури під час війни, вважаючи, що й тоді вдалося розбудувати підпільне духовне життя, яке в різних формах, у тому числі за посередництвом мережі нелегальної періодики, забезпечувало її розвиток і зберігало національний дух [676, с. 7-8]. У Польщі в кінці ХХ – на поч. ХХІ ст. вийшло чимало цінних досліджень з історії регіональної легальної преси Другої світової війни: *В. Вуйцік* на території Генеральної губернії [695], *С. Левандовської* – у Варшаві [681], *Г. Грицюка* – у Львові [674] та ін., в яких, проте, український матеріал використано дуже незначною мірою. Винятком в цьому сенсі слугує монографія *А. Цесьлікової* [667], присвячена всьому комплексу періодики Львова (польськомовної, україномовної, легальної і підпільної). Поруч з аналізом змісту польськомовних друків (в тому числі підпільних), що виходили у Львові за

радянського й німецького режимів (щоденника «Czerwony Sztandar», літературних видань – місячника «Nowe Widnokreęgi» й квартальника «Almanach Literacki», газет «Kurier Polski» і «Gazeta Lwowska»), авторка демонструє обізнаність з обставинами виходу, змістом, колом авторів легальних україномовних періодичних видань (радянських – «Вільна Україна», «Ленінська молодь», окупаційних – «Львівські вісті», «Українські щоденні вісті», «Рідна земля», «Студентський прапор» і т. д.), з пресою ОУН і УПА, що друкувалася в підпільних друкарнях на Волині і Львівщині й поширювалася на теренах міста, розкриває через її зміст тенденції в повсякденному житті Львова, настроях його мешканців, зміни в демографії і виступає сьогодні єдиним відомим нам дослідженням з історії тогочасної регіональної періодики, виконаним на порівняльному матеріалі. *К. Возьняковський* прагне охопити всю цілість польськомовного легального видавничого руху в Генеральній губернії, аналізуючи змістове (тематичне) наповнення видань, без чого неможливо розв'язати проблему їх систематизації [693-694]. Досягненням ученого є також упорядкована в процесі дослідження у співавторстві з *Б. Гурою* бібліографія польськомовних друків, що містить 775 описів і де в передмові *К. Возьняковський* констатував тогочасну (станом на 2008-й рік) відсутність українсько- і німецькомовного порівняльного матеріалу [673]. За теперішньої наявності такого матеріалу відкривається нове поле для спостережень і узагальнень.

Більшість російських дослідників видавничу сферу на окупованій території продовжують розглядати як підсистему націонал-соціалістичної пропаганди, концентруючись на аналізі видань, що виходили з ініціативи німецьких пропагандистських структур. *А. Єсінов* вивчає видавничу діяльність суто як інструмент маніпулювання великими масами населення, аналізуючи під цим кутом тематику друкованих засобів культурно-політичного впливу (листівок, плакатів, брошур, книжок і періодики) [412], [699]. *І. Грибков* і *Л. Молчанов* кваліфікують усі російські періодичні видання на окупованій території СРСР як колаборантські, що випускалися місцевими органами управління, штабами, ротами пропаганди РОА й були частиною розгалуженого агітаційно-пропагандистського апарату Третього райху [378], [711]. Водночас іншу свою студію *І. Грибков* присвятив видавничій

діяльності опозиційних до Московської патріархії структур російської православної церкви, різних юрисдикцій, які у воєнний час переживали відродження, розвинули активну місіонерську діяльність, утворили численні видавничі осередки (в Одесі, Яссах, Кишиневі, Тирасполі, Бобруйську, Пскові, Смоленську, Ладомиріво (Словаччина), Нови Сад (тогочасне Королівство Угорщина), Ризі, Варшаві та випускали не лише богослужбову, але й полемічну, просвітницьку, навчальну літературу, для дорослих, молоді і дітей. Автор підкреслив, що важливою рисою видавничої політики російської православної церкви був просвітницький, загально-освітній, а не пропагандистський характер [711]. Варті уваги висновки російського дослідника *І. Єрмолова* щодо колабораціонізму в культурі, науці й мистецтві. Відзначаючи його специфіку порівняно з іншими різновидами громадянського колабораціонізму, автор наполягає на розрізненні в цій сфері «колабораціоністів» і «псевдоколабораціоністів». Останні, на його думку, формально перебуваючи на службі в легальних органах, працювали на збереження культурного і наукового потенціалу [411, с. 303]. Водночас у сучасній російській історіографії ще не досить досліджень, присвячених тим сегментам російського легального видавничого руху, які можна було б потрактувати як культурний здобуток Другої світової війни.

В останні роки вийшли ґрунтовні праці білоруських учених. *С. Жумар* присвятив монографію окупаційній пресі на території Білорусії, залучивши також матеріал про періодичні видання на території Німеччини, Бялостоцького округу та Литви [415]. *К. Любецька* в монографії «З гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі» (Мінск, 2002) приділила увагу виданням воєнного періоду, зокрема, двомісячнику «Беларуская школа», аналогі якого існували в україно- і польськомовній фаховій періодиці [503]. У цінній книжці *Ю. Туронака* [719] зафіксовано 117 книжок і брошур, які автор розшукував у білоруських і закордонних бібліотеках і які донедавна були поза науковим обігом. Учений недвозначно оцінив зусилля білоруських письменників, графіків, композиторів, редакторів у видавничій сфері як корисні для розвитку національної освіти, культури й самосвідомості. Натомість радянський режим білоруських культурних діячів цього періоду потрактував як «найзліших ворогів білоруського

народу», до них було застосовано репресії, і їх внесок у культуру досі замовчують білоруські енциклопедичні видання [719, с. 111-114].

Опрацьовано також біографічні статті, монографії, збірники про осіб, причетних до видавничого руху, мемуари культурних діячів, очевидців і учасників подій – О. Бойдуника [317], С. Гординського [365], Д. Гуменної [250], М. Дейчаківського [251], І. Кедрина [253], Г. Костюка [255], І. Крип'якевича [418], У. Самчука [273], М. Струтинської [267], О. Тарнавського [268], Ю. Шевельова [271] та ін.

Матеріал, що міститься у згаданих вище працях, прямо чи опосередковано дотичний до обраного напрямку досліджень і був залучений під час написання роботи. Однак треба ствердити, що заявлена проблема в історіографії ще ніколи не виокремлювалася і достатнім чином не розроблялася.

1. 2. Характеристика джерельної бази

Початок дослідженню поклало вивчення вже наявних *опублікованих і неопублікованих бібліографій видавничої продукції* Другої світової війни. Передусім йшлося про оцінку міри й достовірності відображення доробку видавничих осередків у книготорговельних каталогах. Так, «Українське видавництво» випустило разом чотири реєстри, три з яких вмістили описи близько 200 видань (книжок, брошур, нот, карт, листівок), що з'явилися друком до вересня 1941 р., тобто за два неповних роки роботи [435-437], четвертий [438] – зафіксував переважно продукцію 1943–1944 рр., понад сто найменувань, що далеко менше за реальний випуск, а, крім того, частина записів у ньому є лише оголошенням видавничих планів, багато з яких вже не вдалося втілити з огляду на евакуацію. Ще одна праця – «Бібліографія української книги в Великонімеччині за час війни (вересень 1939–грудень 1941)» *Б. Романенчука* [576] – стала продовженням передвоєнних зацікавлень автора, що від 1937 р. здійснював поточне бібліографування книжкової продукції з-поза меж УРСР для книгознавчого збірника НТШ «Українська книга». Виїхавши восени 1939 р. зі Львова до Кракова, Романенчук описував українські друки, що вийшли на території Німеччини,

Протекторату, Генеральної губернії (без Східної Галичини) від 1 вересня 1939 до 31 грудня 1941 р. й опублікував свій реєстр в еміграційному місячнику «Ілюстровані вісті», а згодом – окремою відбиткою. Бібліографія не була вичерпною, зокрема, не вмістила описів галицьких видань, що вийшли в другому півріччі 1941 р. і яких краківські книгозбірні ще не встигли скомплектувати, а також друків, випущених в Угорщині, Румунії, Словаччині, Хорватії, Франції, натомість у ній представлено книжкову продукцію осередків Варшави, Праги, Відня, Холма, Берліна, Ляйпціга, Кракова, Переворська, Подєбрад, Перемишля, Ярослава, Сянока, а також поодинокі українські видання Штутгарта, Мюнхена, Вроцлава, Пряшева. Разом це 527 записів, серед яких першість, що за загальною кількістю (понад 250 позицій), що з огляду на найважливіші типологічні групи, якими були шкільні підручники, сільськогосподарські, літературно-художні й дитячі книги, належить «Українському видавництву». Зібрані бібліографічні матеріали доповнили І. Огієнко і єпископ Григорій Лакота на основі відповідно холмських та перемиських збірок, директор регіонального музею «Лемківщина» в Сяноку Л. Гец (сяноцькі видання), П. Зленко (видання у Протектораті Чехії і Моравії), бібліотекарка «Українського видавництва» Н. Савченко і редактор «Українського видавництва» А. Курдидик (за внутрішньою підручною бібліотекою), празький мовознавець Я. Рудницький і дирекція краківської Друкарні поспішної. Підходи Романенчука в бібліографуванні характеризуються суто науковою якістю, а його праця, позбавлена недоліків згаданих вище каталогів (перекручень назв і прізвищ, неповноти опису, дублювання позицій), стала єдиною на час свого виходу (1942) достовірною, оскільки виконувалася на підставі автопсії.

Панорамним джерелом до реконструкції структури легальної видавничої мережі, а також сукупності праць на українську тематику в іншомовних виданнях є опис приватної бібліотеки Дмитра Чижевського [671], в якій із відображених 4487 найменувань приблизно 80 становлять україніку періоду Другої світової війни.

Легальні видавництва систематично інформували читачів про свої новинки через каталоги, періодику, календарі, однак ці вкрай розпорошені, фрагментарні відомості сучасним дослідникам важко переплавити в цілісне уявлення. Донедавна

не існувало повного опублікованого реєстру «Українського видавництва», найбільшого видавничого осередку, що творив стабільне культурне середовище, зібрав найталановитіших авторів і надрукував чимало добірних, вартісних текстів. З огляду на дослідницькі потреби постало завдання реконструкції цього масиву. Пошук, фіксація, опис видань – книжок, аркушівок, періодики – здійснювався передусім у фондах чотирьох книгозбірень колишньої Генеральної губернії: Національної бібліотеки у Варшаві, Ягеллонської бібліотеки в Кракові, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. Івана Франка. Вибір закладів зумовлено не лише розмірами та складом їхніх фондів, але й тим, що в роки німецької окупації саме вони володіли правом отримання обов'язкового примірника.

Важливим джерелом вивчення української книжки періоду Другої світової війни стала картотека окупаційних видань з відділу польської бібліографії 1901–1939 рр. Національної бібліотеки у Варшаві, до створення якої причетний Б. Романенчук, про що свідчить напис унизу на картках: «Dostarczył Romanenczuk». Картотеку сформовано в роки війни, коли німці з трьох головних бібліотек окупованої столиці утворили мережу Staatsbibliothek Warschau, до якої ввійшла другим відділом Національна бібліотека. Працівники так званого другого відділу (зокрема його тогочасний керівник і повоєнний директор Національної бібліотеки у Варшаві, організатор польської бібліотечної справи Ю. Греч) переконали владу в потребі комплектування обов'язкового примірника з теренів Генеральної губернії. На цій підставі бібліотекарі зібрали картотеку легальних українсько-, німецько- і польськомовних видань (шість скриньок, приблизно 4000 карток), де перші становлять близько третини і яка збереглася досьогодні. Натомість картотеку «спецфонду» Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України, що була не менш багатим, ніж варшавська, і також цілісним джерелом інформації про друковану продукцію Другої світової війни, на початку 1990-х рр. з нез'ясованих причин розформували, зліквідувавши водночас цінний документ до історії не лише бібліотечної справи, але й академічної науки в західноукраїнському регіоні радянського періоду.

Фундаментальною працею з погляду вивчення видавничого руху на території Протекторату Чехії і Моравії (1939–1945) та Словацької народної республіки (1939–1944), де функціонувало не менше 12 видавничих осередків (див. 3. 3), а продукцію представлено різноманітним типологічним рядом (мемуарними, літературно-художніми, навчальними, дитячими, науковими, публіцистичними виданнями), є сучасна тритомна бібліографія, яку чеські славісти упорядкували головним чином на основі фондів Слов'янської бібліотеки при Національній бібліотеці Чеської Республіки (Прага) [684] і яка відображає доробок української еміграції за великий проміжок часу та з різних галузей гуманітарних, природничих, технічних, медичних, господарських наук, містить стислі, але точні й ретельно опрацьовані біографічні довідки про видавців, авторів і редакторів, розкриває приховані імена та є надійною основою для багатостороннього аналізу масиву друкованої продукції на широкому хронологічному утинку: в стосунку до різних національних і політичних груп осіб, що виїхали з території колишньої Російської імперії після подій 1917 р., причетних до творення окремих сегментів видавничого доробку, з огляду на можливості визначення кількісних параметрів випуску в різні роки, головних тенденцій, що домінували в книго- і пресовиданні на цій території, центральних постатей культурного життя еміграції. Відтак згадана бібліографічна праця має неперехідну цінність для дослідників історії українського видавничого руху першої половини ХХ століття.

Львівські, краківські, празькі, берлінські видання зберігаються в Державній науковій архівній бібліотеці (м. Київ), походять з еміграційних, передусім празьких збірок, до України привезені в повоєнний час, десятиріччями були засекречені й утримувалися на спецзберіганні. Особливо цінним серед них, з огляду на повноту й раритетність, є *пресовий фонд*. Колекціями газет і журналів періоду німецької окупації володіють також Національна бібліотека України ім. В. Вернадського НАН України, Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, Центральний державний історичний архів України у м. Львові, Державний архів Львівської області. У підсумку на цій джерельній базі під час роботи в книго-

збірнях, державних і приватних, та архівосховищах в Україні й Польщі реконструйовано масив книжкових і аркушевих видань «Українського видавництва» [351], зміст періодики, а також зібрано відомості про сотні видань, випущених іншими осередками Центрально-Східної Європи. Найціннішими періодичними виданнями, з огляду на наявний фактаж з історії видавничого руху Другої світової війни, є щоденники «Краківські вісті», «Львівські вісті», тижневики «Українська дійсність», «Український вісник», щомісячники «Ілюстровані вісті», «Наші дні», «Пробоем», де працювали досвідчені рецензенти поточних видань (В. Сімович, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, М. Вайда, А. Кушинський, Ю. Шевельов, Є. Маланюк, В. Бірчак та ін.), що їх дописи містять чимало корисних для дослідження деталей. Примірників деяких найменувань поки що не виявлено, але факти їхньої появи можна підтверджувати за архівними матеріалами – діловодною документацією, приватним листуванням тощо.

Треба також враховувати, що не всі видання систематично осідали в бібліотечних збірках та не на всі було вміщено відгуки в пресі. Окремі осередки, випускаючи малотиражну друковану продукцію (на ротаторі), не зверталися за санкціями до цензурних органів, але й не функціонували на конспіративних засадах. Такими є випуски праць УЧІ, що, як свідчив Л. Биковський, виходили несанкціоновано, чи статті-відбитки викладачів УТГІ, періодичні видання на правах рукопису (студентські, релігійні і т. д.), які зберігаються сьогодні далеко не у всіх згаданих книгозбірнях, але підтвердження випуску і окремі примірники можна знайти в архівних фондах (інституцій, осіб тощо). Складнощі в дослідженні, зокрема, періодики породжує розкомплектованість бібліотечних і архівних підшивок, а, отже, зумовлена цим потреба розшукувати та зіставляти примірники з різних зібрань. Через раптовість, вимушеність згорання випуску на етапі евакуації видавництв у 1944 р. додаткові зусилля йшли на встановлення моменту припинення газет і журналів, виявлення їх останніх чисел та більш повних комплектів.

Великою мірою під час дослідження прислужилися *археографічні публікації* – збірники та окремі документи. Насамперед ідеться про базове багатотомне видання

«Культурне життя в Україні: Західні землі» [473-474], де вперше було вміщено добірку документів про період часу німецької окупації Галичини – організацію творчих спілок, діяльність культурних і освітніх закладів (театрів, кінотеатрів, музеїв, фахових курсів, українських освітніх товариств), релігійних об'єднань, творчих колективів, розпорядження німецької влади, що регулювали їхню роботу, аналітичні матеріали польського підпілля та радянських пропагандистів і посадовців (Я. Галана, М. Бажана, К. Литвина, М. Паше-Озерського, І. Грушецького і т. д.), уривки спогадів очевидців (О. Тарнавського, І. Кедрина-Рудницького), серед них відомості про випуск періодики й діяльність літераторів і вчених М. Драгана, І. Крип'якевича, Є. Храпливого, В. Дябла, Б. Барвінського, М. Возняка і т. д.

Збірник документів «Українська політична еміграція, 1919–1945» [150] зі вступним дослідженням А. Кентія і В. Лозицького містить цінний корпус документальних матеріалів періоду Другої світової війни, який торкається різних аспектів життя еміграції, позицій осіб і груп щодо перспективи вирішення українського питання внаслідок зіткнення двох тоталітарних систем, боротьби за опанування провідного політичного становища, діяльності легальних громадських структур (Української громади, Українського національного об'єднання), територіальних емігрантських груп (у Франції, Румунії, Протектораті), військово-політичних організацій (Української генеральної ради комбатантів), збройних формувань (Козацького національного руху, стрілецької дивізії «Галичина»), наукових установ (УНІ в Берліні), видавничих умов, зокрема, випуску української суспільно-політичної літератури в Берліні, Генеральній губернії, Румунії, Західній Україні, індивідуальних читацьких інтересів культурних і політичних діячів абоощо.

Базовим виданням до історії науки і наукового видавничого руху слугують томи «Історії Національної Академії наук України (1941–1945)» у двох частинах [134-135] з великим корпусом джерел, що вийшли від державних органів, наукових закладів, окупаційної адміністрації чи мають приватне походження – про діяльність Академії, наукових, науково-громадських структур в евакуації й окупованій Україні та розкривають панівні тенденції, умови, напрями в організації досліджень.

Окрім постанов, наказів, звітів, доповідних записок, листів, протоколів, статей у загальній пресі, спогадів, двотомник містить короткі біографічні довідки про вчених і їхню належність до наукових структур. До анотованого «Списку наукових співробітників АН УРСР, 1941–1945» [135, с. 201–345] включено прізвища працівників, що перебували в Уфі, а також на окупованих нацистами українських територіях – Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську. Натомість при упорядкуванні іншого додатку – «Список видань і наукових праць співробітників АН УРСР (1941–1945)» [135, с. 345–370] цього підходу не дотримано: принципи добору матеріалу тут не формулюються, однак зроблено акцент на доробкові, що був створений головним чином в евакуації, на наукових статтях і монографіях, розділах у підручниках для вищої освіти, пропагандистських брошурах і дописах до партійної преси, що вийшли в системі радянських академічних видань («Доклады», «Известия», «Успехи», «Труды», «Доповіді», «Наукові записки», «Вісті», спеціалізованих журналах), Москві і Ленінграді, Києві й Харкові (у першому півріччі 1941 р.), Уфі (видавництво Академії наук УРСР і Башгосиздату), Саратові (Укрдержвидав, Укрвидав при ЦК КП(б)У), Куйбишеві (видавництво АН УРСР), а також Омську, Хабаровську, Красноярську, Чебоксарах, Фрунзе, Воронежі, Йошкар-Олі, Іваново, Улан-Уде, Челябінську², і, нарешті, від середини 1944 р. знову в Україні. Натомість не здійснено систематичного пошуку праць співробітників АН в системі видань, що виходили друком на окупованій території, відтак ця частина наукового доробку не отримала у згаданому списку адекватного представлення. Виняток становлять лічені описи популярно-масових історичних видань І. Крип'якевича і збірник «Українські перекази», упорядкований М. Возняком, натомість відсутні наукові публікації в загальній періодиці й окремі видання як галицьких науковців (крім двох згаданих, ще І. Гургули, М. Смішка, В. Сімовича, В. Радзикевича, Я. Яреми, М. Кордуби, О. Терлецького, Б. Барвінського, В. Лева, В. Огоновського, О. Степанів, Я. Пастернака й ін.), так і східно-

² Відповідно до документів планований щомісячний обсяг друкованої продукції АН УРСР в евакуації становив в середньому 70 друк. аркушів, із них 50 – українською мовою [134, с. 166].

українських (В. Міяковського, О. Оглоблина, О. Степанишиної, К. Кисілевського, П. Ковалева, М. Грунського, Г. Костюка, О. Косач-Кривинюк, П. Курінного, Л. Окиншевича, В. Шугаєвського і т. д.), які в 1943 р. вирушили на захід і влилися в львівське культурне середовище. Так само серед 1134 тем «Переліку доповідей співробітників установ АН УРСР (1941–1945)» [134, с. 471–510] фігурує незначна частка тих, що були оприлюднені на окупованій нацистами території. Через те, попри безперечну високу інформаційну насиченість двотомника загалом, власне ці додатки авторитетних і достатніх відомостей щодо результатів наукової діяльності на окупованій території, насамперед, коли йдеться про Генеральну губернію, не подають.

Публікація І. Заболотної «Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича» містить аналітичну вступну статтю і текст стенограми свідчень, які записав 16–19 вересня 1944 р. секретар Комісії з питань історії Великої вітчизняної війни при Академії наук УРСР, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР Д. В. Гак, знайомий з ученим від часу заснування підрозділів академічних інститутів у Львові і призначений у 1940 р. на посаду завідувача відділу економіки замість В. Огоновського [418]. Працюючи за часів німецької окупації редактором наукових видань у львівському відділі «Українського видавництва», І. Крип'якевич публікував також статті в періодиці на історичні теми і виступав як рецензент українських та іншомовних наукових видань. У згаданих спогадах він окреслив суспільне тло, дав аналіз еволюції нацистської політики щодо українців на території Генеральної губернії, схарактеризував настрої інтелігенції, тенденції в організованому житті, роль у ньому тогочасних національних лідерів (В. Кубійовича, К. Паньківського, Ю. Полянського та ін.), зачепив питання видавничого руху і взаємин з цензурними органами. Про обов'язки у видавництві написав стисло: «Я був редактором наукових видань в Українському Видавництві. Підготував до друку збірник Франка, археологічний збірник, природознавчий, дещо з економіки, лікарський збірник, але цензура ні на один цей збірник не дала дозволу так, що з наукових книжок вийшла книжка «Княжий Галич» – Пастернака, і то завдяки особистим

знайомствам автора» [418, с. 409]. Така оцінка можливостей випуску наукової літератури дещо звужена, бо попри всі перешкоди, які окупаційна адміністрація чинила для розвитку науки, доробок «Українського видавництва» у цій ділянці багатший, а виміри наукового книговидання більші. Повніший його образ виступає зі статей у спеціальному числі «Сьогочасного й минулого», що вийшло друком в еміграції майже синхронно до запису спогадів, і було присвячене оглядові культурного і наукового життя під час Другої світової війни і перші повоєнні роки (1939–1947, див. 1. 1).

Для реконструкції українського легального видавничого руху воєнного часу використано *приватний епістолярій* культурних і політичних діячів, які мали природну потребу в постійному письмовому обміні думками. Творячи паралельне до нормативних джерел відображення дійсності – з повсякденними деталями, ознаками світогляду осіб, мотиваціями громадської і творчої діяльності, біографічними даними – листування між освіченими, обізнаними в суспільних і культурних справах кореспондентами легко втрачає приватний характер і, виявляючи латентні стимули у видавничому русі (наприклад, у момент народження творчого задуму), стає джерелом з насиченим інформаційним і пізнавальним нуртом. Авторами таких листів були вчені, письменники, журналісти, художники та політики: М. Андрусак, Михайло і Марко Антоновичі, О. Бургардт, М. Бутович, Б. Галайчук, С. Гординський, Б. Гошовський, М. Галаган, В. Доманицький, Д. Дорошенко, Ю. Косач, Ю. Липа, Є. Маланюк, Б. Осадчук, М. Рудницька, С. Сірополко, В. Січинський, Ю. Тищенко, Ю. Шевельов, Д. Чижевський. Важливе світоглядне значення має лист Д. Чижевського до Томаса Манна, опублікований у збірнику «Dmytro Čuževskij: osobnost a dílo» (Прага, 2004) [672], спрямований на захист створеного в умовах Третього райху культурного продукту від нерозбірливого таврування і знищувальних, категоричних звинувачень у тотальній інфікованості гітлеризмом.

До *нормативно-правової* документації, що була використана під час дослідження, передусім належать розпорядження і постанови уряду Генеральної губернії, де видавничий рух втілювався в найбільших розмірах, стосовно

книговидання і книгорозповсюдження, що регламентували діяльність цензурних органів, легальних видавничих підприємств і були формою соціального контролю за духовною сферою життя окупованого населення. Ці закони й виконавчі приписи, прийняті від жовтня 1939 до березня 1940 р., зафіксовані в збірнику «Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem» [157], що були незмінними до закінчення німецької окупації, унормовували випуск і поширення всіх видів друків, монополізуючи видавничі й книготорговельні відносини в краї (див. 4.1). Розпорядження окупаційної адміністрації, що регулювали різні сторони життя, публікувались у виданні «Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora Dla Okupowanych Polskich Obszarów» (від серпня 1940 р. перейменоване на «Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa»), польськомовній і україномовній урядовій пресі. Накази влади й інструкції, які повинні були регулювати легальне життя української спільноти (суспільну опіку, культурні заходи, шкільництво, роботу з молоддю) УЦК до відома своїх низових осередків (українських допомогівих комітетів і делегатур) доводив через двотижневик «Вісник УЦК».

Одним з основних типів першоджерел до історії видавничого руху є *діловодна документація* колегіальних органів інституцій, громадських об'єднань, культурних установ (їхніх фахових і видавничих структур), причетних до видавничого руху, організації і регулювання випуску, а також самих видавництв і окремих друкарень. Йдеться про такі різновиди документів як протоколи, стенограми, звіти, довідки комісій з проблемних питань, службові листи, донесення, рапорти, реєстри, списки абощо: як ті, що повністю присвячені видавничим справам (тематичному плануванню, збуту, формуванню редакційних і авторських колективів, фінансовому забезпеченню), так і ті, що містять обговорення видавничої роботи в контексті загальної діяльності організацій (наприклад, УНО чи його фахових комісій, УЦК, УІФТ, УТГІ і т. п.). Зазвичай за такими документами відтворено компоненти інституційної історії, структурні зміни, склад учасників засідань, керівних органів, прізвища осіб, відповідальних за ту чи іншу ділянку роботи, в тому числі й тих, що були безпосередньо причетні до виробничого процесу, але не фігурували серед

авторсько-редакторського складу редколегій (газет і журналів, збірників, окремих видань), відображеного на друкованій продукції осередку. У діловодних матеріалах зафіксовано обговорення важливих для життєдіяльності цих органів питань, дискусії, конфлікти персонального чи світоглядного походження. Окрім цього, джерела колегіальних органів культурних, наукових чи освітніх осередків слугують основою зіставлення стратегії діяльності, поточних робочих планів і міри їх втілення в тогочасних обставинах. До прикладу: великий інформаційний потенціал закладено в архівних комплексах празького походження, що містяться в ЦДАВО України, звідки почерпнуто фактографічний матеріал до історії видавничого руху в Протектораті. Фонд 3797 «Спілка професорів Української господарської академії в Подєбрадах» [8-10] містить – статuti, інструкції, комунікати про заснування і діяльність спілки у 1934–1943 рр., протоколи засідань управи спілки за 1934–1945 рр., які розкривають зміст навчальної й видавничої діяльності УТГП, механізми продукування і поширення підручників, умови й порядок пересилки літератури за східні межі державно-адміністративної одиниці, проливають світло на взаємини установи з окупаційними контролюючими органами і т. д. (див. 3.2). Фонд 4036 «Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі» [34-39] став основою відтворення його інституційної історії, видавничої активності й діяльності фахових комісій при УНО (див. 3.1.2). Фонд 3959 «Український центральний комітет, м. Львів, Польща, 1940–1944» [26-32] містить свідчення про систематичну роботу УЦК в сфері пропаганди, вироблення загального плану і механізмів її розгортання з урахуванням специфіки і настроїв різних прошарків населення Генеральної губернії (у люблінському, краківському, галицькому дистрикті), про критерії добору кадрів (кореспондентів), плани інституціалізації наукової діяльності і т. д. За протоколами засідань у зіставленні з матеріалами періодики реконструйовано тематику досліджень наукових осередків (історико-філологічного гуртка при Київському Будинку вчених, УІФТ, УЧІ, Об'єднання праці українських науковців при УЦК і т. д.) і простежено її відображення у видавничому масиві.

У відтворенні картини львівського видавничого руху на початку німецької окупації, крім згаданих у першому параграфі сучасних студій з питань організації преси у Львові і Генеральній губернії і спогадів К. Паньківського, де описано, в яких обставинах українські діячі виборювали видавничу базу, можна спиратися також на археографічні публікації, що розкривають програмні засади пропагандистської і організаційної роботи ОУН(Б). Остання, будучи короткий час (липень–серпень 1941 р.) активною політичною силою, істотно впливала на ситуацію у видавничому секторі і доклалася до заснування українських газет у галицьких провінційних містах, видавничих осередків і книгарень у Львові («Українська книга», «Паперовий базар» тощо), планування їхньої роботи з випуску «національно-виховної літератури» (в т. ч. призначених для поширення на Східній Україні), забезпечення видавництва поліграфічною базою, а також надавала підтримку культурним заходам української управи на чолі з Ю. Полянським і таке інше [151], [131]. Істотні деталі до образу видавничого руху у Львові після вступу німецьких військ містять документи ДАЛЮ, що зберігаються у фонді губернатора дистрикту Галичина (Р-35, оп. 12) [5-6] й особистому фонді Є. Яворівського (Р-52, оп. 1, спр. 17) [8] – журналіста, письменника, колишнього працівника концерну І. Тиктора та заступника голови видавничого кооперативу «Українська книга». Про заснування останнього повідомляла преса, але персональний склад і діяльність «Української книги» простежується лише за матеріалами згаданого фонду. Свідченням активності українських книговидавців і книгарів слугують також оголошення в урядовій газеті «Львівські вісті» про окремі факти виходу певних видів друкованої продукції і наміри розбудувати книжкову справу.

Архів Друкарні поспішної в Кракові (Державний архів міста Кракова, II відділ, ф. D/DPo) [121-123] збережено частково, однак він дає уявлення про організаційний і матеріально-технічний стан поліграфічного підприємства, на базі якого працювала краківська спілка: персональний склад працівників друкарні, зарплатню, картину замовлень в перші роки роботи.

Під час дослідження було виявлено редакційні теки краківської «Нової доби» (ЦДАВО України, ф. 3574) [21-27], яку науковці вважали свого роду

«бібліографічним фантомом» і яка, хоч друком не виходила, але засвідчила цікаву спробу українських культурних діячів започаткувати науковий гуманітарний журнал і згуртувати авторів з різних європейських міст. Потреба в такому виданні була особливо гострою в умовах закриття державних наукових закладів і відсутності повноцінної системи наукової періодики. У ЦДАВО України (ф. 4465 «Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб, 1901–1948») можна виявити й інші рукописи, що належали до «портфелів» видавничих осередків періоду Другої світової війни [40-41].

Та найбільш багатим і повним документальним комплексом до вивчення легального видавничого руху періоду війни є архів «Українського видавництва» – складова частина особистого фонду Володимира Кубійовича (Library and Archives Canada. Mg 31, series D203. Vol. 24) [105-119], що містить протоколи надзвичайних загальних зборів спільників видавничої спілки, нарад управи, річні звіти дирекції, витяги рішень керівних органів. За цим масивом документів можна простежити головні тенденції у формуванні видавничої лінії двох відділів спілки (краківського і львівського), ключові моменти історії, кадрову політику, статистику випуску, пріоритети на різних етапах існування, ідеї, які генерувало видавниче середовище, історію випуску окремих книжок, фінансову діяльність спілки.

Поодинокі діловодні документи чи свідчення щодо налагодження діяльності видавничих осередків, пресових органів, окремих сторін видавничої роботи трапляються в *особистих фондах*: Леоніда Білецького (ЦДАВО України, ф. 3876 [20-23]), що був причетним до діяльності празьких осередків (УТГІ, УНО); Осипа Назарука (ЦДІА України, м. Львів, ф. 359 [83-86]) – про заснування щоденника «Краківські вісті»; Ярослава Гординського (ЦДІА України, м. Львів, ф. 384 [77-82]), що включає частину архіву сина Святослава, який став ключовою особою львівського видавничого руху періоду війни і листувався у видавничих справах з авторами щомісячника «Наші дні» й інших публікацій на літературні й мистецькі теми – Б. Кентржинським, Є. Маланюком, М. Бутовичем, Герасем Соколенком, Л. Парфановичем, В. Січинським, О. Бургардтом; Оксани Лятуринської (ЦДАВО України, ф. 3915 [24-25]), зміст листування якої стосується передусім дитячих

творів, які вона надсилала до «Українського видавництва»; Олександра Олеся (відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ф. 114 [93-99]), звідки використано листи редактора видань для дітей і молоді Б. Гошовського, що свідчать про тісну співпрацю двох діячів (зворотні почасті опубліковано в щоденнику «Краківські вісті» в циклі статей з нагоди річниці смерті поета [375]).

Специфічним, близьким до діловодної документації видом джерел є розсекречені *архівно-слідчі справи*, заведені радянськими спецслужбами в повоєнні роки, протоколи допитів звинувачених та свідків: Миколи Галагана (ГДА СБУ, Ф. 6, спр. 69840 фп [91]) – для реконструкції і уточнення біографічних даних, важливих аспектів діяльності воєнного періоду не лише самого діяча, але й установ, до яких він був причетний, зокрема УНО в Берліні чи КНВ в Празі; Михайла Матчака, директора львівського відділу «Українського видавництва» (Архів Управління СБУ у Львівській області, спр. 34 409 [92]).

Окремі матеріали до історії місцевих осередків періоду німецької окупації, їхньої участі у видавничому русі зберігаються в *регіональних архівосховищах*. Так, у фондах Державного архіву в Перемишлі – «Архів греко-католицької єпархії в Перемишлі» – № 142 [123] та «Українські інституції, товариства, організації на території міста Перемишля» – № 1084 [124] поруч із даними про діяльність друкарні, плани Генерального вікаріату в Ярославі стосовно випуску релігійних видань, листування «Українського видавництва» з духовними особами та УДК, характеристиками осіб, які претендували на статус кореспондента від місцевості, містять також факти про настрої населення, шкільництво, суспільну опіку, склад допомогового комітету і делегатур, опис і оцінки резонансних подій (проголошення об'єднання двох частин міста в будинку окружного суду 1 серпня 1941 р., візити німецьких очільників – А. Бізанца), діяльність місцевих активістів, становище, чисельний склад українців-військовополонених у таборах в Негрибці, Пікуличах, Хирові, Перекопаній, Ярославі та справу їхнього звільнення, ставлення до вербування чоловіків до дивізії «Галичина», німецьку політику супроти українців, поляків, євреїв, польсько-українські взаємини. Ці документальні джерела

хоч переважно не становлять цілісних комплексів, але істотно доповнюють і коригують той образ міста, довколишніх сіл та різних аспектів життя повіту, які створювали штатні дописувачі на шпальтах тогочасних легальних видань.

1. 3. Методологічні засади

Пояснення насамперед вимагає базове поняття «видавничий рух», що було обрано й уведено в дослідження як найбільш придатне з ряду інших широко вживаних, зокрема в книгознавчих дослідженнях, споріднених термінологічних відповідників. Серед останніх найчастіше експлуатуються два: «видавничий процес» і «видавнича справа». Перший у фахових публікаціях розкривається достатньо погоджено й уніфіковано та означає основну стадію підготовки й випуску видання або технологічний цикл, що включає сталий набір виробничих процедур – від розгляду авторського рукопису до передачі накладу в мережу книгорозповсюдження. У визначеннях другого терміна – «видавнича справа» – у довідкових виданнях існують варіації. В найпоширеніших дефініціях «видавнича справа» окреслюється по-різному:

- по-перше, як державна, громадська або приватна діяльність, пов'язана з випуском творів друку [650, с. 96];

- по-друге, як діяльність зі створення видавництв і поліграфічних підприємств, підготовки, виготовлення і випуску друкованої продукції [717];

- по-третє, як галузь діяльності, пов'язана з випуском друкованої продукції, складова частина книжкової справи (поруч із книжковою торгівлею, бібліографією та ін.) [712];

- по-четверте, як галузь культури й виробництва, пов'язана з підготовкою, випуском, поширенням книжок, журналів, газет, образотворчих матеріалів і інших видів друкованої продукції [713] і т. д.

Спільним для всіх випадків є акцент на сутності видавничої справи як різновиду діяльності (сфери, галузі, сукупності галузей), що забезпечує випуск і поширення видань. Тобто стрижнем змісту поняття виступає суто прикладне її бачення. Лише в останньому випадку видавнича справа номінально означається

також і як сфера культури. Уточнимо для свого контексту це останнє, надто побіжно подане окреслення: очевидно, ідеться про видавничу справу як специфічний механізм «культурного виробництва», покликаний забезпечити передачу ідей, знань, мистецьких цінностей засобами друку.

Отже, зіставляючи наведені вище термінологічні пропозиції з метою і завданнями дисертаційного дослідження, відзначимо, що вони маркують лише невелику частину тієї сукупності предметів, які передбачено розглянути в роботі, і є явно недостатніми для глибшої рефлексії над темою, оскільки не враховують природи видавничої сфери як динамічної (змінної) форми суспільної діяльності, що, з одного боку, забезпечує словесне, візуальне чи знакове відтворення головних течій соціального й духовного життя в їхньому розвитку, а з іншого – становить потужний рушійний чинник комунікації. Постає, отже, потреба наповнення використовуваного в дисертації базового поняття таким функціональним змістом, який не зводиться до суто виробничого чи галузевого потрактування і відображає різні сторони досліджуваного феномена:

- по-перше, як найбільш універсального способу вираження/фіксації масової свідомості, партикулярних її відгалужень;
- по-друге, як механізму передачі історико-культурної інформації;
- по-третє, як важеля взаємодії суспільних структур і основних форм громадського життя соціуму.

Це спонукало до пошуку робочого поняття із насиченішим навантаженням, яке поруч із дефінітивною, номінальною забезпечило б також виконання комунікативної, прагматичної, когнітивної функцій, а також не виключало б уточнення його змісту в процесі подальших досліджень. Тому задля повнішої і точнішої реалізації сформульованих у дисертації завдань було запроваджено термін «видавничий рух» і запропонована його експлікація як *організованої суспільної діяльності, спрямованої на генерування, матеріальне втілення і поширення соціокультурного продукту свого часу з метою забезпечення комунікативних зв'язків між різними сферами, верствами, індивідами*. Таке наповнення стало узагальненням конкретно-наукового аналізу обраної проблематики і може

уточнюватися в міру її подальшого вивчення. Але і в такому вигляді воно спонукає до панорамного розкриття предмета дослідження, через пізнання багатьох його граней: місця в історії і культурі свого часу, структури, тенденцій і особливостей розвитку в межах тогочасних державних і адміністративних утворень, з'ясування кількісних параметрів, учасників (суб'єктів) процесу, самої субстанції, особливостей і стимулів появи культурного продукту, який матеріалізувався за посередництвом видавничого руху, способу функціонування видавничого механізму, взаємодії на його основі різних суспільних верств.

Вибір методологічного інструментарію зумовлений наявністю в дисертації міждисциплінарної складової. Дослідження легального видавничого руху періоду Другої світової війни, умов його існування, змісту друкованих джерел є одним зі шляхів створення образу тогочасної культури. За своєю природою видавничий продукт є її загально доступним матеріальним вираженням і джерельною основою її опанування. Книжка, газета, журнал, листівка – не лише об'єктивований продукт видавничого руху, але й фіксована в ньому різнопланова історико-культурна реальність. Тому друкований масив є спільним об'єктом вивчення і одночасно засобом пізнання для багатьох галузей гуманітарного циклу, кожна з яких (історія, культурологія, книгознавство, мистецтвознавство, літературознавство, персоналістика, педагогіка) звертається до нього з позицій своїх пізнавальних завдань. У дисертації досліджуване явище з огляду на різносторонню соціальну інформацію, яку воно матеріалізує, розглядається як платформа інтегрування цих дисциплін.

Комплексний підхід став основою обговорення цивілізаційного місця легального видавничого руху в своїх часових межах з метою включення знання про нього в загальний контекст досліджень з історії Другої світової війни. Він корисний з погляду структуризації об'єкта, виявлення його внутрішньої організації, виділення головних складників (територіальних відгалужень, видавничих осередків, типів видань), визначення їх співвідношення, функціонального навантаження в межах цілості видавничого руху, окреслення його суспільної ролі, взаємодії із зовнішнім суспільно-культурним оточенням.

Ретроспективний підхід розглядається як спосіб осягнення динаміки, характеру, логіки змін досліджуваного явища поза визначеними основними хронологічними межами, а також механізмів збереження, акумулювання, передачі культурного досвіду, індикатором якого став видавничий рух. Цей метод з одного боку веде до розуміння нового становища видавничого руху, способу його конституювання у воєнних мовах, а з іншого – допомагає в досліджуваному явищі відшукати ті складові частини, які поступово нарощували якості, що більш рельєфно виявилися в роки Другої світової війни, що формували новий образ видавничого руху. Інакше кажучи, ретроспективний підхід дозволив не тільки виявити міру переродження предмета в окупаційній дійсності, але й виокремити ті риси, що посприяли підтриманню і еволюції його як цілісного історико-культурного феномена. Наприклад, показовим є відображене у видавничому русі глибинне зародження, становлення і утвердження в розвинутому вигляді антитоталітарної парадигми, оновленої стійкої реальності з ознаками звільнення соціокультурної сфери від сталінсько-радянської ідеології, розвиток в опорі на громадські структури, поступове інтегрування в світовий (європейський) культурний дискурс і т. д. Ці тенденції простежуються в середовищі і видавничому продукті української європейської еміграції не лише у воєнний, але і перед-, і повоєнний час.

Така пізнавальна установка реалізується разом із застосуванням *фактологічного методу*. Іде мова про реконструкцію фактичної реальності, пов'язаної з обраним предметом дослідження, на основі великої кількості матеріаломістких джерел, залишених видавничими структурами, очевидцями та учасниками суспільних і культурних подій. Ця впорядкована в процесі фактографічного відтворення реальність повинна дозволити оперувати предметом як цілісним образом, виокремити український легальний видавничий рух зазначеного періоду із апріорі багатшого історичного контексту, показати його різноплановість і запропонувати один із багатьох можливих варіантів його дослідницького представлення.

Історико-порівняльний метод слугував при зіставленні різних культурних ситуацій, з'ясуванні особливостей, пошуку паралелей в організації видавничих осередків у різних місцевостях, визначенні чинників, що зумовили перебіг, зміст, вектор видавничого руху, його специфіку і спеціалізацію, у виявленні збігів і відмінностей у структурі друкованої продукції. Цей метод використано в поєднанні з *генетичним*, спрямованим на встановлення етапів, основних ліній у розвитку українського легального видавничого руху, його різних регіональних форм, політики окремих редакційних колективів і т. д. У дослідженні виникала потреба звертати увагу на спадкоємність тенденцій у випуску тих чи інших груп видань протягом двох історичних періодів, міжвоєнного і воєнного, та розглядати об'єкт у більш протяжній перспективі, ніж це завдано хронологічними рамками Другої світової війни. Адже еволюція культурного явища строго не зумовлюється часовими віхами політичної історії.

Історико-типологічний метод (разом з аналітико-тематичним і структурно-типологічним) застосовано для вивчення особливостей друкованої продукції Другої світової війни. Ці методи реалізують обов'язковий момент узагальнення при охопленні різноманітного історичного матеріалу, а також сприяють виявленню принципів формування видавничого репертуару, аналізу його структури, виокремленню функціональних різновидів відносно всієї сукупності тогочасних видань.

Джерелознавчий аналіз застосовано як універсальний метод гуманітарного вивчення епохи за посередництвом індивідуального чи колективного сприймання, зафіксованого в друкованих і архівних джерелах. На його основі здійснювалися: встановлення цінності джерел стосовно отримання нових відомостей до історії видавничого руху Другої світової війни; реконструкція історичних обставин, в яких існував і зазнавав перебудови об'єкт; зіставлення відомостей, які відклалися в текстах різного походження, подолання розбіжностей між ними задля *синтезу* даних і вироблення більш повного й упорядкованого бачення, яке увібрало поруч із відомими, вже проаналізованими, фактами також і ті, що з огляду на недоступність чи фрагментарність досі меншою мірою звертали на себе увагу. Водночас

враховано самодостатність джерел та їхню взаємну внутрішню співвіднесеність як продукту людської діяльності своєї епохи. Продукт видавничого руху – це результат інформаційного процесу, тобто результат відображення суб'єктом (автором) об'єкта (історичної реальності), який забезпечується засобами видавничого руху. Включення дослідницької матерії в ширшу *систему знань* відбувається через актуалізацію і витлумачення джерел (інформації), котрі характеризують віддалене історичне явище (у нашому випадку – український легальний видавничий рух) і завдяки чому це явище з часом набуває все більшої ваги в загальному науковому контексті. Проте за умови іншого вибору джерел, природно, постане інша інтерпретація історичної реальності та інше знання про об'єкт. Тому запропонований пізнавальний образ видавничого руху є лише одним із потенційно можливих.

Плідним для вивчення українського легального видавничого руху 1939–1945 років став *метод історичної герменевтики*. Його потенціал використано для визначення мотивів участі осіб і груп у видавничому русі, настроїв громадських спільнот, витлумачення сприймання ними подій і тенденцій суспільного життя, а в аспекті методологічному – для закладення розумного балансу між емпіричністю знання про видавничий рух і інтерпретативністю, що дозволяє включити його в ширшу концептуальну конструкцію. Особливо прискіпливо проаналізовано тексти, які унаочнюють зв'язок із загальним історико-культурним тлом та є результатом саморефлексії (авторепрезентації) визначальних сфер суспільного життя (освітньої, літературної, мистецької, господарської тощо). Функціонування цих сфер можна досить систематично й цілісно відтворити за масивом друкованих видань, воно відображене в його тематичній структурі (насамперед у вигляді рецензій на поточні видання, регулярних підсумкових (щорічних) оглядів культурних, книжкових здобутків тощо). Методологічний потенціал історичної герменевтики дозволяє вивести дослідження поза межі виявлення причинно-наслідкової детермінованості окремих подій і явищ, пов'язаних із книжковим, зокрема видавничим рухом, у напрямі більш відкритого, актуалізованого обговорення його сутності, змісту, цивілізаційного внеску.

Важливою, хоч і не основною, епістемологічною лінією дисертації є *критичний раціоналізм* з його засадничими постулатами про апріорну неможливість абсолютного знання і обмеженість наших пізнавальних можливостей. Запропонований образ видавничого руху, що вибудовувався через порівняння форматів його втілення, фактографічне відтворення перебігу, визначення специфіки і ролі суб'єктів (видавництва, видавничих організацій, видавців), дослідження центральних домінант репертуару, сутнісних ознак його складових частин. Тобто представлене дослідження проблематики видавничого руху Другої світової війни, будучи першим у своєму роді в історичній науці, велося на основі логічно-позитивістських засад пошуку надійної наукової бази, за дотримання її певної репрезентативності (достатнього числа інституцій, видань, людей, різних їх типів, ліній опису їх внутрішнього розвитку, міри розкриття). Однак робота, самозрозуміло, містить певні гіпотетичні поля, незаповнені та недостатньо вивчені ділянки (зокрема, у сферах осмислення видавничого руху в компаративній площині, його головних соціокультурних стимулів, ефективності культурного й інформаційного впливу на населення, внеску інтелектуальних середовищ у культурний дискурс періоду, подальше глибинне маркування і вивчення тематичних і типологічних структур видавничої продукції), про які сформовано лише попереднє бачення. А тому вже досліджене коло проблем наділене значним резервом для критики, спростування, вдосконалення, і разом з тим для висунення інших підходів, мети, завдань і способів їхнього розв'язання.

Методи текстологічного і книгознавчого аналізу публікацій (композиційних компонентів, стилістики, редакцій, допоміжних елементів), поки що не надто поширені в історичних дослідженнях, дозволили: через характеристику видань (текстів) підкреслити своєрідність історичного наративу, який творила тогочасна реальність; наголосити на ідеях, що циркулювали серед окремих суспільних верств та відокремити їх від формальних кліше й ідеологічних догматів; здійснити спробу типологізації видань у стосунку до цілості друкованого масиву; атрибутувати масу анонімних текстів на підставі вивчення їх змісту, зіставлення різних варіантів публікацій; виробити більш чітке уявлення про особливості літературно-художніх,

наукових, навчальних текстів і ті зразки культурної комунікації, які вони своїм існуванням породили, їхній суспільний чи культурний калібр і функції, які вони виконували для свого часу й читача; здійснити спробу текстуального коментування окремих видань і їх груп. Ці методи, пов'язані також із *феноменологічним підходом* до прочитання тексту як до безконечного процесу і використання його потенціалу в сенсі опису авторського бачення реальності, відходу від кон'юнктурних, ідеологізованих суджень. Кажучи про елементи стилю феноменологічної парадигми при розгляді історії видавничого руху, маємо акцентувати не тільки на його специфічності, своєрідності для свого часу, але також на сутнісних рисах, яким вдалося отримати довшу історичну тривалість і перспективу.

Оскільки видання Другої світової війни, які зберігаються в державних чи приватних книгозбірнях, довгий час перебували поза вільним обігом і використанням, переховувалися в «спецфондах» та вилучались у власників, окремого значення набувають аспекти формування збірок і колекцій легальної друкованої продукції, їх повноти, пошуку примірників, фіксації місць їхнього зберігання, найбільших скупчень, індивідуальних особливостей, оцінка міри раритетності і запровадження до наукового обігу унікалів. Цей кут зору розширює обсяг відомостей про об'єкт, які не можна почерпнути з вивчення окремо взятого, ізольованого видання (книжки, газети, журналу, листівки тощо), спонукаючи до взаємодії з іншими галузями науки й інформаційної практики – *архівістикою, бібліотекознавством*, які розглядають видавничий рух і його результат з погляду свого предметного поля – зберігання, використання цих видань, вивчення зацікавленості ними як документом історії і культури.

Обраний об'єкт дослідження, природно, розкривається за допомогою вивіренних *дескриптивних процедур*, які допомагають описати видання і розкрити його аналітичну сутність. Йдеться про традиційні *засоби бібліографії*, що їх метою є максимально повне виявлення друків, встановлення явних відомостей про них (на основі автопсії), відсутніх і прихованих (на основі додаткових розшуків), і в підсумку впорядкування більш чи менш вичерпного реєстру, який за належних евристичних підходів може слугувати джерелом інформації не тільки про факт

появи друків, але і про суспільно-культурне поле періоду. Доцільність і інтенсивність застосування того чи іншого методу залежить від вихідного стану вивчення теми. У нашому випадку існує очевидна, істотна і досі не вирішена проблема опанування цілості друкованого масиву Другої світової війни, тому увага до методики й техніки бібліографування під час виконання роботи була посиленою.

Згадані методи тісно переплетені між собою, що зумовлено з'ясованою вище єдністю дослідницького сприймання видавничого руху і його інтердисциплінарною природою. Їх відбір, частота, інтенсивність використання визначалися потребою досягнути мети дисертаційного дослідження та пригасити основне протиріччя, яке існувало в дотеперішньому представленні його предметного поля, а саме: за існування великого комплексу різноманітних джерел і фактів, дотичних до теми, була відсутня узагальнювальна праця, в якій історію українського легального видавничого руху Другої світової війни викладено цілісно. А без спроби такого синтезу навряд чи буде ефективним часткове вивчення окремих тогочасних видавничих ініціатив.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО РАЙХУ

У цьому розділі розглянуто засади функціонування культури в Німеччині й на окупованих територіях, шляхи впливу державного апарату і реакцію творчих середовищ на зміни в політичному устрої Європи внаслідок утвердження націонал-соціалістичної ідеології та початку Другої світової війни; відтворено структуру видавничого руху, визначено його специфіку в головних центрах українського громадського і культурного життя; показано внесок громадських організацій та політичних груп у видавничий процес і формування окремих видів друкованої продукції.

2. 1. Офіційна політика, апарат державного регулювання, позиції творчих еліт

Культурна політика Третього райху як продумана, залежна від ідеологем націонал-соціалізму система заходів, виявлялася, з одного боку, в преференціях для низки художніх явищ і їхніх творців (серед яких: архітектори А. Шпеєр, В. Крайс, Г. Гіслер, скульптори А. Брекєр, Ф. Клімш, Г. Кольбе, Й. Торак, режисери Л. Ріфеншталь і Ф. Гарлан, драматург Г. Йост, романіст Г. Блюнк і т. д.); з іншого – у витісненні з культурного обігу цілих напрямів і стилів (кубізму, дадаїзму, футуризму, імпресіонізму, конструктивізму, абстракціонізму) та проscribeуванні творчості їхніх представників (О. Фрейндрліха, Е. Нольде, О. Мюллєра, Е. Барлаха, М. Ернста, Г. Гроса, Ф. Марка, В. Кандінського, О. Кокошки, М. Шагала і т. п.). Засобами регулювання культурного процесу з боку тоталітарної держави були організація виставок «звироднілого мистецтва» («Entartete Kunst»); фізичне знищення частини культурної спадщини, оголошеної «декадентською», «анархічною», «дегенеративною» (на зразок театралізованого акту спалення книжок на Опернпляц у Берліні та інших університетських містах 10 травня

1933 р., що одночасно став актом публічної цензури і заборони творів Г. Манна, Е. Глезера, Е. Кестнера, З. Фройда, Е. М. Ремарка; т. зв. очищення німецьких музеїв і галерей, яке в 1937 р. за дорученням Гітлера здійснював очільник Імперської палати образотворчого мистецтва, головний художник Третього райху А. Ціглер і коли було вилучено 16 тис. полотен, що не відповідали встановленим канонам реалістичного мистецтва). Стандарти офіційного мистецтва запроваджувалися в масовій свідомості через проведення публічних заходів – періодичні мистецькі виставки (*Grosse Deutsche Kunstausstellung*, від 1937 р., остання з яких відбулася в 1944-му), покази т. зв. правильних кінофільмів і театральних вистав, помпезне відзначення партійних свят, а також через засоби друкованої пропаганди.

Зміст інформаційних потоків на населення контролював потужний державний апарат. До його складу входило Імперське міністерство народної освіти і пропаганди (PROMI) на чолі з П. Й. Геббельсом, що здійснювало ідеологічну індоктринацію німецького й окупованих народів. У структурі міністерства функціонував пресовий відділ (*Abteilung IV Presse*) на чолі з О. Дітріхом у складі двох підрозділів: *Abteilung IVA Innlandspresse* – центральний контрольний орган, що курував пресу на території Німеччини, організовував пресові конференції, здійснював селекцію матеріалів, які розсилалися редакціям газет, та *Abteilung IVB Auslandspresse*, що займався закордонною періодикою.

У системі Імперської палати культури (*Reichskulturkammer*), створеній відповідно до розпорядження фюрера від 9 листопада 1933 р., яка формально не була структурним підрозділом міністерства, але ним контролювалася, діяло сім палат для окремих ділянок (літератури, театру, преси, радіомовлення, кіно, образотворчого мистецтва і музики), поза якими професійна діяльність у сфері культури була неможлива. Палата преси (*Reichspressekammer*), заснована в 1933 році на основі Робітничої співдружності преси Райху (*Reichsarbeitsgemeinschaft der Deutsche Presse*), що теж працювала в тісному зв'язку з міністерством Геббельса, охопила всю організацію випуску і збуту періодики, включаючи фахове об'єднання журналістів і видавців. Її президентом став М. Амман, керівник величезного газетного концерну «*Eher Verlag*», райхсляйтер у справах преси НСДАП, а віце-

президентом (з 1936 р.) – очільник партійного управління преси доктор О. Дітріх. Відбором і переказом щоденних офіційних відомостей для преси, партійних і державних органів займалися інформаційні агенції, серед яких Deutsches Nachrichten-Büro (DNB)³, Nationalsozialistische Korrespondenz (NSK), Deutsche Diplomatisch Politische Korrespondenz, Dienst aus Deutschland (DaD), Transozean, Transconti, Telepress, Internationale Presseagentur (IPA), що діяли в Німеччині, на окупованих територіях і за кордоном.

Пропагандистський апарат на нижчих щаблях вертикалі, зокрема в Генеральній губернії, взурався на відповідні структури Третього райху. Аналогом міністерства пропаганди тут був спеціальний урядовий підрозділ – Hauptabteilung für Volksaufklärung und Propaganda (HAP), що знаходився за адресою Rynek Kleparski, 4. Його керівником спочатку призначили М. дю Преля, а згодом В. Оленбуша. В рамках головного відділу пропаганди в уряді Генеральної губернії існувала окрема служба – Abteilung II Presse Pressechef der Regierung des Generalgouvernements на чолі з шефом преси Генеральної губернії Емілем Гаснером. Уряд шефа преси в свою чергу суміщав дві вертикалі. Одна з них включала пресову агенцію Pressedienst des Generalgouvernements G. m. b. H., що передавала відомості до Райху, Амстердама, Осло й Будапешта і фото – до Амстердама, Гааги і Брюсселя, інша – Telepress Nachrichtendienst des Generalgouvernements, що займалася польською й українською пресою. У висвітленні питань, які стосувалися Райху, пресові служби Генеральної губернії повинні були дотримуватися інструкцій центрального міністерства пропаганди, натомість справи Генеральної губернії слід було подавати відповідно до вказівок генерального губернатора Ганса Франка. Певні відхилення від загальної державно-партійної лінії могли стосуватися української і польської преси, за що персонально відповідав шеф преси Генеральної губернії. Друга вертикаль була незалежною від

³ Українська філія Deutsches Nachrichtenbüro облаштувалася в Рівному і випускала для редакцій газет Райхскомісаріату Україна щоденний інформаційний бюлетень «Українська кореспонденція». В Генеральній губернії функціонували Pressedienst des Generalgouvernements і Telepress Nachrichtendienst des Generalgouvernements.

головного відділу пропаганди, підконтрольною органу уповноваженого генерального губернатора в Берліні й виконувала функцію поширення інформації про Генеральну губернію в межах Райху. Офіційну легальну пресу в Генеральній губернії випускав концерн *Zeitungsverlag Krakau-Warschau*, що постав на основі передвоєнних польських пресових фірм [678, с. 9-14].

Але культура, розвиваючись у контакті зі синхронною історичною реальністю, як сфера емансипована й пов'язана з індивідуальною творчістю, рефлекторно апелює до власних потреб. Вона й у роки Другої світової війни наполегливо шукала прийнятні модальності існування, в різних середовищах, в умовах перекроювання територій і встановлення окупаційного порядку. Показовим прикладом такого пошуку є анкетування, проведене серед французьких літераторів в 1940 р. на основі щоденника «*Le Figaro*», що тимчасово, після поразки англо-французьких військ і створення напівнезалежного уряду в південній частині країни, облаштувався в так званій вільній зоні (Бордо, Клермон-Ферран, Ліон), а в листопаді 1942-го припинив вихід, шануючи свою репутацію однієї з найстаріших і найбільш заслужених французьких газет, не витримавши залежності від цензури уряду Віші та не бажаючи, за висловом багаторічного директора П. Бріссона, надалі зраджувати «суспільну довіру». Згадане анкетування, результати якого для українського читача узагальнив у «*Наших днях*» Б. Осадчук [540] і в якому, щоправда, не взяли участі письменники із зайнятих німцями земель, оприявило принципову солідарність стосовно різких змін політичного устрою. Більшість опитаних літераторів відкинули думку про співпрацю, виступивши за свободу творчості і надіславши суспільству чіткі афористичні сигнали на зразок: «Талант противиться пристосуванню» (П. Кльодель), «Без свободи нема мистецтва» (Ф. Карко) й ін.

Однак надалі загальнонаціональна політична криза поділила французьке культурне середовище. Деякі письменники емігрували з Європи, як Ж. Ромен (до США, де писав публіцистику, спрямовану проти уряду Ф. Петена) і А. Моруа (до США після воєнної поразки Франції), католицькі письменники Ж. Бернанос (до Бразилії) і Ж. Марітен (до США). Інші – залишилися на батьківщині, але відклали пера, а серед них першорядні: Ж. Дюамель, Ф. Моріак, Р. М. дю Гар, А. Жід,

Р. Ролан. Ще частина – притримувалися позиції атантизму⁴. До них, зокрема, належав Ш. Морра – ідеолог інтегрального націоналізму, що підтримав уряд Віші і за це по війні був позбавлений звання члена Французької академії. Зрідка, але все ж виявляв себе в публічному житті Саша Гітрі, не покинувши театральної діяльності, за що по війні був ненадовго ув'язнений за звинуваченням у співпраці з гітлерівцями і звільнений за відсутністю доказів. Ж. Жіроду після кількомісячної роботи на посаді шефа пропаганди в уряді Е. Даладье розчарувався в політиці, повернувся в літературу і невдовзі помер (1944) в окупованому Парижі.

Німеччині важливо було схилити частину французької еліти до співпраці в інтересах планів побудови «нової Європи» – «центральноєвропейського порядку». Частина офіційних теоретиків вважала Францію можливим суб'єктом формування «Великого Райху» з огляду на романо-германську спільність, закорінену в античній і християнській традиції, тоді як доля слов'янських народів повинна була вирішуватися виключно під німецькою гегемонією. Відтак у Франції з'явилася представницька група людей творчих професій, які стали прихильниками і пропагандистами ідеї «колабораціонізму», а чимало з них зайняли урядові пости. А. де Шатобріан, закинувши літературну творчість, зайнявся журналістикою і політикою, випускав пронацистський тижневик «La Gerbe» (Париж, 1940–1944), пропагував співпрацю з націонал-соціалістичною Німеччиною і антисемітизм, через що по війні був змушений емігрувати і переховуватися в Австрії. Відкрито підтримав ідеї націонал-соціалізму талановитий письменник, історик, журналіст Р. Бразільяк, що заснував культурно-політичну організацію «Collaboration» і випускав прорежимну газету «Je Suis Partout» (1937–1943), закликаючи до боротьби з силами Руху опору; у 1944 р. він не покинув Париж, тому не зміг урятуватися і

⁴ Термін уживається для окреслення різних типів поведінки населення в стосунку до окупаційних режимів, у т. ч. як більш поміркований замість поняття «колабораціонізм» щодо тих груп населення, діяльність яких не пов'язана зі скоєнням воєнних чи кримінальних злочинів. Натомість «колабораціонізм» дослідники дефінують як різновид фашизму і практику співробітництва з гітлерівськими окупаційними властями на шкоду власному народові і батьківщині [594, с. 21], [648, с. 49].

після відступу німців був заарештований, засуджений до смерті, а його страта стала однією з найбільш помітних та драматичних серед тисяч смертних вироків, виконаних тоді за рішенням вищого суду юстиції Франції, спричинивши непримиренні дебати, які не вщухли до сьогодні. Історик і політолог В. Лакер, висловився щодо повоєнних чисток в Європі, зокрема у Франції: «У деяких країнах чистки відбувалися швидко і дуже жорстоко. У Франції, одразу ж після визволення, тисячі фашистів та осіб, підозрюваних у колаборації, були лінчовані на підставі смертних вироків, виданих самозваними судами. [...] У Франції та Італії чистки не раз ставали okazією для зведення поррахунків з політичними чи особистими ворогами»; «Здійснені чистки нікого по суті не задовольнили. В деяких випадках зайшли занадто далеко, в інших – не вдавалися до якихось радикальних засобів. Варто, однак, пам'ятати, що тогочасні обставини були далеко не нормальні. Нові уряди повинні були терміново розв'язувати чимало нагальних проблем, а їхня влада не була ще надто міцною. Усі погоджувалися з тим, що нацизм треба засудити, а колаборантів – покарати, але за тогочасних обставин, коли емоції були ще надто сильними, важко було очікувати зразкової справедливості» [716]. На цьому список французьких літераторів, що пішли на тісну ідейну співпрацю з німцями, далеко не вичерпується, але нам важливо лише вказати на типові позиції діячів культури стосовно правлячого режиму: еміграція/відсторонення/співпраця.

Проблема відповідальності творчої еліти за діяльність під час окупації хвилювала суспільство й після закінчення війни. Вже в перші місяці в Європі розгорілися гострі дискусії, в яких лунали заклики до повного забуття спадщини цього періоду та відмова миритися з присутністю в культурній традиції продукту, витвореного в умовах гітлеризму. Досить у цьому контексті згадати відкритого листа письменника-нобеліанта Т. Манна, свого часу замовчуваного, гнаного нацистським режимом та позбавленого німецького громадянства, до романіста і драматурга В. фон Моло. У листі, який газети опублікували в жовтні 1945 р., Т. Манн на численні заклики співвітчизників повернутися на батьківщину відповів негативно, мотивуючи інфікованістю німецького народу гітлеризмом, культуру, створену «під Геббельсом», затаврував як безвартісну, а всі книги, надруковані в

Німеччині в 1933–1945 рр., уважав за необхідне знищити. Проти знецінювання, перекреслювання, вилучення культурної спадщини цілого періоду виступив, зокрема, емігрант з України, філософ, філолог Д. Чижевський, що в роки нацизму жив у психологічній напрузі й очікуванні переслідувань за подружній зв'язок з єврейкою, втім, не припинив наукових студій і читання лекцій в Галльському університеті. Своє глибоко пережите осмислення тогочасного становища культури він висловив у проекті листа від 27 жовтня 1945 р., який адресат навряд чи прочитав. Але в особистому архіві вченого в Гайдельберзькому університеті та особистому архіві його друга Ф. Ліба у відділі рукописів і рідкісних книг Базельської публічної бібліотеки збереглася чернетка цього тексту. Першу публікацію здійснено в збірнику «Dmytro Čyževskyj: osobnost a dílo» (Прага, 2004) – мовою оригіналу, тобто німецькою, із текстологічним коментарем і примітками В. Янцена [672, с. 429–443], та в українському перекладі в додатку до публікації Л. Рудницького й У. Шваєра «Дмитро Чижевський: український вчений європейського формату» [672, с. 306–319]. Розлогі цитати наведено також у доповіді «Дмитрий Чижевский и родина его выбора Германия» біографа вченого В. Кортхаазе, що першим оцінив гуманітарну вартість тексту [672, с. 101–128]. Документ привертає увагу з огляду на великий інтерпретаційний потенціал та першорядне місце в культурі як автора, так і адресата. Апатрид Д. Чижевський, стійкий у своєму незмінно негативному ставленні до нацизму, по війні солідаризувався з переможеним народом і чітко постулював свою позицію стосовно духовної спадщини німців 1933–1945 рр.:

- культуру цього періоду не можна суцільно трактувати як націонал-соціалістичну пропаганду;
- існують твори, які не потрібно пристосовувати до нових політичних умов і в текстах яких не потрібно змінювати жодного слова;
- повоєнне німецьке суспільство швидко долає національну обмеженість, а багато хто взагалі не був перейнятий ідеологією націонал-соціалізму;
- без Німеччини і її духовних цінностей неможливо уявити майбутню Європу.

Коментатор листа В. Янцен визнав, що «історична проникливість, знання німецької дійсності, послідовність і глибина аргументів, моральна правота і такт були, поза сумнівом, на боці невідомого емігранта Чижевського, а не на боці всесвітньо відомого німецького письменника». Янцен пошкодував, що листа, який завдяки глибині й багатству змісту заслуговував на широке обговорення, своєчасно не оприлюднили в Німеччині, адже з огляду на спробу знайти відповіді на питання, які не відійшли в минуле й досі, текст Чижевського міг би зайняти гідне місце в підручниках повоєнної німецької історії і прислужитися вихованню молодих німців [672, с. 439].

Оцінюючи становище культури під час Другої світової війни, насправді важливо придивитися до поведінки її носіїв та сфокусувати увагу на тогочасному культурному продукті, умовах його створення та іманентному йому сенсі. На відміну від Франції, в українських реаліях подібне опитування, зрозуміло, не проводилось, а принципову дискретність у становищі різних груп на тлі воєнно-політичних подій породжували не індивідуальний світогляд чи нюанси в особистих ідейних переконаннях, її жорстко запрограмувала інша насильницька політична система і фанатична державна ідеологія, позбавивши людей творчих професій права на життєвий вибір. Частину діячів української культури радянський режим підпорядкував, перетворивши на слуг, інших – оголосив ворогами народу і знищив або спонукав до самознищення, а ще одну велику групу – витіснив із країни, змусивши стати політичними біженцями. Власне ці останні, політемігранти двох хвиль, що виїхали після поразки Української революції 1917–1921 років та після приєднання західноукраїнських земель до СРСР у 1939 р. як непримиренні опоненти радянського устрою, на момент розв'язання війни плекали надії на його повалення і відновлення національного правління. Саме вони й виявилися причетними до становлення українського легального видавничого руху Центрально-Східної Європи періоду Другої світової війни.

2. 2. Український легальний видавничий рух: основні модальності⁵, суспільне значення

Безумовно, можна загально констатувати, що, перебуваючи під контролем держави, легальне книго- і пресовидання в Німеччині і на окупованих територіях більшою або меншою мірою було зорієнтоване на поширення панівної ідеології. Українська легальна видавнича продукція так само містить її елементи як у складі періодики, так і в різного роду збірниках, календарях, навчальних, історико-популярних і публіцистичних виданнях, і дослідники, зокрема ті, що займаються організацією пропаганди, їх фіксують і вивчають поруч з іншими складниками змісту. На певному проміжку часу, після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., було написано і надруковано десятки текстів, які засвідчують негайну, спонтанну реакцію на початок війни і сподівання щодо повалення сталінського режиму силою «німецької зброї». Зразків подібних висловлювань і в анонімних редакційних матеріалах, і в авторських вистачає, навіть у змісті тих періодичних видань, які перед нападом Третього райху на СРСР і згодом пронацистської пропаганди вперто уникали. Наведемо лише один пересічний приклад екзальтованого висловлювання з передової статті у краківських «Ілюстрованих вістях»: «Європа пізнала своє призначення. Над нею встає нова зоря світанку, на місце пофарбованої советської» [407]. Однак, у міру того, як глибшало розуміння геополітичних цілей нового режиму стосовно України, слів підтримки на його адресу у власне редакційних чи авторських матеріалах газет і журналів меншало. Що більше: в кінці 1941–на початку 1942 р. увиразнилася ще одна тенденція, пов'язана зі змінами в структурі легальної видавничої продукції, а саме: після репресій, завданих окупаційними репресивними органами ОУН, відбулося переорієнтування на випуск нелегальних друків, витіснення в підпілля видавничих ініціатив похідних груп, тобто випуску численних самовільних, часто безцензурних періодичних видань, пропагандистських брошур, листівок, плакатів, що після

⁵ Термін ужито в філософсько-онтологічному розумінні модальності як способу існування об'єкта або перебігу його розвитку.

22 червня 1941 р. легально поширювалися в містах, повітах, селах (цей сегмент видавничої продукції вивчають, зокрема І. Патриляк [551], О. Стасюк [614-615] та ін.).

Зрозуміло, з огляду на забезпечення загальних видавничих умов (різноманітності репертуару, рівня редакційно-видавничої підготовки, поліграфічного вирішення, регулярності виходу, відповідного тиражу), легальний статус завжди більш сприятливий для якості кінцевого продукту, масштабів поширення видань, адже читання конспіративних друків не могло бути загальнодоступним. З іншого боку, утримання легального статусу вимагало організаційних контактів, компромісів видавців з окупаційною владою, виказу формальних ознак лояльності, і це добре розуміли всі причетні до культурного і видавничого руху діячі. Історик Михайло Антонович в листі до М. Кордуби (червень 1944), змальовуючи переваги й незручності, що виникли внаслідок придбання празьким видавцем Ю. Тищенком друкарні у приватну власність, зазначав: «В Празі надіюсь в ближчій часі деякого поживлення видавничого руху – розуміється у скромних межах. Видавець Сірий купив на власність друкарню. Він розуміється дуже окрилений тепер надіями, але його оптимізм завше треба ділити через три. Однак у сучасні тотальні часи така річ як набуття друкарні не могла статися без прихильного відношення властей імущих, а це можна розуміти як певний знак того, що і паперу йому трохи дадуть. [...] Розуміється коли в нинішніх часах дають папір, то домагаються друку якого небусть шунду (нім. «макулатура». – *авт.*), вроді популярних брошурок про поганих большевиків або про працю в третім Райху. Але може попри це вийде і дещо путнього» [7].

Легальна періодика українською мовою, ще більшою мірою, ніж книжковий масив, не становить однорідного явища з погляду підпорядкування, суспільних функцій чи змісту. Засновниками багатьох видань була окупаційна влада, що створювала їх у великих і малих населених пунктах з метою обробки населення і задоволення своїх пропагандистських потреб. Однак українці в різних точках захоплених територій намагалися заснувати власні друковані органи і досягали цього чи то під прикриттям дозволених громадських організацій (УНО, УЦК, УГ),

чи то в межах приватних ініціатив окремих видавців, добачаючи в розбудові і підтримці видавничих структур життєво важливий і тривкий чинник згуртування і національного розвитку, поширення й обговорення ідеї організації самоврядування в Україні, підготовки вишколених кадрів для всіх ділянок державного життя, врешті заради випуску цінних для української культури видань. Подеколи в урядових німецьких друках, попри жорсткий цензурний нагляд і переслідування з'являлися матеріали виразно проукраїнського характеру.

До класифікації періодики українською мовою тому не вдається застосувати двоподіл, що набрав ваги в польських дослідженнях з історії преси Другої світової війни, який був сформований ще позицією польського підпілля і передається через ключове протиставлення: з одного боку – преса легальна, що фактично дорівнює означенню «репильна» (пол. «gadzinowa») – прогітлерівська, антипольська, де працювали відступники, зрадники свого народу, а з іншого – преса підпільна (тобто вірна польським державним інтересам, що несла ідею національного визволення і безкомпромісної боротьби з окупантом), преса, яку випускали патріоти, борці за національну свободу. Цей підхід у систематизації легальної польськомовної періодики подеколи відделеговується українським санкціонованим виданням Генеральної губернії, в т. ч. тим, що їх випускало краківсько-львівське «Українське видавництво». Зокрема, внаслідок поширення згаданої дихотомії на українські видання, до «pism hitlerowskich», очевидно, суто на основі легального статусу, віднесено «Краківські вісті» й «Ілюстровані вісті» [676, с. 29].

Застосування протиставлення легальні / нелегальні до українського друкованого масиву не дозволяє охопити всі тогочасні різновиди, не відбиває їхнього суспільного значення для українського громадянства як проєкції колосального людського досвіду і повсякденності. Зокрема, рівень книжкової, газетної, журнальної продукції дозволеного «Українського видавництва», послідовна лінія на збереження національної культури спонукає розглядати її як історичне джерело про українське життя великого значення.

Підходи в дослідженні сукупності польських легальних видань періоду Другої світової війни, особливо періодичних, неминуче змінювалися з поглибленням

знання про цю частку видавничої продукції і ввібрали ставлення, вироблене в роки війни в середовищі польського підпілля, і подальші оцінки повоєнної історіографії, великою мірою нав'язані пафосом національного резистансу, коли масив було поділено на два ідеологічно взаємопротиставлені складники – «рептільні» (санкціоновані) і підпільні друки, а також пізніші наукові пошуки, які, не заперечуючи вже апробованих способів систематизації, демонструють намагання охопити всю цілість друкованої продукції. Польський дослідник К. Возняковський, відсторонившись від штучно звуженої термінологічної пропозиції – «література колаборантська», робить вибір на користь нейтрального і ємного терміну «література Генеральної губернії», що об'єднує весь спектр різновидів останньої – від лояльних щодо пропаганди і політики окупанта, включно з аполітичними за змістом, до таких творів і видань, які намагалися оберігати культурні цінності всупереч офіційній доктрині [694, с. 7]. З таким баченням можна солідаризуватися, коли йдеться про дослідницькі підходи до тогочасного українського легального видавничого руху.

Періодичні видання, засновані з ініціативи українських громад, від урядової періодики українською мовою, що виходила при німецьких пресових концернах, відрізняються фаховим рівнем дописувачів, тематичними акцентами у змісті, істотно нижчою часткою офіційних матеріалів. Про німецькі пресові видання українською мовою на сьогодні дослідники висловили більше спостережень, ніж про видання згаданих громадських осередків, розглядаючи ці перші як інструмент державної політики та в аспекті вивчення потужної пропагандистської машини Третього райху. Своє ставлення ще синхронно з їхньою появою сформулювали розбірливі читачі-сучасники, чутливі до духу легальних органів, а класичним і показовим прикладом у цьому сенсі стало київське «Нове українське слово», що виходило накладом 50 000 примірників і призначалося для всього населення Райхскомісаріату Україна. Голландський історик К. Беркгоф подав похапливе пояснення низької популярності газети, що, на його думку, була зумовлена небажанням киян читати новини українською [304, с. 197]. Однак саме в цьому випадку мовний аргумент (а тільки його автор чітко артикулює в спеціальному

параграфі під назвою «Читання і писання») не видається переконливим. Важко уявити, що в своєму виборі періодики споживач (а в тій конкретній обстановці це таки читач двомовний або ж, принаймні, з високим ступенем пасивного володіння українською), звертав увагу лише на мову, не беручи до уваги дух, зміст і репутацію газети. Коли німці припинили вихід почитуваного, як стверджують очевидці [250, с. 135], «Українського слова», яке редагували мельниківці⁶, замінивши його прони́мецьким «Новим українським словом», редактором якого поставили історика культури К. Штепу [325], багато патріотично налаштованих журналістів і літераторів безпомилково зрозуміли, що зміни торкнулися далеко не самої назви, і свідомо ухилилися від участі в рептильному виданні. А. Любченко, не схвалюючи, що на таку співпрацю «наважився», зокрема, харківський діяч В. Дубровський, вилив своє негативне ставлення до Штепи і його органу в кількох щоденникових записах: «візит до редакції “Нового Укр. Слова” і знайомство зі Штепою. Ось він який? – яничар і зрадник!» (від 16.VI.1942); «[Юрій] Таркович вітав мене, що я не взяв участі в “Нов. Укр. Слові” і радив швидше їхати до Львова» (14.VII.1942) [259, с. 37, 53]⁷. Співвітчизники не заохочували

⁶ Перші числа «Українського слова» накладом 10–15 тис. вийшли на базі друкарні «Пролетарской правды», подальші – у колишній друкарні «Комуніста», що налічувала 50 осіб персоналу [567]. Не приховувала свою позицію з приводу закриття «Українського слова» прогетьманська «Українська дійсність», що намагалася конкурувати з націоналістичними виданнями за вплив на політичний світогляд українського читача, і не завагалася привітати появу україномовного німецького офіціозу: «З сьогоднішнього дня українська газета виходитиме в новому вигляді під назвою “Нове Українське Слово”. Крайні націоналісти, разом з большевицьки настроєними елементами зробили спробу перетворити національно-українську газету на інформаційний орган своїх зрадницьких цілей. Всі застереження Німецької цивільної Влади про те, що газета має бути нейтральною і служити лише на користь українському народові, не були взяті до уваги. Була зроблена спроба підірвати довіря, яке існує між нашими німецькими визволителями і українським народом. Щоб запобігти загрозі закриття газети і зберегти для народу цінний інформаційний орган, було проведено очищення редакції від зрадницьких елементів» [535].

⁷ Ю. Таркович, дописувач преси «Українського видавництва» на етапі її закладення і розбудови в 1940 р., згодом – працював з І. Рогачем в «Українському слові», тому міг ізсередини оцінити

опублікування на шпальтах київського щоденника навіть матеріалів нейтрального, культурницького плану. Так, Г. Костюк висловився щодо статті літературознавця Б. Якубського: «Пригадую одну його статтю в штепівському “Новому українському слові” про мистецьку цінність збомбардованого Кельнського собору. Напевне написана за шматок хліба, якого йому дуже бракувало. Інакше нічим не можу пояснити його співробітництва в цьому антинародному й огидно проницькому органі» [255, кн. 1, с. 145]. Обструкції, за словами Костюка, зазнала молода поетка Н. Калюжна, що про її літературні здібності критик зробив висновок, почувши виступи на засіданнях київського об’єднання письменників, які організував Ю. Кандіїв. Відгукнувшись на замовлення Штепи, Калюжна мала необережність написати поему на честь Гітлера: «[...] молоде дівча пішло на підмову цього гітлерівського вислужника, чим скомпромітувало себе в очах українського патріотичного громадянства, зокрема, націоналістично настроєної молоді. Вже на еміграції, в якомусь із таборів переміщених осіб, де Калюжна виступала з читанням своїх нових поезій, її освистали й цілковито зігнорували не за читані нові поезії, а за її минуле оспівування «Великонімеччини». Це так вплинуло на вразливу душу поетки, що вона ізольовалася й безслідно зникла з поетичного і суспільного еміграційного обрію» [255, кн. 2, с. 56]⁸. Сам Г. Костюк про власні враження від «Нового українського слова» писав, що це «німецька антиукраїнська окупаційна шмата, хоч і видавана українською мовою. До редакції ми ніколи більше не заходили. Ні я, ні Майстренко в тій шматі ні разу не надрукували ні одного слова» [255, кн. 2, с. 35]. В унісон про київський щоденник висловився Ю. Шевельов, розглядаючи його в контексті протиукраїнського терору в місті: «[...] огидна рептилька «Нове українське слово» здавалася огиднішою за советські газети, за злидні й смерті Харкова» [653, с. 31]. Що газета зустрічає гострий спротив

різницю в прихованих політичних стимулах двох згаданих газет і антиукраїнської «рептильки», яку очолив К. Штепа.

⁸ Щоправда, після переїзду до Львова поодинокі поетичні твори та казки-інсценізації Н. Калюжна друкувала в тутешній журнальній періодиці, найбільше – в «Малих друзях», «Студентському прапорі», одну поезію – в «Наших днях».

українського народу, констатував у донесенні головнокомандувач Вермахту в Україні генерал Кітцінгер [455, с. 228]. Отже, не мова, принаймні, не тільки мова, відштовхувала читача від газети й перешкождала залученню її до кола повсякденного читання киян під час німецької окупації. Рептильний характер, відсутність у редакційному колективі постійних талановитих авторів, негативна людська опінія принципово послаблювала попит і знижувала масштаби збуту «Нового українського слова».

Дещо відмінне ставлення виробилося в населення і творчої інтелігенції до україномовних щоденників «Нова Україна» (Харків) і «Львівські вісті», які виходили на урядовій базі і шпальти яких теж експлуатувалися для пропаганди переваг «нового порядку» та вміщення офіційних матеріалів пресових агенцій. Водночас в них підтримувалася видима проукраїнська лінія і вперше можна було осмислити наслідки панування радянського режиму, понад двадцятирічного на сході і дворічного – на заході України. На зламі політичних систем, під час зміни режимів учасники видавничого руху мимоволі порівнювали умови, що існували для нього за більшовиків і нацистів. Ю. Шевельов оцінював легальну харківську газету «Нова Україна», де він був автором кількох матеріалів, як орган, на сторінках якого з'явилася можливість обговорити наболілі теми, табуйовані в радянсько-сталінській періодиці: «В обставинах суворо цензурованої преси, однаково большевистської чи нацистської, ніколи не можна сказати всієї правди, тільки половину – про ворога цієї системи. Двадцять років Україна мала пресу, цензуровану в одному напрямі. Прихід німців відкрив змогу сказати деякі правди, приховані радянським режимом. “Нова Україна” була єдиною газетою. Було б вкрай наївно не використати її для слова про хоч би частку правди» [654, с. 51]. В автобіографічній есеї «Юрій Шерех (1941–1956). Матеріали для біографії» автор пригадав урок, що його отримав від співробітника цієї газети, літературознавця М. Глобенка-Оглоблина. Охоплений наївною радістю з приводу «визволення» від сталінізму, Шевельов відрухово зреагував на зміни, подавши до редакції гімн німецьким воякам. Однак невдовзі йому повернули рукопис, наголосивши, що «Нова Україна» не цікавиться політично заангажованою літературою, і нехай німецькі

перемоги оспівують німецькі поети. Сміливий відгук більш досвідченого редактора справив сильний вплив на автора «гімну»: «Це був вчинок мужности, також риску. Може, так було тому, що Микола Оглоблин народився на шість років раніше і в советську реальність вступив юнаком, а не хлопцем. Так чи так, лекція була засвоєна. Од Юрій Шерех більше не писав» [654, с. 30-31]. Переїхавши до Генеральної губернії, Шевельов дописував до «Краківських вістей», щомісячника «Наші дні», натомість ігнорував урядовий щоденник «Львівські вісті», згодом пояснивши відмінність у своєму ставленні до цих органів: «Перша [«Львівські вісті»] була фактично німецьким органом, своєрідна паралеля до київського “Нового українського слова”, трохи ліберальніша, бо сам режим у Галичині був дещо ліберальніший від київського, але така ж пустопорожня, і редактор її Осип Боднарівич цілком не був зацікавлений у здобуванні нових і взагалі кваліфікованих співробітників. Хоч він мав заслуги в українській журналістиці передвоєнних років, але тепер справляв враження втомленої людини, байдужої до навколишнього [...] Триматися оддалік від цієї газети було неписаним правилом поведінки для всіх, хто мав почуття своєї гідности. «Краківські вісті» редагував Михайло Хом'як. Я не зустрічався з ним особисто. Газета була в українських руках. Загальноінформаційний матеріал вона мусіла містити з німецьких джерел, український матеріал був чесний, але не газетного типу і цілком випадковий. Переважно це були довгі статті, часто з продовженнями в інших числах, багато з нього мало наукове значення, але було воно далеке від проблемности, живої дискусії, наболілости. Дуже часто були це типові *причинки* – давнє галицьке слово, що окреслювало публікації фактично відповідні дійсності, але без живої думки за ними. Газета радо відкрила свої шпальти новоприбулим: там друкувалися Оглоблин, Віктор Петров, Василь Чапля та інші, серед них і я. Але стати центром купчення інтелектуальних сил ця газета не могла (та, мабуть, і не зазіхала на це тому, що була аж у Кракові, а ще більше через свій загальний об'єктивно-байдужий характер)» [271, с.368].

Для порівняння доречно зважити на думку штатного співробітника щоденника «Львівські вісті», відповідального за матеріали про культурні події, дописувача

легальної періодики Генеральної губернії О. Тарнавського, який, керуючись власним досвідом, мав змогу зіставити умови праці і виживання під двома тоталітарними режимами: «Німецька окупація не наклала намордника на культурне життя українців в Галичині, що легко зуміли зробити більшовики в дуже скорому часі. Відбиток цього нашого культурного життя залишився на сторінках українських видань, головно літературно-мистецького місячника “Наші дні”» [268, с. 91]; «Та в порівнянні з радянським періодом преса була таки в кращому становищі. Її редагували незалежні редактори і тільки мусили шукати дороги, щоб матеріали, писані з незалежного становища, пройшли цензуру. В радянській пресі все вирішувалось партією, журналісти писали тільки на вимогу партії; для незалежної думки там місця не було. Теж і видавнича справа стояла тепер краще, ніж за радянського режиму. Тоді про видання книжки вирішувала та ж сама партія. Тепер видавничі обмеження були подиктовані браком паперу та й цензурою» [268, с. 97].

Ймовірно, з огляду на всі ці очевидні відмінності у соціальній ролі, змісті різних груп пресових видань, на громадське і культурне значення для української суспільності, зокрема, щоденника «Львівські вісті», польська дослідниця А. Цєслікова запропонувала застосовувати для подібних видань обережне, менш заідеологізоване поняття «концесійна преса» [667, с.16].

У дисертації здебільшого розглядаються легальні видання, які виникли не з ініціативи нацистського правління, а з органічних потреб українського суспільства. Їх засновували і реєстрували в органах влади українські громадські осередки, намагаючись контролювати наповнення і відвівши поважне місце на шпальтах для зацікавленого і глибокого обговорення питань розвитку національної культури, мови, мистецтва, витоків і формування національного світогляду, виховання дітей і молоді, поточних подій суспільного життя. Загальна спрямованість українських газет і журналів, яка диктує доцільність їхнього відокремлення від т. зв. німецьких періодичних видань українською мовою, не означає, що в їхньому змісті цілковито відсутні публікації офіційного, пропагандистського, відверто пронацистського характеру. Подібні тексти, що були платою за легальний статус, а деколи проявом

індивідуальних авторських переконань, найчастіше з'являлися в періодиці, але також присутні в інших групах друкованих джерел (наприклад, навчальних книгах) – у вигляді фоторепортажів з офіційних подій, фотопортретів і біографій державних і партійних діячів Третього райху, німецьких очільників місцевого значення, запопадливих висловлювань на адресу відповідальних осіб окупаційної адміністрації з нагоди ухвалення тих чи інших позитивних для українців рішень (наприклад, стосовно повернення Холмського собору православним у травні 1940 р.).

У змісті більшості українських легальних видань отримала стале упривілеювання німецька культурна тематика. Редакції широко й постійно зверталися до літератури, перекладаючи німецьких, австрійських письменників, публікували висловлювання німецьких державних і політичних діячів, але також, хоч і меншою мірою, – італійських, фінських, японських, тобто тексти літераторів і діячів країн, що належали до Осі. Цензура не перешкоджала опублікуванню перекладів з французької, натомість твори англomовних авторів не пропускала, навіть коли йшлося про всесвітньо відому, апробовану класику.

Водночас у масиві легальної періодики можна виокремити групу періодичних видань, які практично не склали данини офіційній пропаганді. Що таким, наприклад, був львівський літературно-мистецький журнал «Наші дні», можна впевнено стверджувати після детального вивчення його змісту. Заснуванню «Наших днів» передувала спроба випускати подібний журнал в еміграції під назвою «Ілюстровані вісті». Але політичні біженці з 1939 р. працювали переважно для українських етнічних теренів, зокрема Лемківщини й Холмщини, випускаючи велику кількість передруків, популярно-історичних творів, підручників, усе ж, почувуючи невдоволеність від витрати зусиль на забезпечення суто практичних запитів населення, а не на розвиток культури. Краківський емігрант С. Гординський, який був вельми активним на тамтешньому видавничому полі, вважав, що від вересня 1939 р. творів, до яких можна підходити з літературним критерієм, майже не з'явилося і замість того, щоб протиставити радянському літфронту «чистокультурні вартості», письменники прогайнували час «в ялових дискусіях, взаємних антагонізмах і самсобі-

панськості»; ще донедавна активні, вони позамовкали або творили несистематично, обмежившись друком одного чи двох віршів або фрагментів прози і чекаючи подальших змін. Тому, за браком матеріалу, в краківській еміграції не вдалося поставити якісний літературний журнал («Ілюстровані вісті» цим високим критеріям не відповідали) чи хоча б добру літературну сторінку в загальній періодиці. «Але ж, коли ми вже справді при літературі, ми не можемо брати її з перспективи якоїсь відсталого дільниці (йдеться про українські етнічні землі окупованої Польщі. – *авт.*), а повинні дивитися на неї з усеукраїнського масштабу. Тоді, розглянувши всю книжкову продукцію, мусимо сказати, що творів, які залишаться в майбутньому, обмаль» – так підсумував Гординський літературну діяльність нової хвилі української еміграції від 1939 до середини 1941 р. [363].

Натомість із початком радянсько-німецької війни, коли більшість літераторів, а серед них і сам Святослав Гординський, повернулися на батьківщину, їхня творчість видимо пожвавилася завдяки особливій характерній для тодішнього Львова пасіонарній напрузі, яка спонукала до відновлення національного духу після ударів, завданих радянським режимом. У Львові було розгорнуто клубну й театральну роботу, закладено видавництво, розбудовано літературно-мистецьку періодику, а серед видавців несподівано чітко проступило бажання не втратити відчуття перспективи і прокласти для культури глибше русло, ніж того вимагала потреба елементарного виживання в умовах ідеологічного тиску. Львівський місячник «Наші дні», що прийшов на зміну краківським «Ілюстрованим вістям» підшукав для сутнісного вираження своєї творчої концепції поняття «тривкість»: «Наш журнал, як показує сама його назва, має служити нашій сучасності. Для цього він мусить нав'язувати з минулим, виловлювати з нього усе справжнє, позитивне, вартне. Він мусить теж мати на оці й майбутнє, яке саме тепер в такій мірі, як може ще ніколи, залежне від того, яким змістом, якими справжніми вартостями ми виповнимо наше сучасне. Ось врешті відповідне слово: *тривкий зміст* нашого сучасного. За цим *тривким змістом* будуть слідкувати, його реєструватимуть “Наші Дні”» [175]. У цьому свого роду маніфесті редакція не обіцяла присвятити журнал злободенності, але й відчуження від запитів часу теж не

проголошувала, а принципове дотримання орієнтації на «тривкість» вберегло видання від перетворення на рептильне, з характерним вмістом публікацій розважальних жанрів чи псевдоісторичних з вираженими пригодницькими тенденціями, а щонайголовніше – від здешевлення і втрати авторитету в очах читачів.

Помимо львівського літературно-мистецького щомісячника, в часі війни вийшли сотні українських книжок і десятки інших періодичних органів, позбавлені вираженого брунатного ідеологічного забарвлення, а вивчення їхнього змісту показує, що численні учасники українського легального видавничого руху, зокрема найобдарованіші, не продемонстрували перекроювання своєї творчості в дусі націонал-соціалізму.

У змісті українських загальноінформаційних органів, незалежно від волі чи намірів редакцій, присутні стандартні блоки новин від урядових пресових агенцій, трапляються матеріали антисемітського, пронацистського змісту, породжені санкціонованими пропагандистськими кампаніями і добровільні, анонімні й авторські. Частку таких матеріалів можна буде оцінити в разі здійснення докладного розпису основних періодичних видань Другої світової війни. Водночас щоденні й тижневі газети, зокрема краківсько-львівської об'єднаної спілки, провадили велику інформаційну роботу, спрямовану на підтримку національного життя, стимулювання допомогової діяльності потребуючим прошаркам населення, різнопланово висвітлювали повсякденність, не викликаючи в читача, який іще за більшовиків навчився «відлущувати» з тексту видань офіціоз, такого осуду як, приміром, «Нове українське слово». Ці газети підтримала інтелігенція, використавши їхні шпальти для обговорення національних, соціальних, станових, літературних, мистецьких, наукових питань, оприлюднення творчості проскрибованих авторів, забороненої і вилученої з обігу в УРСР, формуючи завдяки цим матеріалам українську індивідуальність видань. Тому, відігравши свою роль у часі виходу, як цінний документ історії й культури вони заслуговують на зрівноважене ставлення.

Оцінити без спрощень українську легальну пресу Другої світової війни не вдасться, не враховуючи її принципової неоднорідності. Неможливо також омину-

ти трудомісткий етап виявлення загальної структури, укладення репрезентативного зведеного реєстру періодичних видань, що вийшли друком на території всіх тогочасних європейських державно-адміністративних утворень, та уважного вивчення їхнього наповнення.

2. 3. Організаційні основи українського громадського життя як чинник легального видавничого руху

На окупованій німцями території фіксуються десятки українських легальних видавничих осередків. Деякі з них випускали різні види друків – періодику, брошури, книжки («Волинь» у Рівному, «Хліборобське видавництво» у Львові), однак більшість працювала нерегулярно, їхня продукція була одноманітною й не сягала подеколи десяти найменувань, через що ці дрібні фірми не можна вважати повноцінними видавництвами чи видавничими організаціями, а радше принагідними видавничими ініціативами. Як також і ті, що виникли при провінційних газетах на території РКУ, були зорієнтовані на безпосереднє культурне оточення і втілилися в поодиноких, скромно оформлених, невеликого обсягу виданнях – переважно поетичних збірок місцевих літераторів. Окрему групу становлять друкарні і книготорговельні підприємства, які випустили одне чи два видання, але в умовах монополізації паперових ресурсів і закриття дрібних фірм не змогли налагодити систематичної роботи. Спробу відтворення мережі українських легальних видавництв здійснено в Додатку А, однак задля отримання більш повної і точної її структури дослідження потрібно продовжити.

Не зафіксовано видавничих осередків у губернаторстві Трансністрія (серпень 1941-березень 1944), до якого входили Одеська й частина Вінницької області. Тут було продовжено репресивну довоєнну політику Румунії щодо українського населення, мови й культури [573], а румунська жандармерія, протидіючи розгортанню національного руху, заборонила випуск українських газет і їх постачання з-за Бугу, встановивши нагляд за бібліотеками і вилучаючи так звану шкідливу

літературу [331, с. 129]⁹. Кожна зі згаданих ініціатив заслуговує на спеціальне вивчення, оскільки її здійснення у воєнних умовах передбачало подолання бюрократичних перешкод з боку влади, наявність певної видавничої мети, формування редакційних «портфелів», пошук текстів, облаштування поліграфічної бази. Цікавими можуть бути навіть поодинокі, розрізнені факти, позаяк вони додають нові штрихи до історії видавничого руху Другої світової війни, легального чи підпільного, і виявляють його нереалізовані можливості. Але пропоноване дослідження в своїй основі будується навколо двох центральних домінант – найбільш продуктивних тогочасних середовищ: *празького* – на території Протекторату Чехії й Моравії, де під час війни діяли приватні видавництва (Юрія Тищенка, «Пробоем», «Колос») та ті, що були створені чи продовжили функціонувати при громадських, навчальних і наукових інституціях (УНО, УВУ, УТГІ, УІФТ) і *краківсько-львівського* – на території Генеральної губернії, що силами політичних емігрантів в кінці 1939 р. заклало потужне «Українське видавництво» у Кракові, згодом, у кінці 1941–на початку 1942 рр., поширивши його діяльність на Львів. Видавнича продукція цих трьох міст становить «ядро» друкованого масиву Другої світової війни.

За окремими згадками в джерелах і самими результатами роботи видавництв можна припустити, що розподіл функцій серед них постав до певної міри як вислід домовленостей між українськими громадськими осередками Райху, Протекторату й Генеральної губернії, а саме УНО і УЦК. Після розв'язання Другої світової війни представники політичної і культурної еліти Галичини, що поповнили лави емігрантів в захопленому німцями Кракові, мали змогу контактувати зі старшою еміграцією в Німеччині і колишній ЧСР. Лідери цих осередків, враховуючи специфіку суспільно-культурних і політичних умов у різних державно-

⁹ Незважаючи на заборони, українські організації і самостійницьке підпілля (Український комітет допомоги українцям, Петлюрівський рух, Асоціація колишніх воїнів петлюрівської армії, Український гетьманський рух і ОУН обох відгалужень) випускали й поширювали серед населення конспіративні друки, спрямовані на підтримку ірредентизму [331, с. 124].

адміністративних одиницях, намагались узгоджувати пріоритети випуску літератури з фірмами, що перебували під їхнім організаційним впливом.

На захоплених нацистами землях Польщі видавничий кадровий потенціал становили українські культурні діячі – громадяни Другої Речі Посполитої, і чільні представники петлюрівської еміграції, яких підтримував польський уряд. Вони зосереджувалися в наукових і освітніх осередках великих міст, насамперед при Ягеллонському університеті (І. Зілінський, Б. Лепкий, В. Кубійович), університеті й Українському науковому інституті у Варшаві (М. Кордуба, П. Зайцев, І. Огієнко, А. Яковлів, В. Садовський, Р. Смаль-Стоцький, К. Мацієвич та ін). Останній, аналог УНІ в Берліні, існував на кошти польського уряду (при міністерстві віровизнання і освіти) і в 1930-х рр. мав репутацію високо продуктивної науково-видавничої установи. Однак на відміну від УНІ в Берліні, діяльність варшавського інституту, як і інших наукових і освітніх закладів на території окупованої Польщі, було припинено. Тому всі ці вишколені кадри шукали інтелектуальної реалізації за посередництвом видавничого руху, що з кінця 1939 р. розгортався на засадах окупаційної дійсності, зусиллями представників нової хвилі еміграції зі Східної Галичини, під організаційним захистом створеного в Кракові УЦК. Так, у Кракові постало видавництво універсального зразка, яке відповідно до цензурного законодавства Генеральної губернії мало незначні можливості випуску наукової літератури, зате спрямувало кошти на підготовку шкільних підручників, літератури господарчого змісту, книжок масового вжитку, що використовувалися для просвітньої роботи серед українського населення краківського і люблінського дистриктів.

У Празі в міжвоєний час за підтримки чехо-словацького уряду діяли освітньо-наукові й видавничі заклади, що гуртували фахівців різного профілю. Деякі з них зуміли легалізуватися в умовах німецької окупації. З огляду на традицію, склад місцевої емігрантської спільноти і м'якше цензурне законодавство Прага залишилася центром випуску наукової, навчальної літератури для вищої освіти, суспільно-політичних і історико-мемуарних книжок.

Львів, куди після початку радянсько-німецької війни повернулись емігранти 1939–початку 1940 р., в силу присутності в місті відомих літераторів-біженців зі східноукраїнських земель, що отримували підтримку допомогових структур (УЦК) та з огляду на стабільне функціонування безпрецедентної для воєнних умов організаційно-матеріальної бази (літературно-мистецького журналу «Наші дні», Літературно-мистецького клубу та «Українського видавництва»), посів провідне місце у випуску літературно-художніх видань.

У Берліні за фінансової підтримки урядових структур було закладено диференційовану систему періодики. Найбільшу групу становили газети для робітників, переважно, тижневики¹⁰, які враховували походження і сферу зайнятості потенційних читачів: для вивезених зі сходу України започатковано тижневик «Українець» (1942-1944, редактор А. Луців) з додатком для сільсько-господарських робітників «Хлібороб» (1943-1944); для прибулих з Генеральної губернії – «Вісті» (1943-1944, редактор Г. Стецюк). Ці видання були великою мірою речниками НФП і його окремої структури – Української установи зв'язку (Ukrainische Verbindungsstelle), яка утворилася навесні 1941 р. після призначення в основних німецьких областях окремих представників НФП для опіки над робітниками-українцями, а також Установи державного прохарчування (Reichsnahrstand), що займалася сільськими робітниками [17, арк. 10]. Робітнича преса Берліна відзначалася великим вмістом офіційних, пропагандистських, антисемітських, а також культурно-просвітницьких матеріалів, переважно анонімних, оголошувала й роз'яснювала розпорядження про організацію праці для закордонних робітників у Німеччині, передруковуючи їх за Державним вісником законів («Reichsgesetzblatt»), та внутрішні постанови НФП – податкові приписи, правила проживання в таборах праці, вказівки для робітників, що їхали у відпустку до Генеральної губернії, правила пересилки грошей для родин), містила хроніку, що досить вибірково і з вираженим пронимецьким ухилом відображала новини з рідних

¹⁰ Аналогічні урядові тижневики виходили різними мовами: болгарською «Родіна», словацькою «Slovenský týždeň», білоруською «Раніца» і т. д.

земель, а з другої половини 1944 р., вже не маючи зв'язку з краєм, переорієнтувалася на висвітлення життя еміграції, чимало матеріалів подаючи за іншими періодичними виданнями. Окрім згаданих робітничих, виходив орган для полонених українців з Червоної армії «Нова доба» за редакцією Г. Которовича (1941–1945), для гірників – «На шахті» (1942–1945), щоправда, не в Берліні, а в центрі Рурського регіону Дортмунді. Більшість цих видань були позбавлені самобутнього обличчя і цікаві з нинішнього погляду не стільки як самодостатній інформаційний продукт української спільноти, а як провідник урядових інтересів і факт історії тогочасної берлінської україномовної преси.

На першому етапі війни (1939–1941) на громадське життя загалом і на легальний видавничий рух зокрема помітно виріс вплив ОУН, що до часу німецького нападу на СРСР у межах Третього райху та нових адміністративно-територіальних одиниць діяла відносно відкрито, подекуди навіть здійснюючи контроль за діяльністю вцілілих з приходом німців організаційних і видавничих осередків. Під час ліквідації дотеперішніх політичних партій і громадських організацій все ж утрималися дві найбільш масові – УНО й УГ, що, однак, на тлі переділу державних кордонів, змін політико-правового становища європейських народів, також були реорганізовані відповідно до розпоряджень націонал-соціалістичного правління.

УНО постало в 1933 р. з центром у Берліні (Kochstrasse, 59) як безпартійне товариство, завдяки зусиллям прихильників УНР-івської політичної концепції. Відповідно до статуту, зареєстрованого 1 грудня 1932-го, зміненого 13 червня 1933 р., його метою було «об'єднання і провід усіх українських національних сил у Німецькій державі і вільнім місті Данцігу». УНО могло засновувати фахові комісії й філії, влаштовувати лекції, виклади, реферати політичного і культурного змісту, а також випускати літературу українською і іншими мовами [22, арк. 1-2].

До 1938 р. за нечисленності тогочасної еміграційної спільноти в Німеччині¹¹ об'єднання налічувало всього кілька десятків членів. Проте кількісний склад еміграційного середовища на території Німеччини й окупованих землях поетапно змінювався: з приєднання Австрії (від березня 1938)¹², окупацією Угорщиною Карпатської України (від березня 1939) і падінням Другої Речі Посполитої (з осені 1939) за рахунок політичних біженців, з окупацією німцями Франції, Бельгії, Голландії (від травня 1940) і Югославії (від квітня 1941) за рахунок бійців колишніх армій цих держав і сезонних робітників, а найбільшою мірою – з початком радянсько-німецької війни, коли сотні тисяч українців опинилися в промисловості й сільському господарстві Третього райху. Від кінця 1939-го до середини 1940 р. число українських емігрантів у Райху перевищило 100 000 осіб. Із захопленням німцями Галичини почався етап примусового вивезення українських робітників і селян: 6 вересня 1941 р. відбув транспорт з першою тисячею українських оstarбайтерів, на початку березня 1942 р. в Перемишлі відзначили виїзд з Галичини стотисячного робітника, до жовтня 1942 р. цифра піднялась до 250 000 осіб, що становило близько 10% українського населення і 25–30% працездатного елементу Галичини [460], [633]. За статистикою УУД в 1943 р. в Німеччині працювало 800 000 західноукраїнських робітників [577, с. 212]. Цифра не охоплює східноукраїнських робітників¹³, військовополонених і підданих імперії (Reichsdeutsche). Поділ на старих, гіпотетично більш лояльних, і нових, політично непередбачуваних, емігрантів поступово почав запроваджуватися ще з 1940 р. і в

¹¹ Більшість емігрантів, що після Першої світової війни опинилися в Німеччині в таборах інтернованих (Раштат, Вецляр, Зальцведель) – близько 100 000 – згодом повернулися в Україну, відтак, на думку дослідників історії української еміграції, в міжвоєнний період тут проживало приблизно 15 000 осіб без урахування тимчасових (сезонних) робітників із Західної України [625].

¹² Українці-колишні громадяни Австрії отримували німецьке громадянство автоматично. У Відні (Bankgasse, 1) для них було засновано окрему організацію – Союз українців-громадян Німеччини (СУН), яка, проте, майже не діяла і, попри наявність в столиці Австрії кількох сотень відповідних осіб, налічувала лише кілька десятків членів [608, с. 47].

¹³ У сучасних дослідженнях кількість вивезених з України робітників оцінюється приблизно в 2,5 млн. [550, с. 209].

1941-му оформився законодавчо, внаслідок чого українські організації Німеччини могли поповнюватися лише з числа політичних емігрантів. Статусом політичного емігранта володіли українці, що оселилися в країні перед 1 вересня 1939 р. або прибули після початку Другої світової з Франції, Бельгії, Голландії і Югославії як робітники чи бійці колишніх армій цих держав. Натомість особи, що перемістилися до Німеччини з Польщі і згодом Генеральної губернії після 1 вересня 1939 р., як українські робітники чи як бійці колишньої польської й радянської армій, вважалися цивільними робітниками й не мали права на членство в жодній українській організації на території Німеччини. Унаслідок цих змін, закріплених після початку радянсько-німецької війни законодавчо, швидке поповнення УНО й УГ зупинилося, а велике число емігрантів залишилося поза головними громадсько-політичними течіями.

Ідея спільної організації, спроможної захищати перед властями національні й культурні потреби, отримала масову підтримку з кінця 1938–початку 1939 р., а в подальшому, з посиленням в еміграційному середовищі націоналістичних настроїв, сприяла перетворенню об'єднання на авторитетну, численну, стійку в фінансовому відношенні структуру, найміцнішу на німецьких теренах, зі значним впливом на радикально налаштовану молодь. УНО розвивало культурно-просвітницьку роботу (реферати, вистави) в робітничих гуртках, що їх тоді діяло 1268, стрімко нарощувало число прихильників, відкривши станом на 1939 рік 15 філій у містах Німеччини, Австрії й окупованих Польщі й Чехії (Дрезден, Бреслау, Нюрнберг, Гамбург, Райхенберг (Ліберец), Відень, Грац, Познань, Лодзь, Катовіце, Прага, Брно, Пільзен, Млада-Болеслав, Градец-Кралеве) [71, арк. 328] і заснувавши секції інженерів і техніків, лікарів, комбатантів, жіночу, митців, письменників і журналістів, освіти. Станом на січень 1939 р. кількість членів становила 520 осіб, у січні 1940 р. – 2872, у грудні 1940 – 13 260 [608, с. 45], у травні 1941 – 18 000 [17, арк. 2], у 1942 – 42 000 осіб [514]. Керівником організації і головою управи від 1937 р. і впродовж усього воєнного часу був підполковник Армії УНР Т. Омельченко (1893–1955), найвищим органом – загальні збори, а до складу головної управи входили

Б. Кравців, В. Янів, Ю. Артюшенко, Ю. Коваленко, Д. Квітковський, В. Маруняк та ін.

Діяльність УНО під час війни виявлялася в організації різних курсів (українознавства, мовних, шоферських, санітарних і т. д.), мистецьких заходів, у підтриманні бібліотек, читалень, а також у видавничій роботі – випуску брошур на національно-виховні теми і двох – про права й обов'язки українських робітників (13 найменувань [514]). Але основну науково-видавничу роботу об'єднання розгорнуло при Культурно-науковому видавництві в Празі (див. 3. 1. 2).

Організації під назвою «Українська громада» постали після Першої світової війни в кількох європейських столицях – Берліні (1919), Парижі (1924), Празі (1927) – з метою захисту правових і матеріальних інтересів та для підтримання серед емігрантів національної ідентичності. Спочатку вони зберігали позапартійний характер і об'єднували українців різних політичних орієнтацій. Однак у середині 1920-х років організаційне життя зазнало подальшого поділу. Від Української громади у Франції й Німеччині почали віддалятися представники уенерівського, націоналістичного, радянофільського спрямування, а гору взяли прихильники монархічно-гетьманського центру. Під час війни завдяки заходам Павла Скоропадського діяльність Української громади було дозволено в Німеччині, де на чолі з полковником Армії УНР, гетьманцем і письменником Борисом Гомзиним вона займала другу після УНО позицію, поповнюючи лави переважно з представників старої еміграції, й випускала власні органи – журнал «Нація в поході» (1939-1941) і газету (в різний час – двотижневик, щодакандник, щомісячник) «Українська дійсність» (1940–1945), започаткований за ухвалою першого з'їзду Української громади в Німеччині¹⁴. У першому ж числі редакція пообіцяла відсіювати декларативні, відверто агітаційні дописи, а в рубриці «Бібліографія» і поза нею вміщувала відгуки на нові видання кваліфікованих рецензентів –

¹⁴ На момент Першого делегатського з'їзду, що відбувся 21–22 вересня 1940 р., Українська громада налічувала 3173 членів (пор.: 1 квітня 1940 р. їх було всього три сотні) і 34 філії. Другий делегатський з'їзд відбувся 29–30 серпня 1942 р. У кінці 1944-го кількість членів сягнула 5000 [608, с. 46].

В. Міяковського (вів рубрику «Літературні нариси»), П. Богацького, М. Вайди, А. Кущинського. Авторами статей на наукові теми виступили О. Пріцак, І. Чинченко, Ю. Русов, Л. Окіншевич, М. Плечко, С. Підгайний. При газеті зафіксовано випуск й окремих видань (Додаток А). Культурно-освітня секція Української громади в Німеччині на правах рукопису випускала й поширювала серед своїх членів неперіодичний «Военно-науковий альманах» (1944), де друкувалися воєнно-соціологічні, воєнно-історичні студії¹⁵.

Українська громада у Франції протягом війни не функціонувала. В Австрії, після анексії (березень 1938), було закрито більшість товариств і залишено філії тих самих, дозволених у Німеччині, УНО й УГ та урядову структуру – УУД, жодна з яких не стала автономним видавничим осередком. Щоправда, у вересні 1944 р. в умовах розгортання евакуаційного руху і вивезення майна культурних установ на захід було зроблено спробу заснувати окремий орган при обласній управі УНО у Відні – «Наддунайська ватра» (див. 4. 3. 4).

Українська громада в ЧСР діяла від жовтня-листопада 1927 р. на підставі статуту, затвердженого міністерством внутрішніх справ ЧСР на початку 1928 р. і зміненого в 1934-му, що дозволяв утворювати філії на всій території держави¹⁶. Крім голови товариства, що обирався загальними зборами терміном на один рік, працювали чотиричленна управа, п'ятичленна ревізійна комісія та товариський суд. За подібною схемою функціонували й місцеві філії. У гаслі «Енциклопедії українознавства» стверджується, що єдиним головою Української громади в ЧСР весь час її існування був М. Галаган [631]. Насправді їх було три: з кінця 1927 до весни 1929 р. – Ф. Щербина, найдовше, до червня 1938 р., М. Галаган, останнім посаду формально обійняв К. Букоємський, що мешкав в Усті-над-Лабобою, а після поділу Чехословаччини восени 1938 р. опинився в німецьких Судетах, тому функцій виконувати не зміг. Існують розбіжності і в оцінках числа членів товариства: за «Енциклопедією українознавства» їх було 200, тоді як М. Галаган у

¹⁵ Одним з авторів був генерал О. Греков, хоч більшість матеріалів поміщено анонімно.

¹⁶ Матеріали про це реформування див. [40].

протоколах допитів свідчив, що в часі його головування Українська громада в ЧСР мала близько 600 членів і 15 філій на території Чехії, Словаччини і Моравії (на Підкарпатській Русі їх не було), найсильніші з яких – у Празі, Ліберці, Мості, Устінад-Лабою, Брні, Оломоуці, Тренчині, Кошіце [91, арк. 12]. Організація відзначалася позапартійним характером і серед членів, що походили з різних частин української етнографічної території, поширювала циклостильне видання «Інформаційний листок Української громади в ЧСР» (Прага, 1933–1938, чис. 1–57, обсяг числа 4–10 сторінок). Під час Другої світової війни Українська громада в ЧСР внаслідок централізаційних тенденцій в організаційному житті українців була зліквідована шляхом злиття з УНО. З відходом земель колишньої ЧСР до сусідніх держав (Німеччини, Угорщини, Польщі) кількість членів і філій Української громади зменшилася, а її центральна управа майже перестала функціонувати. Після відокремлення Словаччини і заборони на території Німеччини і Протекторату всіх українських організацій, крім двох згаданих вище (УНО й УГ) керованих з Берліна, філії, що існували в Судетах і Протектораті, повинні були влитися в УНО на виконання вимоги властей про створення єдиної організації для Райху й Протекторату. В листі головної управи УНО до управи Української громади в Протектораті¹⁷ від 20 березня 1939 р. зазначалося: «Про потребу організованої єдності Українців і тут у німецькій державі не доводиться багато говорити, бо це ясно кожному з нас. Тому уважаємо за доцільне й необхідне, аби українська еміграція в Чехії і Моравії влилася в ряди Українського Національного Об'єднання в Німеччині. Дверми для цього влиття мала б стати Українська Громада в Чехії і Моравії». 13 квітня управа УНО надіслала управі УГ «уповноваження», за підписом Ю. Артюшенка і М. Дорожинського, в якому вказувалося: «Управа Українського Національного Об'єднання в Німеччині цим уповноважнює Управу Української Громади в Празі до зорганізування всієї еміграції на терені Протекторату в одну сильну організацію на тих же засадах, що й УНО». До

¹⁷ Склад управи Української громади: П. Макаренко (голова), М. Завальняк і інж. Андрійків (заступники), Я. Писарів (секретар), В. Пакош (скарбник), М. Елиїв, П. Герасименко, О. Мартинець, І. Островершенко, П. Василюк [40, арк. 2 зв.–3).

полагодження всіх формальностей Українська громада зберігала свою назву, центральне становище на терені Протекторату і мала знаходитися в найтіснішому контакті з головною управою УНО в Берліні. На чергових загальних зборах, що відбулися 30 квітня 1939 р. в Празі в присутності генерала М. Капустянського, голови УНО в Німеччині Т. Омельченка [40, арк. 4-4зв.], управа УГ поставила на порядок денний питання про об'єднання національних сил еміграції, що означало злиття всіх українських організацій Чехії з УНО, яке на той час вже отримало дозвіл німецьких властей на розширення діяльності на території Протекторату [91, арк. 86]. Збори констатували «конечну необхідність об'єднання всіх національних сил еміграції в одну міцну й сильну громадську організацію у Великій Німеччині та Протектораті», а також ухвалили приєднати Українську громаду в Протектораті до УНО в Німеччині. 5 травня управа Української громади надіслала роз'яснення для членства, де зазначала, що УНО в Німеччині є націоналістичною організацією і що в її рядах «немає місця політиканстві, інтригантстві, сваркам, балаканині та різній отаманії, а є тільки організована й дисциплінована діяльність на добро України. Тут рішучо виключається кожна орієнтація на чужих і на чужі сили, а панує надія тільки на самих себе й віра у власні сили, українські національні сили» [40, арк. 2-2 зв.]. Рішення загальних зборів від 30 квітня про об'єднання двох організацій вступило в силу після залагодження юридичних формальностей, що виникли у зв'язку з проголошенням Протекторату Чехії й Моравії (15 березня 1939) як окремої правної одиниці. Злиття УНО й колишньої Української громади в ЧСР на підставі спеціального дозволу підтверджено, зокрема, листом від 21 липня 1939 р. [40, арк. 4]. 30 липня 1939 р. представник УНО на Протекторат розіслав обіжник «До відома всім Філіям та Секціям був[шої]. Української Громади в Протектораті Чехи і Морава – тепер Філіям і Секціям Українського Національного Об'єднання в Німеччині і Протектораті», де зазначалося, що внаслідок ухвали, прийнятої на засіданні управи Української громади від 20 липня 1939 р., всі філії й секції колишньої Української громади в Протектораті (Прага, Брно, Пардубіце, Оломоуц, Градець Кралове, Йозефів, Лібштадт, Лазне Белоград, Часлав, Пльзень, Двур Кралове-над-Лабою і т. д.) стали філіями й секціями УНО в Німеччині та Про-

тектораті Чехії і Моравії. Для філій Української громади в Словаччині створено окремий центр у Братиславі. Національна робота повинна була розгортатись на основі секцій фахівців – 1) інженерів та техніків; 2) лікарів ветеринарів, фармацевтів та медиків; 3) колишніх військових Української армії; г) секції шкільної і т. д., які тепер теж підпорядковувалися берлінському центру. Згаданою постановою УГ самоліквідувалася, її домівка Празі (Прага–III, Йозефська 2/II) ставала канцелярією представника та домівкою празької філії УНО. До об'єднання перейшло і майно громади (архів, гроші тощо). У 1940 р. відбулися загальні збори: 14 січня – в Берліні, де членами головної управи на поточний рік обрано полковника Т. Омельченка (голова), Б. Кравцева, В. Янева, М. Дорожинського, М. Мелешка [40, арк. 13]; 26 квітня – в Празі, на яких до нової управи філії ввійшли Д. Оснач (голова)¹⁸, В. Забавський (перший заступник), Ю. Дзюбенко (другий заступник), М. Вайда (секретар), М. Якубовський (скарбник), І. Жарський і В. Кунда (вільні члени); до ревізійної комісії – увійшли І. Островершенко (голова), Л. Білецький, Г. Калюжний, до складу товариського суду – Р. Лісовський (голова), Т. Яворський та У. Самчук. Склад цих органів щороку змінювався відповідно до рішення загальних зборів членів об'єднання і празької філії.

Будучи націоналістичною організацією мельниківського спрямування, УНО від березня 1941 р. розповсюдило звернення до своїх членів, скеровані проти розколу в націоналістичному русі, із закликом визнати авторитет єдиного проводу на чолі з полковником А. Мельником. Спочатку розкольніцьку силу окреслено досить обтічно: «Придобрюючися до робітників різними своїми газетками та летючками (мова про берлінське видання на правах рукопису “Український робітник”. – *авт.*)¹⁹ новітні марксистичні під націоналістичним плащиком

¹⁸ В анкеті, яку Д. Оснач заповнив, вступаючи до Української громади в Протектораті 30 травня 1939 р., вказано його дату народження – 11 лютого 1901, місце народження – Требухів Остерського пов. та фах – інженер агрономії [45, арк. 20]. Спочатку був головою філії УНО в Празі, потім – представником УНО в Протектораті, помер 26 жовтня 1941 р. [429].

¹⁹ Перше число листка «Український робітник» вийшло 23 лютого, останнє – 20 травня 1941 р., всього зафіксовано 6 чисел. Видання обговорювало поточні теми з життя робітників –

намагаються розірвати українське національне тіло на робітництво й інтелігенцію, або кинути нас у міжособну класову боротьбу. Ця незгода й боротьба розбила б зорганізовану та дисципліновану українську національну єдність й зруйнувала б авторитет нашого Проводу, аби нас так знесилити й кинути під ще тяжче вороже ярмо» [17, арк. 5]. Але вже в травні 1941 р., знову закликаючи до дисципліни, єдності й пошани до єдиного проводу, Т. Омельченко викрив «розкольників» націоналістичного руху, наполягаючи водночас на громадсько-світоглядному характері діяльності об'єднання, організаційному відмежуванні від ОУН і відстороненні від її політично-практичних цілей: «[...] бандерівці кинули розбиття в український націоналістичний фронт, ослабляючи його із нутра на радість ворогам, що досі безуспішно боролися з незломним його наступом. В цей спосіб вони пожертвували святою українською справою, за яку пролилися ріки української крові й полягли сотні тисяч дітей України. Ідучи послідовно до розбиття Українського Націоналістичного Руху й щоб збільшити число своїх прихильників, бандерівці перекинули це злочинне розбиття в українське національно-громадське життя взагалі. Так воно діялось на українських землях в Генеральній Губернії (про розкол в ОУН у лютому 1940. – *авт.*), де старалися вони перенести свої руйнівницькі заміри в тамтешнє організоване громадське життя, так само й у Німеччині, де стараються поширити ці ж самі згубні для Українців речі на терені Українського Національного Об'єднання. Це тоді, коли для перенесення своєї руйнуючої чинності на терен УНО бандерівці не мають ніяких підстав, бо Українське Національне Об'єднання це націоналістична громадська організація й безпосередньо не має нічого спільного з політичною організацією, якою є

працевлаштування, побут, освіту, популяризувало постаті робітничого і національного руху з різних регіонів та протиставляло себе мельниківській і легальній пресі, борючись за впливи в емігрантському робітничому середовищі. Натомість управа УНО, протидіючи розпорошенню націоналістичних сил, у внутрішньоорганізаційних зверненнях наполягала на шкідливості «Українського робітника», вважаючи, що його видавці розколюють українське суспільство за класовою ознакою: «Приглянувшись ближче до «Українського робітника», побачимо, що все це, що в ньому пишеться, це чисто марксистичні фрази, підбавлені націоналізмом» [17, арк. 3].

Організація Українських Націоналістів» [17, арк. 2 зв.]. Водночас орган ОУН «Сурма» відвела на своїх шпальтах поважне місце для оцінки діяльності об'єднання, намагаючись утвердити його беззаперечний авторитет серед членства та наголошуючи на прямому зв'язку між зростанням його громадської ролі і наверненням до націоналістичної ідеї. Автори «Сурми» наголошували, що об'єднання, засноване на ґрунті української соціал-демократії з ініціативи наддніпрянців та позбавлене виразного ідеологічно-світоглядного обличчя, ризикувало поповнити список «паперових організацій, яких так багато наплодилось в умовах еміграційного безділля» [417, с. 7]. Натомість поворот в бік націоналізму, який було узаконено 1937 р. з приходом Т. Омельченка і прийняттям нового статуту, на думку газети, зміцнив УНО, додавши організаційного авторитету та закріпивши велику ділянку роботи на теренах Німеччини [179, с. 8].

Своє видавництво УНО попервах планувало розмістити в Берліні, під наглядом головної управи, та з огляду на тамтешні труднощі з папером і брак фахових сил вибір у підсумку впав на Прагу, де КНВ, що почало роботу у вересні 1941 р., на той час могло спиратися на добре зорганізовану діяльність фахових комісій, кваліфікацію вчених, педагогів, спеціалістів-емігрантів. Роль берлінської головної управи, однак, залишалася значною, насамперед у вирішенні цензурних і матеріальних питань. Створення КНВ спричинило кардинальну організаційну перебудову празької філії об'єднання, зокрема підпорядкування видавництву роботи фахових комісій. КНВ залишило свій слід в історії легального видавничого руху Другої світової війни, хоч, попри всі значні зусилля, що їх докладали керівники, насамперед М. Галаган, його діяльність поважних розмірів не набрала.

Окрім громадських організацій – УНО й УГ, на терені Центрально-Східної Європи справами українських емігрантів займалися офіційні структури, а саме: НФП – промисловими робітниками; RHS – сільськогосподарськими. Міністерство внутрішніх справ у 1938 р. для захисту соціальних інтересів (допомоги військово-полоненим, забезпечення документами і дозволом на працю) створило УУД, що являла собою урядовий регламентуючий і контролюючий орган, здійснювала поліційний нагляд над еміграцією і виступала посередником в полагодженні

конфліктних справ між владою й українськими групами та всередині еміграційного середовища, тісно співпрацюючи з поліцією [311]. Центральна берлінська установа мала філії у Відні, Празі й Лодзі та мужів довір'я у Діршау, Білітці, Бидгощі (Бромбергу), Каліші, Бялостоку, Торуні (Торні). Упродовж усього існування нею керував член НСДАП Микола Сушко, а за видачу посвідчень на підтвердження української національності відповідав представник УЦК Атанас Фіголь. Кожен українець на території Третього райху, Протекторату Чехії і Моравії, Мемелю, Данцігу і приєднаних до Райху східних областей, який не мав німецького громадянства, повинен був зареєструватися в УУД. Фіголь клопотав про створення «одноцілого вияву організованості в Райху», але насправді обов'язки щодо практичної допомогової діяльності були поділені, і на створення в Німеччині єдиної центральної організації – для всіх категорій українських емігрантів, як того прагнули українські діячі, німецька влада згоди не дала. Осередок УУД у Празі було засновано в 1939 р. під керівництвом Є. Тисовського, якого змінив Д. Бандрівський. Відповідно до картотеки українських організацій, установ і громад в Чехословаччині за 1920–1948 рр., яку уклала чеська поліція, Бандрівський був співробітником гестапо, а УУД повною мірою співпрацювала з нацистами [54, арк. 65 зв.].

Як і на території Райху та Протекторату, українське громадське життя в Генеральній губернії зазнало централізації й було підпорядковане УЦК, що опікувався всіма ділянками суспільної роботи, в тому числі видавничою. Ще перед остаточним оформленням (1 березня 1942) за сприяння українських діячів комітет налагодив діяльність «Українського видавництва» у Кракові. Після початку німецько-радянської війни, з поширенням повноважень на дистрикт Галичина він запрацював на основі двох головних відділів – у Кракові (вул. Зелена, 26) та Львові (вул. Паркова, 10), а для полегшення своїх справ на терені Райху отримав представництво в Берліні (SO 36 Variannenplatz, 14). Офіційний орган «Вісник УЦК» (1942, 1 березня) констатував: «Це уодностайнення та координація нашого зорганізованого життя в Генеральному Губернаторстві наступило згідно з волею Німецької Влади та за вимогами доцільности й успішности нашої суспільно-на-

ціональної праці» [279]. Насправді ж «уодностайнення» означало рішуче й швидке згорання передвоєнного розмаїття громадського і культурного життя, узаконення діяльності обмеженого кола підконтрольних організацій на чолі з політично лояльними особами та ліквідацію несанкціонованих видавничих осередків. Тому в тих умовах забезпечення видавничої бази на території Генеральної губернії треба вважати великим здобутком української спільноти. Зв'язок з УЦК був для «Українського видавництва» вагомим чинником стабільності протягом усього періоду існування.

Отже, політика стримування діяльності громадських і культурно-освітніх установ, обмеження їхньої кількості призвела до звуження порівняно з передвоєнним часом масштабів видавничого руху. Зазнавши трансформації організаційного, законодавчого, матеріального характеру, він існував в опорі на легальні громадські структури (УНО, УГ й УЦК). Останні стимулювали випуск періодики і книжок, що відзначалися фаховим рівнем, істотно нижчою часткою чи відсутністю офіційних, кон'юнктурних матеріалів та мали глибокий зв'язок із потребами суспільства. Ці особливості диктують доцільність розрізнення видань, ініційованих громадськими осередками, від т. зв. багатотиражних німецьких (урядових) друків українською мовою.

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ ВИДАВНИЧІ ОСЕРЕДКИ В ПРОТЕКТОРАТІ ЧЕХІЇ І МОРАВІЇ

На тлі реструктуризації українського громадського життя після поділу ЧСР і встановлення нацистського правління досліджено діяльність Культурно-наукового видавництва при філії УНО в Празі та УТПІ: умови функціонування, головні моменти інституційної історії, персональний склад, стосунки з цензурними органами, засади співпраці з авторами, обставини випуску й канали поширення видань. Здійснено загальний огляд видавничої продукції українських осередків.

3. 1. Українське національне об'єднання у Протектораті Чехії і Моравії: фахова й видавничча діяльність

Суттю організаційної перебудови українського громадського життя на території Німеччини і Протекторату стало обмеження його масштабів, централізація, заборона діяльності більшості осередків, за винятком двох, управи яких знаходилися в Берліні: УНО й УГ в Німеччині. На вимогу націонал-соціалістичної адміністрації філії УГ в Судетах і Протектораті повинні були влитися в УНО й утворити на просторі Німеччини й окупованої Чехії єдину українську організацію. В такий спосіб ліквідовано передвоєнну Українську громаду в ЧСР, а для її словацьких філій створено окремий центр у Братиславі.

Поширення впливу УНО на окуповані чеські землі виявилось не лише в суто механічному, організаційному підпорядкуванні УГ, але й у встановленні ідеологічного контролю над тутешніми українськими структурами з боку ПУН, залученні еміграції до сфери діяльності його культурної референтури, яку в 1937-1942 рр. очолював О. Ольжич. В. Маруняк (1913–1997), перед війною член Української громади в ЧСР, а впродовж війни – головної управи УНО в Німеччині, ствердив «тиху», за його висловом, домовленість УНО і ПУН про співпрацю в культурній ділянці, завдяки якій було легалізовано окремі задуми і забезпечено їм фінансування: «Виявом такого погодження було кількарічне існування установ, що

позитивно вписалися не лише в хроніку діяльності К. Р. [культурної референтури], але й ширше українське життя воєнного періоду і дало серію корисних матеріалів до рук Похідних Груп ОУН на центральних українських землях» [514, с. 78].

Зусиль самого лишень активу, що сформувався навколо культурної референтури ПУН з яскравих постатей – письменників, публіцистів, художників²⁰, – було не досить. Для проведення державницької лінії націоналісти шукали ширше й потужніше середовище, наявне якраз у тогочасній Празі: «Прага була найсильнішим тоді скупченням українських інтелектуальних кадрів і студентства поза межами України. Там був зосереджений поважний творчий український потенціал, який випромінював свій вплив на цілість українського культурного життя і який в рр. 1939–1942 внаслідок опанування українського суспільно-політичного життя правим крилом, прямо напрошувався, щоб його використати» [514, с. 77]. Тому на празькому ґрунті при новоствореній філії УНО з'явилися структури, ініційовані ПУН – Секція мистців, письменників і журналістів (1939), Культурно-наукове видавництво (1941) і Комісія державного планування (1939), на яку покладалося вироблення принципів функціонування органів влади в Україні. На базі ще однієї – Українського наукового інституту в Америці, – роботу якої планували налагодити О. Ольжич і Олександр Неприцький-Грановський, вийшов надрукований у Празі збірник (1939), що містив наукові статті з історії, археології, правознавства, архітектури, етнографії, економіки, фізики, хімії тощо, авторства О. Кандиби (Ольжича), О. Гайманівського, С. Наріжного, Є. Онацького, П. Герасименка, М. Зайцева. На цьому, проте, інституція припинила існування. Три інші, діючи при філії УНО в Протектораті до 1944 р., тією чи іншою мірою причетні до легального видавничого руху періоду Другої світової війни.

Отже, обидва напрями діяльності УНО в Протектораті – видавничий і фаховий – опосередковано, через організаційні важелі, підпорядкувалися концепції державотворення, плани втілення якої виношували діячі ОУН(М). Видавничий від

²⁰ Навколо культурної референтури ПУН гуртувалися А. Демо-Довгопільський, І. Ірлявський, М. Михалевич, О. Теліга, О. Штуль, М. Чирський, У. Самчук, Мих. Мухин, О. Лятуринська, Н. Геркен-Русова, Р. Лісовський, Є. Онацький, В. Панченко-Юревич, Б. Кентржинський.

1940 р. був пов'язаний із Секцією митців, письменників і журналістів, а з вересня 1941-го – з КНВ на чолі з відомим громадським і політичним діячем М. Галаганом. Широкої роботи останнє не розгорнуло, а його продукція, принаймні кількісно, поступається іншим празьким видавництвам. Усе ж з огляду на самотність історія і доробок осередку заслуговують на окрему увагу.

3. 1. 1. Празька філія УНО в історії державотворчих зусиль української еміграції

Фаховий і видавничий бік діяльності УНО в Протектораті цікавий насамперед амбітністю соціально-політичних завдань, що ставила перед собою українська еміграція на початку війни, сподіваючись виробити ефективну програму державотворення і втілити її після повернення на батьківщину.

Документи свідчать про консолідування фахових сил при УНО під керівництвом берлінського центру і головноуповноваженого з творення фахових комісій Миколи Галагана. У поданій нижче його біографічній довідці зроблено акцент на діяльності в еміграції, при цьому залучено дані з архівно-слідчої справи [3] й автобіографічного листа до Ю. Колларда, що готував ювілейну статтю з нагоди 60-річного ювілею Миколи Галагана [68, арк. 53-53 зв.], [249]. Відповідно до цих матеріалів М. Галаган (1882–?²¹), виїхавши в еміграцію у 1919 р., займав відповідальні пости у впливових політичних і культурних структурах: у 1918 – представник дипломатичної місії УНР в Румунії, в 1919–вересні 1920 – в Будапешті; в 1920–березні 1922 – член управи, згодом – голова Українського допомогового комітету у Відні; секретар організаційної, пізніше адміністративно-господарської комісії УГА в Подєбрадах; в 1926–1927 – член правління Українського громадського видавничого фонду в Празі, співредактор «Нової України»; у 1926–1928 – викладач Української гімназії у Ржевничах; у 1929–1938 – керівник Української громади в Чехо-Словаччині. В 1938 р. переїхав до Хусту, де

²¹ Дата смерті Миколи Галагана невідома. На Ольшанському цвинтарі в Празі йому споруджено могилу «in memoriam».

працював професором гімназії, був заарештований угорськими окупантами і через місяць звільнений. Невдовзі після повернення до Праги голова УНО Т. Омельченко призначив Галагана на посаду секретаря головної управи, на якій він перебував близько п'яти місяців, заступаючи Омельченка за його відсутності. У листопаді 1939 р. налагоджував діяльність філії УНО в Протектораті, а в травні 1941 р. – створив і очолив при ній видавництво фахової і наукової літератури [91, арк. 89]. Підготовчу роботу вів іще перед офіційним заснуванням видавництва, намагаючись залучити берлінських авторів. 1 лютого 1942 р. призначений головою обласної управи УНО в Протектораті Чехії і Моравії²²; 22 травня 1942 на допиті в гестапо дав підписку про припинення політичної діяльності [91, арк. 44], як наслідок – у липні відсторонений не лише від функцій обласного провідника, але й від усіх інших, які виконував при празькій філії об'єднання [36, арк. 52, 54]. Певний час, перебуваючи під пильним контролем спецслужб, ніде не працював і займався літературно-науковою працею: «До речі мене оце перед 12 днями знов кликали до тої самої установи [гестапо] та розпитували, що я роблю, а я сказав, що сижу дома й пишу книжки, аби заробити на життя. На тому тим часом кінчилося, але не знаю, чи надовго. Книжку я написав на тему: Матерія, її будова і перетворення. Взяв її в мене для друку Ю. Тищенко. Оце заходив сьогодні до нього довідатись, як мається справа. У план свого видавництва він її ввів на цей рік. Якщо цензура пропустить, то дещо зароблю (книжка вийшла в 1943 р. – *авт.*). А тимчасом готуюсь писати другу» [68, арк. 61]. 1 листопада 1943 р. за посередництвом керівника УУД Д. Бандрівського гестапо дозволило Галаганові влаштуватися на посаду бібліотекаря УВУ [91, арк. 24]. На пропозицію В. Доманицького створював картотеку книгозбірні К. Мацієвича, що залишилася в МВБУ після смерті вченого в 1942 р. [68, арк. 63]. Паралельно писав популярні книжки (див. 3. 1), плануючи в майбутньому зайнятися бібліографуванням україніки в празьких бібліотеках:

²² До структури ввійшли: Л. Шрамченко (заступник голови), В. Доманицький (культурно-освітні справи), А. Штефан (справи шкільництва), Ю. Коллард (представник від Моравії), Ю. Дзюбенко (справи комбатантів), С. Тисовська (жіночі справи), В. Забавський (секретар і книговод), В. Пакош – скарбник [22, арк. 31].

«Минулого місяця бачився я з проф. [О.] Колес[с]ою, а він мені сказав, що читав у «Наступі» мої статті про «Парацельза», які йому подобались та завважив, що я ма-
буть таки щось розуміюсь на таких справах. Запитав навіть, яку високу школу я
скінчив. Він тепер знов став ректором україн[ського]. університету, де я, як знаєте,
«дела́м кніговніка» (чес. «dělám knihovníka» – «працюю бібліотекарем»). Він казав
ще, що праця бібліотекаря УВУ для мене є надто незначна, а тому висловлював
побажання, щоб я зайнявся більш поважною й корисною для УВУ працею, а то
власне зложенням україніки всіх Празьких бібліотек. Може дійсно доведеться ще й
над цим попрацювати, а тим часом привожу до порядку після [Д.] Антоновича
бібліотеку самого УВУ (у 1922–39 рр. Д. Антонович виконував обов'язки
директора бібліотеки та очолював бібліотечну комісію при УВУ. – *авт.*), бо там усе
знаходиться в стані доволі жалюгідному» [68, арк. 86]. У січні 1944 р.
заарештований за зв'язки з доктором медицини, що мешкав у Львові і був за-
даними гестапо причетний до українського повстанського руху²³. У квітні 1944 р.
М. Галагана звільнили, після чого він повернувся до обов'язків бібліотекаря. На
допиті свідчив, що вже не працюючи в об'єднанні й не будучи його членом, за-
дорученням головної управи в Берліні як колишній голова КНВ УНО з осені 1944
до весни 1945 р. здійснював ліквідацію видавництва [91, арк. 132]. Така потреба
постала, коли влітку 1944-го гестапівці заарештували всіх працівників КНВ, а
також у листопаді 1944 р. й тих діячів націоналістичного руху й УНО в Берліні, що
досі залишалися на волі (серед них – голову управи Т. Омельченка і редактора
«Українського вісника» В. Маруняка). Ліквідаційна процедура полягала у виплаті
гонорарів за написані на замовлення КНВ статті [91, арк. 45, 132]. Згадки про цей
період, а також про плани берлінської управи з часом відродити КНВ можна знайти
в листах до Ю. Колларда: «Працюю тимчасом в університеті над упорядкуванням
бібліотеки, але оце дістав повідомлення, що Гол. Управа УНО рішила знов

²³ У протоколі допиту від 16 липня 1945 р. вказано прізвище доктора – «Лапич» [91, арк. 33].
Імовірно, йдеться про лікаря й діяча ОУН Тому Лاپичака (1914–1975): у грудні 1942 р.
заарештований гестапо, ув'язнений на три місяці на вул. Лонцького у Львові, згодом вивезений
до Берліна, врешті – до Саксенгаузена, де просидів півтора року.

доручити мені ведення Культурно-Наукового Видавництва, яке має бути тепер уже без фахових комісій, бо так бажають дотичні чинники. Отже незабаром мабуть прийдеться мені займатись також і видавничими справами» [68, арк. 97, 108]. Як впливає з архівно-слідчої справи, ліквідаційну процедуру М. Галаган здійснював до моменту вступу Червоної армії в Прагу [91, арк. 10 зв.] й затримання його 12 травня 1945 р. співробітниками відділу військової контррозвідки «Смерш» 4-ї гвардійської танкової армії [91, арк. 4].

На допиті в травні 1945 р. М. Галаган пояснював спалах політичної і фахової активності українських емігрантів життєвою потребою в кадрах для державного апарату, яка поставала в разі опанування національними силами ключових позицій на батьківщині: «[...] если украинский народ в конечном результате своей борьбы за национальную свободу и государственную независимость достигнет целей своих освободительных стремлений, то украинские эмигранты должны будут исполнить свой долг перед народом, явившись на его призыв на родину с возможно большим запасом знаний» [91, арк. 15].

Згуртування фахових сил еміграції як невід'ємний складник політичної стратегії провладу мельниківського крила націоналістичного руху здійснювалося для подальшого впливу на встановлення державного ладу в пострадянській Україні. На батьківщину належало перемістити групи провідних спеціалістів, озброєних ефективною програмою з реформування народного господарства, й забезпечити їм керівні пости в новозаснованих урядових, адміністративних, культурно-просвітницьких установах. Підготовкою таких кадрів зайнялися якраз фахові комісії при УНО в Празі на чолі з емігрантами переважно з кола УТПІ й УВУ.

Існують неузгодженості між відомостями, почерпнутими з архівних документів, і згаданою вище статтею В. Маруняка. Як стверджує останній, від початку 1940 р. на фінансовій базі УНО в постійному контакті з культурною референтурою ПУН і під керівництвом професорів П. Герасименка і Л. Білецького працювали 15 комісій державного планування. Разом вони створили понад 20 проектів організації окремих ділянок життя, а найбільш продуктивними серед них

були шкільна, господарська, експлуатації природних багатств, фінансів, сільсько-господарська, промисловості й торгівлі [514, с. 78]. Інші дані наведено в звітних матеріалах самих фахових комісій та КНВ при УНО: «В липні місяці 1941 року Головноуповноважений для організації Фахових Комісій – Др. М. Галаган покликав до життя Фахові Комісії для випрацювання конкретних проектів та планів організації різних галузей суспільного життя в Україні за переходової доби. Передбачалося утворення 14 Фахових комісій. Фактично, було утворено 13» [35, арк. 34-39]. Як видно, розбіжності стосуються, по-перше, числа комісій (15 у Маруняка супроти 13 за документами), по-друге, осіб, які ними керували (Маруняк особливо відзначив П. Герасименка й Л. Білецького, натомість за документами головноуповноваженим для творення фахових комісій був М. Галаган), по-третє, часу заснування комісій: відповідно до свідчень Маруняка, вони запрацювали після початку Другої світової війни, з 1940 р., тоді як у звіті зазначено іншу дату – липень 1941-го, яка вказує на посилення фахової діяльності еміграції після нападу Німеччини на СРСР. Тому для подальшого накопичення й уточнення фактів пошук джерел потрібно продовжити.

Поруч з фаховими комісіями в джерелах згадуються інші підрозділи празької філії УНО – бібліотека, драматична студія, хор під керівництвом О. Приходька, просвітня секція, перетворена з колишньої празької «Просвіти». Ввидавничу роботу у 1940 р. провадила Секція мистців, письменників і журналістів при філії УНО в Празі: з жовтня її головою став М. Чирський, що на посаду скарбника запросив І. Ірлявського [22, арк. 8, 22, 30, 32, 33]. Обидва, як відомо, в середині 1941 р. вирушили на схід і майже одночасно, у лютому 1942-го, пішли з життя: перший помер від туберкульозу в Кам'янці-Подільському, другого розстріляли нацисти в Бабиному Ярі. Секція педагогів при філії УНО в Празі теж функціонувала ще перед липнем 1941 р., про що свідчить дата на одному з листів В. Маруняка до голови Л. Білецького в справі підготовки шкільних підручників [22, арк. 24].

17 липня 1941 р. зв'язковий секретар комісій С. Горський розіслав листа уповноваженим Л. Шрамченку, Є. Кульчицькому, Ю. Колларду, В. Доманицькому,

П. Герасименку, А. Штефану²⁴, О. Гайманівському із закликом пожвавити фахову діяльність: «[...] справа з реєстрацією фахових сил, потрібних для унормовання життя на українських землях, має провадитися інтенсивніше, ніж то уявлялося. Треба вже тепер звернути увагу на підбирання фахових сил, готових іти на працю на наших землях. Є бажаним, щоби п. п. уповноважені вже негайно подали п. головноуповноваженому, посередництвом звязкового секретаря, списки тих фахівців, яких вони вже у себе мають зареєстрованими – з відповідними інформаціями, що до членства в УВО, діяльності, кваліфікації тощо. Там, де таких списків ще не є, або маються не повні, бажано, щоби вони були зложені, або доповнені як в найскоршому часі. В списках треба зазначити, чи дотична людина є готова виїхати на працю на українських землях» [35, арк. 1].

Нова воєнно-політична ситуація, яка, здавалось, уможливить державотворчу діяльність, спонукала до негайної організаційної перебудови комісій. Тому В. Маруняк у згаданій статті, ймовірно, вів мову, про початковий етап, коли фаховий напрям тільки зароджувався і заохочувався берлінською головною управою УНО за відсутності визначеної політичної перспективи щодо застосування потенціалу еміграції на практиці. Натомість у документах йдеться про подальший етап, коли визріла потреба зорганізувати повернення фахівців на батьківщину. Саме тоді М. Галаган узяв на себе одноосібну відповідальність за роботу комісій, що зайнялися формуванням списків кваліфікованих, освічених людей, визначаючи їхні професійні навички й індивідуальну готовність до репатріації. Спеціальні підкомісії опрацьовували концепцію управління великими територіальними одиницями (наприклад, західноукраїнськими, південно-східними землями) й накресливали програму дослідження різних секторів народного господарства. Координуванням роботи, узгодженням планів, звітів, бюджету, видавничих проектів усіх структурних підрозділів займався дорадчий орган – рада уповноваже-

²⁴ А. Штефан, колишній керівник міністерства культури, шкіл і народної освіти Карпатської України, з початком 1940/1941 навчального року став новим директором гімназії в Модржанах.

них (керівників комісій), створена в липні 1941 р., яка, щоправда, виявила незначну активність, провівши всього два засідання.

Архівні документи дозволяють відтворити особовий склад, внутрішню структуру (підкомісії, секції) й зміст поточної роботи фахових комісій. Їх планувалося закласти 14, однак для однієї – соціальної опіки – не знайшлося керівника, тому в підсумку постало 13²⁵, а саме: *адміністративна* – уповноважений Л. Шрамченко (Прага), *зв'язку* (пошта, телеграф, радіо) – Є. Гут-Кульчицький (Прага), *транспортна (шляхів)* – Ю. Коллард (Брно), *сільськогосподарська* – В. Доманицький (Подєбради), *фінансова* – уповноважений А. Гелетка (Братислава), *заступник у Празі* М. Добриловський, *публічних праць* – І. Шовгенів (Варшава), *заступник* – Л. Грабина (Прага), *господарсько-торговельна* – А. Мілянч (Краків-Львів), *промислова* – П. Герасименко (Пільзень), *медична* (т. зв. здоровельна) – Т. Горницький (Тарнів), *секретар* Т. Лапичак (Краків-Львів), *шкільництва і народної освіти* – А. Штефан (Прага), *правничо-судівнича* – О. Гайманівський (Прага), *контрольна* – І. Кабачків (Прага), *церковних справ* – Я. Моралевич (Прага) [35, арк. 34-39].

Робота фахових комісій підтримувалася невеликими коштами: «Організаційні труднощі не дозволили розвинути дослідчу працю фахових комісій на бажану широчінь. Але не дивлячись на те діяльність фахових комісій дала дуже цінні вислідки. Коли порівняти фактичні видатки на працю фахових комісій з вартістю виготовлених елаборатів і з енергією до цих праць вложеною – то видатки ці були дуже малі. Треба констатувати, що члени фахових комісій своєю працею вложили дуже поважну жертву для національної справи, бо витрати на дослідчу працю були дуже низькі» [35, арк. 34].

Окремі фахові комісії – зв'язку, господарсько-торговельна, промислова, медична – майже не функціонували. Особливо помітні сліди роботи залишила сільськогосподарська комісія, що на своїх зібраннях створювала програму розвитку сільського господарства України й забезпечення його фаховими кадрами, на кінець

²⁵ В. Маруняк називає ще *комісію природних багатств*, про яку не згадано в документах.

вересня 1941 р. об'єднала близько 50 визначних українських фахівців, з яких приблизно половина мешкали в Празі. Збереглися матеріали обговорення щодо можливого її перенесення в Україну. З огляду на наявні для професійної діяльності умови найбільш відповідним місцем видавався Львів – традиційний освітній центр з розвиненою матеріальною базою і великими книгозбірнями; меншою мірою – Кам'янець-Подільський, де перед війною замість колишнього університету створено сільськогосподарський інститут, Вінниця й Житомир, що, однак, не мали господарських і технічних вищих шкіл, а також Умань, де на великій, у 1000 гектарів, території розмістився садівничий технікум. Київ, Дніпропетровськ, Херсон, Одеса, Полтава через близькість до фронту не розглядалися як імовірні пункти відновлення роботи в Україні. Крім того, передбачалося, що в 1941/42 академічному році, на який за планами сільськогосподарської комісії припадало переміщення, ці міста ще перебуватимуть у зруйнованому стані. Принципово було зосередити фахівців в єдиному центрі, визначивши характер і напрями їхньої діяльності на батьківщині. Йшлося про практичну, експериментальну роботу, підготовку кадрів, видання галузевої літератури, завоювання підтримки владних чинників та встановлення контактів з українськими спеціалістами, які набули професійного досвіду за радянського режиму.

Після повернення емігранти не бажали зниження життєвого рівня, погіршення умов праці й побуту, а також застерігали собі право на отримання українського пенсійного забезпечення поруч із збереженням чеського. Голова сільськогосподарської комісії В. Доманицький обстоював цивілізовані засади переїзду й вимагав для професорів, викладачів, науковців, спеціалістів-практиків гарантій стабільного матеріального й побутового становища: «За перенесення фахівців на Схід не можна з ними поводитися як з вояками військового відділу чи з членами конспіративної боївки, – їх переїзд мусить настати лише після обопільної (двусторонньої) згоди та з відома й дозволу німецької влади. Практика, якої вживали українські чинники за перенесення українських фахівців на Карпатську Україну й в Генеральну Губернію мусить бути рішуче залишена. Не можна «ставити перед доконані факти» з одного боку рішаючі чинники німецької влади, а з

другого – й самого фахівця, бо такі «експерименти» породжують недовіря до організаційних здібностей українців – як у душах чужинців, так і в душах потерпівших фахівців, так і в душах населення; така політика породжує нові антагонізми й розклад у провідній українській верстві й тому є політикою антисоціальною та антинаціональною. Тому кожному фахівцеві мусить бути насамперед дана точна й ясна пропозиція на письмі з детальним описом тих моральних і матеріальних умов, в які він, правдоподібно, попаде. Яке-небудь затаювання чи побілювання дійсності в таких пропозиціях ні в якому разі недопустиме. Швидче навпаки – ліпше підготувати фахівця до гірших можливостей. На цю пропозицію фахівець мусить дати свою згоду в писаній формі або ж пропозицію відкинути. В разі зміни ситуації в новому місці дотичні чинники мають подбати про те, щоб гwarantовані умови життя й праці фахівців бодай не згіршувалися (бажано, щоб вони стало зліпшувалися)» [35, арк. 9-15].

На посади керівників секцій та дорадників сільськогосподарської комісії переважно запрошували осіб з числа професорів і доцентів УТГІ та ліквідованої в 1935 р. УГА в Подєбрадах. Від майбутнього перенесення в Україну члени комісії очікували, що у Львові чи іншому місті за підтримки УТГІ і СПУГА відновиться також і робота інституту чи академії. Принаймні, саме таку перспективу розвитку закладів політехнічного й сільськогосподарського профілю накреслив В. Доманицький: «Найліпшим вирішенням, на мою думку, було б відновлення Української Господарської Академії з тимчасовим осідком її у Львові, з тим, що на акад. р. 1942/43 вона перенеслася б уже до Києва. Це вповні відповідало б бажанням та інтенціям більшости членів с.-г. комісії як рівнож і членів Спілки Професорів УГА, а в той же час було б прийнято з почуттями вдячності та вдоволенням і цілим українським народом. Бо праця Української Господарської Академії в Подєбрадах в р. 1922–1935 була подією епохального значіння й завжди акцентувалася східноукраїнським суспільством з великим вдоволенням. Навпаки – закриття цієї школи чеською владою під тисненням большевицького та польського урядів викликало в українців сильне невдоволення» [35].

Сміливі плани переміщення і розгортання соціальної роботи на батьківщині, як більшість проектів, що тоді виношували і пропонували до реалізації різні групи в еміграції і краю, врешті залишилися на папері. Не існувало жодних шансів на втілення самостійної соціальної стратегії, однак виразно проявився патріотизм українських фахівців і бажання інтелектуально працювати на віддалену перспективу відродження держави.

Фахові комісії були не єдиним осередком, який хвилювали проблеми перебудови Європи і соціально-політичних трансформацій в Україні. Задля їх осмислення у Кракові навесні 1941 р. зроблено спробу заснувати окремий журнал – «Нова доба», який хоч друком не вийшов, але в редакційній теці під час підготовки першого числа зібрав досить рукописів і машинописів, у тому числі на теми геополітики й облаштування різних ділянок господарського життя в майбутній українській державі (див. 5.5.3). У Варшаві напівлегально діяв УЧІ, який протягом 1941–1944 рр. розробляв стратегію освоєння чорноморського простору. Із середовища УЧІ походить і праця Ю. Липи «Розподіл Росії» (Варшава, 1941) – деконструкція уявлення про внутрішню єдність Росії, де її територію представлено як сукупність чотирьох окремих просторів (Московії, України з Донщиною і Кавказом, Сибіру з Далеким Сходом і Туркестану), культурному і господарському розвитку яких заважає тиск величезного державно-бюрократичного апарату. Відзначивши своєчасність появи книжки, І. Лисяк-Рудницький вважав за необхідне якомога швидше перекласти її іноземними мовами, побачивши в тексті Липи інтелектуальну силу аналогічну меморіалові Р. Дмовського «Проблеми Середньої та Східної Європи» («Problems of Central and Eastern Europe», Лондон, 1917), що поширювався свого часу серед західних дипломатів на правах рукопису і провідні думки якого були втілені в життя Версальською угодою [489]. Згодом такі проекти для різних сфер українського життя виходили в серії «Український суходоловий інститут», один із них – «Церковний устрій в Україні», який підготував Сильвестр, єпископ Лубенський та Миргородський (Степан Гаєвський, висвячений на єпископа в 1942 р. на Київському соборі УАПЦ в Свято-Андріївському храмі). У тексті, датованому 28 червня 1944 р., в першому наближенні опрацьовано проект

статуту Української православної церкви, обговорено питання церковно-адміністративного устрою, організації архієпископатів, єпископатів, вікаріатів, релігійної освіти й виховання тощо [220]²⁶.

За неспроможності в умовах нацистського правління відновити господарську академію, повноцінну освіту та долучитися до творення соціально-політичного ладу на батьківщині, науковці і спеціалісти могли розраховувати хіба що на зайнятість у підготовці кадрів: у Львові – на відкритих у 1942 р. вищих фахових курсах, у Протектораті – при УВУ в Празі й УТГІ в Подебрадах, до якого в роки війни записувалися на навчання тисячі молодих людей, а також – на курсах перевишколу, прискореного навчання сільськогосподарського активу, в кооперації тощо. Деякі фахівці впродовж війни працювали при господарських установах, дописуючи до спеціалізованих видань (наприклад, до «Сільського господаря» у Львові).

3. 1. 2. Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Протектораті Чехії і Моравії: від створення до ліквідації

Появі видавництва передували кроки, що видозмінили українське громадське життя в Празі. На вимогу окупаційних властей було створено єдину організацію для Райху і Протекторату – УНО, що в кінці квітня 1939 р. поглинуло дотогочасну Українську громаду в ЧСР разом з філіями в Судетах і Протектораті.

²⁶ Примірник видання зберігається в ЦДАГО України [53]. Йшлося про створення 18-ти церковно-адміністративних одиниць: 10-ти митрополій (престольний Київ з околицями – до 1 млн населення, Київська – до 6,5 млн, Галицька – 4 млн 400 тис. мешканців (із них: в Галичині – до 3 млн, на Буковині – 700 тис., на Лемківщині – до 100 тис.), Волинська – до 3 млн, на Слобожанщині – 6 млн 250 тис., Запорізька – понад 10 млн, Чорноморська – до 5 млн, Кубанська – 623 тис., в Сірій Україні (Казахстан) – 1 320 900, у Зеленій Україні (Забайкалля) – 316 960); п'яти архієпископій: Подільська – до 4,5 млн, Лівобережні (Чернігівська – до 3 млн 700 тис. і Полтавська – 2 млн 500 тис.), Терська – 497 тис. 430, Канадська – відсутні дані, три єпархії – на Донщині – 653 тис., Поволжі – 270 тис., Астраханщині – 169 тис. і однієї військової єпископії для обслуговування релігійних потреб православного вояцтва. Разом кількість українського населення за цими підрахунками і в цих межах становила 52 330 290 (арк. 29).

Структурний підрозділ з офіційною назвою «Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні», що став ядром діяльності празької філії УНО в Протектораті, було закладено на початку вересня 1941 р. за адресою Прага II, вул. Єчна (Ječná) 12 для «заспокоєння культурних потреб» десятків тисяч членів об'єднання і підтримки досліджень «українських національних проблем». На першому етапі осередок очолив М. Галаган, відомий політичний діяч доби Української революції, еміграційного життя міжвоєнного періоду, колишній голова Української громади в ЧСР, що зіграв першорядну роль у перебудові громадської, наукової, видавничої роботи і в умовах німецької окупації. До складу правління КНВ увійшли: М. Галаган (голова), П. Герасименко (заступник), С. Горський (секретар) та Є. Кульчицький-Гут (технічний редактор), тодішній крайовий комендант ОУН на Чехо-Словаччину, згодом – член крайової екзекутиви ОУН на Великонімецьчину. Поточну роботу провадили секретар управи й паралельно секретар фахової комісії шкільництва і народної освіти С. Горський і штатний співробітник КНВ П. Кукуруза. Дотеперішню раду уповноважених фахових комісій перетворено на видавничу раду, а на підпорядкування комісій видавництву вказувала їхня нова офіційна назва: «Фахові комісії при Культурно-науковому видавництві УНО». Членами видавничої ради *ex officio* ставали голови (уповноважені) фахових комісій, а для підсилення професійного рівня було введено фахівців різних профілів – економістів, агрономів, інженерів, хіміків, філологів. Усталився такий її склад: М. Галаган (голова), В. Доманицький (заступник, агро-економіст), В. Січинський (секретар, мистецтвознавець), Л. Білецький (літературознавець), О. Гайманівський (правник), С. Горський (освітянин?), Л. Грабина (геодезист), П. Герасименко (хімік), М. Добриловський (економіст), Р. Лісовський (художник-графік), Ю. Коллард (інженер), І. Кабачків (економіст, правник), Є. Кульчицький-Гут (інженер), Я. Моралевич (фінансист), Л. Шрамченко (статистик), А. Штефан (педагог) [35, арк. 54].

У документах присутні свідчення про суперечки всередині обласної управи УНО на Протекторат Чехії і Моравії, протистояння між головою, що ним 1 лютого 1942 р. був призначений М. Галаган, і членами управи, представниками ОУН.

В. Доманицький навіть висловлював думку про зв'язок між цим внутрішнім конфліктом і подальшими переслідуваннями Галагана з боку гестапо, врешті, відстороненням його в травні 1942 р. від справ об'єднання, про що йшлося вище.

На цьому інциденті перший етап діяльності видавництва (вересень 1941 – травень 1942) закінчився. Деякий час воно залишалося без фактичного керівника, а поточні справи вів член правління і секретар С. Горський. Звітуючи головній управі за десять місяців роботи [36, арк. 55-57], він розраховував обійняти посаду, яка звільнилася після відходу М. Галагана, але управа надала перевагу П. Герасименкові, уповноваживши його підібрати співробітників з можливо найменшими змінами в дотеперішньому складі правління і видавничої ради [36, арк. 71]. Кадрові призначення на чільні пости закономірно викликали конфлікт між старими співробітниками й новим керівництвом, як у персональній, так і в політичній (світоглядній) площинах. Опоненти не погоджувалися не лише зі зміною голови, але й з посиленням на берлінську управу впливу ПУН [36, арк. 91-100]. На посаду заступника новий керівник запропонував кандидатуру В. Січинського, після чого дотогочасний фактичний адміністратор С. Горський 5 вересня 1942 р. склав повноваження члена правління, секретаря видавництва і секретаря фахових комісій [37, арк. 156].

Подібно вчинив і В. Доманицький, що свого часу погодився на співпрацю з УНО, сподіваючись досягнути примирення старшої генерації і радикально налаштованої молоді, реформувати націоналістичний рух, усунути драстичні моменти в громадському житті еміграції, і був головною інтелектуальною силою празької філії. В новоорганізованій обласній управі УНО на Протекторат за короткочасного правління Галагана Доманицький отримав культурний сектор, а згодом головна управа запропонувала йому керувати культурно-освітньою референтурою в Берліні, що відкривало широкі перспективи праці, зокрема, серед робітників зі Східної України, які масово прибували до Німеччини. Однак інцидент із Галаганом, спротив щодо нього як обласного провідника з боку націоналістичних діячів празької філії, врешті, усунення за допомогою каральних органів від усіх громадських функцій утвердили В. Доманицького в думці про неавторитетність і

слабкість УНО й ПУН. Учений дорікав берлінським очільникам формальним ставленням до діяльності комісій: «важно було на зовні витворювати вражіння, ніби для Проводу працюють фахівці-професори; важна була реклама, а не суть праці» [36, арк. 94-100]. На думку Доманицького, не було з'ясовано мети діяльності: чи то йшлося про згуртування фахівців для державної роботи і підбір кадрів для державного апарату, чи про вироблення норм державно-правного життя і підготовку законопроектів, чи про дослідження соціально-економічного становища України й використання його результатів у майбутній державотворчій роботі? Підтримуючи М. Галагана, В. Доманицький виступав за консолідування громади і проти лінії УНО, де, на його думку, взяли гору крайні елементи, внеможливіючи компроміс між об'єднанням і старшими емігрантами. Учений пропонував навіть попри нагінку гестапо залишити фактичне ведення справ КНВ за Галаганом, формально поставивши на чолі видавництва С. Горського. У відповідь на це новий голова П. Герасименко, не зацікавлений у відході очільника найбільш активної сільськогосподарської комісії, обіцяв не обмежувати діяльності КНВ політичними рамками і не змінювати характеру видавництва, однак пропозицію «закулісного» правління Галагана відкинув, вважаючи, що це призведе до закриття видавництва і репресій супроти УНО з боку гестапо [36, арк. 90]. Не досягнувши порозуміння, Доманицький на початку жовтня 1942 р. склав повноваження, запевнивши, що йде у відставку не через особисті амбіції, а через національно-громадські інтереси, «узгляднюючи весь комплекс чинників та процесів сучасної фази еволюції українського народу та Нової Європи» [37, арк. 160]. Можливим для себе вважав залишитися співредактором збірника «Землі, ліси та води України», якщо його буде подано до друку без перередагування. В іншому випадку наполягав на передачі рукопису до видавничого архіву, заздалегідь відкинувши найменші намагання втрутитися в зміст. На тому ж засіданні члени видавничої ради високо оцінили роботу М. Галагана з організації фахових комісій і видавництва [37, арк. 186], що, зрештою, не було жодним перебільшенням з огляду на розумно запроектовану, успішну, динамічну діяльність пражської філії УНО під його керівництвом.

Після усунення Галагана основний склад видавничої ради, що як дорадчий орган займалася фаховою апробацією призначених для друку матеріалів, значних змін не зазнав. Ключові пости обійняли П. Герасименко (голова), В. Січинський (заступник), Марко Антонович (секретар) [36, арк. 170]. 29 січня 1943 р. головна управа затвердила новий склад правління: П. Герасименко (голова), В. Січинський (заступник), М. Антонович (секретар), П. Кукуруза (технічний редактор) [36, арк. 148].

Кошти для КНВ надходили від головної управи, продажу власних видань і пожертв організацій та приватних осіб. Видавництво мало склад та циклостиль, придбаний у березні 1942 р. за 400 німецьких марок. Друк планувалося налагодити в Берліні, але згодом від цього відмовилися через тамтешні труднощі з папером [36, арк. 14].

Хоч роль центральної управи у фінансуванні, цензурних, організаційних, кадрових справах була значною, все ж КНВ часто демонструвало незалежне бачення у вирішенні культурних і фахових питань. Так, у травні 1942 р. управа оголосила конкурс на історичну повість, доручивши видавництву оцінити надіслані твори. Журі в складі М. Славінського, В. Січинського, Я. Рудницького, переглянувши єдиний твір «Петро Конашевич-Сагайдачний – Гетьман Війська Запорозького», підписаний псевдонімом К. Трипільський, винесло вердикт: «повість з мистецького боку дуже слаба і могла б задовольнити тільки дуже невибагливого читача з простолюддя та й тоді ця повість вимагала б основної редакції з мистецького боку». З огляду на деякі позитивні фрагменти журі все ж виділило авторові заохочувальну суму – 250 нім. марок, але відмовилося взяти твір до видавничої програми і, фактично засвідчивши провальний характер організованого управою заходу, запропонувало оголосити конкурс на актуальнішу тему, наприклад, з доби Української революції, щоб заразом відзначити 25-річчя відновлення державності і стимулювати появу нових літературних і мемуарних творів [34, арк. 261].

Цензуру празьких видань здійснював відділ культури при уряді Протекторату (Ministerratspräsidium-Pressedepartement Kulturabteilung, Prag II, Wassergasse, 9;

Tiskový odbor předsednictva ministerské rady (Kulturní oddělení) v Praze – Vodičkova 9). У зверненнях до нього поданнях на друк фігурували назва, обсяг, тираж, поліграфічний заклад (потреби КНВ обслуговували дві друкарні – Politika i Knihtisk [39]), орієнтовна потреба в папері, відомості про автора – дата і місце народження, віросповідання, освіта, професія, місце праці, актуальна адреса. Паперові ресурси були монополізовані. Дозвіл на друк означав дозвіл на виділення паперу, і навпаки: відхилення цензурою видань зазвичай обґрунтовувалося паперовими лімітами. Так, у 1942 р. відхилено чотири листівки до 100-річчя М. Лисенка роботи Ю. Вовка, чотири листівки на теми українських веснянок М. Бутовича, «Кобзар» Т. Шевченка, «Альманах української сучасної літератури» за редакцією Мих. Мухина, працю М. Галагана «Зовнішні зносини України в р. 1917–1920», збірник за редакцією Л. Білецького «Шкільництво та освіта на Україні» (розмножений пізніше на циклостилі під іншою назвою «Напрявні, система, програми Української Національної Школи»).

Отже, цензура не тільки затримувала друк, але й чинила невинуваті заборони. Так, відхилено видрук листівок до 100-річчя народження М. Лисенка, до великодніх святл, хоч за них було виплачено гонорари М. Бутовичеві і Ю. Вовкові. З цього приводу М. Галаган, впевнений у масовому попиті на листівки, звертався до головної управи, щоб вона посприяла здобуттю дозволу на їх видання в Берліні [36, арк. 24]. Однак причини відмови в Берліні були тими ж: «Подавши на тутешню цензуру відкинені Вам у Празі картки, ми сьогодні дістали відповідь від «Ост Фазер-Гезельшафт»²⁷, т-ва для занятих земель ССРСР, яка повідомляє, що з огляду на «пекучий брак сирівців на жаль» мусить відмовити видачу паперу на видання проєктованих карток» [35, арк. 38].

Праця Ю. Колларда «Транспорт і промисел України», яка була задумана в співпраці з М. Галаганом і до якої він написав передмову, повернулася з цензури з приміткою, що спершу її німецький переклад слід подати на перегляд військовому

²⁷ Ost-Faser-Gesellschaft m.b.H., Berlin – німецьке монопольне товариство, якому підпорядковувалися текстильні й паперові підприємства на східних окупованих територіях [404].

референтові при райхспротекторі і тільки після повернення з позитивною резолюцією рукопис може розглянути міністерство освіти. Та цензор в усній розмові висловив сумнів щодо дозволу військового референта [36, арк. 155], тому видавці, аби надарма не перекладати, тривалий час не чекали нового проходження і не подавати текст на цензуру без шансів на успіх, вирішили випустити працю Колларда на циклостилі, перед тим самовільно і без узгодження з автором вилу-чивши передмову: «...ми рішили видати Вашу працю на правах рукопису з зазна-ченням «для приватного вжитку», що означатиме, що книга не буде продаватись, а буде розіслана тільки фахівцям і членам комісій. Офіційно це мають бути тільки члени УНО. Друк на циклостилі (болонах) у нас задержався через труднощі з друкарями, але цими днями Ваша праця вже докінчена: тепер ми чекаємо на виготовлення обгортки. [...] З огляду на те, що Ваша праця виходить не як прилюдне видання, опустили ми передмову Др. Галагана, бо вона надавала би книзі характер звичайного видання, а не розмноженого рукопису» [68, арк. 65]. Сам М. Галаган, що передбачив дії свого наступника з абсолютною точністю, не приховував обурення і потрактував брутальні порушення правил етики як намір повністю усунути засновника і першого керівника КНВ від справ, затерти його роль: «не надто “рекламувати” тих осіб, що їх вони не вважають “своїми” й особливо не пригадувати про минуле людей в українській справі відомих і заслу-жених, бо ж то тільки вони є “вожді”, “провідники” і т. д., а решта – то все “маса”» [68, арк. 66].

Відхилені праці видавництво розмножувало на циклостилі, залишало до кращих часів у «портфелі» або подавало на цензуру повторно, що посутньо сповільнювало роботу. С. Горський зауважував, що «в інших видавничих підприємствах, як українських, так рівнож чеських, справа стоїть не краще, якщо не гірше» [37, арк. 155].

На першому етапі КНВ існувало як експозитура УНО в Берліні й не мало повноцінного правового становища в Протектораті. Ця неврегульованість ускладнювала отримання дозволу на друк, виділення паперу, поширення видань. За законом, прийнятим 4 серпня 1941 р. й опублікованим у «Збірці законів і

розпоряджень» від 29 серпня 1941 р., ч. 308, видавничу діяльність могли провадити лише концесійні підприємства. Отримання концесії передбачало реєстрування фірми в земському уряді (що коштувало приблизно 200 німецьких марок), налагодження фахового ведення бухгалтерської і торговельної документації, канцелярії (видатки на фахівця-радника і на самі книги коштували приблизно 400 німецьких марок), сплату податків, забезпечення соціальної опіки урядовців видавництва тощо. Власником концесії могла стати фізична особа, громадянин Протекторату чи Райху, яка володіла необхідними фаховими знаннями і навиками практичної роботи або мала вищу освіту, а також могла б надати посвідку про моральність від центрального суду в Брно.

П. Герасименко підняв питання про концесію у кінці 1942 р. [36, арк. 107-108] і, судячи з документів, ініціатива успіхом не увінчалася. В той час видавничі умови погіршилися. Від середини 1942 р. за браком паперу цензура не підписувала до друку нових книжок, не лише українських, але й чеських, і право на вихід отримали лише ті рукописи, що були дозволені в першому півріччі. Розуміючи, що найближчим часом усі заплановані праці надрукувати неможливо, КНВ перебрало випуск «Технічно-господарського вісника», який виходив від червня 1941 р., був органом секції інженерів при УНО і мав дозвіл місцевої пресової влади на десять чисел щорічно обсягом півтора аркуша. Передачу вісника ініціював у грудні 1942 р. П. Герасименко, що очолював секцію інженерів при УНО і сподівався використати площу видання для оприлюднення соціально-економічних праць [36, арк. 115-116]. У «Віснику» можна було вмістити втричі більше матеріалу, ніж у збірнику «Сільське господарство України», який КНВ видало в 1942 р., та надрукувати ще стільки ж, що й упродовж цілого 1942 р. Додатковий обсяг дозволяв розширити видавничі можливості у скрутних для книговидання умовах, тим паче, що секція не мала достатнього фінансового, кадрового, організаційного потенціалу, щоб легко наповнювати журнал і підтримувати його строгу періодичність. За нестачі паперу, коли дозвіл на друк отримувало не більше п'яти рукописів щорічно і суттєвого покращення не передбачалося, щоквартальник забезпечував фахівцям регулярну можливість опублікування. Щорічні загальні

видатки на вісник становили 6–7 тис. німецьких марок, однак, видавці не розраховували повністю повернути кошти чи отримати прибуток, а розглядали видання як платформу для згуртування еміграції і розвитку культури.

Належало, щоправда, враховувати різницю в процедурі журнально-газетної і книжкової цензури. Перша передбачала перевірку готових гранок, тому, коли вилучали статтю, видавництво несло втрати за її складання в друкарні. Щоб уникнути зайвих видатків, видавці ще перед офіційним поданням приватно довідувалися в цензора, чи не буде в тому чи іншому випадку труднощів із дозволом.

Про становище КНВ на початку 1943 р. залишив згадку М. Галаган: «[...] там тепер «мерзость запустенія». Фактично ніякої роботи там не робиться, хоч оплачують аж трьох людей. Мені просто жаль довідуватись про такий стан КНВ, але не можу зробити та й не хочу більше тим інтересуватись» [68, арк. 63]. Цензор-українець Леонтович (більше про його особу дізнатися не вдалося) поширив інформацію щодо намірів міністерства освіти скоротити в 1943 р. число українських видавництв у Протектораті, залишивши лише два приватні – Юрія Тищенка і «Пробоем» С. Росохи. У КНВ ці чутки потрактували як спробу чехів «обмежити видавничу діяльність українців, щоби таким способом забезпечити за чеськими видавництвами більші приділи паперу» [36, арк. 238-240]. Издавці переконували берлінських очільників, що можлива ліквідація викличе масове невдоволення членів УНО, адже приватні видавці не знають запитів читачів і не беруть до уваги їхньої матеріальної спроможності, і лише КНВ, не дбаючи про зиск, здатне забезпечити потрібну робітникам «культурну розвагу». Издавництво було готове публікувати праці наукових інституцій – УВУ, УТГІ, яким теж пропонували передавати друки, зокрема збірник УВУ, до приватних видавництв, і резонно застерігало, що останні навряд чи згодяться випускати наукові праці з огляду на їхню збитковість [36, арк. 209-210].

КНВ розраховувало швидко реалізувати видання, покрити витрати й забезпечити певний резерв, який би дозволив випускати на циклостилі неприбуткові праці фахових комісій. Та, як зазначалося вище, цензура давала

дозвіл лише на чотири-п'ять книжок на рік, тому видавництво вирішило підрахувати, чи справді воно збиткове й може існувати лише за підтримки членів УНО і завдяки асигнуванням головної управи, чи все ж здатне самостійно покривати свої витрати. За рік роботи КНВ витратило 25 000 німецьких марок, з них у 1942 р. – 16 752; 8 681 виплачено безпосередньо друкарням за виготовлення збірників «Сільське господарство України» (1 тис.), «Чужинці про Україну» (3 тис.), «Технічно-господарського вісника». Спрогнозувавши можливі прибутки від продажу цих найменувань, видавництво прийшло до висновку, що за умови успішної й повної реалізації продукції у перший рік існування КНВ теоретично могло розраховувати на 44 000 німецьких марок прибутку [34, арк. 56]. Навіть коли б повернулася половина суми, його витрати значною мірою були б відшкодовані, а це породжувало певність, що осередок міг працювати на засадах самоокупності.

Норма оплати авторів за рукописи, апробовані фаховими комісіями і розмножені в кількості 100 примірників, від жовтня 1941 р. становила 250 корон за друкований аркуш [59, арк. 60]. КНВ подеколи платило більше: з міркувань харитативних чи не бажаючи втратити авторів, які отримували вигідніші пропозиції. Так, гонорар В. Січинського за книжку «Чужинці про Україну», право на друге, змінене й доповнене видання якої він передав КНВ, складав 400 корон за аркуш при накладі 2 000 прим. Крім того, автор отримував ще 500 корон за виготовлення всіх ілюстрацій і 25 авторських примірників без права на їх продаж [34, арк. 12]. Більшу винагороду виділено також ученому-агрономові К. Мацієвичу, який важко хворів і потребував допомоги на лікування. Отже, індивідуальні гонорари могли істотно відрізнятися від загальних розцінок. А оскільки видання проходили цензуру зазвичай довго і відмови траплялися часто, КНВ виплачувало гонорар щойно після отримання дозволу на друк.

Засади роботи видавництва з авторами відображено в діловому листуванні В. Доманицького й І. Чинченка²⁸. Щоб надрукувати працю, автор мав отримати два

²⁸ І. Чинченкові КНВ замовило працю про систему поширення сільськогосподарських знань у радянській Україні, успіхи прикладної ботаніки, генетики та селекції рослин, систему

позитивні відгуки від редакторів КНВ, найкраще – від когось із членів фахової секції. Він також мусив прийняти ймовірність глибокої переробки тексту, редагування змісту, стилю й мови. Тираж визначався, виходячи з паперових лімітів. За відмови в дозволі на друк належало погодитися на виготовлення праць на цикло-стилі, що було типовим для Праги способом оприлюднення навчальних і наукових текстів. За один аркуш друку видавництво виплачувало гонорар у розмірі приблизно 40 німецьких марок і на безгонорарних засадах не працювало [36, арк. 32-32 зв.].

КНВ, отже, намагалося залучати авторів не лише з Праги чи Берліна, а й з Генеральної губернії, і не тільки науковців, але й белетристів. У вересні 1943 р. видавництво листувалося з В. Чапленком в справі випуску його повісті з часів революції 1917–1920 р. на східній Україні (10 друк. арк): «Зміст – стихійне повстанство проти гетьмана в його об'єктивному зображенні. Це перша книга трилогії (але вона сюжетно становить закінчену цілість)». Секретар Марко Антонович вважав тематику актуальною й обіцяв поставити твір у видавничий план на 1944 р., попередивши, що гонорари в КНВ нижчі, ніж у Генеральній губернії (120 німецьких марок, тобто 240 зол., за один друкований аркуш). В. Чапленко зобов'язувався в жовтні надіслати рукопис першої книжки трилогії («Манівцями») з правками П. Панча, зазначивши що друга, де змальовано «свідомий національний рух», ще не написана, хоч сюжетну схему розроблено. Останню частину трилогії автор планував подати на літературний конкурс «Українського видавництва». Заразом просив не використовувати справжнього прізвища Чапля, оскільки на радянській території залишилася дружина [37, арк. 390, 393, 397–397 зв.].

КНВ обговорювало плани випуску творів О. Олеся, зокрема поем і драм, які брався підготувати до друку Л. Білецький: «Ці твори дуже гарні і дуже важні як для експериментальної агрономії тощо і для контакту визначило керівника секції рослинної продукції сільськогосподарської комісії В. Чередієва, що 26 березня 1942 р. виїхав до Львова для підготовки сільськогосподарської енциклопедії і роботи в Хліборобській палаті (вул. Зимова, 8) [36, арк. 32 зв.].

театру, так і для читання. Вони від першого видання ще 1910–12 рр. як компактна цілість не видавались. Тому вони є мало відомі для українського читача. Видання [...] принесе Видавництву велику матеріальну користь» [37, арк. 168]. У 1943 р. для відзначення 65-річчя з дня народження і 40-річчя поетичної творчості Олеся було створено ювілейний комітет, який разом з КНВ запланував надрукувати розвідку Білецького «О. Олесь: огляд літературної творчості» та «Книгу казок» Олеся. Крім того, видавництво звернулося до головної управи УНО з проханням виплатити ювілярові на лікування п'ять тисяч німецьких марок. У підсумку нічого із запланованого виконано не було, а на прохання про матеріальну допомогу управа відповіла жорстко: «...мусимо пам'ятати, що й помимо нашої високої пошани до особи й заслуг ювілянта, треба нам числитися із своїми обмеженими засобами для задоволення дуже широких національних потреб. Тому й ця пропозиція мусить полягати на зовсім реальних та практичних підставах. Наприкінці звертаємо Вашу увагу на конечну потребу точного додержання Вами правильника КНВ та вказівок і вимог Головної Управи, бо інакше справа КНВ не дотягатиме та не задовольтиме звязаних з нею завдань. Ясно, що з цього зобов'язані ми будемо витягти відповідні висновки, згідно нашої відповідальности перед українським громадянством за кожную витрату нами національних сил, енергії й громадського гроша. Взагалі кожне організоване життя вимагає завжди твердої організаційної дисципліни, карности супроти свого проводу і повсякчасного панування його авторитету. Усе це є до того ж засадами українського націоналізму, на яких ґрунтується УНО» [36, арк. 157].

Наклад видань КНВ коливався від однієї до п'яти тисяч, але через відсутність концесії їх не можна було вільно розповсюджувати через книготорговельну мережу Протекторату. Як свідчать документи, більшу частину тиражу КНВ надсилало головній управі [35, арк. 36]: із тисячі примірників збірника «Сільське господарство України» до Берліна доправлено 700, для продажу в Протектораті залишено 300. Подібно вчинили з відбитками, до яких КНВ долучило проспекти збірника і книжки Володимира Січинського «Чужинці про Україну», прохаючи широко розповсюджувати рекламні матеріали серед громадянства поза межами Протекторату. Із 3000 примірників книжки Січинського 2000 надіслано до Берліна,

1000 залишилася у видавництві. Передбачаючи на неї великий попит, видавництво підвищило оголошену в проспекті ціну з п'яти до шести німецьких марок. Для широкого оповіщення в органі УНО «Український вісник» запроваджено окрему рубрику, де друкувалися списки видань з книжкового складу, рецензії, анонси новинок.

Залишені у видавництві примірники збували в Протектораті й Генеральній губернії – через авторів, книгарні, організації, установи, приватних осіб і на диференційованих умовах. Дрібні замовлення КНВ виконувало самотужки, згідно з поштовими правилами надсилаючи пакунки до 2 кг на суму не вище 20 німецьких марок. Великі, приміром, для книгарні «Овид» у Львові, брала на себе головна управа відповідно до специфіки поштових доставок з різних місць: наприклад, з Протекторату до Генеральної губернії можна було надсилати книжки за післяплату, з Берліна – ні [36, арк. 209-210]. Кошти від продажу йшли на поточні витрати КНВ. Кілька десятків примірників кожної назви видавництво розсилало безкоштовно для пропаганди, рецензій і реклами. До Бібліотеки НТШ у Львові, МВБУ, бібліотеки УВУ, підручної бібліотеки КНВ примірники найчастіше надходили в дар. Шляхи поширення можна відтворити з документальною точністю за справами 9 і 10 фонду 4036, де містяться формуляри, облікові картки розсилки книжок, зазначено тираж і замовників. У дослідженні цю інформацію подано узагальнено, з виділенням основних каналів розповсюдження видань, щоб можна було окреслити головні осередки тогочасного попиту на фахову й наукову літературу.

При закупівлі книжок КНВ пріоритет і пільги мали автори. Володимир Січинський звертався до головної управи з проханням продати 30–50 примірників його книжки за готівку зі знижкою в 50% як авторові. Книгарям збували за 25-відсотковою знижкою при невеликих замовленнях і 30-відсотковою – при більших. Ю. Тищенко, що поруч з І. Романом²⁹ (Прага) та С. Куницею (Сендзейовіце) [37, арк. 353] належав до меценатів видавництва, з дозволу головної управи

²⁹ У 1938–1939 рр. був заступником командира Карпатської Січі, за фахом – банкір, більше даних не знайдено.

домагався 40-відсоткової. Залишилось свідчення про знижки на видання «Кобзаря» (1943): «Книгарні п. Івана Романа можете дати 30% опусту, бо такий процент він дає нам на свої видання. Панові Юрію Тищенкові дайте 40%, які ми дістаємо від нього при закупі. Філії УНО в Празі дайте 15% на 100 примірників за готівку. Продаж за готівку відноситься і до книгарів» [36, арк. 173].

Серед замовників присутні особи й організації з Праги – інженер І. Анісімов, книгарі І. Самець, Ю. Тищенко, І. Роман, книгарня «Колос»; Варшави – Я. Олександрко та Л. Биковський, який у листі від 3 лютого 1943 р. повідомив КНВ про свою нову посаду керівника українського відділу однієї з варшавських книгарень і просив для продажу надіслати по два примірники всіх друкованих видань КНВ [37, арк. 246]; з різних місць Генеральної губернії: Холма – Л. С. Щур; Львова – реферат справ полонених при УЦК у Львові, фірма «Овид» (Львів, вул. Коперника, 26), що займалася рекламою і продажем видань під керівництвом О. Олесницького; Кутної Гори – д-р Г. Шевчик; Відня – І. Мотринець та Б. Тищенко; Бреслау – Osteuropa Institut; Гrefенгайнiхен – книгарня фірми Геррозе. Оскільки збірники й відбитки книгарі продавали дорожче, видавці через газети оголошували справжні їхні ціни.

Невеликий репертуар видавництва творився відповідно до двох головних завдань об'єднання, якими були організація культурно-просвітницької роботи серед багатотисячного членства і розгортання фахової діяльності комісій для забезпечення подальшої розбудови соціального життя і народного господарства в Україні.

Саме за урядування М. Галагана в КНВ було накреслено головні напрями роботи та започатковано видавничі й фахові проекти, що продовжували втілюватися зі зміною керівництва. Від моменту створення при УНО видавничої структури (вересень 1941) і до усунення її першого керівника (кінець травня 1942) вийшли три окремі видання, розтиражовані на циклостилi відбитки статей на фахові теми та налагоджено випуск журналу «Технічно-господарський вісник». У жовтні 1941 р. побачив світ збірник «Золоте слово» (упорядник О. Ольжич, псевдонім Д. Кардаш, передмова М. Галагана, вступне слово Л. Білецького, обкладинка Р. Лісовського), до якого ввійшли вибрані фрагменти з літописів, істо-

ричних оглядів, похвальних слів, гетьманських універсалів. Критика порівняла «Золоте слово» з «Читанкою з історії України – Доба староруська» Н. Мірзи-Авакянц (1922) і через слабкість та недостатність апарату передрікала невеликий інтерес з боку науковців: книжка, що радше надавалася для масового читання і культурно-просвітницької роботи, не змогла б замінити добре прокоментованих першотворів.

Другим, у брошурованому й оправленому варіантах, побачило світ перевидання збірника В. Січинського «Чужинці про Україну» (оформлення М. Бутовича), що містив тексти про територію, народ, культуру й господарство, описи подорожей, спогади, записки, щоденники, перекази, реляції приватних і офіційних осіб: арабських письменників IX–X ст., візантійських VI–X ст.; XVII ст. – іноземних посольств до гетьмана Богдана Хмельницького, Павла Алепського 1654–1656 років, Ульріха фон Вердума та інших авторів доби гетьманів Івана Виговського й Івана Самойловича, Й. Г. Корба про Московщину й Україну, німців і шведів про боротьбу з Росією; другої половини XVIII ст. – С. Гмеліна, Д. Маршала, Є. Клерка, Й. А. Гюльденштедта, Й. Меллера, Ж. Шерера; російських авторів XIX ст. тощо. Цінність книжки підвищували рідкісні ілюстрації (мапи України, починаючи від XIII ст., види міст, зображення українських селян, козаків, гетьманів, рисунки й гравюри зарубіжних митців) та розлогий апарат (література предмету й різноманітні покажчики – предметний з українського краєзнавства, географічних назв, історичних імен і авторів-іноземців). Закиди рецензентів стосувалися добору текстів, залучення не надто важливих і відсутності більш вартісних творів, як-от відомої історії України Й. Х. фон Енгля (1796), інших авторів XVIII ст. – А. Ф. Бюшінга, А. В. Гупеля і т. д. [158].

Третя позиція в доробку КНВ – збірник «Сільське господарство України» за редакцією В. Доманицького накладом 1000 примірників, який підготували члени сільськогосподарської комісії, представники різних регіонів: М. Галаган і Л. Білецький (Чернігівщина), В. Доманицький (Звенигородщина), А. Чернявський і В. Січинський (Поділля), В. Чередиїв (Тверська губернія), М. Скидан (Київщина), Я. Дикий (Перемишль), М. Зайцев (Харківщина), Л. Фролов (місце народження

невідоме), М. Храпко і Б. Мартос (Полтавщина), К. Мацієвич (Київщина), А. Штефан (Карпатська Україна), С. Горський (Катеринослав), А. Федорків (Львівщина), Л. Шляхтиченко (Умань), П. Оленко (Волинь). Зі збірника виготовили десять відбиток статей, кожна з німецькомовним резюме. КНВ й надалі планувало випускати такий щорічник, а, крім нього, аналогічні – педагогічний за редакцією Л. Білецького та фінансово-господарський за редакцією М. Добриловського, що, однак, не здійснилося через зміну керівника, погіршення становища видавництва і видавничих умов у Протектораті загалом.

У плани КНВ на 1943 р. входив випуск першого числа колективного серійного видання «Українське краєзнавство» за редакцією В. Січинського, праць С. Николишина «Українська література за останні 25 років», Є. Онацького про тогочасну Італію «Шляхами імперії», імпрезового співаника «Живи Україно...» (упорядник О. Гайдай) та кількох збірників – педагогічного і другого випуску сільськогосподарського під назвою «Землі, ліси та води України». На циклостиллі передбачалося розмножити статті: «Проект адміністративного поділу українських земель» Л. Шрамченка, «Організація державного контролю» І. Кабачкова, збірник ідеологічних статей «Націоналізм», конспект лекцій «Українська культура», збірник статей «За героїчну духовість» за редакцією О. Лащенко та праці комісій, які не вдалося оприлюднити в 1942 р. [36, арк. 115-116]. Не отримано дозволу на випуск праці О. Мицюка «Аграрна справа в Самостійній Україні (1917–1920)» і його ж анкетно-монографічного дослідження сільського життя [37, арк. 361]. Загальний кошторис у 1943 р. складав 37 577 нім. марок, із них: на «Кобзар» – 4267; «Українське краєзнавство» – 14 210, сільськогосподарський збірник – 13 500, «Українську літературу» С. Николишина – 2600, співаник О. Гайдая – 3000, на циклостильні видання – 3000 [36, арк. 142]. До редакційної теки надійшли також рукописи «Антології римської, грецької та східної поезії» за редакцією Мих. Мухина, праць Б. Мартоса «Кооперація і регульоване господарство», Б. Лисянського «Освітлювальна техніка як чинник матеріальної та духовної культури», «Слово о полку Ігореве» – в оригіналі й перекладах, за редакцією І. Панькевича, стаття В. Доманицького «Старання про добробут і побут села» [36, арк. 142].

Врешті, вдалося втілити лише незначну частину видавничих задумів, деякі рукописи зберігаються в ЦДАВО України, доля решти поки не з'ясована.

Єдине періодичне видання КНВ – «Технічно-господарський вісник» почав виходити як орган секції українських інженерів і техніків при УНО (СУІТ) з червня 1941 р. Присвятившись обговоренню питань організації й ведення праці, планування, регулювання господарства, науково-дослідної роботи, фахової освіти, термінології і літератури, журнал зайняв унікальну для свого часу тематичну нішу. Коли з кінця 1938–поч. 1939 рр. у Празі виникли фахові підрозділи, СУІТ звернулася до Товариства українських інженерів з пропозицією про приєднання, але його керівники на це згоди не дали, врешті товариство було ліквідоване. З прилученням Протекторату до Райху і влиттям Української громади до УНО, СУІТ стала частиною об'єднання. Її головою затверджено П. Герасименка, секретарем – інженера М. Андрійкова, відкрито канцелярію в Празі на вул. Йозефській, 2 під керівництвом організаційного референта Є. Гут-Кульчицького, проведено реєстрацію членів та засновано журнал. Аналогічні осередки організованого фахового життя – секції інженерів – було створено й у Генеральній губернії при УЦК (згодом розпущено і з часом оформлено як Об'єднання праці українських інженерів і техніків при УЦК, що налічувало близько 640 членів і подібно до СУІТ проводило реєстрацію фахівців), а також у Словаччині, де з передвоєнних часів діяла Спілка українських інженерів (у 1931–1940 рр. видавала неперіодичний «Бюлетень», на початку війни – допомагала біженцям з Карпатської України знайти роботу, а на середину 1941 р. налічувала 60 осіб). Однак фаховий журнал виходив лише в Протектораті. Його авторами були П. Герасименко, С. Володимирів, М. Закоморний, І. Кульчицький-Поливка, М. Деревянко, Я. Дикий. Як і фаховий рух загалом, журнал перебував під впливом ПУН, про що свідчить «Слово А. Мельника» у другому випуску за 1941 рік, де, також вмістили оголошення про створення фахових комісій при УНО [606]. У цьому числі вміщено й некрологи трьох націоналістичних діячів, що загинули в липні-серпні 1941 р. – М. Сціборського, О. Сеніка-Грибівського, Ю. Охримовича.

В архівах збереглися відомості про плани наповнення місячника. П. Зленко висловив бажання друкувати в ньому бібліографічні праці: «Підкарпатська Русь», що охоплювала книжкові видання на карпаторуську тематику українською, російською та «підкарпаторуською», чеською, словацькою, німецькою, французькою, англійською та іншими мовами за 1919–1939 рр., покажчик наукових праць української еміграції за 1931–1941 рр., подальші випуски серії «Матеріалів до бібліографії визвольної боротьби України» – «Листопад», «Базар», «Підручна й теоретична література Українського Війська в рр. 1917–1921» [37, арк. 58-58 зв.]. П. Богацький запропонував матеріали до біографії Грицька Чупринки та літературно-критичну студію про нього, покажчик і дослідження про журнал «Українська хата» (1909–1914), бібліографію літератури про М. Драгоманова за 1861–1940 рр., «“Кобзар” Т. Шевченка за сто років (1840–1940). До історії критичного видання його», «Нове про Шевченка. Бібліографічний інформативний огляд за рр. 1930–1939». Автор вважав, що остання праця матиме особливо широке застосування «для всіх, хто цікавиться творчістю Ш[евчен]-ка – науковий письменник, культурний робітник, студент. Необхідно буде мати цю книгу в школі, в Просвіті, в редакції та в приватній біб[ліоте]-ці. Праця подає енциклопедичні відомості по кожному питанню шевченкознавства». Але М. Галаган не виявив інтересу до бібліографічних розробок, поставивши на листі резолюцію: «Запропоновані матеріали своїм характером до КНВ не годяться. 16.XII.41» [37, арк. 93], тому частину їх П. Богацький передав до книгознавчого збірника «Українська книга» (див. 5.5.2).

У кінці 1942 р. КНВ висунуло масштабний видавничий проект «Українське краєзнавство» – підготовку популярної серії, розрахованої на широку читацьку аудиторію, керуючись розумінням, що «всестороннє, глибше пізнання своєї Батьківщини є елементарною підставою національної свідомості і націоналістичного світогляду, що в свою чергу веде до господарського і культурного розквіту народу, його добробуту та сили». Ідея видання взорувалася на тогочасні освітні тенденції Європи, де виходило багато краєзнавчих праць і відповідний предмет було впроваджено до шкільного навчання. У передмові до першого ви-

пуску зазначалося, що «[...] метода і спосіб викладу не йдуть за утертими шкільно-навчальними шаблонами, але є описово-оповідальна та інформаційна. Сама мова, оскільки дозволяли теми і матеріал, по можливості популярна, передана в легкій, доступній і цікавій формі». Докладний план і кошторис перших двох випусків КНВ надіслало до головної управи 23 грудня 1942 р. [36, арк. 135-136], першу частину подало на цензуру 4 січня 1943 р. [37, арк. 259], та дозвіл на друк отримало щойно 12 вересня 1943 р. Ще певний час довелося чекати на санкцію міністерства освіти, без якої не виділили б паперу, врешті у вересні перший випуск було здано у виробництво празькій друкарні «Politika».

Для «Українського краєзнавства» редакція збирала багатий образотворчий матеріал – схеми, фотографії, карти. Окремі фото запозичено з відомих передвоєнних галицьких журналів – «Світло і тінь» (1935–1938) та «Наша батьківщина» (1937–1939). Крім того, В. Січинський просив про допомогу С. Гординського, одного з редакторів вишукано ілюстрованого львівського щомісячника «Наші дні» (1941–1944), зокрема про контакт з установами чи аматорами, власниками якісних мистецьких фотографій з українського краєзнавства (йшлося про пейзажі, види міст, народні типи, пам'ятки матеріальної культури тощо) [37, арк. 357]. У відповідь Гординський надіслав близько 190 ілюстрацій: більшість із них видавництво залишило в своєму архіві, плануючи використати в подальших випусках.

Виготовлення в празьких умовах багатобарвної фізичної мапи України було справою затратною і могло надовго затримати друк, тому видавці запропонували використати готову – В. Кубійовича і М. Кулицького, придбавши 3 тис. примірників за ціною 2 зол. зі складу краківського відділу «Українського видавництва». Оскільки це підвищувало собівартість книжки, берлінська управа кращим виходом вважала знайти рисівника в Празі, виготовити карту великим накладом, поширювати незалежно від видання й отримати прибуток, зігравши на значному попиті на такого роду друки, майже відсутні на тогочасному ринку. Та в Празі картограф-українця не виявилось, друкарські фірми швидкого виконання не обіцяли, а на цензуру потрібно було подати готові мапи у двох примірниках, до

того ж без жодної певності в отриманні санкції на друк. Через те управа врешті згодилася на викуп мапи «Українського видавництва», примірники якої в потрібній кількості надійшли до Праги в серпні 1943 р. [36, арк. 207-208, 225, 245].

До участі в проєкті видавництво намагалося залучити кваліфікованих науковців і досвідчених публіцистів, що повинні були здати рукописи до 1 листопада 1942 р. й отримати значно вищий авторський гонорар – 600 корон за друкований аркуш, тоді як зазвичай КНВ платило 250–400 корон. У разі, якби через цензурні перешкоди праця друком не вийшла, видавництво мало право виготовити її на циклостилі [37, арк. 161].

Листування редакції з ученими Праги, Берліна, Галле містить факти про персональні зацікавлення науковців, їхні плани, а також відомості з історії науки в роки Другої світової війни. Публікації для «Українського краєзнавства» КНВ замовило І. Гургулі, працівниці Етнографічного музею у Львові (про український одяг, історичний і народний) [37, арк. 1217, 219]; Р. Гарасимчуку, директору Етнографічного музею у Львові (українські народні забави, ігри, танці [37, арк. 228]); Р. Єндику – («Етнографічні особливості українського народу» про расові, антропологічні риси, звичаї, родинний устрій, заняття, виготовлення їжі, забави, спорт, танці, облаштування помешкання [37, арк. 220]); І. Феценку-Чопівському і його доньці І. Феценко-Чопівській – «Заняття населення – ремесло, фабрика, торговля»³⁰; А. Чернявському – про природу України [37, арк. 249]; З. Кузелі – загальний, синтетичний огляд етнографії українського народу, який би розкрив головні аспекти, пов'язані з антропологічними особливостями, матеріальною, духовною культурою та передував би всім іншим, спеціальним етнографічним матеріалам (про одяг, помешкання, танці тощо) [37, арк. 259]; П. Зленкові – бібліографію з українського краєзнавства, для якої книгознавець планував використати споріднені за тематикою праці Ф. Максименка та Є. Ю. Пеленського [37, арк. 216-216 зв.].

³⁰ Ці автори зажадали гонорар книжками, а не грішми та радили В. Січинському вживати в «Українському краєзнавстві» назви міст, що використовувалися в часах Центральної ради [36, арк. 229, 251, 260, 271].

Д. Чижевському видавництво замовило два огляди – «Вдача і психіка українців» та «Українська філософія». Першу тему вчений відхилив, аргументуючи відсутністю відповідного матеріалу, а той, що був відомий, видавався йому занадто сумнівної вартості; друга – була для Чижевського близькою, але він заздалегідь застеріг вилучення з обговорення «народної мудрості», що, як уважав, «абсолютно нічого спільного не має з «українською філософією»». Крім матеріалів, ініційованих видавництвом, учений запропонував дві інші українознавчі праці – монографію про Івана Вишенського й історію української літератури київського періоду (XI–XIII ст.) і разом поцікавився стосовно можливості придбати старі видання для університетської бібліотеки в Галле [37, арк. 235-235 зв.].

Деякі вчені від участі в проекті відмовились. Р. Димінський мешкав у Берліні і писав здебільшого для чужинців, застосовуючи, як він сам пояснював, господарсько-статистичний, а не краєзнавчий підхід, натомість підготовка публікації до «Українського краєзнавства» вимагала переорієнтування, зусиль і часу, яких не вистачало через діяльність у Комітеті допомоги українським полоненим і додаткові заробітки поза УНІ і науковою працею, які дозволяли утримувати родину [37, арк. 223-224]. Відмовився писати статтю на тему «Хліборобство України» Є. Храпливий, пославшись на щоденне фахове навантаження, часті відрядження «у край» (по Галичині), в яких він подеколи проводив пів місяця, лекції у вищій агрономічній школі, а також плани до кінця вересня 1943 р. завершити велику працю обсягом 15 друкованих аркушів «Сільське господарство Галичини» та разом з В. Чередієвим випустити «Сільськогосподарську енциклопедію» у трьох томах [37, арк. 368]. М. Андрусак попервах пояснював відмову браком часу і тим, що як «німецький горожанин» може бути покликаний до військової чи іншої служби, разом повідомивши, що працює не в НТШ, а в міській установі, однак невдовзі таки погоджувався виготовити для «Українського краєзнавства» нарис історії України [37, арк. 224, 247]. В. Доманицький через переобтяженість працею в УВУ й УТГІ не брався за публікацію на тему «Заняття населення – хліборобство» [37, арк. 263]. Відмовився від участі в проекті і В. Садовський [37, арк. 233].

Спочатку видавництво планувало поділити видання на дві частини, згодом матеріалу набралось на чотири [37, арк. 259], але в підсумку в другій половині 1944 р. вдалося випустити тільки перший випуск «Територія України», що став останнім. Три розділи – «Назва України», «Український національний знак і прапор», «Україна на європейських мапах» – написав редактор серії В. Січинський, розділ «Поземелля України» (географічне положення, величина поверхні, рельєф, клімат, моря, ріки, озера, мінеральні води, ґрунти, література) – М. Дольницький, «Природа України» (флора й фауна) – А. Чернявський, «Природні багатства України» – Іван та Ірина Фещенко-Чопівські. Видавничий макет збірника міститься у фонді КНВ (спр. 26) у вигляді правлених гранок, машинопису, авторських рукописів. Збереглися також ілюстрації (разом 104, спр. 27), підготовлені для проходження цензури: на кожній – штамп міністерства освіти і дата 31.VII.1944, на більшості – штамп друкарні «Politika», на титульному аркуші: штамп «Schvaleno» і дата 9.8.1944, яку вочевидь і можна вважати остаточним терміном отримання дозволу на друк.

Улітку 1943 р. В. Доманицький закінчував роботу з підготовки збірника «Землі, ліси і води України», почату ще в середині 1941 р. під час найпродуктивнішої стадії роботи фахових комісій. Рукопис КНВ подало на книжкову цензуру, плануючи одночасно видати на циклостилі, щоб у разі відмови контролюючих органів на нормальний друк праця авторів збірника себе виправдала. Примірників видання не знайдено, однак з редакційного листування відомо, що до першої частини, яку окреслили як історико-правничу, увійшли статті О. Гайманівського, В. Доманицького, К. Мацієвича, Б. Мартоса. Відомо також, що В. Кубійович дозволив передрукувати в збірнику карти й картограми зі своїх праць – «Географії українських і сумежних земель» і «Атласу України та сумежних земель» [37, арк. 420]. Цікавою деталлю є й те, що Кубійович в листі номінував себе як директор Українського наукового інституту в Кракові (Зелена 26/5), отже, в грудні 1941 р. серед української спільноти ще існували надії, що німці дозволять заснувати в Генеральній губернії українознавчу науково-дослідну інституцію (див. 5.1.1).

На думку редактора В. Доманицького, традиційне для збірників КНВ вступне слово від імені правління повинен був написати колишній голова М. Галаган, «бо праці, що входять до збірника: «Землі, ліси і води України» були розроблені й продискутовані на засіданнях фахових комісій КНВ до 22.V.1942 р. (тобто до моменту встановлення за М. Галаганом нагляду гестапо з подальшим усуненням його з громадської роботи. – *авт.*)». Однак П. Герасименко, застосувавши «адміністративне право», наполіг на своєму авторстві передмови. Пообіцяв лише вказати на основі протоколів дати засідань комісій, де було обговорено праці, а також підтвердити, що видання є продовженням збірника «Сільське господарство України» (1942) і формувалося під загальним керівництвом колишнього голови правління КНВ і головноуповноваженого фахових комісій доктора М. Галагана. На тій підставі, що праці творять історико-правничу цілість, Герасименко також вважав, що назва «Земля, ліси і води» має «природничо-географічне забарвлення, що не покривається зі змістом збірника», тому треба вилучити й випустити окремо працю Б. Мартоса «Земельна справа в Українській Центральній Раді», а сам збірник присвятити пам'яті померлого саме тоді вченого-аграрника, педагога, громадсько-політичного діяча, К. Мацієвича (1873–1942), подавши коротку біографічну згадку про нього [37, арк. 377-378].

Окрему історію видання й поширення має «Кобзар» КНВ, який з огляду на своє культове становище і в роки війни залишався безпрограшним видавничим проектом для багатьох осередків. Його друкували Т. Савула у Відні, краківсько-львівське «Українське видавництво» – чотири рази, празькі видавці – двічі. І щоразу можна було розраховувати на сталий попит і швидкий збут. КНВ випустило «Кобзар» у 1943 р., в брошурованому й оправленому варіантах, виготовивши для широкого оповіщення 800 примірників рекламного листка, який розіслало філіям і гурткам УНО в Німеччині. Інтерес негайно виявили книгарі, а деякі з них (І. Роман, Ю. Тищенко) обіцяли закупити по тисячі примірників за умови 50-відсоткової знижки. Однак видавництво розуміло, що «Кобзар» розійдеться без посередників і що, залучивши до розповсюдження книгарів, можна втратити значну частину прибутку, тому навіть постійному партнерові Ю. Тищенкові вирішило надати не

більше ста примірників зі знижкою 30% [36, арк. 172]. Випробуваним маркетинговим кроком був анонс у періодиці, особливо в «Краківських вістях». Відтак оптимістичні прогнози збулися: українські розповсюджувачі замовляли «Кобзар» у великій кількості, але також виданням зацікавилася чутлива на комерційний успіх і всюдисуща німецька фірма «R. Herrose's Verlag» (видавництво й книгарня), що на останньому етапі війни отримувала прибутки від підвищеного попиту на українську книжку в Німеччині і з якою КНВ та інші видавничі установи в Празі розраховували вигідно співпрацювати, щоб вижити у важких для книговидання і книготоргівлі умовах [36, арк. 234, 248]. Власник фірми Штайнер у супроводі Я. Рудницького 28 червня 1943 р. відвідав КНВ з наміром купити частину накладу для своєї книгарні, але на той час видання вже розійшлося. Серйозно зацікавлений у придбанні «Кобзаря» німецький книгар запропонував посприяти в отриманні дозволу цензури для другого, десятитисячного, накладу, а в обмін на протекцію домагався виключного права продажу на території Німеччини та сорокавідсоткової знижки на придбані примірники. Однак видавництво розцінило ці пропозиції як не вигідний для себе «торговельний трюк» і висунуло інші умови: німецька фірма повинна придбати половину накладу й заплатити повну суму відразу після виходу книжки. Можна припустити, що сторони не досягли кінцевої згоди або не отримали дозволу на друк, бо повторного накладу не було. Щоправда, Штайнер від комерційних намірів не відмовився, надрукувавши в Празі за участю Я. Рудницького і під маркою своєї фірми в 1944 р. «Кобзар» 1844 р. Відтак усі тогочасні перевидання до 100-річчя появи книжки здійснено в еміграції і жодного – на батьківщині поета [583].

Успіх книжки, інтерес до неї читацького загалу був легко прогнозований, натомість несподіванкою стали закиди голови УНО підполковника Т. Омельченка щодо нефаховості текстологічної підготовки, перекручень і необґрунтованих правок редактора О. Приходька: «цей прогріх Правління Культурно-Наукового Видавництва (можливо) стався без злої волі правління, але цим не зменшується ніяк його шкідливість для справи». Претензії розігріли внутрішній конфлікт між управою УНО й управою КНВ, загостривши розбіжності в поглядах на завдання

видавництва. Омельченко вважав хибним трактування його як структури винятково для ширення націоналістичного світогляду. Ішлося також про «згуртування й використання українських культурно-наукових сил з метою служби нашим націоналістичним потребам». Плани роботи правління мусило узгоджувати з берлінською управою і водночас не допускати нехтування науковими і фаховими завданнями, за якими була уповноважена слідкувати видавнича рада: «Обговорення Видавничою Радою потребує кожна намічена праця, бо ні Правління КНВ, ні Головна Управа УНО не є універсальними фахівцями, щоб бути знавцем і авторитетом в усіх ділянках науки взагалі й фахової зокрема. Тому то й сталося, що виданий з рамени КНВ Кобзар, без попереднього обговорення Видавничою Радою перевиправлення його тексту, виявляє різні текстові прогріхи. Це дуже прикро для Правління КНВ, а ще прикріше для Головної Управи УНО, що несе перед громадянством повну відповідальність і за КНВ» [36, арк. 188]. Керівник КНВ П. Герасименко, однак, провини не визнав, більш за те: заявив про нездатність видавничої ради оцінювати фаховий рівень видань і запропонував її скасувати, створивши наукову: «Як приклад прогріху Правління КНВ Ви наводите те, що ніби то Кобзар виданий нами без ухвали Видавничої Ради виявляє такі недостачі, що справа набуває характеру культурного скандалу. Припустім, що це дійсно так і запитаймося як мала Видавнича Рада в складі одного статистика, одного землеміра, одного маляра, одного правника і т. д. і тільки одного літературознавця [Л. Білецького] може обговорювати правильність чи неправильність тексту Кобзаря» [36, арк. 191 зв.]. Водночас керівник видавництва відмовлявся робити висновки щодо якості редакції, доки не висловиться фахова критика.

О. Приходька, філолога за освітою, до редагування книжки запросив ще М. Галаган. Коли видавництво очолив П. Герасименко, робота над виданням була в розпалі, часу для фахового апробування чи пошуків іншого редактора не залишалося, бо наданий цензурою дозвіл на друк зберігав чинність лише до кінця лютого 1943 р. За умови порушення визначених термінів, навіть коли більша частина книжки була б уже складена, дозвіл могли анулювати. Інакше кажучи, жорстко обмеженим у часі видавцям в разі довгого обговорення довелося б зректися вже

санкціонованого цензурою видання. Тому О. Приходько був змушений працювати швидко. Передусім він узгодив рукопис із цензурованим віденським «Кобзарем» Т. Савули (1941), усунувши за ним Шевченкові згадки про німців, що їх можна було потрактувати як неприхильні до німецького народу. Але видання Савули, яке фактично було некритичним передруком берлінського «Кобзаря» за редакцією Б. Лепкого («Українське слово», 1922), рівню шевченкознавства початку 1940-х рр. уже не відповідало. До того ж, воно невігідно відрізнялося на тлі ще одного, празького, «Кобзаря» 1941 р., історичний і реальний коментар до якого зробив С. Сірополко, виявивши глибоку обізнаність в існуючих інтерпретаціях Шевченкових поезій. За текстологічну основу Приходько взяв «Кобзар» АН УРСР 1939 р., єдиний примірник якого привіз з України до Праги на початку осені 1942 р. Є. Вировий, віддавши його на зберігання до МВБУ. На основі згаданих видань було виконано звірку без порушення термінів (за віденським виданням перевірено лише місця, небезпечні з погляду цензури). У листі до П. Зайцева П. Герасименко зазначав: «По суті наше видання Кобзаря, зредаговане проф. Приходьком, є передруком повного академічного видання і тому закиди щодо цієї нашої книги (відносно тексту) можна в однаковій мірі адресувати на академічну комісію, яка редагувала Кобзаря. Правління КНВ одержало від п. проф. Приходька запевнення, що академічне видання дійсно солідно проредаговано і що новий текст є вислідом студій над новими досі невідомими матеріялами та рукописами. Редакція п. проф. Приходька звелась переважно до виправлення правопису. На жаль короткий час, що ми мали до диспозиції не дозволив нам звернутись до авторитетних знавців Кобзаря щоби вони висловили свою думку про академічне видання. Правління КНВ змогло тільки подбати про добре зовнішнє оформлення книги (папір, друк ілюстрації). Коректу провадив сам проф. Приходько» [37, арк. 339-340]. Конфлікт головної управи й видавництва пригасили схвальні відгуки в пресі, яка відзначала добру поліграфічну якість, вивіреність текстів за академічним виданням 1939 р., виявила розуміння з приводу вилучень, але кроком назад вважала брак повноцінного коментаря й заміну його короткими поясненнями в формі алфавіт-

ного словника, а також відсутність перекладів російських поем Шевченка, які свого часу подавали інші видавці – І. Франко й УНІ у Варшаві [602].

Отже, після розпаду Чехословаччини і проголошення маріонеткового адміністративного утворення під назвою Протекторат Чехії і Моравії українське громадське життя зазнало глибокої трансформації і централізації. Шляхом злиття УНО та Української громади, заснованої в ЧСР в 1927 р., було створено празьку філію, єдину дозволена українську громадську структуру на території Протекторату, на основі якої вдалося широко розгорнути діяльність фахових комісій для підготовки спеціалістів і розробки державної програми нового соціального устрою в звільненій від радянського режиму Україні. Ця діяльність стала цінним прецедентом самовідданої праці заради відродження державності. Через однозначно негативне ставлення окупаційної влади до українських державницьких зусиль, відсутність вагомих стимулів і шансів на втілення задумів щодо розбудови суспільного життя й народного господарства, національної культури й освіти активність комісій у 1942 р. почала згасати і невдовзі постало питання їхньої ліквідації. На думку керівництва й активу УНО виняток можна було зробити для двох найбільш згуртованих і продуктивних – сільськогосподарської та шкільництва, але і їхня праця за неможливості практичної реалізації розроблених проєктів з часом набрала характеру вузькофахових семінарів і первісним державотворчим планам не відповідала. Відтак акценти в тих умовах перенесено на видавничу роботу, а фахова повинна була їй підпорядкуватися. Культурно-наукове видавництво при УНО, що постало у вересні 1941 р. за неповні три роки роботи (до початку 1944) зазнало негативного впливу загальної суспільно-політичної обстановки в Протектораті, переслідувань громадських і культурних діячів, тиску цензурних усталень, обмежень у матеріальному забезпеченні видавничої діяльності тощо. Усе ж на основі празької філії УНО вдалося випустити кілька наукових, джерелознавчих, культурно-просвітніх і фахових видань та створити невеликий, але цікавий видавничий доробок, залучивши культурні сили з різних європейських міст. Тексти, що тоді вийшли друком, на циклостилї чи були залишені рукописах,

промовисто засвідчують наявність ще одного – маловідомого, але яскравого пласту джерел в історії української державотворчої думки ХХ століття.

3. 2. Український технічно-господарський інститут: навчальна й видавнича діяльність

3. 2. 1. Реорганізація на тлі воєнної доби

Серед праявних культурних осередків УТПІ мав свою незаперечну специфіку. Вищий навчальний заклад політехнічного профілю, він постав як підрозділ УГА в Подєбрадах – приватної вищої школи, заснованої з ініціативи Українського громадського комітету в Празі на підставі розпорядження міністерства сільського господарства (хліборобства) ЧСР від 16 травня 1922 р. УГА створювалася для фахового доучування молоді з Наддніпрянщини, Галичини та Волині, в тому числі кількох сотень студентів вищих шкіл та матурантів українських гімназій, які полишили батьківщину, не закінчивши студій [9, арк. 80].

Заснування УТПІ було викликане прагненням зберегти політехнічну освіту всупереч несприятливим економічним і політичним обставинам кінця 1920-х рр., коли чехословацький уряд змінив політику щодо української еміграції через кризу та зростання в парламенті ЧСР впливу соціалістів, що дотримувалися проросійської орієнтації в зовнішній політиці і висловлювалися за припинення допомогової акції емігрантам з Росії [330]. Ці чинники негативно позначились на діяльності українських культурно-освітніх установ: зменшено урядове фінансування, заборонено прийом нових студентів до академії і, врешті, її зліквідовано. В передчутті закриття і з метою підтримання освітньої бази УГА зніщувала Товариство прихильників (ТПУГА), яке, хоч і не мало змоги повністю покрити її фінансові потреби, однак роздобуло мінімальні кошти, а головне – виробило життєздатну для кризових умов стратегію поведінки. Втілювати її припало УТПІ, що був заснований за згодою міністерства сільського господарства ЧСР в листопаді 1932 р. й утримувався спеціальним Фондом української політехніки за допомогою міжнародної української спільноти.

Від кінця 1920-х рр. за відсутності необхідних дотацій УГА не могла працювати повною мірою й поступово сконцентрувалася на організації заочного навчання здебільшого для молоді Галичини. Відповідно до постанови Ради міністрів ЧСР від 31 грудня 1935 р. та наказу міністерства сільського господарства від 1 січня 1936 р. академію було ліквідовано, а її спадкоємцем – УТГІ – заопікувалася Спілка професорів УГА (СПУГА) [8, арк. 2-3]³¹. Від цього моменту інститут став самостійною установою і дав роботу викладачам, зберіг первинну структуру вищого навчального закладу (три факультети – агрономічно-лісовий, економічно-кооперативний, хімічно-технологічний) та продовжив підготовку спеціалістів.

Микола Зайцев у ювілейному виданні до 50-річчя заснування УГА і 40-річчя УТГІ [420] запропонував періодизацію, яка акцентує на сутнісних моментах інституційної історії обох установ. На першому (1922–1935) – УГА отримала найбільш сприятливі умови праці – державну фінансову підтримку, розгалужену структуру (три факультети, 59 кафедр), повноцінний викладацький і студентський склад, а тому могла провадити навчальну (авдиторну й заочну), науково-дослідну й видавничу роботу в найбільшому обсязі. На другому (1935–1945) – у зв'язку з припиненням фінансування і формальним закриттям установа перетворилася на вищу школу суто заочного навчання. Оскільки навчальний процес тепер продовжувався кореспонденційним способом з використанням власних посібників, то їх продукування і поширення стало на цьому етапі визначальною особливістю – пріоритетною ділянкою і єдиним джерелом матеріального виживання. Третя стадія (1945–1952) минала в американській окупаційній зоні, у Баварії (Регенсбург–Мюнхен), де за наявності великої маси студентів і професорів, що в кінці війни

³¹ СПУГА перебрала архіви УГА, педагогічне ведення УТГІ, моральну відповідальність за інституцію. Її статут затверджено Міністерством внутрішніх справ ЧСР 21 жовтня 1934 р. Матеріальне ведення залишилося в компетенції Товариства прихильників УГА. За нацистського режиму останнє було ліквідовано, відтак до СПУГА перейшли й матеріальні питання. Товариство прихильників УГА відновилося в повоєнний час в Регенбургу, після чого УТГІ знову отримало двох співвласників – СПУГА і ТПУГА [387, с. 1].

емігрували з різних куточків України, УТГІ налагодив небувалу дотепер аудиторну навчальну роботу. Четвертий етап (початок 1950-х) окреслився на тлі масового виїзду українців за океан – до США, Канади, Південної Америки, Австралії, коли за браком слухачів і викладачів УТГІ перетворився на науково-дослідний заклад. Для спільного, об'єднаного розгляду історії УГА й УТГІ дослідники мають природні підстави: інститут був заснований і деякий час перебував у структурі академії, а після ліквідації останньої став єдиним спадкоємцем і втілювачем її освітньої концепції.

Діяльність установи в період Протекторату Чехії і Моравії, значно менше відображена в літературі, однак, має виразну специфіку порівняно з перед- і післявоєнним часом і заслуговує на прискіпливу увагу.

3. 2. 2. Продукування, поширення, цензурування навчальної літератури

Із встановленням німецького протекторату статут СПУГА підтвердило празьке поліційне управління [9, арк. 97], чим було надано правові підстави для продовження діяльності УТГІ. В 1942 р. установа перебралася зі старого осідку в Замку Юрія Подєбрадського (Zámek Poděbrady) до нового – на вул. Гусовій (Husova), 131. Тогочасними дійсними членами СПУГА були: О. Безпалко, Л. Бич, П. Вуків, Л. Грабина, Г. Денисенко, М. Добриловський, В. Доманицький, М. Зайцев, В. Іванис, Б. Іваницький, О. Коваленко, С. Колубаїв, С. Комарецький, В. Кучеренко, Б. Лисянський, І. Мазепа, Б. Мартос, В. Мельник, Й. Мельник, К. Міткович, Я. Моралевич, К. Осауленко, В. Приходько, К. Подоляк, В. Садовський, М. Славінська, М. Славінський, М. Сочинський, В. Чередиїв, А. Чернявський, Г. Шиянів, Л. Шрамченко. Як і перед війною, УТГІ функціонував у складі трьох факультетів (відділів)³². На агрономічно-лісовому головою управи став Ісаак Мазепа, заступником – К. Міткович, керівником факультету – В. Чередиїв, заступником – К. Міткович, технічним секретарем – Т. Краснокутський. На економічно-кооперативному, де викладалися і гуманітарні курси (журналістика, українознавство), керівником призначено

³² По війні, в Мюнхені, УТГІ певний час працював у складі п'яти факультетів, крім трьох згаданих, ще ветеринарно-медичний і фармацевтичний.

М. Добриловського, заступником – Г. Денисенка, секретарем – В. Приходька. На інженерно-технологічному – посаду голови управи і керівника факультету обійняв С. Комарецький, заступника голови – М. Зайцев, заступника керівника факультету – О. Антипів, секретаря – С. Черняхівський.

Під час війни кількість студентів помітно збільшилася. За весь передвоєнний час – від початку діяльності 1 жовтня 1932 до 1 жовтня 1939 р. – до інституту вступило 1086 осіб. У 1939/40 академічному році, через дестабілізацію воєнно-політичного становища в Чехії і Польщі, на курси УТГІ записалося найменше студентів за весь час існування навчального закладу – 135. Однак наступного 1940/41 року до УТГІ вступило 847 осіб, в 1941/42 – 1283, у 1942/43 – 1272. Станом на 1 жовтня 1943 р. зафіксовано 4323 особи [8, арк. 54]. В. Іванис у праці про УГА подав дещо інші цифри: перед війною (1932–1939) число курсантів УТГІ становило 1003, а протягом війни (1940–1944) сягнуло 7017 осіб [426, с. 17]. Попри розбіжності, і ті, й інші дані підтверджують різке зростання контингенту студентів, зумовлене ситуацією в освіті насамперед у Генеральній губернії. Закриття всіх вищих шкіл, примусове переміщення на захід змушувало українську молодь студентського віку орієнтуватися на заочну форму навчання, яку ще перед війною добре опанували празькі науково-педагогічні осередки – УТГІ в Подєбрадах і УВУ у Празі. Основна маса студентів УТГІ мешкала в Генеральній губернії, тому саме там сформувався найбільший попит на підручники і широкий ринок збуту. Але підтримання і зміцнення попиту вимагало безперервного продукування й пунктуального надходження лекційного матеріалу до адресатів.

Завдяки впевненому розростанню студентського контингенту УТГІ в 1942–1943 рр. повторно видав частину надрукованих раніше навчальних праць, збільшив накладі видань, яких, проте, однаково не вистачало. У «Комунікаті Управи Спілки професорів УГА» вказано, що «у відчитному [1942/1943] році було надруковано 111.427 лекцій, на які [...] витрачено 445.708 аркушів циклостилевого паперу, не рахуючи макулатури». Новий обсяг видавничої роботи спонукав інститут зміцнити поліграфічну базу: придбати два циклостилі та спеціальний фотоапарат для виготовлення зображального матеріалу [8, арк. 52].

Незважаючи на непевність у стосунках з наглядовими структурами та нечіткість процедури поширення видань, УТГІ намагався утвердити досить гнучкі й раціональні принципи співпраці з авторами. Збереглися архівні свідчення про норми оплати, що діяли в УТГІ від 1 січня 1942 р. [30, арк. 88]. Відповідно до них авторський гонорар становив 250 корон за друкований аркуш із кожних розмножених на циклостилї 500 примірників. Окремо нараховувався гонорар за текст і оригінальні малюнки в туші, а ілюстрації, зроблені за вказівками автора з інших книжок, як і допоміжні покажчики, не винагороджувалися. Число авторських примірників сягало 25 (тобто п'ять із кожних ста); у колективних виданнях – 16 примірників відбитків зі своєї частини курсу (по 4 примірники з кожної виданої сотні) або 5 примірників цілого курсу (по 1 примірнику з кожної сотні). Попит на лекції був нерівномірний, тому УТГІ залишав за собою право розмножувати понад визначені лімітами 500 примірників ще 50 відбиток окремих найбільш популярних текстів. За переклад з іноземних мов платили одноразово 150 корон за друкований аркуш, незалежно від накладу. За тими ж нормами визначався авторський гонорар за підручники, які УТГІ видав ще перед 1 січня 1942 р., але планував поновити накладом понад 500 примірників.

Видавничий доробок установи становили оригінальні курси лекцій господарського, природничого (математика, хімія), технічного змісту, перевидання й переробки праць викладачів УГА з передвоєнних часів і меншою мірою переклади – всього 27 позицій (Додаток Б). З гуманітарних вийшли курси з історії культури, німецької мови, основ журналістики, праісторії України. Історико-політичні, мемуарні, публіцистичні писання викладачів УТГІ (Ісаака Мазепи, Б. Мартоса і т. д.) друкували інші празькі осередки – КНВ при УНО, приватні «Пробоем», «Колос», Юрія Тищенка.

Своїм численним студентам інститут надавав літературу з власного книжкового складу, де зберігалися передвоєнні і в меншій кількості нові, розмножені у воєнний час, підручники. Для заочників важливо було систематично і вчасно отримувати навчальний матеріал, однак влада тут створила серйозні цензурні, фінансові й організаційні перепони, про що мова нижче.

Поет М. Кушнір, тодішній студент УТГІ, мешканець Генеральної губернії, у щоденниковому записі від 3 квітня 1942 р. перелічив курси, запроваджені до обігу у Вищій школі політичних наук (заснована в структурі економічно-кооперативного факультету 1936 р., до програми входили історичні та суспільні предмети): «[...] я дістав першу висилку студійних матеріалів з подебрадського інституту позаочного навчання. Я записався на Вищу Школу Політичних Наук та на курс українознавства: прийшли мені, отже: «Політична економія» [М. Добриловського], «Загальна наука права» [Л. Бича], «Грамматика української мови» [видання не ідентифіковане] та «Історія укр[аїнської] літератури» [Л. Білецького]» [478, арк. 339]. Однак саме тоді вже було зафіксовано перші поодинокі випадки зникнення підручників. Вилучення відбувалося під час пересилки рекомендованими пакунками до Генеральної губернії – негласно і без попереднього поінформування. Про непорозуміння стало відомо зі скарг студентів, які не дочекалися навчальних посібників. Реагуючи на загрозу для свого функціонування ситуацію, інститут надіслав лекції вдруге, подавши на пошту відповідні рекламації. Протягом 1942 р. число таких скарг невпинно зростало, їхнє зникнення стало загальним і повсюдним, коли ж у вересні інституті повернули студійний матеріал загальною вагою 252 кг, затриманий і нагромаджений віденським гестапо.

28 вересня 1942 р. через УУД керівники УТГІ подали на ім'я райхспротектора доповідну записку, в якій характеризували завдання інституції, вказували на масове зникнення видань, труднощі підготовки нових, просили вжити заходів для внормування процедури пересилки, без чого праця інституту неможлива. У відповідь 11 листопада 1942 р. від культурного відділу надійшла вимога показати цензурним органам усі видання УТГІ. Одночасно гестапо поінформувало про заборону висилки до Генеральної губернії 42 курсів до отримання спеціального дозволу празького культурного відділу. Після цього висилка студійного матеріалу до Генеральної губернії припинилася, а УТГІ надали зразки затриманих видань для проходження цензурної процедури в Кракові.

Формальності з чиновниками губерніального відділу пропаганди полагоджував О. Котик-Степанович (1898–1993) – випускник УВУ в Празі (1930),

що в 1931 р. отримав диплом інженера-економіста УГА в Подєбрадах, а під час війни працював у різних структурах УЦК, зокрема керівником господарського відділу і представником комітету в Берліні. У його листі до керівництва УТГІ від 16 лютого 1943 р. вказано, що всі підручники цензор поділив на кілька груп, беззастережно заборонивши поширювати на території Генеральної губернії лекції англійської і французької мов [177], [226]. Цензурне правило поширювалося і на переклади літературних творів та було вмотивоване належністю Англії і Франції до антигітлерівського військово-політичного блоку держав і народів. До видань другої групи ввійшли надруковані перед війною гуманітарні курси («Політична економія» М. Добриловського, «Палеоліт» В. Щербаківського, «Історія України» М. Славінського, «Основи журналізму» О. Бочковського, «Нарис історії української преси» А. Животка, «Історія української літератури» Л. Білецького). Цензор розглянув їх надзвичайно прискіпливо. Обізнаний з особливостями проходження цензури в Кракові, О. Котик-Степанович передрік, що більшість видань не отримає дозволу на розповсюдження, а з журналістики – то вже напевно. Саме так і сталося. Крім згаданих підручників з англійської і французької мов, головний відділ пропаганди заборонив поширювати на території Генеральної губернії англо-український словник та «Історію України» М. Славінського [227] – колишнього міністра праці в уряді Української держави часів Федора Лизогуба, перекладача, викладача УТГІ, в 1945 р. депортованого органами НКВС до Києва, де він і загинув у Лук'янівській в'язниці, не дочекавшись вироку суду.

Водночас цензор доручив переробити курси політекономії професора М. Добриловського [190] та місцевого господарства професора Л. Бича [5], [167], вимагаючи внести до змісту кон'юнктурні зміни: за матеріалами тогочасної фахової німецької літератури слід було підготувати окремий додаток про новітні націонал-соціалістичні економічні ідеї. Курс Л. Бича друком не вийшов, імовірно, через стан здоров'я автора (помер у 1944 р.). Натомість М. Добриловський таки випустив «Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націонал-соціалізму» (Додаток Б), який поруч з іншими звинуваченнями міг бути одним із

доказів провини під час енкаведистських допитів ученого в 1945 р., репресованого і в середині 1950-х реабілітованого.

Поширення інших семи видань чиновники краківського відділу пропаганди зупинили назовсім, як зазначалося в «Акті ревізійної комісії Українського Технічно-Господарського Інституту позаочного навчання в Подєбрадах за академічний рік 1942/1943» від 10 жовтня 1943 р., «без виглядів на дозвіл» [30, арк. 193]. Судячи з документів, цими проскрибованими курсами стали сім найменувань: два передвоєнні підручники «Основи журналізму» та «Структура часопису» О. Бочковського [171], [172], «Нарис історії української преси» А. Животка [192], друга частина «Основ журналізму», яку написав С. Сірополко вже під час війни на доповнення до першої частини підручника померлого натоді Бочковського [224], «Історія української літератури» Л. Білецького [168], «Формація українського народу» В. Щербаківського [237], «Нарис економіки українських земель» В. Садовського, відомого економіста й демографа, в 1945 р. депортованого радянськими спецслужбами до Києва, де він загинув у тюрмі [584]. Через цензурні заборони на розповсюдження цих навчальних видань інститут був змушений закрити гуманітарні курси, для яких вони готувалися.

Лекції технічного, господарського змісту мали добрі шанси на отримання цензурного дозволу. Попри порядки в сфері науки і вищої освіти – обмеження діяльності наукових установ, закриття вищих навчальних закладів, заборони щодо випуску наукової літератури і підручників для вищих шкіл – влада в 1942 р. з прагматичних міркувань погодилася на відкриття у Львові т. зв. «державних фахових курсів» за окремими спеціальностями – медичні, ветеринарні, технічні, сільськогосподарські, лісові. Підручники з цих дисциплін могли придатися в новій освітній ситуації, і, мабуть, тому досить легко отримали офіційне схвалення на використання в межах Генеральної губернії. Щобільше: виконуючи прохання представників УЦК, функціонер відділу пропаганди уряду Генеральної губернії Л. Гемель скерував супровідного листа до празьких контролюючих органів, в якому висловив прихильну оцінку курсів, наголосив, що йдеться не про книжки, а

про окремі лекції і запевнив, що не перешкоджатиме їх обігу на території підконтрольного йому адміністративного утворення.

Рекомендація відділу пропаганди Генеральної губернії не була зайвою, бо в Кракові відбувався, хоч і основний, однак лише перший етап полагодження формальностей. Подальший – належав до компетенції урядових структур Протекторату. 5 березня 1943 р. чиновник міністерства освіти в Празі професор Весельський, викликав директора УТГІ й усно повідомив, що інститутіві дозволено висилати до Генеральної губернії затримані курси, але для цього потрібно на кожну поштову посилку заповнити три примірники т. зв. консигнацій (ішлося про введення комісійної плати за розповсюдження видань) та подавати їх на затвердження міністерства. Фактично в такій формі – через дозвіл міністерства на консигнації за кожну окрему поштову посилку – 17 березня 1943 р. було знято заборону на висилку підручників [30, арк. 193]. «На письмі з цього приводу не було дано жадних розпоряджень, а лише дозволено [...] переписати назви цензурованих курсів» [8, арк. 54]. Справа висилки студійного матеріалу налагодилась, та чим далі, тим менше поверталось затверджених консигнацій. Інколи вони лежали в міністерстві понад місяць, що гальмувало навчальний процес, призводило до непорозумінь зі студентами. Якщо взяти до уваги, що кожен бланк консигнацій коштував 1,5 корон, а з літа 1943 р. міністерство брало ще додаткові кошти (п'ять корон) за здійснення процедури затвердження (разом 6.50 за кожну посилку), то увиразнюється комерційна суть цих нововведень. Відомо, що на початку 1944 р. УТГІ подав на перегляд цензури інші курси, давніші і недавно випущені, використання яких потрібно було узаконити в межах Генеральної губернії [8, арк. 104-105]: вже згаданий додаток до «Політичної економії» професора М. Добриловського, другу частину курсу лекцій з математики О. Коваленка (перша вийшла в 1937 р.), курс спеціального хліборобства В. Чередієва, підручника соціальної гігієни Н. Мазепи-Сінгалевич, дві частини «Ботаніки» В. Чередієва [233] й І. Мазепи [206] та нове, доповнене видання курсу автомобіля Г. Шиянова (попереднє вийшло в 1941 р.).

З приводу процедури поширення своїх лекцій УТГІ звертався до відповідальних осіб УЦК – В. Кубійовича, О. Котика-Степановича, К. Німещенко, а також надзвичайного уповноваженого райхспротектора для слов'янських інституцій у Празі, райхштелеляйтера, доктора історії Г. Й. Баєра. Документи свідчать, що згадані особи робили спроби спростити бюрократичний механізм цензурування й висилки [9, арк. 197]. С. Комарецький запропонував також замінити консигнації дозволом директора інституту і саме останнього покласти відповідальність за законність доправлення до Генеральної губернії апробованих цензурою курсів, надавши директору право особисто ставити спеціальну печатку на кожному пакунку. Та доктор Баєр справи не владнав, тому з липня надходження підписаних консигнацій припинилося зовсім. Після нових відвідин міністерства й пояснень, що УТГІ є освітньою, а не комерційною установою і висилає книжки для навчання, а не для продажу, оплату в п'ять корон таки скасували.

Окрему проблему становив переказ коштів з Генеральної губернії до Протекторату. Краківський комерційний банк в кінці 1943 р. вирішив заблокувати рахунок УТГІ. Шукаючи спосіб налагодити регулярний переказ, інститут звернувся до «Книгоспілки» у Львові з проханням про посередництво в справі переказу грошей від студіюючих з Генеральної губернії до Протекторату. Але спілка, не маючи до кінця визначеного статусу, не змогла оперативного оформити ці повноваження. Врешті, керівництво УТГІ за підтримки УЦК домоглося продовження рахунку до середини 1944-го року. При цьому урядові фінансові структури вимагали щомісячних звітів із зазначенням джерел надходження коштів. Отже, дозволяючи інституту отримувати гроші з продажу студійного матеріалу, влада запобігала іншим можливим фінансовим операціям.

3. 2. 3. Взаємини з наглядовими чинниками і видавничі умови на завершальному етапі війни

Кожна сторона діяльності інституту – видавнича, навчальна, кадрова, організаційна – зазнавала зовнішнього втручання, тому керівництво часто зверталось до вищих інстанцій з наболілих питань, передусім до безпосереднього

урядового куратора УТГІ доктора Г. Й. Баєра. Останній для ближчого знайомства з діяльністю установи ініціював кілька нарад і авдієнцій (11 листопада, 19 листопада 1943 р.). З ним, зокрема, обговорювали арешт гестапівцями секретаря УТГІ О. Козловського, а на переломі 1943–1944 рр. постала проблема працевлаштування нових професорів, які прибули до Протекторату з відступом німецької армії. Щодо останнього питання реакція Баєра була стриманою – принципово не проти, але необхідно кожен кандидатуру розглядати індивідуально, на основі окремої заяви, життєпису та списку наукових праць. Куратор брався запобігати перешкодам з боку гестапо, однак у документах зазначено, що стосовно частини кандидатів, на яких управа зробила відповідне подання, не було одержано жодної відповіді, натомість з приводу двох прийшла відмова [30, арк. 201-202 зв.].

Одна із зустрічей відбулася 19 листопада 1943 р. в приміщенні в Подєбрадах, де з нагоди приїзду очільника організували виставку видань УГА й УТГІ. Доктор Баєр позитивно оцінив працю УТГІ, порадив утворити в Генеральній губернії експозитуру інституту, яка б розсилала матеріал безпосередньо курсантам, а також висловив думку про розширення його діяльності, навіть про доцільність відновлення академії. На його думку, відновити УГ Аналежало не в Подєбрадах, а у великому німецькому місті, до того ж, тепер це мав бути заклад зі звуженим, суто сільськогосподарським профілем, оскільки встановлені порядки для вищих шкіл категорично не допускали запровадження для нєнімців гуманітарної освіти. З одного боку, урядовий чиновник під час інспекції демонстрував готовність вирішувати інститутські проблеми, з іншого – вимагав абсолютної лояльності від співробітників, застерігав з приводу поширення ворожих щодо Німеччини поглядів, «бо навіть один такий випадок може загрожувати існуванню Інституту» [30, арк. 103].

У кінці 1943 – на поч. 1944 р. у видавничій сфері на окупованих європейських територіях склалася вкрай несприятлива ситуація. На тлі дестабілізації життя, поразок на фронті, бомбардувань великих міст, колосальних переміщень людей руйнувалися встановлені й апробовані вже в часі німецького правління механізми книговидання, закривалися видавництва, редакції газет і журналів переїжджали у

віддалені від лінії бойових дій населені пункти. «Портфелі» десятків видавничих фірм містили сотні рукописів, що за деякі з них було наперед виплачено авторські гонорари. Тому справа пошуку нової організаційно-матеріальної бази стояла гостро. Українські видавці зважували можливості співпраці з німецькими фірмами – зокрема R. Herrose's Verlag і Otto Harrasowitz Verlag. Останні зі свого боку сподівалися на зиск від продажу видань у місцях скупчень українських утікачів, військовополонених, робітників.

УТГІ вів переговори не тільки стосовно випуску підручників, але передусім – збірника до 20-ліття УГА та 10-ліття інституту. Як на скрутний час, ювілейні врочистості, ініціатива проведення яких належала КНВ при УНО в Празі, організовувалися з розмахом. До складу ювілейного комітету ввійшли три ректори – І. Шовгенів, тоді мешкав у Данцігу, Б. Іваницький – у Львові, С. Тимошенко – в Любліні, а також голова Спілки професорів УГА та директор УТГІ С. Комарецький, член організаційної комісії при Українському громадському комітеті в Празі Б. Мартос, представник УЦК О. Котик-Степанович, член Спілки українських інженерів на Словаччині Д. Зубченко, професор В. Доманицький як генеральний секретар ювілейного комітету. Під час численних засідань, конференцій, виставок, що відбулися в червні 1942 р. в Подєбрадах, Празі, Львові, Кракові, Варшаві, Ярославі, Перемишлі, Сяноку, Братиславі, було зібрано кошти на ювілейний збірник. Його випуск обговорювався з керівництвом «Українського видавництва», однак цензура в Генеральній губернії послідовно обмежувала видання й поширення наукових праць. Шукаючи інших можливостей, інститут звернувся до видавництва Otto Harrasowitz, що в свою чергу переадресувало пропозицію R. Herrose's Verlag. На переговори до останнього, яке начебто мало «сталі стосунки» з офіційними чинниками і попередньо погодилося надрукувати збірник і інші видання інституту [9, арк. 103], управа УТГІ делегувала М. Добриловського й В. Доманицького, доручивши їм обстоювати умови в інтересах інституту і його авторів. Ішлося про забезпечення авторського гонорару в розмірі не менше, ніж 10% від продажної ціни цілого видання; укладення нової угоди на кожне нове видання; встановлення гуртових цін при продажу видань для

УТГІ – знижки не менше, ніж 40%; передачі на склад УТГІ не менше 200 примірників кожного курсу; зазначення назви УТГІ в заголовку кожного курсу; у випадку повного вичерпання друкованих підручників надання права тимчасово розмножувати їх на циклостил до виходу з друку нового видання [9, арк. 104-105]. Однак у підсумку німецька фірма відмовилася видати збірник, як видання затратне і безперспективне з погляду широкого збуту [30, арк. 201].

Невдалі спроби знайти порозуміння з німецькими видавцями спонукали інститутське керівництво розглядати можливості заснування власного видавництва, передбачені статутом СПУГА. Ідею підтримав діяч ОУН З. Пеленський, обіцяючи організаційну і матеріальну допомогу. До слова, зорганізувати наукове видавництво прагнув також УВУ, однак урядовий куратор празьких славістичних інституцій Баєр поставився до цих планів негативно, зауваживши, що статут УВУ не дає достатніх підстав для розбудови видавничої бази і радив університетові вдатися до послуг приватних фірм чи знайти «нейтральне українське видавництво» [8, арк. 400].

Численні невирішені організаційні, кадрові, матеріальні питання не відвернули, однак, підозр із боку влади щодо наживи інституту з надто дорогого продажу книжок. Начальник УУД у Празі Д. Бандрівський попереджував директора С. Комарецького про зацікавлення владних чинників міфічним капіталом, набутим начебто з розповсюдження книжок. У відповідь директор намагався розвіяти ці чутки: «[...] я показав п. Бандрівському цінник Інституту, зазначив, що там стоять ціни курсів з навчанням, вирахував там же, скільки з цієї суми береться за навчання та самий підручник й порівняв ці ціни з цінами книжок, які видав Геррозе друком, з чого виходило, що наші книжки є дешевшими, ніж видання Геррозе. Отже, спекуляції жадної не було й нема. Навпаки ми продаємо свої курси занадто дешево, а професура в Інституті працює майже безплатно. Щодо тих пів мільйонів корон, які має Інститут, то це є не заробіток Інституту, а лише переходові суми, бо з цих сум Інститут мусить заплатити за переведення навчання п. п. професорам. Це навчання складається з платні за перевірку студійного листування в дуже мізерній сумі – всього по 2 кор. За перевірену лекцію, та за

іспити по 10 кор. за кожний іспит. Не дивлячись на такі малі суми, які присилають студіюючі за переведення навчання, зараз з цих грошей одержалася досить поважна сума. Пояснюється це тим, що багато курсантів, внесши відповідну таксу, з тих або інших причин не поспішають із своїми студіями, між тим як Інститут переводить виплату професорам лише за фактично переведену ними працю» [30, арк. 201 зв.-202]. Після цих з'ясувань підозри в спекуляції з інституту було знято.

З наближенням радянсько-німецького фронту на засіданні Управи СПУГА від 13 лютого 1945 р. постало питання перенесення УТГІ й відкриття його філії поза межами Протекторату, а місцем осідку орієнтовно визначено УНІ в Берліні. Всі гострі проблеми, що могли виникнути в несприятливій перспективі (евакуація, припинення зарахування нових студентів, облаштування на новому місці) обговорювалися на останніх подебрадських засіданнях управи в кінці лютого-протягом березня 1945 р. [9, арк. 121], які тривали щонайменше до 20 березня 1945 р., коли й датовано останній протокол (№ 52) у фонді 3797. УТГІ відновив працю влітку 1945 р. в Регенсбургу. За кордоном опинилися біля двох десятків професорів, доцентів та лекторів УТГІ. 28 червня 1945 року американська військова влада дала дозвіл на початок навчання, як заочної форми, так і стаціонарної. 10 серпня ініціативна група професорів обрала комісію з перекваліфікації українських емігрантів, що мала зважити можливості продовження фахово-освітньої діяльності і підшукати кваліфікованих лекторів. У місцях більших скупчень біженців були створені делегатури УТГІ, які відкривали фахові школи і курси [632, с. 26]. Основні віхи відновлювального етапу зафіксував В. Доманицький: «Літні й осінні місяці 1945 р. пішли на організаційно-підготовчі праці. Дня 27.VIII. УТГІ розпочав цикл науково-популярних викладів, у вересні 1945 розпочалося розмноження позаочного курсу англійської мови, а 26 листопада 1945 р. розпочалися виклади на Високошкільному Секторі УТГІ в Регенсбурзі. Від осені 1946 р. УТГІ прийняв схему організації притаманну для с.-г. коледжів Північної Америки, – він працює в чотирьох секторах праці рівнобіжно: 1. Науково-Дослідчому; 2. Високошкільного Авдиторного Навчання; 3. Позаочного Навчання та 4. Фахових середніх і нижчих шкіл та фахових курсів» [388, с. 61].

Отже, під час Другої світової війни попит на навчання в УТГІ порівняно з попереднім періодом зріс у кілька разів: закриття з приходом німців вищих шкіл у Генеральній губернії і подальша фактична ліквідація гуманітарної освіти спричинили штучне збільшення напливу студентів на технічні, економічні й сільськогосподарські курси. Попри розростання контингенту студіюючих, загальні умови функціонування інституту сприятливими не були. З ліквідацією ТПУГА припинено надходження громадських коштів, заборонено низку гуманітарних курсів, що звузило масштаби діяльності установи і залишило обмежені можливості для видавничої роботи. Роботу інституту дестабілізували репресивні заходи – арешти, ревізії, обшуки. Через неспроможність налагодити стаціонарне навчання заочна форма залишалася єдиним способом виконання освітніх завдань. Випуск на циклостиллі малотиражних лекційних курсів лише частково компенсував відсутність повноцінних підручників для вищої освіти. Згадані цензурні, організаційні, фінансові обмеження, постійне втручання з боку наглядових структур, політична ситуація в Протектораті, що особливо загострилася в кінці 1943 – на початку 1945 рр., – все це чинило серйозні перешкоди для видавничої й навчальної роботи, утруднюючи отримання дозволу на випуск і розповсюдження лекцій, доправлення їх до студентів, усталення адекватної до суспільних запитів номенклатури спеціальностей, вирішення кадрових питань. Проблему становила й слабкість матеріальної бази випуску навчальної літератури. Відтак випущено щонайменше 27 курсів лекцій господарського, природничого, технічного змісту, частина з яких була перевиданням підручників УГА–УТГІ чехо-словацького періоду. Усе ж за сприяння українського суспільства вдалося підтримати неперервність діяльності УТГІ як освітньої установи політехнічного профілю, забезпечити певний приріст видавничого доробку, що відіграв позитивну роль у ширенні технічних та економічних знань. Тисячі молодих людей, позбавлених в окупаційних обставинах ширших можливостей здобути стаціонарну освіту, отримували тут заочні фахові знання. Водночас закладалися організаційні, матеріальні, кадрові основи для продовження культурно-освітньої роботи і розвитку національної вищої освіти в еміграції.

3. 3. Видавнича продукція в Протектораті Чехії і Моравії: загальна характеристика

Кількаетапне розчленування Чехо-Словащини (відторгнення Судетів на основі Мюнхенської угоди між лідерами Німеччини, Великобританії, Франції та Італії, передача Тешинської області Польщі, проголошення незалежної Словацької республіки і відхід до Угорщини південних районів Словащини й південно-західних територій Підкарпатської Русі), тобто низка послідовних дій восени 1938 р., спрямованих на переділ та упокорення ЧСР, призвели в підсумку до заснування 15 березня 1939 р. за особистим наказом Гітлера маріонеткової держави під назвою Протекторат Чехії і Моравії (Reichsprotektorat Böhmen und Mähren; Protektorát Čechy a Morava). Відтак велика культурно-освітня база, створена й розбудована в міжвоєнний час численними іммігрантами зі сходу і за сприяння уряду Першої Чехо-Словацької республіки, опинилася перед проблемою адаптування до умов нового державно-адміністративного утворення, що характеризувалися виразними політичними, цензурними, фінансовими й бюрократичними обмеженнями, несприятливими для подальшого розвитку культурної, освітньої, видавничої роботи.

У 1939–1940 рр. багато українських установ і товариств колишньої ЧСР було ліквідовано. Не відновили роботи фахові об'єднання, як Союз організацій інженерів-українців на еміграції (функціонував у Подєбрадах в 1930–1939 рр., випускав органи «Український інженер» та «Інформаційний бюлетень головної управи»), Спілка українських лікарів, яку в 1922 р. заклав Б. Матюшенко, а в 1935–1940 рр. очолював Ю. Добриловський, Союз українських журналістів і письменників, заснований у Відні в 1919 р., у 1925-му перенесений до Праги (діяв за участі О. Олеся, С. Сірополка, Б. Гомзина, С. Черкасенка, А. Животка, випускав дитячі книжки, «Звіт Союзу українських журналістів і письменників на чужині», висвітлював становище українців на території Другої Речі Посполитої та СРСР). Припинено роботу Союзу українських емігрантських організацій, який у 1930–1939 рр. під керівництвом М. Галагана поширював меморандуми різними

мовами (англійською, німецькою, французькою, чеською) до Ліги націй, інформуючи міжнародну громадськість щодо репресивних заходів польського уряду проти українського населення, та випускав внутрішньоорганізаційні періодичні видання («Бюлетень», «Вісник», «Інформації»). У березні 1939 р. перестав функціонувати Союз українських пластунів-емігрантів, що мав відділи не лише в Празі, але й у Брно і Братиславі, а його керівниками були відомі пластові діячі Д. Козицький, Є. Вировий, І. Чмола, Р. Лісовський, і який випускав не менше, ніж десять найменувань періодики («Вісти», «Трубач», «Юнацький шлях», «Молоде життя», «Пробій», «Гей-руп-тай-гоп», «Мяв», «Пластові вісті», «Пу-гу»). Зліквідовано Українське правниче товариство, засноване 1922 р., діячі якого – Р. Лащенко, А. Яковлів, К. Лоський, С. Дністрянський – прагнули об'єднати зусилля фахівців для опрацювання засад українського права, забезпечення потреб емігрантів-правників у ЧСР і випуску галузевої літератури. У 1940 р. завершив діяльність Український академічний комітет, створений з ініціативи О. Шульгина (1924), що репрезентував українську науку в міжнародній співпраці, включав представників наукових інституцій ЧСР, НТШ й УНІ в Берліні і провадив видавничу роботу на кошти фонду Євгена Чикаленка. В 1941 р. закрито Український інститут громадознавства (в 1930-х рр. носив назву Український соціологічний інститут), який очолював Левко Шрамченко, а специфіка закладу на ринку видавничої продукції полягала у випуску праць із соціології, демографії, статистики, міжнародного права, управління народним господарством. Так само згорнув у роки війни діяльність Є. Вировий, колишній голова Українського товариства прихильників книги й очільник заснованого в 1926 р. видавництва «Дніпрові пороги», що випускало збірки поетів праської школи (Г. Мазуренко, О. Лятуринської, І. Наріжної, О. Стефановича)³³. Продовжував існувати Український історичний кабінет (1930–

³³ Хронологію припинення діяльності інших закладів у Протектораті Чехії й Моравії можна простежити за картотекою українських організацій, установ і громад в Чехословаччині, яку склала чеська поліція в 1940–1948 [490]. Із близько ста зафіксованих у картотеці, після 1939 р. функціонувало приблизно десять, ще частину закрито в 1941 і 1942 рр. Щоправда, видавничі осередки в згаданому реєстрі не відображені.

1945), але він і в міжвоєнні, і воєнні роки не належав до активних осередків еміграційного видавничого руху, випустив єдине найменування «Бюлетень Українського історичного кабінету в Празі» (1932), а його архів у 1945 р. вивезено до СРСР.

Українська студія пластичного мистецтва (1923–1952) видавничою установою не була, однак в часі війни залишилася найбільшим і єдиним українським мистецьким навчальним закладом в еміграції, даючи роботу й освіту українським, чеським митцям, книжковим графікам, творячи середовище, до якого були причетні Р. Лісовський, В. Січинський, Е. Карел, О. Лятуринська, Г. Мазуренко, Г. Мазепа, В. Хмелюк, К. Черни та ін. Тут викладали малярство, графіку, скульптуру, ужиткове мистецтво, архітектуру. До того ж, потребуючи фахової літератури, студія опосередковано впливала на видавничий рух. Її тодішній викладач перспективи й рисунку, історик мистецтва В. Січинський власними силами підготував і надрукував працю «Monumenta architecturae Ucrainae» (1942) – видання альбомного типу (300 малюнків), паралельно українською й німецькою мовами. Це була перша праця з історії української архітектури, де всебічно зображено основні зразки від часів грецьких колоній до сучасності, з видами, планами, розрізами, деталями, до того ж, у малюнках авторської роботи.

Деякі осередки на території Протекторату продовжували функціонувати з міжвоєнних часів, а інші, завдяки приватним ініціативам і зусиллям громадських організацій, виникли й виявили активність за німецької окупації. Видавництво Юрія Тищенка-Сірого, засноване в Ужгороді 1939 р., після передачі Угорщині Підкарпатської Русі було перенесене до Праги, де працювало значно продуктивніше, ніж досі, й до закінчення війни випустило не менше 48 найменувань. У репертуарі фірми Тищенка широко представлено видання літературно-художніх творів – поезій І. Ірлявського, що встиг перед від'їздом до Києва і своєю трагічною загибеллю здати до друку дві збірки – «Моя весна» (1940) та «Вересень» (1941), а з Києва надіслав іще одну «Брості» (1942), Т. Шевченка «Поезія» (1944), Ю. Клена «Каравели» (1943), що стала першою збіркою поета за понад двадцять років літературної праці, а до її виходу більш відомою була прекладацька спадщина. Рецензуючи «Каравели», Є. Маланюк констатував: «Так у творчій життєписі

письменника еміграція становить переломовий момент аж до зміни літературного імени включно: зникає перекладчик О. Бурггардт, народжується поет – Юрій Клен» [506]. Серед видань прозових творів – М. Гоголь «Тарас Бульба» (1941), В. Кархут «Полум'яний вихор» (1941), Ф. Шрайфогль «Бог у Кремлі» (1942) – п'єса про Лжедмитрія I, спрямована проти ідеї російського месіанізму, С. Ледянський «Директива з центру» (1944), П. Феденко «Гомоніла Україна» (1942). Остання привернула увагу тематикою козаччини, хоч рецензенти визнавали її невелику літературну вартість [65, арк. 38].

Особливий комерційний успіх мали науково-популярні і наукові історичні книжки видавництва Тищенка, передусім «Історія України» М. Антоновича (1940–1942). Критик з «Української дійсності», вірогідно В. Бірчак, [315], вказав на фрагментарність і довільність (ненауковість) викладу, важкість стилю, що заважало успішному популяризуванню української історії, а також закинув ігнорування заплутаних питань початків державності (варязької теорії, легенд княжої епохи), недостатню увагу до культури й пам'яток давньої України й надмірну – до історії капіталу. Цілком протилежно оцінив перший випуск («Княжа доба») Ю. Липа, вважаючи твір «вишліфованим» і «легконаписаним», таким, що є «вислідом не тільки Вашої праці але й праці поколінь істориків» і відзначаючи україноцентричність («певний абсолютизм історичн[ого]. українського духа»), відсутність «комплексу нижчости», стриманість і впевненість викладу: «Мене вразила спеціально одна річ, – це те, що може вперше не поминено чисто стратегічних квестій і ситуацій. В[аша]. книжечка більше може задовольнити військового-стратега, як відповідні розділи наших «Історій укр. війська» [21, арк. 141-141 зв.]. Липа схвалив художнє вирішення («загальна оправа книжочки є таки дуже елегантна. Єдиний наслідник Нарбути – Лісовський, дав свою одну з найкращих окладинок») і мову видання («цілком не еміграційна, – і ліпша як у пересічного літературника») [21, арк. 142]. «Історія України» Михайла Антоновича вийшла у «Науковій бібліотеці “ЮТ”» в чотирьох випусках – крім згаданого, ще «Литовсько-руська доба» (1941), «Козаччина та гетьманщина» (1941), «Нова доба» (1942). Величезний читацький попит спонукав видавця ініціювати другий наклад (5

тис.) усіх чотирьох томиків, на кращих гонорарних засадах [20, арк. 7], але ці плани під час війни не здійснилися, очевидно, через мобілізацію автора до Вермахту, і друге видання вийшло в 1966 р. у Вінніпегу.

Крім згаданої, в серії «Наукова бібліотека» побачили світ інші історичні праці, серед них монографічні: Д. Дорошенка «Володимир Антонович: його життя й наукова та громадська діяльність» (1942), де на основі рукописів, листування, мемуарів, обширної літератури про вченого і добу, вперше переконливо показано його внесок в історію, археологію, етнографію, громадський рух; В. Щербаківського «Формація української нації» (1941); двотомник І. Огієнка «Українська церква» (1942), укладений з окремих нарисів, що друкувалися в різних виданнях від 1925 р.; Е. Вінтера «Росія та Рим у боротьбі за Україну» (1944) – один з небагатьох випущених у роки війни перекладів німецькомовних українознавчих праць; Н. Полонської-Василенко «Київ часів Володимира та Ярослава» (1944), в якій показано вагу міста в XI столітті як важливого осередку політичного, торговельного, культурного життя в Східній Європі, досліджено родинні зв'язки київських князів з головними європейськими престоломи (німецьким, французьким, угорським, норвезьким, польським), цінність видання підвищували фотоілюстрації мозаїк, фресок, саркофагів Софії Київської, інші репродукції (портрет Анни Ярославни, родини Святослава Ярославича, нумізматичні пам'ятки), багато з яких оригінальні, зроблені перед війною і вивезені з окупованого Києва; О. Оглоблина «Як большевики руйнували українську історичну науку» (1944); актуальний історико-мемуарний збірник «Західня Україна під большевиками» за редакцією М. Рудницької (1944); історико-краєзнавчі дослідження В. Січинського «Бардіїв» та «Зборів» (1939), А. Животка «Подонь» (1943).

Окремий сюжет становить випуск багатотомної «Історії української літератури». Автор першої книжки – М. Гнатишак – помер 1941 р. перед самим її виходом. Шукаючи науковця, який міг би написати подальші розділи, Ю. Тищенко звернувся за порадою до Михайла Антоновича [20, арк. 157]. Оскільки ситуація загрожувала зривом амбітного проекту, Антонович залучив до його продовження гуманітарія широкого профілю Д. Чижевського.

До першого випуску «Історії літератури» Чижевський поставився критично, полемізуючи з манерою і схемою викладу, історіографічними підходами, оцінками, дефініціями літературних стилів («бідермаєр», «реалізм»). Він вважав, що Гнатишак писав у стилі «поліційного реферату», не знаючи літератури глибше: «...він цитує лише старі праці з 19 в. (що їх знайшов мабуть, в якихсь підручниках), а новіші праці ([В.] Істрін, який довів належність до київської літератури кількох важливих творів, які вважали за староболгарські або старосербські напр.) йому зовсім невідомі. Іноді помилки жахливі, “билін” він, видко ніколи не читав ітд. Я з цієї причини дуже вагався зпочатку взяти на себе писання дальшого тому – але полагодив це передмовою. – Що до 19 в., то він (до 80–90 рр.) вийде під назвою “Література нац. відродження”. “Бідермаєр” – це у славян взагалі дуже сумнівна категорія: на Заході він прийшов після романтики, у славян до неї. Між тим це на Заході певна реакція проти романтики, поети “бідермаєру” – це романтики, що витверезилися; а як можна “витверезитись”, не побувавши п’яним, – це мені не зовсім ясно. “Реалізм” – категорія, правда, не мітична, але і досі в усіх літературах надзвичайно неясна. Отже в наступному випуску буде багато такого, що не зовсім відповідає схемі Гнатишака». Крім того, Чижевський мав застереження з приводу особи видавця, які були спричинені фатальними обставинами виходу його праці з історії філософії в Україні, яку Тищенко замовив, але довго не друкував і в результаті в 1927 р. (Чижевський про це згадував у передмові) рукопис разом з іншими документами загинув, не потрапивши до видавництва. Та книжка, що вийшла при Українському громадському видавничому фонді першим накладом у 1931 р., була вже іншим варіантом, відтвореним у формі нарисів, великою мірою з пам’яті й на матеріалі меншого обсягу. Ця давніша недовіра, що виникла через зволікання з випуском згаданої праці, тепер у вченого зникла: «Що до Тищенка, то він, як видавець зараз, здається повний енергії. В кожному разі я не сумніваюсь, що він замовлені мені вже книжки (“іст. літератури” та “іст. укр. культури”) видасть. Лише одне мене цікавить: у мене майже готова література старокнязівської доби, з досить численним новим або забутим матеріалом. Але Тищенко вже видав Гнатишака. Можливо, що цю книжку можна було б видати під якимсь іншим

соусом та під якоюсь іншою назвою. Ані пошкодити книзі Гнатишака вона не зможе, ані вважати її зайвою тому, що є «Бедкер» Гнатишака я не можу, – бо з останнього читач навряд чи може винести якоесь знайомство з пам'ятниками. Може Ви б замовили у Тищенка словечко за цю книжку [...]». Працюючи над продовженням «Історії української літератури», Чижевський не полишав думки по-своєму викласти давній період, написати першу частину наново і видати її власним коштом: «Бо для багатьох памяток я вже проробив всю власну працю, що уможливило нову інтерпретацію, а великої історії літ[тератури]. чи спеціальних праць про пам'ятки я все одно ніколи не напишу».

Студія Дмитра Чижевського 1942 р. містила огляд українського письменства доби ренесансу та реформації, часів бароко, тобто XVI–XVIII ст., а дослідження ранніх періодів – так званих доісторичної доби, доби монументального стилю (XI ст.), доби орнаментального стилю (XII–XIII ст.), були опубліковані щойно в нью-йоркському томі [234]. Рецензенти не налаштовували читачів «Історії української літератури» на легке сприймання: «це твір науковий, виложений надзвичайно стисло, сконденсовано, немов конспект. Тому він вимагає дуже уважного, вдумливого читання» [399].

Видавництво Тищенка випустило чимало гуманітарних наукових праць, але специфіка його виявилася також у дотриманні послідовної лінії на підготовку науково-популярних і практичних видань природничої, медичної, технічної, економічної тематики. Тут іще вийшли книготорговельні каталоги, календарі з практичною інформацією для українських емігрантів та публіцистичні твори. Репертуар цього періоду мав чіткий і розгалужений серійний (цільовий) поділ: «Літературна бібліотека ЮТ», «Наукова бібліотека ЮТ», «Пізнай свій край», «Життя і чин», «До перемоги», тоді як перед війною видавництво Тищенка випускало лише одну серію («Книгозбірня молоді»). У підготовці поодиноких книжок фірма Тищенка співпрацювала з празьким «Колосом», заснованим 1940 р., націоналістичним за світоглядним спрямуванням осередком, що випускав переважно літературно-художні та наукові (історико-мемуарні, історико-красназавчі,

історико-літературні) твори і завершив свою діяльність в 1943 р. єдиним виданням господарчого змісту – Ю. Русова «Коропове господарство».

Продукція найбільшого українського видавництва тогочасної Праги – «Пробоем», яким керував Степан Росоха, налічує не менше 110 окремих видань (у серіях «Народня бібліотека “Наступ”», «Загальна бібліотека», «Самоосвітня бібліотека», «Педагогічна бібліотека», «Релігійна бібліотека», «Технічна бібліотека», «Бібліотека “Відвага”», «Діточий світ», «Книгозбірня “Пробоем”») і п'ять періодичних (однойменний місячник, «На варті», «Наступ», «Націоналіст» і «Технік»). Цей великий доробок повинен бути докладно відтворений, передусім в історико-бібліографічному аспекті, але сучасний стан досліджень і знайдені в ЦДАВО України матеріали (ф. 4017 «Українське видавництво “Пробоем” у Празі») дозволяють його лише побіжно оглянути. На видавничій політиці «Пробоем» позначилася зорієнтованість на потреби мельниківського проводу, зацікавленого в поширенні націоналістичного світогляду. Крім висвітлення цих тем у періодиці, видавництво започаткувало серію відбиток, де вийшли програмні праці ідеологів ОУН(М). Окрему групу становили видання з воєнної теорії й історії. Публіцистичні й популярні видання «Пробоем» на історико-культурні теми головним чином призначалися для перевезення в Україну і ведення серед населення національно-просвітницької роботи.

У доборі сучасних літературно-художніх творів видавництво надавало перевагу поезіям на патріотичні теми. Колишній (1939–1941) співробітник «Пробоем», поет-мельниківець І. Ірлявський (Рошко), що влітку 1941 р. переїхав як член культурної референтури ОУН разом з похідними групами до Києва, змальовував літературне середовище окупованої столиці і Спілку письменників, яка налічувала близько 50 осіб, в песимістичних барвах, не бачачи жодної можливості видати тут свою поетичну збірку «Брості»: «[...] одні були письменниками, декотрі хочуть бути тепер ними, а інші [...] тільки мріють колись стати такими. Тяжко з ними працювати, бо всі вони безрадно-наївні. З відомих прізвищ знайшлись: вічно невдоволена Д[окія]. Гуменна, вічно настирливий Будяк [Юрій Будяк-Покос] (передає привіт Тищенкові), письменник малої форми [Юрій] Музиченко,

[нерозбірливо] поет [Євген] Яворівський, прозаїк [Аркадій] Любченко (в Харкові) і багато молодняку, що тільки що починав друкуватися в радянських журналах. Найслабше заступлена критика. Поки що в члени не приймаємо нікого. Можливості для виявлення кожного з них – мізерні. Виходять одиноко «Літаври», тижневик на 4 сторінках (редагує п. Олена Теліга), та в ньому мало що дасться вмістити. Готуємо альманах, хоч самі не знаємо, чи буде змога його видати тепер» [33, арк. 53]. Ірлявський устиг переслати рукопис до Праги, попросивши Михайла Мухина відредагувати текст. Збірка, проте, побачила світ щойно після арешту й розстрілу автора в Бабиному Ярі (лютий 1942) [430].

У випуску прозових текстів видавництво послуговувалося тими самими підходами, добираючи найбільш актуальні – на теми визвольних змагань й історії міжвоєнного періоду. Та водночас виходили й далекі від нагальних політичних потреб твори празьких письменників збірки творів О. Лятуринської («Княжа емаль», 1941), Г. Мазуренко («Снігоцвіти», 1941), А. Гарасевича («Сонети», 1941), інсценізація до «Свята весни» О. Олесья «На провесні» (1941), оповідань Н. Королевої «Легенди старокиївські» (1942). Остання містила оповідання, виведені з літописних пам'яток, але критик вказав на перенасиченість тексту чехізмами, вважаючи це наслідком довгого перебування письменниці в іномовному довкіллі [600]. Високо було оцінено збірку С. Риндика «Логос» (1942), більшість поезій якої були написані в 1920–1930-ті рр. і вже виходили друком, зокрема в «Дзвонах»: «свіжий, оригінальний талант, поета з Божої ласки: жива думка, художні образи, прекрасна поетична форма, гарна мова»; «найцікавіша, найталановитіша збірка поезій, яка вийшла на еміграції окрім Олесья» [400]. За редакцією Л. Білецького у «Пробоем» побачило світ ювілейне видання «Кобзаря» (1941).

Частину книжок видавництво підготувало для гімназійної і студентської молоді та самоосвіти. Маючи налагоджені механізми випуску і кращі матеріальні резерви, «Пробоем» бралось за втілення ініціатив інших фірм. Український громадський видавничий фонд за окремою угодою передав С. Рососі право на видання книжок, що отримали цензурний дозвіл 1943 р. («Пісні про Нібелунгів» у перекладі О. Приходька, брошури на сільськогосподарську тему за редакцією

В. Доманицького та «Землі обітованої» О. Олеся). Ці твори планувалося випустити під фірмою «Пробоєм», однак фінансуватися вони мали порівну і так само навпіл належало ділити прибутки або нести втрати. У січні 1944 р. роботу осередку дестабілізувало гестапо, ув'язнивши директора Росоху в концентраційному таборі (звільнений 8 травня 1945 р.). Під час арешту частину видавничого доробку було знищено [272, с. 24].

Окрім згаданих видавничих осередків, зафіксовано спорадичні ініціативи, якою, зокрема, була поява під фірмою «Stilus» мемуарних матеріалів про Зимовий похід 1919 р. – спогадів генерал-полковника Армії УНР М. Омеляновича-Павленка «На Україні 1919» (1940) про переговори з російською добровольчою армією Денікіна, де автор, тоді командувач Запорозької групи Армії УНР, очолював делегацію і які серед воєнних істориків в еміграції викликали зацікавлені дискусії. «Stilus» зник із празького видавничого обр'ю після випуску в 1941 р. останніх спогадів «Чотар У. Г. А. Кочуржук із Надвірної», відколи єдиний автор видавництва, воєначальник Омелянович-Павленко занурився в практичну військову діяльність: у червні 1941 р. очолив Генеральну раду комбатантів, зайнявся формуванням українських військових підрозділів, які німці включили до складу охоронних батальйонів, з 1942 до 1944 р. став головою Українського вільного козацтва, а в 1944-му після вступу радянських військ на територію Східної Європи виїхав з Протекторату до Німеччини.

Наприкінці війни основна маса учасників українського видавничого руху, культурних і громадських діячів покинула Прагу. Десятки відомих емігрантів, починаючи з травня 1945 р., було депортовано в СРСР, де вони здебільшого опинилися в тюрмах і таборах, а серед них: президент Карпатської України, вчений і педагог А. Волошин, дипломат, професор новітньої історії М. Славінський, політик, педагог, редактор О. Безпалко, правник О. Гайманівський, художник П. Громницький, економіст М. Добриловський, бібліограф П. Зленко, громадські діячі М. Галаган і М. Россіневич, економіст і політичний діяч В. Садовський, економіст В. Чапля, філолог К. Чехович та ін. Видавець і громадський діяч

Є. Вировий, аби уникнути арешту, наклав на себе руки. Всі культурні та громадські установи, в т. ч. друкарні, видавництва, бібліотеки, були ліквідовані.

Празький книжковий ринок, сформований у роки Другої світової війни завдяки видавничій продукції УВУ, МВБУ, УІФТ, УТГІ, КНВ при УНО, видавничих фірм «Колос», «Пробоем», Ю. Тищенко тощо, існував у значно гірших, ніж перед війною, умовах. Він зазнав ліквідації видавництв і видавничих установ, переслідувань видавців з боку урядових і каральних структур, обмежень паперових і матеріальних ресурсів. Попри всі від'ємні чинники, тут вдалося відновити діяльність передвоєнних наукових і освітніх осередків (УВУ, УТГІ, УІФТ), організувати фахову роботу тутешньої філії УНО та порівняно з Краковом і Львовом більшою мірою розгорнути науково-видавничий сектор. Відтак репертуар празьких українських осередків виглядає типологічно різноманітним. У ньому присутні видання наукові, навчально-наукові і науково-популярні – для вищої школи і самоосвіти, публіцистичні – переважно націоналістичного спрямування, літературно-художні, інформаційно-бібліографічні.

Протягом війни тут з'явилися визначні книжки, які привернули загальну увагу тоді і дотепер добре знані й часто використовуються в наукових дослідженнях, навчальній практиці вищої школи, належать до цінного фонду української класики і демонструють вправні зразки популяризації знань. Серед них: колективні «Сільське господарство України», «Науковий збірник Українського вільного університету», «Українська культура» за редакцією і зі вступом Д. Антоновича, «Західня Україна під большевиками» за редакцією М. Рудницької, авторський двотомник І. Огієнка «Українська церква», джерелознавчі й мистецтвознавчі видання – В. Січинського «Чужинці про Україну» і «Monumenta architecturae Ucrainae», Д. Кардаша (О. Ольжича) «Золоте слово», монографії Д. Дорошенка «Володимир Антонович», Н. Полонської-Василенко «Київ часів Володимира та Ярослава», С. Наріжного «Українська еміграція», Д. Чижевського «Історія літератури», М. Антоновича «Історія України», збірки оповідань Н. Королевої, поезій Є. Маланюка, Г. Мазуренко, О. Лятуринської і ін.

Рівнем видавничий рух у Празі завдячує якості тутешнього авторського контингенту, що сформувався після поразки Української революції з представників інтелектуальних кіл. Чеський славіст і бібліограф Їржі Вацек, знавець видавничого доробку політичних біженців з території Російської імперії й СРСР, оцінив його як багатий і різноплановий культурний результат: «Емігранти здебільшого принесли зі собою кращі традиції російської і української інтелігенції, а загалом їхня діяльність поширилась, по суті, на всі галузі гуманітарних знань, охоплюючи також і природничі науки, і техніку, і медицину, і сільське господарство» [684, с. V].

РОЗДІЛ 4

КРАКІВ І ЛЬВІВ – ГОЛОВНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОГО КНИГО- І ПРЕСОВИДАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ГУБЕРНІЇ

Український легальний видавничий рух набрав порівняно великих розмірів у Генеральній губернії, посутньо збагативши ринок друкованої продукції воєнного часу. У цьому розділі розкрито й зіставлено особливості книго- і пресовидання двох міст, які в житті української спільноти утворили свого роду культурну вісь: Кракова, де восени 1939 р. постав і до середини 1944 р. стабільно діяв еміграційний видавничий осередок, і Львова, де після початку радянсько-німецької війни закладено симетричний відділ, що обслуговував потреби українського населення на західноукраїнських землях, приєднаних до Генеральної губернії 1 серпня 1941 року. Досліджено передумови виникнення «Українського видавництва» у Кракові, суспільні, організаційні, правові, матеріальні аспекти його діяльності, тенденції в кадровій, репертуарній політиці, організації випуску та поширення друкованої продукції, розбудові газетної і журнальної періодики. За архівними джерелами відтворено фактичний перебіг видавничого руху у Львові, де в другому півріччі 1941 р. склалися відмінні від еміграційних суспільні умови, простежено роль легальних українських організацій, реконструйовано репертуар єдиного на той час осередку, що більш-менш регулярно функціонував під назвою «Українське видавництво у Львові». Представлено інституційну історію об'єднаної краківсько-львівської спілки в її ключових аспектах (зв'язок з УЦК, реорганізація видавничої справи в Генеральній губернії, особливості різних етапів – від розбудови до занепаду, евакуації, еміграції та ліквідації); відтворено персональний склад структурних і регіональних підрозділів, редакційних колективів, творчий і організаційний внесок окремих постатей, зокрема С. Гординського – як видавця, редактора, автора, літературного критика, книжкового графіка. Враховано суспільно-політичні, воєнні чинники і пов'язані з ними зміни у внутрішній організації українського легального видавничого руху.

4. 1. Український видавничий рух у Кракові: суспільні умови, авторсько-редакторське середовище, перебіг, основні тенденції

4. 1. 1. Громадські, організаційні, матеріальні та правові аспекти

Передумови заснування. Ідея створення еміграційного видавництва виникла в новій геополітичній ситуації, коли західні землі Польщі було включено до Третього райху, східні – до СРСР, а в центральній частині 12 жовтня 1939 р. проголошено нову колоніальну територіальну одиницю під назвою Генеральна губернія. Зайнятий Вермахтом (6 вересня) Краків, отримавши «столичний» статус, до кінця року перетворився на осередок української антибільшовицької еміграції. Частина біженців у передчутті радикальних змін опинилася на польських окупованих територіях ще перед вступом радянських військ на Західну Україну, а більшість їх, починаючи від жовтня, різними способами перетинали кордон, встановлений між Третім райхом і СРСР, зокрема використовуючи для переміщення на захід єдиний офіційний канал – німецькі переселенчі комісії³⁴.

Попри неоднотайність політичних поглядів і різну партійну належність (УНДО, ОУН, УСДП, УСРП, ФНЄ та ін.) краківські емігранти мали спільне антирадянське наставлення. Як «менше зло», вони обрали перебування під німецькою окупацією, але були зорієнтовані на опір і швидке повернення. Маса біженців – за різними даними від двох до чотирьох тисяч осіб – осіли в Кракові³⁵, звідки частина

³⁴ Комісії працювали у Львові (грудень 1939 – січень 1940) відповідно до радянсько-німецької угоди від 16 листопада 1939 р. За цей час зі Львова до Генеральної губернії в рамках спеціальної акції переселення німецького населення виїхало близько 6,7 тис. осіб, серед них 1 тис. німців і 2 тис. сполонізованих осіб німецького походження, див. [674, с. 31–34]. Про поділ II Речі Посполитої, облаштування радянсько-німецького кордону, депортації населення див. також [383].

³⁵ Про переселення зі Східної Галичини див. [465, с.182–183]. М. Семиряга зазначив, що зі східної в західну Галичину, в тому числі за допомогою Абвера, емігрувало тоді близько 20 тис. активістів різних українських військово-політичних угруповань, охоплених наміром боротися проти СРСР [594, с.109].

роз'їхалася по містечках і селах, щоб провадити культурно-освітню роботу серед українського населення новоутвореної Генеральної губернії.

Про структуру української еміграції цього періоду досі нема ґрунтовного дослідження, але про життя і роботу емігрантів-культурників, зокрема в провінції, можна знайти численні згадки в архівах і передусім у приватному листуванні. Ці матеріали засвідчують, що саме втікачі кінця 1939-поч. 1940 рр. стимулювали інтенсивну розбудову інфраструктури українського життя (політичних, громадських, господарських представництв: для опіки над громадянством створено Український допомоговий комітет; період становлення переживав УЦК; на вулицях Льоретанській і Яблонівських розміщено два найбільші табори біженців, де тимчасово перебували кілька сотень колишніх політв'язнів польських тюрем і діяла старшинська школа імені Євгена Коновальця [261, с. 21]; облаштовано головну квартиру ОУН (вул. Зелена, 26), де урядували М. Сціборський, О. Сенік, О. Ольжич, Р. Сушко; запрацювали невеликі промислові і торговельні підприємства – Український консум (вул. Гродська, 34), що забезпечував своїх членів продуктами, спілка з обмеженою відповідальністю «Аграрія» (вул. Стрешевського, 12), мистецька крамниця «Гуцульське мистецтво» (пл. Старий Ринок, 18), Торговельна централь Української господарської акційної спілки (УГАС) (вул. Зелена, 18), що обслуговувала всі українські окружні й повітові союзи кооперативів, індивідуальних покупців, ресторан «Українське казино», власником якого був д-р О. Малецький (вул. Вісельна, 8/1). Докладніше тогочасну українську топографію міста можна відтворити за рекламними матеріалами в періодиці.

Щодо розгортання культурної праці, зокрема створення еміграційного видавництва, більшість впливових осіб і структур Кракова були налаштовані схвально. Відтак спільними зусиллями налагоджено систематичний випуск української книжки й періодики, який підтримувався до жовтня 1944 р., моменту евакуації українських легальних установ у західному напрямку.

Усі організаційні кроки обширно описано в праці В. Кубійовича «Українці в Генеральній Губернії. 1939–1941», де не лише видавничі справи, але й життя українського суспільства зображено через аналіз роботи УЦК, що з листопада

1939 р. домагався узаконення і, врешті, очолив усі ділянки національного життя, які в тих територіальних межах могли існувати легально. Відповідно позиція автора, що «історія українців у Генеральній Губернії покривається у великій мірі з історією Українського Центрального Комітету» [465, с. 9], впливає також на інтерпретацію інституційної історії «Українського видавництва»³⁶, яку подано в рамках діяльності УЦК, а тому вступне застереження, що преса й видавництво не були щільно пов'язані з комітетом [465, с. 15], належної ваги не набирає і в подальшому викладі матеріалу губиться.

Іншим джерелом слугує публікація Є. Ю. Пеленського в щоденнику «Краківські вісті» [553] – рефлексія одного з організаторів і першого керівника видавництва, що в безпосередній часовій близькості відтворив деталі і стихію його заснування. Зрозуміло, якби автор, на той момент экс-директор, описуючи події, припустився їх навмисного викривлення, «відполірування», перебільшення власної ролі або применшення внеску співзасновників, то публікація неминуче викликала би полеміку чи спростування. Оскільки незгоди чи якихось уточнень на шпальтах щоденника не з'явилося, то свідчення Пеленського можна трактувати як ще одне варте уваги джерело й об'єктивне документальне доповнення до розділів про видавничий рух із докладної праці В. Кубійовича «Українці в Генеральній Губернії». Саме на неї найчастіше спираються дослідники, з'ясовуючи різні моменти тогочасної історії, у т. ч. культурні та видавничі справи, однак акценти, що їх у газетній публікації розставив Пеленський, зрівноважують відомості, які з відстані часу подав Кубійович. Зокрема, зв'язок між заснуванням видавництва і діяльністю комітету в першого виступає слабшим. Адже УЦК в кінці 1939 р. ще не мав тієї суспільної ваги, яку здобув згодом, його статут не був затверджений владою (на юридичне оформлення німці дали дозвіл щойно в червні 1940 р.), відповідно нема підстав абсолютизувати роль комітету в організації видавництва.

Перший директор Є. Ю. Пеленський був фахівцем із різноплановим досвідом роботи: літературознавець, книгознавець, бібліограф, редактор, організатор і

³⁶ «Українському видавництву» тут присвячено окремий розділ [465, с. 249-285].

директор передвоєнних львівських видавництв («Вогні», «Дажбог»), управитель друкарні НТШ. Щойно емігрувавши за Сян, зініціював у Ярославі створення українських торговельних курсів: 3 листопада 1939 р. отримав дозвіл на відкриття закладу, а 10-го став його директором. Усе це відбувалося калейдоскопічно швидко, і вже в кінці листопада, передавши керівництво курсами Л. Бачинському, їхній засновник відбув до Кракова [263, с. 338], щоб поринути у значно ближчу своєму фахові та покликанню роботу – zorganizувати й очолити безпрецедентне за розмахом еміграційне видавництво. На певному етапі, після відходу з посади директора, для Пеленського, мабуть, було важливо засвідчити перед владою власну компетентність і досвід у веденні друкарських справ (можливо, для розгортання роботи власного підприємства), тож він звернувся до відділу НТШ з проханням надіслати підтвердження його передвоєнної посади референта друкарні, про що в протоколах засідання від 7 лютого 1942 р. залишено запис [72, с. 76 зв.-77 зв.].

Основу громадського життя на теренах Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя становили повітові комітети з різними секціями і референтурами, численні споживчі та кредитні кооперативи, читальні «Просвіти» й Общества ім. Качковського, гуртки «Сільського господаря», а в Кракові – УЦК. Важливим консолідуючим заходом стала нарада в Коросні, яке після відступу німців за лінію Сяну-Бугу стало осідком військової групи ОУН, відомої під назвою легіон Сушка, що відійшла з окупованого радянськими військами Самбора. Діячі групи – Р. Сушко й О. Бойдуник – скликали чільних громадян, серед яких: полковник УГА й Армії УНР Г. Стефанів, адвокати й громадські діячі Сяніччини В. Блавацький і С. Ваньчицький, священник О. Бачинський, адвокат Г. Ничка, педагог Н. Гірняк, діяч УНДО С. Витвицький, письменник і журналіст А. Курдидик, літературний критик і журналіст Л. Луців та ін. [317, с. 52]. Деякі згодом стали постійними співробітниками і дописувачами «Українського видавництва». Метою активу було створення єдиної громадсько-політичної організації, центрального органу на зразок УНО в Німеччині, який би в Генеральній губернії обстоював українські церковні, економічні, допомогові, культурні, а також видавничі інтереси.

Є. Ю. Пеленський пов'язав передумови закладення видавництва з політичними можливостями трьох регіональних представництв, що постали після приходу німців – Української національної ради Лемківщини в Сяноку, Українського національного комітету в Ярославі і Українського центрального комітету для Холмщини і Підляшшя в Холмі [553]. Всі ці осередки розуміли потребу об'єднання і ефективного координування громадської роботи. Кожен з них мав свої мотиви для опанування загального проводу: Сянок – розбудовану організаційну мережу, багато народних шкіл і великий інтелігентський актив; Ярослав – зв'язки з окупаційною владою і перші в Генеральній губернії середні навчальні заклади (торговельну школу і гімназію); Холм – статус адміністративного центру території, на якій проживало дві третини українського населення Генеральної губернії. Усі регіональні комітети прагнули заснувати видавничі фірми, зокрема, для випуску шкільних і періодичних видань, і всі вони подбали про українські друкарні.

Відповідно до відомих джерел, перших домовленостей із владою стосовно видавничих справ було досягнуто під час візиту української делегації до генерального губернатора 17 листопада 1939 р., де у відповідь на оголошений нею меморіал пролунали усні гарантії щодо заснування видавництва і пресових органів [465, с. 64]. До позитивного вирішення причетний тогочасний працівник відділу народної освіти і пропаганди в губерніальному уряді Г. Курц – історик, археолог, перед війною працівник німецького консульства у Львові, який зорганізував першу зустріч з Г. Франком, порадив засновникам оформити «Українське видавництво» як спілку з обмеженою відповідальністю і домогся дозволу на реєстрацію. Деякий час Курц був цензором книжкових видань «Українського видавництва» [256, с. 170]. Надзвірна рада та управа, як офіційні органи, встановили й підтримували постійні контакти з представниками урядових структур, а серед запрошених на засідання гостей у протоколах зафіксовано прізвища функціонера головного відділу пропаганди в правлінні Генеральної губернії д-ра Людемана та директора

урядової монопольної фірми «Zeitungsv Verlag Krakau-Warschau» Г. Штроцика³⁷. Їх обох відділ пропаганди уповноважив наглядати за українськими видавничими справами [547, с. 346].

У листопаді українські комітети провели спільне засідання³⁸, на якому ствердили намір утворити єдине національне представництво й узгодили текст меморандуму до влади з переліком заходів, покликаних забезпечити громадські, матеріальні й культурні умови існування української меншини [256, с. 88-89]. Серед іншого вирішено також заснувати видавниче товариство «Українська книга», головою якого призначено В. Кубійовича, директором – Є. Ю. Пеленського, що й спонукало останнього перебраться з Ярослава до Кракова.

Отже, заснуванню еміграційного видавництва передувала спроба закласти в кінці листопада 1939 р. комерційне товариство «Українська книга». В архіві знайдено недатований зразок листівки-звернення від імені голови В. Кубійовича, заступника І. Зілинського, директора Є. Ю. Пеленського до українських громадян з проханням про моральну та матеріальну підтримку видавничої фірми, створеної «за дозволом влади» для випуску «українських шкільних, популярних і наукових книжок, щоденника і інших часописів, образів, мап, нот і інших друків» [3, арк. 58 зв.]. Новий осередок облаштувався за адресами, де згодом розмістилося «Українське видавництво» і, щоб якомога швидше забезпечити населення друкованою продукцією, відразу почав збір коштів.

Мимо згаданої листівки, знайдено й зареєстровано два видання з маркою «Української книги» – перероблений підручник для неписьменних В. Полянського «До сонця: Початки письма й рахунків для старших», уперше виданий львівською

³⁷ Фірма «Zeitungsv Verlag Krakau-Warschau» постала в 1939 р. на базі skonфіскованого майна польських пресових видань («Ilustrowanego Kuriera Codziennego» та ін.), діяла на правах спілки з обмеженою відповідальністю (Postgasse, 1) і випускала німецько-, польсько- й україномовну періодику.

³⁸ Передова стаття в першому числі щоденника «Краківські вісті» від 7 січня 1940 р. датою проведення засідання називає 19 листопада, Є. Ю. Пеленський у згаданій публікації «Перед двома роками» – 21 листопада.

«Просвітою» в 1938 р., та «Календарець на 1940 рік». Оце на сьогодні й усі відомі матеріальні сліди діяльності «Української книги».

Оскільки видавничий уряд заборонив закладати структуру на комерційних засадах (т. зв. товариство-фондацію), то з огляду на зміни в статусі пайовикам «Української книги» через газету пообіцяли повернути їхні позички (січень 1940), а з усіх уже зібраних пожертв створили окремий громадський фонд, призначений для купівлі українських підручників для вбогої дітвори. Цими заходами, інші, принаймні, не відомі, діяльність «Української книги» вичерпується. Її пріоритети, продиктовані нагальними потребами українського населення, підхопили працівники фірми-наступниці.

Офіційною датою створення «Українського видавництва» стало 27 грудня 1939 р. – день перших загальних зборів і реєстрації: спочатку – в конторі нотаріуса Е. Стампора (вул. св. Яна, 6), а 16 січня – в Окружному суді. Нотаріальний акт, який підписали В. Кубійович, І. Зілинський, Є. Ю. Пеленський, С. Шухевич, М. Хронов'ят, І. Коцур, О. Бойдуник і Ю. Генік-Березовський, засвідчував заснування спілки з обмеженою відповідальністю (вул. Кармелітська, 34) на правах «виключности для українських друків у Генерал-Губернаторстві». Її завданням було «видавати книжки, часописи, брошюри, образи, ноти, мапи й інші друки в українській мові» (п. 4 статуту) [534, с. 3], [465, с. 522]). Основний капітал становив 10 000 зол.³⁹ Із двадцяти паїв тринадцять належало Кубійовичу, іншим співзасновникам – по одному. Нотаріальна умова (п. 11) застерігала від розподілу прибутку між членами і дозволяла використовувати його тільки на розбудову видавництва або культурні цілі. Інакше кажучи, видавництву було надано винятково громадянського, некомерційного характеру, а коштами розпоряджалися загальні збори [465, с. 523]. Управа спілки на початку складалася з однієї особи – одноголосно обраного управителя Є. Ю. Пеленського. До першої надзірної ради входили В.Кубійович (голова), І. Коцур, О. Бойдуник. Надалі склад змінювався, однак завжди залишався тричленним на чолі з головою УЦК і найбільшим

³⁹ Офіційний курс золотого до райхсмарки становив 1:1/2.

пайовиком Кубійовичем. Директором призначено Є. Ю. Пеленського, головним редактором – мовознавця І. Зілінського, що згодом, у травні-червні 1940 р., змінив першого директора на посаді.

В. Кубійович згадував, що «підготовні праці» він провадив разом із Є. Ю. Пеленським [465, с. 250]. Останній, натомість, вказував, що сам залагоджував формальності з владою – у справі отримання дозволу на випуск часопису ходив до керівника відділу народної освіти і пропаганди; один раз його супроводжував д-р Стецюк, який мав стати головним редактором українського щоденника (насправді, ним від початку і до останнього числа пробув колишній співробітник «Діла» М. Хом'як). У статті Пеленський не зробив уточнень стосовно особи Стецюка. Можна припустити, що до редагування щоденника первісно хотіли залучити Юрія (Григорія) Стецюка – журналіста, головного редактора півтижневика «Наш прапор» у Львові (1932–1939), пізніше – редактора берлінської газети для українських робітників «Вісті» (1942–1944).

Матеріальна база. Від початку окупації краківські друкарні підпорядковано спеціальному адміністративному нагляду уряду повірника друкарських закладів на краківський і радомський дистрикт, що знаходився на вул. Велополе, 1 [161, с. 36]. «Українське видавництво» розгортало свою діяльність на основі двох поліграфічних підприємств. У відділі народної освіти і пропаганди (Abteilung für Volksaufklärung und Propaganda im Amt des Generalgouverneurs) Є. Ю. Пеленському, як директору, від імені генерал-губернатора видали доручення, на основі якого він став розпорядником на той час не чинної колишньої єврейської друкарні часопису «Nowy dziennik» на вул. Е. Ожешко, 7. Крім того, скориставшись дозволом набувати необхідні для діяльності допоміжні підприємства, видавництво придбало гуртову книгарню, склад канцелярського приладдя, а також налагодило співпрацю з українськими книгарнями і розповсюджувачами Генеральної губернії [553].

Спочатку друкарню планували використовувати для випуску періодики, та оскільки підбір редакційного колективу вимагав часу, першими в ній вийшли неперіодичні друки: відозва до громадянства, фототипічне видання букваря, «Народний колядник» (редактор Л. Лепкий), «Українські читанки» для II–VI класів

(упорядник І. Зілинський). Саме їх і можна вважати першими виданнями краківського осередку. Згодом у друкарні виготовляли пресу, частину книжок і тут-таки розмістили редакцію щоденника «Краківські вісті» [553]. Технічний персонал для занедбаного підприємства добрали львівські друкарі-емігранти О. Костик (колишній директор друкарні видавничої спілки «Діло») і Г. Андріїв (згодом у 1942 р. став директором друкарні в Києві); книговодство налагодив В. Дяків. Матриці замовлено на берлінській фабриці лінотипів Мергенталера, українські черенки прибули з Варшави – одне і друге підіспіло до 1 січня 1940 р., відколи видавничий рух у Кракові набув помітної динаміки⁴⁰.

Друге поліграфічне підприємство «Українського видавництва», мало назву «Друкарня поспішна» («Drukarnia pośpieszna», вул. Кармелітська, 34). Про його організаційний і матеріально-технічний стан свідчить частково збережений фонд (D/DPo) в Державному архіві м. Кракова. У передвоєнний час одноособовим власником був Абрам Лергафт (1928–1939), його друкарня обслуговувала єврейські громадські товариства, краківські видавничі осередки – «Nowicki i Ska», «Księgarńia powszechna», «Zakłady Graficzne Styl» та ін. Від 19 вересня 1939 р. підприємство перейшло під німецьку комісаричну управу, відповідно змінився склад клієнтів.

Перше та єдине в 1939 р. українське замовлення датовано в «Щоденнику» друкарні листопадом: його зробив Український допомоговий комітет; інші українські замовники: у Кракові – УЦК, реферат «Українська станиця», УДК, УОТ, УГАС, Український ревізійний союз, один із таборів українських біженців⁴¹, фабрика «Беркут», українська народна школа, релігійне товариство «Нове життя»; поза Краковом – відділення «Українбанку» в Ярославі, кооператив «Пробоем» у

⁴⁰ Цими черенками видано відозву до громадянства, фототипічним способом надруковано буквар, підготовлено перші друковані книги – малий «Народний колядник» за редакцією Л. Лепкого, й «Українські читанки» для II–VI класів, які упорядкував І. Зілинський [553].

⁴¹ Табори біженців, окрім Кракова, існували в Сяноку, Перемишлі, Ярославі, Коростенку, Ванівці. Ними опікувалися місцеві українські комітети, допомагаючи одягом і харчами, намагаючись знайти для втікачів працю. Згодом табори ліквідували, а їхніх безробітних мешканців перемістили до Кракова.

Грубешеві, Союз українських кооперативів у Холмі, Союз українських кооперативів у Криниці⁴²; а також українські діячі Б. Липський, Г. Лучаківський (згодом – голова правничої секції при відділі суспільної опіки УЦК, адвокат В. Горбовий (діяч ОУН, з жовтня 1939 р. – голова Українського комітету допомоги біженцям, з 1941-го очолював Український національний комітет у Кракові), педагог М. Касперович, Г. Онуферко, гетьманець К. Трохименко (голова краківського УДК) та ін. Серед клієнтів фігурують також польські приватні видавництва, представництво НСДАП, урядові служби, театри, аптеки, книгарні, краківські підприємці, приватні особи (А. Бізанц). «Щоденник» друкарні реєструє дані про замовників від січня 1939 до грудня 1941 р., а їх узагальнення показує істотне зростання української частки: у 1940 р. середня кількість замовлень «Українського видавництва» становила 18,2% від загального їх числа, всього українських замовлень – 26,6%. Відповідні цифри за 1941 рік – 43,1 та 60,1 %. Можна припустити, що й надалі цей відсоток тримався високим, оскільки в управі друкарні до кінця 1943 р. були українці.

Кількість працівників упродовж трьох років утримувалася в межах 16–21 осіб, деякі з них залишалися тут до кінця 1943-го. Оплата здійснювалася щотижнево й посутньо коливалася залежно від кваліфікації та індивідуального навантаження (від 26 до 115 зол.). У розмірі одно- чи двотижневої платні було передбачено різдвяну грошову премію (Weinachtsgratifikation) [109]. Роботу службовців винагороджували помісячно, а персональний склад цієї порівняно нечисленної групи (2–6 осіб) протягом трьох років змінювався. Так, у списку службовців «Друкарні поспішної» зазначені прізвища І. Дурбака, С. Дурбака, М. Галушки, А. Скопляка, Л. Чайковської, М. Проховник, Л. Зегартовської. Г. Андріїв, що налагоджував роботу підприємства й отримував найвищу платню (673 зол.), значиться у списках до жовтня

⁴² У Генеральній губернії діяло десять українських кооперативних союзів, із них – три передвоєнних (у Перемишлі, Ярославі, Сяноку) і сім новоутворених: Український союз кооператив у Криниці, Окружний союз кооператив у Томашеві, «Пробоем» у Грубешові (хліборобська кооперація), Союз українських кооператив у Холмі, повітовий Союз кооператив у Володаві, Підляський союз кооператив у Білій Підляській.

1941 р. У 1942-му він з'явився в Києві, зокрема, відомо, що саме через нього В. Дорошенко передавав листи М. Грушевській («Листа цього пересилаю через свого знайомого – Григорія Опанасовича Андреева, який служить у Києві директором друкарень» [258, с. 113]). З початком німецько-радянської війни І. Дурбак полишив роботу в Кракові і повернувся до Львова [90, арк. 8], а на його місце від вересня 1941 р. на посаду уповноваженого німецької комісаричної управи зі щомісячною платнею 500 зол. влаштувався директор видавництва І. Зілінський [107].

На кінець 1940 р. видавництво утримувало дві друкарні, де працювали 54 особи, яким разом виплачено 160 000 зол. На авторські й кореспондентські гонорари у цьому ж році пішло ще 60 000 зол., що було підмогою українцям-емігрантам, важливою для їхнього матеріального виживання [106].

Для реалізації видавничих планів двох краківських друкарень не вистачало. Видавці намагалися розміщувати замовлення у Варшаві, Перемишлі, Ярославі, Сяноку, але, як згадував В. Кубійович, спроби успіху не принесли через незручності при транспортуванні з Варшави (на переїзд із одного дистрикту до іншого влада повинна була надати дозвіл) та нестачу виробничих потужностей в поліграфічних закладах Сянока чи Ярослава [465, с. 257]. Функції розповсюджувачів українських друків у Генеральній губернії взяли на себе місцеві комітети, кооперативні союзи, торговельні спілки, склади шкільних інспекторатів, а також українські книгарні⁴³. У звіті за перший рік діяльності дирекція видавництва вказала, що попри всі труднощі, «завдяки повній посвяті майже всіх співробітників і прихильності і виrozumілости на ці недомагання громадянства Видавництво мало в достаточній мірі виконати прийняте на себе велике культурне завдання – дати шкільній дітворі і широкому загалові українського Громадянства книжку, дало їм рідне слово, чим у великій мірі причинилося до національної свідомости і духової культури на тих скравках укр. землі, яка впродовж панування сумної пам'яті

⁴³«Атенеум» у Кракові (вул. Вісльна, 1), І. Шубського у Володаві, П. Балка і спілки у Грубешеві, К. Шиманів у Замості, І. Руденського в Криниці, Н. Кибалюка у Любліні, «Логос» І. Дендириса і спілки у Лежайську, «Засяння» М. Негребецької в Перемишлі, В. Габрусевича в Сяноку, В. Лопушанського в Холмі, Я. Ждана у Чесанові, «Логос» у Ярославі.

Польщі була предметом культурного і національного гніту» [106]. Відповідно до цитованого документа, видання розходилися не лише в Генеральній губернії, але й у Німеччині й Протектораті, а періодика – у Словаччині, Румунії, Італії, Бельгії, Данії, Туреччині, Югославії, Іспанії, Бразилії, Норвегії, Швейцарії, Угорщині і навіть Маньчжурії.

Правні засади видавничих відносин і юридичне утвердження «Українського видавництва». Нагляд за культурою в Генеральній губернії здійснювали органи управління пропаганди і преси, її регламентувала сукупність законів і виконавчих приписів, прийнятих від 12 жовтня 1939 до 21 березня 1940 р. з метою монополізації видавничих і книготорговельних відносин у краю, їхнього повного підпорядкування пропагандистській вертикалі – персонально керівникові відділу народної освіти і пропаганди, а після реорганізації влади і створення 12 жовтня 1940 р. уряду Генеральної губернії (Regierung des Generalgouvernements) – керівникові головного відділу пропаганди (Hauptabteilung Propaganda). За останнім надалі було закріплено беззастережне право на цензуру, заборону несанкціонованого книгодрукування, обмеження випуску і розповсюдження окремих видів книжкової продукції.

Усі законодавчі акти стосовно видавничої справи передавали вимоги режиму через нечіткі, розпливчасті формулювання, щоб зберегти для контрольних служб можливість їхньої довільної і найширшої інтерпретації. Розпорядження, яке підписав генерал-губернатор Франк у перший день свого перебування на посаді, зобов'язувало для поширення різного роду друків отримати дозвіл відділу народної освіти і пропаганди уряду Генеральної губернії [159]. Надалі цей припис деталізовано іншими: на виготовлення всіх видів друкованої продукції (книг, брошур, акцидентних видань, листівок, програм, адресних книг, друків на правах рукописів, карт, атласів, глобусів, путівників, планів міст, інформаційних календарів, картин, плакатів, альбомів, стінних видань з написами, листівок, розмальовок, відбиток, ігор, нот, ілюстрованих наочних матеріалів, призначених для навчання) належало отримувати санкції влади, а також оголошувати про видання щоденників, часописів,

спеціалізованої, інформаційної та фахової періодики, архівних джерел, річників, календарів, альманахів, порадників та матеріалів для фахової діяльності [152].

Другим розпорядженням влада вимагала отримання дозволу на ведення, заснування, облаштування всіх видавничих фірм, а також декларувала створення спеціального підрозділу в межах відділу народної освіти і пропаганди, так званого видавничого уряду, який би займався випуском офіційного «Денника розпоряджень Генерального Губернатора» й інших урядових і напівурядових друків [160]. Щоправда, цей підрозділ одразу після створення зліквідували (21 березня 1940 р.) і його робота на практиці ніяк не виявилася.

Без погодження з відділом освіти і пропаганди не можна було відкривати поліграфічні підприємства (друкарні, літографічні майстерні, фотохімічні лабораторії, клішарні) [156]. Для легалізації старих книгарень і відкриття нових належало отримати санкції шефа округу. Якщо книготорговці планували відкрити підприємства у більш, ніж одному окрузі Генеральної губернії, дозвіл на те мусив видати керівник відділу освіти і пропаганди в уряді генерального губернатора. Назву «Deutsche Buchhandlung» («Німецька книгарня») дозволялося застосовувати тільки підприємцям, що мали статус німецьких громадян [162].

Попередньо заборонивши розповсюдження через комівояжерів [155], влада обмежила книготорговельний асортимент польських книгарень, без спеціальних застережень дозволивши торгувати єдино польською фаховою літературою і белетристикою. Якщо поблизу польської книгарні знаходилася німецька, то з метою захисту комерційних інтересів останньої, польським книгарям могли заборонити торгівлю німецькомовною літературою.

Під заборonoю опинився продаж і видання польськомовної літератури світоглядного і політичного змісту [617]. Наприклад, не вдалось отримати дозвіл на випуск перекладу політологічної розвідки І. Кедрина-Рудницького «Причини упадку Польщі», де він проаналізував політичні взаємини в поверсальській Польщі [195]. Працю опублікував щоденник «Краківські вісті», невдовзі вона вийшла окремою книжкою, яку безперешкодно поширювали українські книготорговельні фірми. Авторський переклад на польську мову відредагував колишній літературний

референт львівського часопису «Wiek nowy» К. Буковський, а вступ до польського видання написав колишній львівський воєвода, згодом – воєвода познанський, П. Дунін-Борковський. Однак з огляду на згадане розпорядження від 8 березня 1940 р., переклад вже не міг вийти друком. Як згадував автор: «...німці у своїй тупості не дозволили видати ту книжку польською мовою, бо, мовляв, хоча вона дуже критична, проте таки це політична література, а полякам політичної літератури давати не можна...» [253, с. 169-170].

Про додаткові перешкоди для випуску україномовної суспільно-політичної літератури (зокрема, видань УЧІ у Варшаві), що їх, надуживаючи монопольним статусом, створювало «Українське видавництво» спільно з німецькою цензурою, писав Ю. Липа: «[...] не вина м[іж]. іншим Би[ковського], а вина наших Кубійовичів і взагалі цензури, що нічого не можна друкувати. Я власне дістав 3 дні тому категоричну заборону з Крак[ова]. – друкувати... 24-стор[інкову]. брошуру історичну, згадку з нагоди 50-ліття Тарасівців⁴⁴. Що ж говорити про геополітичні речі? Зрештою, не зі мною це діється лишень, але і з багатьма укр[аїнськими]. публіцистами і письменниками та науковцями. Чистим чудом є, що вдалося поза плечима Кракова видати брошуру Шовгеніва (я послав її Вам)⁴⁵ і ані Кубійович, ані Куртс [Гайнріх Курц] не знищили накладу, як це вони часто погрожують. Цілком слушно роблять, скажете Ви? Адже тепер – війна, важкі часи. Признаю цю слушність, але нікому не можу признати слушности, що укр[аїнська]. політична думка має спинитися [...]» [150, с. 623].

Окреме розпорядження зобов'язувало видавців не пізніше, ніж через чотири тижні після виготовлення тиражу, надсилати безкоштовно обов'язковий примірник до державних бібліотек у Кракові й Варшаві, тому видання, що вийшли друком у Генеральній губернії, сьогодні в цих книгозбірнях – Національній бібліотеці у

⁴⁴ Ю. Липа на базі варшавського УЧІ планував видати спогади батька про братство Тарасівців, членом-засновником якого був Іван Липа. Текст опубліковано дещо пізніше у львівському місячнику «Наші дні» [257].

⁴⁵ Напевно, йдеться про брошуру «Енергетичні ресурси на українських землях в Європі» (Варшава, 1940) [425, с. 16].

Варшаві і Бібліотеці Ягеллонського університету – представлено найповніше. Якщо тираж перевищував тисячу, треба було доправити один додатковий примірник з кожної наступної тисячі. Закону про обов'язковий примірник підлягав і кожен подальший тираж видання (виняток становили торговельні папери, формуляри, акцидентні друки). Кошти на пересилку обов'язкового примірника покривали друкарні [158].

Порушення встановлених приписів каралось ув'язненням і штрафними санкціями, а визначення міри покарання належало до компетенції німецького судівництва.

Українські видання підлягали пильній цензурі, що здійснювали профільні інстанції. Шкільні підручники і періодику для дітей і молоді перевіряла шкільна влада, для якої тексти потрібно було перекладати на німецьку мову, а це вимагало додаткових фінансових затрат, і яка вилучала з читанок основний історичний матеріал [465, с. 255]. Для інших видань існували свої тематичні обмеження: до червня 1941 р. не можна було критикувати більшовиків, не дозволялося пропагувати державницькі погляди і публікувати надто патріотичні тексти, заборонено видавати наукові праці.

Цензурний процес у Кракові курував доктор Г. Курц, що мав штат т. зв. лекторів (читачів-цензорів), обізнаних в українській мові. Однак їх не вистачало, тому рукописи могли довго пролежувати в очікуванні черги на розгляд і дозволу на друк [465, с. 255]. Одним з українських лекторів головного відділу пропаганди був політичний діяч О. Скоропис-Йолтуховський, якому, зокрема, в 1944 р. пропонували відрецензувати книжку Д. Донцова «Дух нашої давнини». Скоропис-Йолтуховський від цієї роботи відмовився, пояснивши, що не годиться вирішувати долю книжки особистого ворога, а згодом у листі до Д. Антоновича з'ясував свою непричетність до подальшої заборони видання краківською цензурою: «...я, хоч і належу як лектор до цензурного відділу краківської пропаганди, рішачого впливу тут взагалі не маю, – а від «посереднього» тобто через складене відповідної рецензії, «критичної оцінки вартости книжки», – я свідомо ухилився» [60, арк. 71]. У червні 1944 р. книжку Донцова випустив у Празі Ю. Тищенко, треба думати,

безперешкодно, з огляду на його надійні взаємини з празькими цензорами та назагал порівняно м'якшим характером цензури в Протектораті.

Цензори ретельно перевіряли зміст кожного рукопису, видаляючи висловлювання, негативно чи іронічно конотовані стосовно Німеччини, її історії, етноніма «німець». Ю. Шевельов вказував на викривлення в перевиданнях Шевченка: «Книжкові видання сильно терпіли від німецької цензури, яка не пощадила навіть Шевченкового «Кобзаря», де зник «мудрий німець», що «картопельку садив» на Запорозькій Січі, а «Єретик» показався небезпечним твором у цілості» [271, с. 369]. Зберігся також документ про прискіпування до текстів А.Свидницького та М. Зерова [421]: «Головний відділ пропаганди має деякі застереження відносно тексту Люборацьких, а саме: надруковане у Оренштайнівському виданні на сторінці 235, останній рядок, речення: «Садок був давний та здоровий; Німеччина до його не досягала, то й густий був» – пропонує замінити як слідує: «Садок був давний, здоровий та густий». Так само в передмові Миколи Зерова [590, с. 183-187] на 1-й сторінці слово «вандалізм» (яке асоціюється з руйнівними набігами давніх германських племен на Рим. – *авт.*) слід замінити на варварство» [128].

Цензурний нагляд над українськими періодичними виданнями здійснював уряд преси в особі Е. Гаснера, який на Кубійовича справив враження культурного, розумного, впливового німця, обізнаного в українських справах, але змушеного дотримуватися офіційних директив: «Німецька цензура мала дуже витончене відчуття: конфіскації підпадала стаття не лише за те, що в ній було виразно написано, але й за саму хоча б і приховану тенденцію, як це не один раз нам (ред. [«Краківських вістей»] М. Хом'якові і мені) відверто і, треба сказати, чесно та спокійно заявляв д-р Гаснер. Не було майже ні одного числа «Краківських Вістей», щоб у ньому німецький цензор не скреслив хоча б кілька речень, розділів, а то й цілих статей чи фейлетонів, що з їх відбитками мусів з'являтися головний редактор кожного дня в уряді шефа преси. Проте і по появі друком газети траплялися часом конфіскації та додаткові труднощі для редактора за статті, які не подобалися різним німецьким установам, зокрема політичній поліції (СД)» [465, с. 273].

Еміграційне культурне середовище і кадрова політика. З аналізу публікацій видно, що становлення видавництва під кожним оглядом не було безпроблемним. Індивідуальний фаховий досвід, набутий у міжвоєнний час, не дозволяв емігрантам розвивати видавничий рух за заниженими вимогами. Натомість заповнити видання добротним публіцистичним, літературно-художнім, фаховим матеріалом було непросто, але не стільки через нестачу кадрів, скільки через відособленість і пригнічені настрої більшості потенційних авторів, які тривалий час неохоче приставали на пропозиції українських редакцій у Кракові. Конфліктні ситуації виникли в щоденнику «Краківські вісті», особливо на початку виходу. Від браку кваліфікованих дописувачів потерпав літературно-мистецький місячник «Ілюстровані вісті», редактор якого Л. Лепкий зі шпальт перших чисел поіменно звернувся до колег-політемігрантів: «О. Бабій, Ф. Дутко, Р. Купчинський: не забувайте, відгукніться». Виглядало, що більш-менш сприятливі умови для матеріального і культурного розвитку в еміграції дисонували з психологічними відчуттями людей, які, втративши батьківщину й природне для індивідуальної творчості середовище, переживали апатію: «Проблема “піску на камені”, символу повної неплідності, стає в наших умовах щораз більш болюча» – висловився про цей стан письменник В. Кархут, активний дописувач усіх періодичних видань та автор книжок «Українського видавництва» [434, с. 12].

Узнаки давалися непримиренні політичні, світоглядні, персональні розбіжності серед представників різних партій і груп емігрантів, провідні діячі й лідери яких після вступу радянських військ на західноукраїнські землі перемістилися на окуповану німцями територію Польщі (В. Мудрий – УНДО, М. Стахів та О. Павлів – УСРП, Д. Паліїв – ФНС, Л. Ганкевич – УСДП, А. Ливицький – УНР, С. Бандера – ОУН), перенісши на еміграційний ґрунт суперечності, притаманні міжпартійним взаєминам у краю. Поза сумнівом, незгода в лавах еміграції утруднювала співпрацю журналів із політизованим громадським та культурним середовищем і впливала на зміст періодики: «Скрізь багато «індивідуалістів», що зазначають непримиримість і єдину правильність своїх поглядів, але одночасно нема справжніх індивідуальностей, цебто людей з якимись новими творчими, або хоч тільки

цікавими ідеями. Індивідуальності можуть виростати лиш серед постійного обміну думок, серед духовної співпраці і взаємного наближення, бо думка родить думку, а сума тих громадських – культурних і політичних ідей, – що ними живе якесь громадянство, це збірний вислід думок і поглядів усіх частин даного суспільства. Виключність, що її зроджує перечулення і нетерпимість нашого «культурного гетта», обіднює все наше культурне життя, спричинює його сірість і порожнечу. У щоденній дійсності це так виглядає, що нпр., часопис, або журнал не може друкувати віршів якогось поета, публіцистично-історичних статей якогось публіциста, або прозових творів якогось письменника, бо з кількох боків одночасно йде наступ «за» і «проти» на редакцію, щоб цього не поміщувати. Одночасно майже ніколи не з'ясовують причин цього невдоволення. Але й для читачів було б воно цікавіше і для нашого культурного надбання було б корисніше, коли б усі такі «протестанти» вхопили за пера й написали самі ті всі речі, яких нині так настирливо вимагає звідусіль український читач. На жаль, цього годі допроситись, хоч є багато таких людей, що можуть і вміють писати, але від початку війни не спромоглися на те, щоб для схоплення своїх думок пролити хоч кілька краплин чорнила і «зіпсувати» хоч кілька листків паперу... У висліді – застій, і що найгірше – культурний» [450, с. 10].

Тому, хоч у Кракові окупаційна влада дозволила випускати періодику та книжки для різних вікових, суспільних, фахових груп, багато авторів не змогли працювати в невизначеній ситуації, розглядаючи своє становище біженців як тимчасове й очікуючи на подальші події, що уможливили б їхнє повернення на батьківщину.

Дані про персональний склад видавничого відділу, розподіл обов'язків його працівників, кадрові зміни докладно зафіксовано у звітній документації «Українського видавництва» з особистого фонду В. Кубійовича. Подаємо їх в опрацьованому вигляді, зазначаючи період роботи і функції, що їх виконував співробітник. У 1940 р.: *Є. Ю. Пеленський* – директор видавництва, ведення всіх видавничих справ (до кінця травня); *І. Зілинський* – головний редактор (до кінця травня), директор видавництва (з червня), головний редактор усіх видань, вів справи цензури,

упорядковував шкільні підручники; *Б. Гошовський* – редагував щомісячники «Малі друзі» і «Дорога» (останній – від 1 жовтня), бібліотеки «Моя книжечка» й «Дорога» (упродовж усього часу виходу); *Ю. Тарнович* – здійснював технічний нагляд за виданнями в друкарнях і редагував «Народню бібліотеку», від 1 листопада перейшов до редакції тижневика «Краківські вісті»; *Л. Лепкий* – редагував журнал «Ілюстровані вісті»; *І. Федів* – почав роботу у видавництві 1 червня, вів поточні й адміністративні справи, виконував технічне редагування книжкових видань і місячників, наглядав за роботою цілого відділу (перед війною – один із директорів Українського видавничого інституту, де випустив головні твори Кубійовича «Атлас» і «Географію», згодом – член дирекції об'єднаного краківсько-львівського видавництва); *П. Сагайдачний* – 1 серпня перейшов із секретаріату до видавничого відділу, де вів кореспонденцію, допомагав робити коректуру, від 1 вересня займався підготовкою заходів до місяця української книжки й газети, 1 листопада перейшов до редакції «Краківських вістей»; *Б. Романенчук* – відповідав за рецензування, редакційну правку і коректуру рукописів (від 1 жовтня); *Ю. Харина* – працював від 1 жовтня до 1 грудня над упорядкуванням кліше; *Д. Саварин* – від 1 листопада займався підготовкою кошторисів паперу, ілюстрування, упорядкуванням кліше; *О. Мох* – від 1 листопада вів кореспонденцію видавничого відділу, переглядав і рецензував рукописи, допомагав їх редагувати і вичитувати.

Приблизний час зміни директора можна встановити за документом, який видавництво отримало в Окружному суді міста Кракова на етапі завершення своєї діяльності в Генеральній губернії та евакуації до Відня і де під датою 18 червня 1940 р. було занотовано: «Zarząd składa się z dwóch członków. Każdy członek zarządu uprawniony jest do samodzielnego reprezentowania spółki. Ustąpił członek zarządu Dr. Eugeniusz Pelenskyj. Członkami zarządu zostali ustanowieni: Dr Iwan Ziłyńskyj i Dr Iwan Kocur» [119].

Що ж до реального штату, то він був більшим, ніж фіксує згаданий фонд, про що свідчать друковані джерела – фото, спогади, вихідні дані книжок і часописів. Їх зіставлення до певної міри з'ясовує питання видавничих кадрів. На знімку, вміщеному до місяця книжки з написом «Українське видавництво у Кракові»

(«Ілюстровані вісті», жовтень 1940), крім членів надзірної ради – голови В. Кубійовича, відповідального за персональні справи О. Бойдуника⁴⁶ та за господарські – М. Хронов'ята, присутні ще Є. Ю. Пеленський (на той момент екс-директор), І. Зілинський (чинний директор і головний редактор), І. Коцур, П. Постолюк (начальник адміністрації газети «Краківські вісті», колишній член дирекції львівських видавництв «Червона калина» та «Ізмарагд»), І. Тиктор (видавець і комерсант, тут – керівник торговельних справ), І. Федів (керівник видавничих справ). Окремо – колектив редакції «Краківські вісті», який відповідно до фотографії, датованої початком осені 1940 р., складався з чотирьох осіб – В. Качмар, Л. Лепкий, М. Хом'як, І. Дурбак. У першому складі редакції «Краківських вістей» недовго працював мгр Р. Левицький як головний редактор⁴⁷, після нього цю посаду обійняв М. Хом'як, а згодом до редколегії увійшов Л. Лепкий, як заступник головного редактора (з травня 1942 – ще О. Бабій та Є. Маланюк). Перший склад редколегії успішно провів часопис через найважчий період становлення до початку радянсько-німецької війни, коли редакційна політика була обмежена найбільше.

Б. Левицький, В. Ривак⁴⁸, І. Дурбак зафіксовані в штаті спілки дуже короткий час (перший – звільнений з посади редактора «Краківських вістей» за передрук з німецьких офіційних джерел без редакційних коментарів матеріалу про радянсько-фінську війну [465, с. 274], два останні – після початку радянсько-німецької війни

⁴⁶ Присутність у наглядovому органі видавництва О. Бойдуника, провідного діяча націоналістичного руху, та пріоритетність ділянки, за яку він відповідав (кадрова політика), свідчить про істотний вплив ОУН на український легальний видавничий рух Кракова.

⁴⁷ Р. Левицький – у жовтні 1939 р. був членом управи Лемківського союзу кооперативів, згодом – Центрального союзу кооперативів, значного торговельного та організаційного осередку Лемківщини.

⁴⁸ Б. Левицький і В. Ривак – члени групи І. Мітрінги, що після житомирського вбивства О. Сеника і М. Сціборського відійшли від ОУН(Б). Б. Левицький – емігрував до Німеччини, де став німецьким советологом, співпрацював із часописом «Kultura». В. Ривак – помер у Львові в 1990-х рр., І. Мітрінга загинув у 1943-му в лавах Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця.

відійшли з похідними групами на схід). В осередку працювали Д. Чайковський як начальник книговодства та Я. Рак, що згодом були заарештовані гестапо.

Дані про перших співробітників доповнює фото з книжки «Українці в Генеральній Губернії», датоване початком 1940 р., на якому відсутні директори, зате наявні інші 12 осіб і наведено їхні прізвища (про деяких не знайдено бодай якихось відомостей).

М. Денисюк, з листопада 1939 р. – керівник торговельного відділу, саме в «Українському видавництві» відчув покликання до видавничої праці, почавши тут професійну кар'єру, що пізніше продовжилася в інших державах – Україні, Польщі, Аргентині, США. Він із вдячністю згадував про співпрацю з уславленим видавцем і комерсантом І. Тиктором, колишніми співробітниками його концерну П. Постолюком і Л. Чубатим, досвідченим львівським видавцем міжвоєнного періоду І. Федевим [465, с. 8].

Про діяльність у видавництві І. Тиктора Кубійович висловився скупом, принаймні, за цими та іншими свідченнями нема підстав стверджувати, що вона була активною, радше навпаки. З початком німецько-радянської війни підприємець відбув на схід, намагаючись у Львові (серпень 1941) зібрати залишки колишнього видавничого майна. Зокрема, він заявив про свої права на циклостилеву машину (ротатор), дві друкарські машинки і вісім примірників передвоєного видання «Євангелія», що зберігалися в приміщенні його колишньої фірми⁴⁹. На початку листопада 1941 р. Тиктор став співробітником «Волині». У. Самчук вважав його відхід з «Українського видавництва» і появу в Рівному невідповідними: «Наше видавництво [«Волинь»] дуже добре розвивалося і мало найбільшу популярність серед усіх інших цього роду підприємств в Україні (на території Райхскомісаріату. – авт.). Ми мали вже 40 000 накладу і могли б збільшити його кілька разів, коли б ми мали вистачально паперу. І крім газети ми започаткували видання

⁴⁹За більшовиків приміщення займала редакція газети «Ленінська молодь», а з приходом німців міська управа передала його видавничому кооперативу «Українська книга» [90, арк. 12 зв.]. Про «Українську книгу» див. 4. 2.

дитячого журналу «Орленя», сільськогосподарського часопису «Сільський господар», як також започаткували видавництво книжок своїх і чужих авторів, особливо таких, що їх було заборонено в ССРСР. А попит на книгу був великий. Книжку не купували, а розхапували. Коли вийшла другим накладом моя «Марія» тиражем 15 000, в ціні 15 карбованців, її не стало на очах. Розуміється, що досвідчене в таких справах око Тиктора та його гострий торговельний нюх не могли такого не помітити. Він появився у нас пару разів, старанно до всього придивлявся... Я розумів про що йому ходить, а будучи прихильником талантів приватного підприємства, мені було навіть шкода, що його здібності так марнуються. Ще коли ми були в Кракові, де перебував також і Тиктор, я запитував в «Українському видавництві», чому там немає Тиктора. На що мені відповіли, що Тиктор не може працювати там, де він не є повним неподільним господарем. Що в їх випадку не могло статися» [273, с. 109]. Інакше кажучи, те місце в загальному розподілі функцій «Українського видавництва», яке краківські керівники погодилися б відвести для Тиктора, не задовольняло амбіцій самостійного видавця та заповзятливого комерсанта, що й спричинило його досить швидкий відхід.

Кадрові зміни у другому півріччі були пов'язані зі зміною директора (не пізніше 18 червня 1940 р.) та потребою ширше розгорнути діяльність. Це був час інтенсивної організаційної розбудови на українських етнографічних землях Холмщини, Підляшшя, Посяння, Лемківщини. Відповідно до «Розпорядку про товариства в Генерал-Губернаторстві» від 23 липня 1940 р., оголошеному в «Деннику розпорядків Генерального Губернатора» (ч. 48, Краків, 1 серпня 1940 р.) усі дотеперішні осередки закривалися, а на місці ліквідованих читалень «Просвіти», філій «Рідної хати» й там, де досі не було громадських освітніх організацій і де відкрились хоча б початкові школи, на вимогу УЦК поставали освітні товариства. Мережа українських осередків – шкіл, освітніх товариств, курсів, бурс, кооперативів – потребувала численних кадрів. Але з початком радянсько-німецької війни багато людей – одні планово, з відома УЦК, інші самовільно – виїздили на схід, що відбилося на масштабах організаційної праці, спричинивши звуження діяльності УДК. Відтак повернення емігрантів на рідні землі, репресії нацистів, а також

внутрішні конфлікти і посадові перестановки були найбільш поширеними причинами високої плинності кадрів в «Українському видавництві».

4. 1. 2. Розгортання випуску та поширення друкованої продукції

Ситуація у видавничій справі стала окремим проявом загальної послідовної лінії окупаційної адміністрації на «впорядкування» громадського, культурного, господарського життя, його максимальну централізацію та надання підконтрольним структурам, що їх очолили лояльні до влади люди, монопольного права на ведення підприємницької діяльності.

Ставлення адміністрації до закладення нових видавничих фірм було різко негативним. Про це категорично висловився представник головного відділу пропаганди в Кракові Лео Гемель у виступі на зборах «Українського видавництва» 21 серпня 1943 р.: «Правління не допустить до створення інших українських видавництв в Ген. Губернії, тимто і холмський Архієпископ [Іларіон⁵⁰], коли схоче видавати щось, мусить порозумітись з Українським Видавництвом в Кракові, подібно як це зробило гр.-кат. підвидавництво «Нове життя» у Львові. Йде тут виключно про релігійні православні видання. Інших книжок у Холмі не можна буде видавати» [125].

Греко-католицьке товариство «Нове життя» (адреса – вул. Ясна 8, I поверх), яке заснував Володимир Кучабський, деякий час випускало при «Українському видавництві» брошури, однак співпраця осередків відбувалася без офіційної угоди на основі усних домовленостей [125]. Із другого півріччя 1941 р. релігійна спілка продовжила роботу на львівському ґрунті при митрополичій друкарні «Студіон». Згодом відповідальними за перегляд, редагування і видрук усіх релігійних видань, що під фірмою «Українського видавництва» випускали «Студіон», холмське

⁵⁰ І. Огієнко хіротонізований у Холмі 20 жовтня 1940 р. Тогочасні газети проводили аналогію з митрополитом Іларіоном, що правив Київською митрополією за часів князя Ярослава Мудрого (1019–1054), і вважали висвячення знаковою для відродження православ'я подією. 9 лютого 1941 р. на єпископа краківського і лемківського був висвячений архимандрит Палладій (Петро Відибіда-Руденко), що пізніше створив і очолив УАПЦ в екзилі.

видавництво тощо, було призначено окремого референта – Р. Купчинського, а також комісію, куди, крім нього, увійшли М. Матчак і В. Глібовицький, уповноважену оцінювати, чи пропонувані для друку релігійні видання не ускладнять релігійних взаємин серед українців і чи мають шанси в подальшому пройти цензуру [125].

Централізація зазнала й книготоргівля. У 1943 р. уряд визначив дві гуртівні: для галицького дистрикту львівський «Книготорг», що був переоформлений у спілку з обмеженою відповідальністю, для краківського, люблінського, варшавського і радомського дистриктів – краківську спілку з обмеженою відповідальністю «Бистриця». Через ці дві гуртівні в перспективі планувалося ввозити книжки до Генеральної губернії з-за кордону за відповідним девізовим дозволом і вивозити їх за її межі – до Райху, Протекторату і Райхскомісаріату. Потреба в українських друках, зокрема, в останньому була величезною через відсутність тут своїх потужних і стабільних видавничих осередків, таких, що функціонували в Генеральній губернії чи Протектораті. Г. Курц звертався із запитом до відповідальних осіб Генеральної губернії в справі постачання книжок на ринок РКУ. Крім того, в уряді було створено окремий відділ для оцінки книжок українською мовою, що поширювалися в Генеральній губернії і за її межами.

Видавництво займалося збутом не лише власних видань. У 1940 р. до нього з Берліна надійшли книжки підприємства Я. Оренштайна, українського видавця єврейського походження (1875–1944), який у коломийській фірмі «Галицька накладня» (1903–1916) випустив сотні творів українських та європейських письменників, навчальних посібників, словників, альбомів, листівок. Переїхавши 1919 р. до Берліна, за сприяння З. Кузеля, Б. Лепкого й В. Сімовича він створив «Українську накладню» (1919-1933), а під час війни, ймовірно, загинув у варшавському гетто. Про долю його величезної книжкової й архівної спадщини відомо небагато. Я. Бердичевський твердить, що «книги его огромной библиотеки и бесценнейший архив после войны прибыли в Киев, где большую и наиболее интересную ее часть, скорее всего, уничтожили, как «материалы мелкобуржуазного украинского национализма». Тем не менее, что свидетельствую, в дублетно-резервном фонде

Публичной библиотеки АН УССР в груде измятых и изорванных бумаг попадались некие фрагменты переписки Оренштайна с деятелями украинской науки и культуры (письма М. Зерова, С. Ефремова и др.). Изредка в букинистических лавках Львова и Киева встречались книги с темно-коричневым штемпелем-монограммой «Ю», заключенным в «алеф» – первую букву еврейского алфавита, – вряд ли когда-либо кто-то пытался дешифровать этот загадочный книжный знак» [11]. Удокументованим, записаним у звітах фактом є те, що велику кількість книжок берлінської фірми Оренштайна, очевидно, після арешту видавця, доправили до Кракова, і що «Українське видавництво» ними торгувало: «В цю суму торгів (ідеться про торги спілки від 27.XII.1939 до 31.XII.1940. – *авт.*) не врахована квота зол. 21 264, 32, уторгована в 1940 р. за книжки бувшого видавництва Оренштайна, одержані безплатно з Берліна. Ця квота закнижкована на фонд культури в пасивах білянсу, згідно з письмом Шефа Служби Безпеки в Берліні ч. 1524: «Повідомляємо, що передані Вам в місяці липні 1940 р. книжки б[увшого]. видавництва Оренштайна – загальної вартости около 150 000 зл. призначені є на утворення спеціального фонду для укр. культурних цілей. І тому який небудь фонд з тих книжок мусить бути виписаний на добро фонду на культурні цілі» [106].

Прибутки видавництва за статутом і відповідно до рішень загальних зборів ішли до резервного фонду і на культурні потреби. Так, чистий прибуток за 1941 р. у розмірі 42 186,13 зол. було поділено – половину відраховано до запасного фонду «Українського видавництва», іншу – на культурні цілі УЦК; подібно вчинено в 1942 р., в якому прибуток становив 34 195,90 зл. [125]. У 1943 р. загальний оборот перевищив 5 000 000 зол., з чого оборот книжок приніс майже 4 млн, часописів – 1,5 млн. Прибуток за 1943 рік в сумі 82 080,45 зол. обставини змусили розподілити інакше: значна частина коштів пішла на евакуаційні потреби львівських установ [125].

З приєднанням до Генеральної губернії Східної Галичини обсяг діяльності краківської видавничої спілки, природно, поширився. Знесення кордонів означало вплив персоналу, що, однак, не завдало відчутної шкоди, оскільки штат заздалегідь і вчасно було поповнено. До Львова переїхали такі ключові постаті, як

С. Гординський і Б. Гошовський, а також інші, що не розірвали співпраці з видавництвом. Наприклад, К. Кузик, вибравшись до Самбора, залишався кореспондентом «Краківських вістей» і т. п.

Усталення нової структури відбувалося на двох засіданнях: 27 грудня 1941 р., в присутності І. Зілинського, М. Матчака, М. Шлемкевича, І. Федева і П. Постолюка, і 27 лютого 1942 р. Відповідно до проекту реорганізації створено три підрозділи: центральний, із офіційною назвою – Українське видавництво, спілка з обмеженою порукою, Краків (головний директор – І. Зілинський, керівник редакційних справ – М. Шлемкевич, виробничих – М. Матчак, фінансових – О. Тарнавський; усі разом становили управу центрального органу, дирекція ж була одноосібною); львівський – Українське видавництво, львівський відділ (керівник – М. Матчак); краківський – Українське видавництво, краківський відділ (керівник – О. Тарнавський). Працівники, зараховані до львівського відділу (13 осіб), повинні були переходити на нове місце почергово, щоб не постраждала діяльність центральної адміністрації і краківського підрозділу. Штат львівського відділу налічував 50 осіб. Водночас на цьому етапі (від 1 січня 1942 р.) підвищено норми авторських гонорарів на 30%, тобто до 300–600 зол. за 1 арк. оригінального тексту. У подальшому гонорари неодноразово збільшувались і подеколи доходили до 800 зол. за друк. арк. Вирішено також припинити випуск «Ілюстрованих вістей» і започаткувати у Львові новий щомісячник «Наші дні» [125].

Надалі саме управа обговорювала й вирішувала всі важливі питання, а саме:

- етичні, закликаючи співробітників припинити взаємне критиканство, що могло посіяти недовіру всередині відділів і між відділами [125];
- правописні: було накладено табу на порушення і обговорення у редакційних колективах мовно-правописних питань, доки УЦК своїм рішенням не затвердить обов'язкового для всіх правопису [125];
- поширення книжок і періодики: видавці прагнули налагодити цей механізм без посередників, спираючись на власні сили і відкривши власну книгарню, однак насправді торгівля велася через гуртівні у Львові – «Овид»,

«Атлас», «Книготорг», тернопільську «Будучність», їхні кіоски та вуличних розповсюджувачів.

Значну частину книжок краківський відділ пересилав для збуту до Львова. Крім того, кожен відділ мусив надати обов'язкові примірники різним установам за списком, до якого входили Державний архів (Staatsarchiv) – 2, Державна бібліотека у Кракові (Staatsbibliothek Krakau) – 2, Державна бібліотека у Варшаві (Staatsbibliothek Warschau) – 2, головний відділ пропаганди (Hauptabteilung Propaganda) – 3, Abteilung Propaganda Lemberg (відділ пропаганди у Львові) – 3, відділ пропаганди у Кракові (Abteilung Propaganda Krakau) – 3, Бібліотека НТШ – 2, редакції газет «Краківські вісті» (щоденник і тижневик), «Львівські вісті» і «Рідна земля» – по 2 примірники, УНІ в Берліні – 2, бібліотека «Українського видавництва» – 2, бібліотека директора І. Зілинського і підручна бібліотека видавничого відділу. Всі шкільні книжки і бланки додатково відсиляли до головного відділу науки і навчання (Hauptabteilung Wissenschaft und Unterricht) – 12 примірників, а також до служби безпеки (Sicherheitsdienst). Ще частину примірників дарували різним особам за затвердженими списками, здебільшого відомим громадянам і працівникам видавництва: у Львові – Ю. Полянському, К. Паньківському, Д. Квасниці, І. Кузеву, о. Д. Лопатинському, митрополитові А. Шептицькому, М. Матчакові, М. Шлемкевичу, у Кракові – В. Глібовицькому, П. Постолюку, Р. Купчинському, Д. Саваринові, І. Зілинському, Ом. Тарнавському, І. Федеву, В. Кубійовичу, Є. Ю. Пеленському, Ю. Генику-Березовському [105]. Отже, близько 60 примірників кожного видання належало надіслати до бібліотек, архівів, редакцій, відповідальних осіб, урядових і каральних структур. Ще 50 примірників становили «залізний запас»: складувалися і не підлягали продажу, їх можна було вилучити лише за згодою управи [105].

У другому півріччі 1940 р. з розширенням штату зросли масштаби продукції видавництва і змінився її характер. Якщо на початку виразно домінували брошури для селянства (в середньому в один друк. арк.), то в другому півріччі, хоч їхня перевага і далі зберігалася, число видань солідного обсягу й змісту збільшилося (у першому півріччі надруковано 215 друк. арк., у другому – 352, тобто на 75%

більше). Пожвавився випуск підручників для народних шкіл, а також белетристичних видань для інтелігенції, літератури господарчого змісту, про спорт, для дітей і молоді «з одночасним переходом з дрібніших казок на більш поважніші діточі і юнацькі видання (головно історичних оповідань)», започатковано випуск природничих книжок для молоді з краєзнавства, мандрівництва, техніки. Пріоритетом видавничої політики вважалася підготовка праць з українознавства (географії, історії України, енциклопедії українознавства), монографій про українські землі в Генеральній губернії, випуск прибуткових аркушевих видань [106].

Виявом різнофункціональної програми, яку видавці втілювали й намагалися зберегти в своїй суті й повноті складників аж до середини 1944 р., є книготорговельні каталоги «Українського видавництва», що демонстрували тверде прагнення проектувати репертуар на основі серій для різних верств населення: найширших мас, освічених читачів, селян, агрономів, педагогів, науковців, музикантів, військовиків, правників, школярів і дошкільнят, молоді.

В першому інформаційному виданні – бюлетені-ціннику «Нова книга» – анонсовано одинадцять назв книжкових серій, поза якими передбачався випуск часописів, календарів, шкільних підручників, в т. ч. самовчителів німецької мови, а також листівок і плакатів (деякі з них теж були об'єднані в тематичні серійні лінії) [352]. Інші три каталоги, які зафіксували стан у лютому, березні, вересні 1941 р., назагал відображають ту саму структуру репертуару, доповнену лише трьома новими рубриками – «Мапи», «Тризуби», «Хай лунає пісня українська» з описами нотних видань і співаників [212-214]. Зате відчутно різниться каталог 1944 р., де матеріал систематизовано не за серіями, а здебільшого за типологічними розділами («Красне письменство», «Підручники для шкіл і самонавчання», «Наукові видання» і т. д.), всередині яких позиції згруповано за тематикою. Переструктурування книготорговельної інформації на кінцевому етапі викликане згортанням діяльності, евакуацією. Звідси зменшення числа серій, ліквідування майже всіх старих і заснування лічених нових, зорієнтованих на потреби військової управи дивізії «Галичина» та на читацькі запити українських робітників і військовополонених. Динаміку випуску серій характеризують цифри: у 1939 р. – 1 назва, 1940 – 16, 1941

– 15, 1942 – 11, 1943 – 8, 1944 – 6. Усього видавництво намагалося підтримувати випуск понад 30 серій, у перші три роки цілеспрямовано працюючи заради підвищення освітнього рівня і грамотності сполонізованого українського населення та забезпечення його дешевою книжкою.

Після розбудови, коли постали центральний осідок і два відділи (станіці), у Кракові було зосереджено справи, пов'язані з розподілом паперу⁵¹, отриманням цензурного дозволу, випуском щоденника і тижневиків, у Львові ж передусім займалися підготовкою книжок і журналів. Львівський від початку зарекомендував себе як потужніший – щодо кількості, якості змісту й за рівнем видавничої культури. У діяльності об'єднаного видавництва окреслилися нові тенденції, цифри на підтвердження яких було озвучено на загальних зборах 21 серпня 1943 р.:

- зростання й урізноманітнення випуску за рахунок львівської продукції: від часу розширення надруковано 68 найменувань накладом 634 000 примірників – 25 назв у Кракові (209 000 прим.) і 43 – у Львові (425 000 прим.), серед них наукових видань – 5, шкільних – 13, популярно-наукових – 7, літературно-художніх – 18, дитячих – 12, для молоді – 2, календарів – 4, нот – 4, інструкторських матеріалів УЦК – 1;
- налагодження під патронатом «Українського видавництва» роботи інших видавничих осередків (див. 4. 2);
- збільшення числа співробітників видавництва до 124 авторів (без урахування дописувачів періодики) та 16 художників-графіків;
- поширення території збуту, що здійснювався через чотири гуртівні, українські книгарні, кіоски, індивідуальних розповсюджувачів, окрім того, кілька тисяч книжок і кілька десятків тисяч газет видавництво вислало українським робітникам і військовополоненим у Німеччині [125].

⁵¹ Обліком паперу займалася окрема урядова структура – Bewirtschaftungsstelle für Papier und Waren verschiedener Art im Generalgouvernement (відділ розподілу паперу і товарів у Генеральній губернії, керівник Штофер), яка санкціонувала виробництво і здійснювала контроль за використанням паперових ресурсів, вимагаючи від підприємств щомісячної звітності.

Особливі труднощі були пов'язані з випуском наукової літератури як «невоєнноважної», хоч рукописи від учених далі надходили, а в 1942 р. в об'єднаній спілці було відредаговано 62 наукові праці. Разом за рік розглянуто 461 рукопис і виплачено понад 350 тис. зол. авторських гонорарів, що заклало основу для зменшення частки перевидань і вироблення самотньої видавничої політики.

Серед белетристики, випущеної в Кракові, переважали народні казки, твори української класики, механічні передруки добре знаних текстів галицьких авторів. Внесок видавництва в їхню підготовку був мізерним. Позбавлені апарату й оригінального тлумачення, ці книжки не додавали своєрідності видавничому доробку. Порівнюючи книжкову продукцію, що виходила в Західній Україні, з еміграційною, Ю. Косач безапеляційно перекреслив значення останньої: «У Львові досить живий рух, видають, що тільки написано; Рильський, Бажан, Сосюра нові речі випустили, взагалі видно там кладуть на се відповідну вагу – тут же галичмени не в силі збагнути цього і от живе українська національна література Р. Б. 1940 споминами Б. Лепкого, календарями і т. п. Коли це розраховано на кордони загумінка Холм-Криниця-Володава, то це зрозуміло – рівень читача й т. п. Але ж, де духове життя 100 тисяч (чи більше) цвіту галицької еміграції?» [150, с. 642]. Гострі й тенденційні (враховуючи замовчування репресивної обстановки й ідеологічного тиску на літературне середовище в радянському Львові) закиди Косача все ж не були до кінця безпідставними, адже український літературний рух у Кракові на той час відображали лише кілька видань, серед яких твори І. Винницької, С. Гординського, Р. Єндика, В. Кархута, Б. Лепкого, С. Вільхи-Ольшенка, Ю. Тарновича.

Досягненням краківського відділу є серія «Літературна бібліотечка», яку започаткував 1943 р. Пеленський, надрукувавши в ній пам'ятки українського письменства («Слово о полку Ігоревім», «Повість про осліплення кн. Василька», «Козацькі думи XVII ст.», «Писання» І. Величковського, «Писання» І. Мазепи, «Вибрані твори» Г. Квітки-Основ'яненка). Для серії було вироблено впізнаваний образ: мініатюрний формат, однотипну внутрішню структуру, що передбачала обов'язкову вступну статтю, пояснення мовно-текстологічних особливостей

редакції чи мови пам'ятки, коментарі, додатки у вигляді карт, бібліографічних списків, нот, репродукцій гравюр. На тлі загальної маси краківських книжок «Літературна бібліотечка» демонструвала вищу видавничу культуру й була бібліофільською.

До тематичних пріоритетів належали книжки й публікації з історії. Історичним матеріалам надавали перевагу упорядники календарів, вони присутні на шпальтах періодики, для популяризації історії створено серію «Минуле і сучасне». В принципі, цензура не заперечувала проти появи праць із регіональної історії, тож було випущено кілька таких видань: М. Кордуби «Богдан Хмельницький у Белзчині й Холмщині», «Болеслав-Юрій II: останній самостійний володар Галицько-Волинської держави» й «Історія Холмщини й Підляшшя», В. Січинського «Місто Холм», Ю. Тарновича «Княже місто Сянік». Д. Дорошенко вказував, що «Історія Холмщини й Підляшшя» М. Кордуби містить лише історико-географічний нарис території з передісторичних часів, але, по суті, є історією Західної України загалом і окремо Галицько-Волинської держави, що закінчується 1349 роком (розділом про Дмитра Детька), а не історією Холмщини й Підляшшя в точному сенсі. Проте Дорошенко вважав книжку цінним внеском історичну науково-популярну літературу, оскільки вона належала чи не найкращому знавцеві історії західноукраїнських земель [156].

У толеруванні регіональних аспектів був виразний пропагандистський сенс. Ще з передвоєнного часу німці всіма ідеологічними засобами утверджували образ Польщі як головного порушника спокою в Центрально-Східній Європі, держави, що переслідувала німецьку національну меншину і чия міжнародна політика якраз нібито й спричинила напад Німеччини й початок Другої світової війни. «В німецьких газетах [...] нема майже нічого проти Совдепії – зате ціла купа нападів на Польщу» – констатував у листі до батьків Мих. Антонович [150, с. 597]. Водночас, окупувавши Польщу, німці не заважали писати про становище українського населення в роки Другої Речі Посполитої. Тому публікацій про насильницьку колонізацію, нищення церков, політичні переслідування, табір у Березі Картузькій, інші аспекти національної дискримінації, з'явилося чимало. З одного боку, вони

відіграли роль допоміжного засобу в антипольській пропаганді, що було на руку окупантам, а з другого, їхня поява вмотивована з українського погляду на тлі невинних польсько-українських чвар і локальних міжетнічних конфліктів. Такі праці виходили особливо часто перед радянсько-німецькою війною і належали: І. Коровицькому («Нищення церков на Холмщині в 1938 р.»), П. Олійнику («Як польщили Посяння»), Ю. Тарновичу («20 років неволі: Лемківщина під польським ярмом»), С. Барану («По неволі – відродження: Українська православна церква Холмщини і Підляшшя на новій дорозі»).

Натомість з огляду на пакт Молотова–Рибентропа існувало залізне табу на антирадянську пропаганду. Відповідно популярні й публіцистичні праці з історії національно-визвольних змагань і боротьби з більшовизмом могли побачити світ лише після початку радянсько-німецької війни на базі «Українського видавництва у Львові», та й то – впродовж короткого часу, влітку-восени 1941 року. Ставши наслідком оунівської політики «доконаних фактів», вони перестали виходити з її крахом і розгортанням масштабних репресій проти радикального крила організації. УЦК з метою пропаганди намагався замовити коротку історію України Михайлові Антоновичу: «Українське видавництво видає згідно з нашим пляном, низку освідомлених публікацій, призначених для населення Східних Українських Земель. У зв'язку з тим просимо Вас написати невеличку (приблизно 1–1½ аркуша вісімки) популярну історію України, що формою та змістом відповідала би людям, які 20 років жили у ССРСР. Завданням книжки було би підкреслити, що ми старокультурний окремий нарід, зі славним минулим та великими державотворчими можливостями, що культурою, духом, історією, інтересами, вповні різняться від москалів» [549, арк. 60]. Однак, видно, що утилітарно-пропагандистського тексту вчений не створив, опублікувавши згодом у Празі твір більший за обсягом і в стилі, наближеному до наукового (див. 3. 3).

Загальні праці з історії України несли в собі реальну небезпеку вкорінення державницького світогляду, тому їх обмаль і виходили вони лише до початку 1942 р. (книжки І. Крип'якевича, Д. Дорошенка). І. Німчук зазначав, що в 1943 р. «з незалежних причин» нічого не видано з історії України [349]. Ще певний час тему

національної історії видавництво не поновлювало, але на останньому етапі в популярній серії «Книжка для всіх» (кишенькового формату з типовою обкладинкою Б. Крюкова випустило безіменну «Історію України з ілюстраціями» (1944), яка з боку близьких до остаточного програшу німців була спробою загравання з національними почуттями підкореного народу.

Щоб стимулювати розвиток індивідуальних господарств на українських етнічних землях Генеральної губернії, краківський відділ у 1940–1941 рр. цілеспрямовано формував розділ господарчої літератури, започаткувавши три спеціальні серії. У «Бібліотеці “Сільський господар”» виходили брошури практичного змісту, що стосувалися окремих сторін домашнього промислу – вирощування курей, догляду за садом, городом, землею, утримання пасіки. Деякі випуски передруковано з довоєнних видань РСУК і «Сільського господаря» у Львові, як-от популярну книжку В. Королева-Старого «Крілики» (1941). Письменник продовжував млярську й літературну роботу в Празі, випустивши дві серії листівок зі зразками жіночого одягу Карпатської і Західної України, але ширшої співпраці з Краковом йому встановити не вдалося. У листі до О. Кисілевської від 3 травня 1941 р. Королів-Старий поскаржився, що хоч і вислав до «Українського видавництва» «немало рукописів, оригінальних малюнків різних авторів, клішів і т. д.», та «на жаль, нічого нашого за цих два роки не видано, крім ... брошурки про кріликів» [223]. Друга серія – «Сільськогосподарська бібліотека» передбачала відбір праць, що поширювали широкі агрономічні знання. За визначенням самих видавців вона призначалася «для хліборобів і для піднесення культури села взагалі», а її авторами були вчені-агрономи, зокрема, празькі емігранти В. Доманицький і В. Чередіїв. Третя – «Кооперативна бібліотека» – повинна була популяризувати різні форми кооперації. Лікар, письменник і публіцист В. Кархут випустив у ній брошуру «Кооператива здоров'я: історія, завдання, організація» (1941) про налагодження санітарної допомоги для українського населення, законодавчі, технічні, кадрові, медичні засади цієї діяльності.

Авторами матеріалів на господарчі теми в загальній періодиці й календарях «Українського видавництва» були здебільшого фахівці, які з початком війни опии-

лися на Лемківщині, Посянні, Холмщині, Підляшші (Л. Бачинський, М. Хомишин, Т. Фотинюк, Т. Краснокутський, М. Боровський). Саме вони в березні 1940 р. поновили в Ярославі роботу центрального осередку «Сільського господаря», його філій, гуртків, сільськогосподарської кооперації та провели в Холмі XVIII з'їзд агрономів (серпень 1940). Однак усередині 1941 р. більшість господарників повернулися на давні робочі місця до Львова: у відновлений «Сільський господар», фахові школи та інші установи. 25 вересня 1943 року при УЦК було засновано Об'єднання праці українських агрономів, що продовжило перервану діяльність довоєнного Товариства українських агрономів [485, с. 17]. Ще в 1942 р. влада санкціонувала у Львові спеціалізоване Хліборобське видавництво. Воно налагодило власну роботу, поновивши випуск двох фахових часописів – «Сільський господар» і «Український пасічник». Тож відтоді окремі видання господарчого змісту з репертуару «Українського видавництва», по суті, зникли.

Плануючи випуск нот, видавці цілеспрямовано розшукували їх у приватних збірках Генеральної губернії, хоча власники часто відмовлялися надати примірники, побоюючись пошкодження під час виготовлення кліше. Величезний нотний матеріал зберігався в Перемишлі, у правника, організатора музичного життя, диригента хорів та інструментальних ансамблів (зокрема, духових) Олександра Чубинського. Зокрема, до нього В. Кубійович звертався зі списком текстів для хорів, які видавництво мало намір перевидати [111, арк. 10]. На основі зібраного матеріалу було випущено нотні видання для хорів, методичних і навчальних цілей, започатковано три спеціальні серії: «Музична бібліотека» за редакцією Є. Цегельського, де вийшли: «Веснянки на мішані хори» в гармонізації О. Кошиця, «Лемківські пісні на мішані хори» в гармонізації диригента самодіяльних колективів Я. Баранецького, «Українські народні пісні на мішані хори», а також співаник «Хай пісня лунає» з нотами і текстами, призначений для самодіяльності шкіл і товариств; «Український педагогічний репертуар» за редакцією В. Витвицького, де надруковано нотні тексти фортепіанних творів В. Барвінського, З. Лиська, С. Людкевича, В. Косенка; «Українські хорові пісні» – твори в обробці М. Леонтовича, В. Барвінського, Ф. Колесси.

У Кракові налагоджено випуск листівок і плакатів, які мали масовий попит і виходили переважно в межах образотворчих серій: «Портрети українських діячів» (Б. Хмельницького, Б. Грінченка, В. Стефаніка, І. Котляревського, І. Нечуя-Левицького, І. Мазепи, І. Франка, М. Лисенка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка); «Верховина» та «Етнографічна серія» із зображенням лісових, гірських пейзажів, церков, типів верховинців; «Краєзнавча серія» – ландшафти українських сіл і містечок (Жегестова, Коросна, Красної, Нового Санча, Холма, Дунайця, Криниці). На жаль, не вдалося відшукати жодного з випусків плакатної серії «Історичні картини» (формат 100×35), але з преси відомо, що один з них, в оформленні Е. Козака, був присвячений козацькій тематиці, другий – історії Холмщини і містив зображення Холмського собору, вежі короля Данила в Столп'є та сюжет про заснування Холма.

Увага до поліграфічної якості від самого початку була підвищеною, а частка ілюстрованих книжок постійно зростала: у першому півріччі 1940 р. їх вийшло 19, що становило 30 % назв за цей період, а кількість вміщених ілюстрацій сягала 400 одиниць, у другому – 34, тобто 55 % усіх назв, сумарне число ілюстрацій – 1400 [106].

В оформленні книжкової й аркушевої продукції, літературно-мистецьких журналів «Українського видавництва» взяли участь відомі художники-графіки – М. Бутович, Е. Козак, О. Кульчицька, О. Судомора, С. Гебус-Баранецька, С. Гординський, О. Курилас, М. Левицький, Р. Лісовський, А. Малюца, А. Манастирський та ін.

4. 1. 3. Газетна та журнальна періодика: розбудова і функціонування мережі

Еміграційну пресу політичні біженці зі Східної Галичини почали розбудовувати від початку 1940 р., вважаючи її вкрай потрібною для зміцнення суспільного становища українського населення в нових державно-адміністративних умовах. «Українське видавництво» зініціювало випуск видань різної періодичності одразу ж після свого узаконення в грудні 1939 р. Перше число щоденної газети «Краківські вісті» (їй присвячено окремий параграф) вийшло 7 січня 1940 р.,

щомісячник «Малі друзі» – у січні, «Ілюстровані вісті» – в травні, «Дорога» – в жовтні, тижневик для греко-католиків «Краківські вісті» – 10 листопада 1940 р., тижневик для православних «Холмська земля» – в січні 1943-го.

Аргументи на користь заснування окремої тижневої газети для Холмщини наведено в одному з донесень до УЦК, де йшлося про нагальну потребу розвіяти підозри стосовно антиправославних упереджень редакції «Краківських вістей» і її намірів використати видання для однобічної пропаганди й насаджування греко-католицького й католицького віровизнання. Аналітик (ймовірно, текст без дати й підпису належав Богданові Галайчуку, який розробляв засади пропагандистської роботи серед різних верств населення) підкреслював вразливу релігійну ментальність холмщаків і їхню несподівану реакцію навіть на нейтральні статті й повідомлення в українській пресі Кракова: «[...] одна стаття про св. Володимира викликала кількамісячний фермент, підозріння, мовляв: під патронатом УЦК (якого “Кр. Вісти” є органом) починається унійна акція; о. [Микола] Малюжинський (православний діяч, тогочасний генеральний вікарій для Холмщини й Підляшшя, розстріляний нацистами в 1943 р. [17, арк. 196-197]. – *авт.*) не реагує на це досить остро – значить – він у змові з уніятами і т. д. Хоч ця спроба вже перешуміла, час до часу трапляються дрібнички, які викликають бурі в шклянці води. Напр. негодування викликала вістка, що Папа пересунув свят-вечірне Богослуження, бо була поміщена товстим друком, на першій сторінці. Прикре вражіння зробила стаття [М.] Островерхи, що прихильно висловлюється про Католицьку Акцію (європейський мирянський рух, запроваджений греко-католицькою церквою в Галицькій митрополії в 1931 р. – *авт.*) – та інституція відома на Холмщині виключно як засіб насильної латинізації. Деякі Холмщаки чуються діткнені описами візитації о. Малюжинського, де є кілька камінчиків на город православних лемків». Автор аналітичної записки бачив два шляхи, як не давати приводу читачам-холмщакам для збурення і роздратування: по-перше, слід було перед оприлюдненням показувати тексти, що могли виявитися дражливими, журналістові православного віросповідання (на роль такого експерта пропонувався Ф. Дудко, що походив із Чернігівщини, а на той час мешкав у Любліні і Кракові); по-друге, можна було

запровадити окрему сторінку в тижневику «Краківські вісті»: «з мутацією – інший склад давати для галицьких земель, інший для Холмщини; таку саму мутацію можна би вводити і до щоденника, напр. раз у тиждень. З тим було би трохи мороки, але можна б розв'язати той гордійський вузол: як редагувати один часопис для Холмщини, де православіє є остоею українства, і для Лемківщини, де воно є експонатом русофільства» [27, арк. 72]. Як видно, УЦК прислухався до цих пропозицій, і з січня 1943 р. започаткував випуск тижневіка «Холмська земля». Газета виходила, попри збитковість і найменше число передплатників, як єдине періодичне видання для українських православних мешканців Генеральної губернії, покриваючи витрати з продажу тижневіка для греко-католиків.

З початком радянсько-німецької війни і приєднанням Галичини до Генеральної губернії десятки літераторів і журналістів повернулися до Львова, де на зламі 1941 і 1942 рр. відкрився другий відділ краківської фірми, більш потужний, аніж в еміграції, краще забезпечений поліграфічною базою, з ширшими можливостями для збуту, на який було перекладено підготовку журналів, насамперед «Дороги» й «Малих друзів». Випуск «Ілюстрованих вістей» згорнуто, натомість у Львові постав щомісячник під назвою «Наші дні», найбільш вартісний серед усіх літературно-мистецьких видань воєнної пори. Через рік після відновлення у Львові вузів, спочатку в статусі інститутів, згодом – т. зв. фахових курсів, та з появою студентського контингенту й оформленням при УЦК Об'єднання праці українських студентів, з липня 1943 р. почав виходити щомісячник «Студентський прапор» (див. 5. 2). Відтепер у Кракові залишився тільки журнал для дозвілля «Вечірня година».

Відновлення «Малих друзів» і «Дороги» відповідало головному завданню видавництва: забезпечити потрібною літературою численні народні школи, зорганізовані на українських етнічних землях Генеральної губернії. Учні й учителі Лемківщини, Посяння, Холмщини й Підляшшя з огляду на пізнавальний компонент у змісті, наповнення історичними, етнографічними, географічними, мовознавчими, біографічними матеріалами та нестачу підручників, використовували обидва журнали як навчальні посібники з українознавства. Відтак особливістю

функціонування тогочасної вікової періодики стало забезпечення за її посередництвом не стільки потреб у вільній лектурі, скільки запитів школи.

Щомісячник «Ілюстровані вісті» (травень 1940 – грудень 1941), оздоблений репродукціями картин і скульптур українських митців, зокрема краківської школи, а також карикатурами, коміксами, фоторепортажами з актуальних подій, портретами діячів, видами Львова, Кракова, Києва, Житомира, сьогодні цінний не стільки своєю літературною частиною, яку не вдалося поставити достатньо високо через брак дописувачів, а радше хронікою громадського життя Кракова, Варшави, Холма, Сянока, Ярослава, Перемишля, увагою до подій української історії, численних культурних пам'яток (Холмський собор, Лемківський музей у Сяноку, археологічні знахідки у Черемні, вежа короля Данила в Столп'є, цвинтарі, церкви, пам'ятки сакрального мистецтва в Ярославі, Душатині, Жмуді, Депултичах, Полнятичах, Бусні), фактів зв'язків відомих українських діячів з регіоном (І. Нечуй-Левицький на Лемківщині, О. Новаківський, Б. Лепкий та М. Коцюбинський у Кракові), української топографії тогочасного Кракова і т. п. На нараді 30 грудня 1941 р., в часі розширення «Українського видавництва» й закладення другого відділу, коли усталювалася нова схема і призначалися нові кадри, було ухвалено домогтися заміни «Ілюстрованих вістей» на «Наші дні», тобто на аналогічний за завданням і складом публікацій журнал, але на львівській видавничій базі.

Щомісячник «Вечірня година» (листопад 1942 – лютий/березень 1944) вмщував тексти пригодницького, розважального жанру: спочатку передруки (С. Васильченко, М. Гоголь, Остап Вишня), згодом переклади (Е. Т. А. Гофман, Л. А. Бусенар), врешті, на його шпальтах з'явилися першодруки творів М. Цуканової, А. Курдидика, Галини Журби, В. Чапленка. Визнання читачів і резонанс серед критиків здобула опублікована тут повість І. Багряного «Звіролови» («Тигролови»). Проте редактори (спершу С. Гординський, згодом В. Чапленко), компонували журнал механістично, так і не створивши його органічного образу. Бачачи низьку популярність «Вечірньої години», видавці замислили перетворити її на родинний журнал, урізноманітнити тематику, розширити коло авторів і завдяки

цьому зробити його більш самобутнім і привабливим для масового читача. Із 1 липня 1944 р. головним редактором було призначено Л. Лепкого, а до змісту тепер висунули вимогу відображати різні грані родинного життя – «національний побут, рідна традиція, пам'ятки минулого, культура хати, питання з соціології, педагогіки та мистецтва, короткі нариси, новелі, вірші, спогади, практичні поради в справах домашнього господарства, гігієна, спорт, різні роди розваг тощо» [109]. Щоб посилити ілюстративну частину, яка досі зазнавала критики в пресі, до співпраці запрошували митців і фотоаматорів. Однак ці реформаторські заходи «Українське видавництво» проголосило занадто пізно, перед самою евакуацією, а через те жодного числа з оновленим змістом читач уже не побачив.

Щомісячники були вагомим компонентом продукції видавництва, про що зокрема свідчить їх поважний тираж за два найуспішніші роки діяльності. Все ж першорядне значення серед корпусу української періодики Другої світової війни мав загальноінформаційний щоденник «Краківські вісті» (1940–1945). Його філії спочатку відкрилися в Ярославі, Сяноку, Холмі, та із заснуванням окремих тижневиків для Лемківщини, Підляшшя і Посяння («Краківські вісті») і Холмщини («Холмська земля»), всі підрозділи щоденника (адміністрація, редакція, друкарня) аж до моменту евакуації на постійно осіли в Кракові. «Краківські вісті» були найбільш популярним і авторитетним джерелом поточної інформації серед цивільного населення Генеральної губернії. Їх для підготовки аналітичних матеріалів використовували й польські політики. Приміром, у рапорті тогочасного співробітника польського посольства в Берні, відомого публіциста Є. Стемповського (від 29 жовтня 1940 р.) до історика й члена польського уряду в екзилі С. Кота матеріали з «Краківських вістей» залучено при розгляді всіх базових питань польсько-українських стосунків – становища українців у Німеччині та Генеральній губернії, церковних справ, політичних симпатій, тактики німців щодо українців, подій офіційного життя (як-от подорож губернатора Г. Франка по Люблінщині), антипольських засад в українській політиці німців, військового вишколу української молоді, політики УЦК абощо. Стемповський ствердив, що загальна тактика німців спрямована на загострення взаємин між двома народами, і

що на сторінках «Краківських вістей» дозволено публікувати матеріали про інтернованих у Березі Картузькій, знищення церков, причини військової поразки Польщі і т. д., але водночас визнав, що тональність цих публікацій значно пристойніша від викличного тону німецьких газет, що орган УЦК доволі докладно представляє утиски українців польською адміністрацією, однак утримується від т. зв. *Greuelpropaganda* і брехливих узагальнювальних висновків [667, с. 257–274]. У донесенні зазначено, що тактика загострення стосунків не знайшла широкого відлуння серед українців і що рік німецько-російської окупації не викликав принципових змін у польсько-українських взаєминах.

Зрозуміло, наведену тут позицію не можна абсолютизувати, вважаючи найбільш типовою серед поляків і єдино усталеною на весь час війни. Її висловила людина, схильна шукати порозуміння і не заангажована в практичну боротьбу за територію. До того ж, рапорт складено 1940 р., коли українсько-польське протистояння ще не дійшло кульмінації, а німці ще не мали абсолютного контролю над українською політичною еміграцією в Європі. Важливо й те, що авторами матеріалів на польські теми часто виступали дописувачі передвоєнного «*Wiuletynu Polsko-Ukraińskiego*», як І. Кедрин-Рудницький, С. Баран, П. Лисяк, тобто учасники українсько-польського політичного діалогу.

Американський учений Д. А. Армстронг у монографії «Український націоналізм» відвів окреме місце для оцінки українського видавничого руху та особливо краківського щоденника: «Листопадова нарада [...] заснувала [...] масштабне агентство друку, що випустило нові шкільні тексти українською мовою і популярні українські твори. Що важливіше, вона започаткувала газету, яка стояла на дві голови вище за будь-яку іншу українську на окупованих німцями територіях. «Краківські вісті» (німці заборонили використання слова «українські» в назві) – одна з небагатьох газет, яка не стала партійним органом і слугувала постійним форумом для різних поглядів. Крім того, це була єдина газета, що розпоряджалася значними матеріальними ресурсами і залучала по-справжньому талановитих авторів. Її цензурували строгіше, ніж українські газети Великонімеччини (хоч і не так строго, як ті, що виходили на більш східних окупованих територіях), однак

вона спромоглася відобразити широкий діапазон українського життя й думки, а відтак стала неоціненним свідком подій воєнних років» [666, с. 35] (див. також 5.1).

Окрім періодичних багатотиражних видань, у Кракові виходили ще малотиражні, на правах рукопису, які мали обмежену сферу поширення: «Вісник УЦК» надавав інструктивні матеріали в розпорядження низових осередків і сьогодні слугує джерелом відомостей про тактику комітету, його політику в різних ділянках життя; інший часопис УЦК – «Досвітні вогні» – публікував для освітніх товариств тексти рефератів, інструкції щодо ведення бібліотек і т. д.⁵²; «Таборові відгуки» виготовлялися на друкарській машинці в казармах на Яблоновських, 10 і вміщували новини з життя переселенців.

Група урядових часописів представлена офіційними і фаховими виданнями, а саме: «Денник розпоряджень Генерального губернатора», місячник «Залізничник», започаткований пресою службою генеральної дирекції Східної залізниці, тижневик Палати здоров'я під назвою «Здоров'я і життя», урядовий вісник головного відділу науки і навчання в правлінні Генеральної губернії «Наука і навчання», що друкувався на базі видавництва «Zeitungsverlag Krakau-Warschau» (1944), стінна газета для селян «Нові вісті» краківської інформаційної агенції «Телепрес». Номенклатуру урядових видань влада уніфікувала, завівши аналоги для фахівців-поляків, як, наприклад, «Ster», «Kolejowiec» чи польськомовний офіційний «Dziennik Rozporządzeń Gubernatora Generalnego», що публікував нормативні акти.

Водночас слід наголосити, що в Галичині фахова періодика мала свою традицію. І якщо зважити на існування перед війною двотижневика «Практичний поради́к для ремісників» та місячника «Новітній ремісник», то журнал головної групи промислової господарки «Український ремісник» (1943-1944) не видасться

⁵² УЦК планував покращити зміст «Досвітніх вогнів», залучивши до співпраці журналістів, письменників, педагогів, референтів культурної праці, але, мабуть, через невелику зацікавленість читачів видання було припинено. Випущено лише два числа у трьох випусках, до того ж, останнє із запізненням у зв'язку з довгою цензурною процедурою і перервою в підготовці, викликаною переміщенням людей на схід [609, арк. 33].

новаторством окупанта у сфері української галузевої періодики. Так само місячник «Українська школа», що виходив від липня 1942-го під егідою головного відділу науки і навчання в співпраці з УУОП при УЦК⁵³, увібрав досвід випуску галицьких педагогічних журналів, починаючи від XIX ст., і, крім обов'язкових розпоряджень шкільної влади, публікував ґрунтовні статті на педагогічні теми, методичні рекомендації вчителям, огляди та рецензії на підручники і книжки з ділянки шкільництва, а до його випуску залучили відомих галицьких вчених і педагогів, що завжди піклувалися про якість освіти, – П. Ісаєва, І. Теслю, І. Раковського й ін. Журнал поширювався у школах і дошкільних закладах, серед учителів, вихователів, священників, через освітні товариства і кооперативи, мав свій імідж і попит. У 1947 р. один з його організаторів, П. Ісаїв, емігрувавши, зробив спробу відновити видання з такою ж назвою і концепцією в Авґсбургу.

Навесні 1944 р. Краків прийняв редакційні колективи періодичних видань, що закривалися в Галичині: тут вийшли останні числа «Малих друзів» і «Студентського прапора». Зрозуміло, що теперішнє відновлення було короткочасним, однак ще на початку 1945 р. за адресою «Українського видавництва» вул. Елізи Ожешко, 7 перебували деякі українські видавці і редакції. Серед них М. Островерха, редактор тижневика «До перемоги» – органу Військової управи дивізії «Галичина», що почав виходити 23 грудня 1943 р. у Львові⁵⁴, у липні 1944-го перемістився до Кракова, а звідти виїхав 17 січня 1945 р.⁵⁵

⁵³ У Коломиї зроблено спробу випускати однойменний двотижневий додаток до місцевої газети «Воля Покуття». 5 квітня 1942 р. вийшло лише одне число за редакцією відомого педагогічного діяча, колишнього редактора журналу «Рідна школа» І. Герасимовича, випуск другого – влада заборонила, але з початком нового навчального року в Кракові під такою ж назвою було започатковано урядове фахове видання.

⁵⁴ Львівська редакція розміщувалася за адресою *Wermachtstrasse* (колишня – Стефана Баторія, сучасна – князя Романа), 38.

⁵⁵ Часопис для добровольців дивізії «Галичина» виходив з грудня 1943 р.; з ним співпрацювали Д. Штикало, В. Царинник, М. Точило, Яр Славутич, Д. Ніценко, М. Ситник, Т. Курпіта, Я. Ярославенко, І. Чепига, Е. Козак, Л. Лиман, О. Гай-Головко, Ю. Тарнович, О. Залеський, І. Іванець, Н. Бурик, В. Лірник, Л. Перфецький, О. Ващенко, М. Жеваго. Про роботу у виданні

Більшість культурних діячів, переміщуючись далі від фронту, ностальгували за краківським середовищем і розшукували старих знайомих, що обрали різні шляхи евакуації. Багаторічний співробітник краківських і львівських видань художник-карикатурист Е. Козак, переживши під час виїзду великі поневіряння, писав до свого приятеля М. Островерхи: «Я, як бачиш, уже в Берліні. Стягнув мене Гауптamt 44 до журналу «За нову Європу». Працюю теж у «Голосі». Зі мною жінка і діти і мешкаємо поки що таки в редакції. Родина сидить в кухонці, а ночуємо в редакції на столах. За мешкання дуже тяжко. Все-таки краще, чим було у лягрі, а мені у фабриці. На Судетах був я при «Веркшуді» (загони місцевої поліції, що створювались для охорони підприємств. – *авт.*) – Ти можеш собі уявити!!.. Але про те, колись пізніше... Зі знайомих нікого на Судетах не було, а тут українців багато. З наших спільних приятелів нема нікого. Відносно якихось карикатур, то пришлю напевно. Зроблю через свята і вишлю. Хто там ще у Кракові крім Янця? Де [В.] Дядинюк? Чи чув що про [М.] Мороза? Він поїхав на Мадярщину, а звідтам де, не відомо [...] Дуже боюсь за їхню долю» [542, арк. 66].

Отже, в переламний момент східноєвропейської історії (восени 1939), політичні біженці, що виїхали до Кракова після вступу радянських військ у Західну Україну, заклали потужне еміграційне видавництво універсального зразка. Було подолано бюрократичні перепони, пов'язані з реєстрацією і визначенням статусу підприємства, забезпечено фінансування, матеріальну базу й кадрове наповнення для виконання багатоцільових видавничих проєктів. Зусиллями неоднорідного емігрантського середовища – політиків різного спрямування, журналістів, видавців, літераторів, учених, митців, друкарів – налагоджено випуск підручників, літературно-художньої, популярної літератури, періодики, забезпечено їх розповсюдження серед понад півмільйонного українського населення Генеральної губернії.

залишив спогади його редактор, працівник історичного відділу Військової управи, історик дивізії М. Островерха [363].

У жовтні 1939–березні 1940 рр. прийнято розпорядження, спрямовані на монополізацію видавничих і книготорговельних відносин, встановлення жорсткого контролю за виходом друкованої продукції, обмеження випуску й продажу окремих її видів (світоглядної, політичної, наукової тощо), чим створено серйозні перешкоди для формування повноцінного видавничого репертуару і книжкового ринку загалом.

У Кракові під час Другої світової війни більш чи менш регулярно виходило не менше 15 періодичних видань, серед яких найвагоміший компонент становила щоденна газета «Краківські вісті». Розраховуючи на більш сприятливий ґрунт для збуту, фахове коло дописувачів і дбаючи про якість наповнення, видавці перемістили до Львова редакції дитячого, молодіжного і літературно-мистецького журналів. Усе ж з огляду на наявність видань різного читацького спрямування, утримання великої кореспондентської мережі, яка їх обслуговувала, Краків зайняв провідне становище у випуску української періодики на окупованій німцями території.

4. 2. Український видавничий рух у Львові

4. 2. 1. Суспільно-політичні умови виникнення

Друге півріччя 1941 р. стало особливим для окупованого Львова з огляду на переламну політичну ситуацію, коли українські сили, пов'язані з революційним крилом ОУН, намагались інституціалізувати в Галичині елементи державного правління. Ця мета серед іншого передбачала утвердження ключових позицій в ідеологічній сфері та підпорядкування їй видавничої і пресової політики.

Протягом липня (з часу проголошення акту 30 червня і після створення Української національної ради) у місті закладено і взято під опіку культурні і пропагандистські осередки: зорганізовано професійні спілки правників, журналістів, письменників, митців, науковців, акторів; постановкою «Запорожець за Дунаєм» відновлено роботу Оперного театру; для забезпечення потреб у друкованій продукції засновано спілку «Українська книга», першу за німецької

окупації міську газету «Українські щоденні вісті» та за участі передвоєнних редакторів, науковців, літераторів і підтримки ОУН(Б) – «Українське видавництво у Львові».

Деякі з посталих тоді інституцій у видозміненому вигляді втрималися до кінця німецької окупації, але більшість українських ініціатив, що претендували на утвердження державницьких позицій, німці безапеляційно згорнули. Після арешту членів уряду Ярослава Стецька Міській управі під керівництвом Ю.Полянського⁵⁶ протиставлено німецьке міське староство (Stadthauptmannschaft) Г. Куята⁵⁷; на початку серпня 1941-го українську міліцію, самочинно зорганізовану після відступу радянських військ, зреформовано в українську допоміжну поліцію.

Видавничий рух підлягав загальним суспільно-політичним процесам, і від спроб утвердитися на основі багатьох осередків, які повинні були покрити широкі й різноманітні потреби населення Галичини в друкованій продукції, під тиском обставин еволюціонував у бік запровадження централізованої, однотипної схеми організації, підконтрольної цензурним механізмам. Спершу в галицькій провінції – Рогатині, Станіславові, Коломиї, Дрогобичі, Калуші, Чорткові, Сокалі, Скалаті, Копичинцях та інших населених пунктах – за підтримки ОУН з'явилися українські газети⁵⁸, та до липня 1942 р. окупаційна адміністрація замінила їх офіційними регіональними виданнями: у Львові виходив тижневик «Рідна земля» (редактор Ю.Тарнович), у різних округах – його місцеві варіанти: «Станіславівське слово», «Тернопільський голос», «Голос Самбірщини», «Чортківська думка», «Воля

⁵⁶ Юрій Полянський, 1892–1975 – геолог, географ, археолог, старшина УГА, член УВО, у 1939–41 роках – професор фізичної географії Львівського державного університету, у липні – на початку вересня 1941-го – голова львівської міської управи, після зміщення очолив Комітет допомоги українським студентам (КоДУС) при УЦК.

⁵⁷ До 10 вересня дві структури співіснували, а далі староство поступово перебрало контроль над українською управою.

⁵⁸ Про реформування галицької періодики див. [292, с. 105–110].

Покуття», «Голос Підкарпаття» [366]. «Українські щоденні вісті»⁵⁹, єдина на момент появи (6 липня) львівська газета, була тимчасовою поступкою влади. Але вже з 9 серпня почали виходити урядові органи українською, польською, німецькою мовами⁶⁰), а з 24 серпня український щоденник було закрито. «Українське видавництво у Львові» в самостійному статусі працювало тільки до грудня, коли на зламі 1941–1942 рр. його замінив другий відділ краківського осередку.

Мережа преси в Генеральній губернії розбудовувалася на основі видавничих концернів, що утримували монополію на випуск періодики німецькою мовою і мовами населення окупованих земель, здебільшого польською. Місцеві підрозділи Імперського міністерства пропаганди, ліквідовуючи дотеперішній інформаційний простір, очевидно, спрогнозували, що на випуску україномовних газет і журналів не одержать значних зисків: в їхньому апараті не було достатньо людей, які б знали українську мову, до того ж, перед приєднанням Галичини ареал поширення україномовних видань (краківський і люблінський дистрикти) і потенційний читацький контингент (серед майже півмільйонного населення) був відносно невеликий. Зате німці розраховували отримати великі прибутки від монополізації випуску польськомовних друків (для понад десяти мільйонів поляків [465, с. 255]), тому в грудні 1939 р. на основі передвоєнних видавничих фірм, зокрема краківського пресового концерну «*Ilustrowany Kurier Codzienny*» (1910–1939)⁶¹, було закладено акціонерну спілку, яку очолили німецькі урядові особи. Саме на

⁵⁹ Газета була органом міської управи і як єдине джерело новин мала попит і серед польського населення. До редакції входили: О. Боднарівч (головний редактор), К. Гладилівч, М. Пасіка, Я. Шав'як, Г. Східний, І. Сливка, В. Дзісь, М. Пшеп'юрська, М. Струтинська.

⁶⁰ «Львівські вісті», «*Gazeta Lwowska*», «*Lemberger Zeitung*». Останній був різновидом щоденника «*Krakauer Zeitung*», друкувався в Кракові і транспортувався до Львова для поширення серед німців з Райху (*Reichsdeutsche*) і місцевих етнічних німців (*Volksdeutsche*), яких у дистрикті Галичина станом на 15 вересня 1942 р. налічувалося відповідно 14 366 і 29 000 [667, с. 250].

⁶¹ Останнє число однойменного щоденника вийшло 26 жовтня 1939 р., а вже наступного дня його було замінено на «*Krakauer Zeitung*» та польськомовну версію «*Goniec Krakowski*».

основі цього монополіста – «*Zeitungsverlag Krakau-Warschau GmbH*»⁶², відгалуженням якого став окремий підрозділ для дистрикту Галичина (*Ukrainischer Zeitungs und Zeitschriften Verlag*), за редакцією Осипа Боднаровича вийшли перші три числа «*Наших днів*»⁶³. Із березня 1942 р. «*Наші дні*» перейшли в підпорядкування «*Українського видавництва*», новим відповідальним редактором призначено І. Німчука, фактичним була М. Струтинська, співредакторами – С. Гординський та М. Шлемкевич.

З кінця 1941 р. пресовий рух у Галичині зазнав матеріальних і цензурних обмежень: «Це був спритний захід німецького видавництва, щоб зліквідувати всі районні газети, які продовжували з'являтися то в одному, то в іншому місті чи містечку, де були запаси паперу та друкарні. Вже в 1942 році в Галичині зникли всі районні видання. Ще появлялись такі видання в Україні, ближче фронту, де не було цивільної адміністрації і дозвіл на видання газет давала армія» [268, с. 87].

Влада не допустила існування у Львові автономного книжково-пресового видавництва, але дозволила оформити замість нього окремий підрозділ в межах санкціонованого краківського осередку. Право цензури було приведено до норм законодавства Генеральної губернії і закріплено за відділом пропаганди.

Усе ж упродовж перших тижнів після відступу зі Львова радянських військ ОУН(Б) намагалась утвердити самостійну легальну пропагандистську політику. Технічний бік її програми, розробленої ще перед початком німецько-радянської

⁶² У 1939–1945 рр. на базі концерну вийшло понад 50 найменувань (вісім щоденників, чотири місячники і 30 назв фахових журналів різної періодичності). Натомість на польських землях, включених до Третього райху (східне Помор'я, Великопольща, Шлезьк), випуск польськомовної преси був заборонений.

⁶³ При Українському видавництві часописів і журналів для дистрикту Галичина (*Ukrainischer Zeitungs und Zeitschriften Verlag*) виходили щоденник «*Львівські вісті*» і тижневик «*Рідна земля*». Видавництво знаходилося за адресою вул. Сокола (*Falkenstrasse*, сучасна – Павла Ковжуна) 4, редакція «*Наших днів*» – на вул. Зіморовича (сучасна – генерала Джохара Дудаєва) 15, з березня 1942 – на вул. Кілінського (*Hellerstrasse*, сучасна – Памва Беринди) 1. Львівські вулиці і провулки були перейменовані в листопаді 1941 р., а в перші місяці окупації ще зберігали старі назви [675, с. 151].

війни [151, с. 45], передбачав придбання всіх потрібних друкарських засобів і матеріалів, підпорядкування друкарень і цинкографічних майстерень, розбудову штату розповсюджувачів пропагандистської продукції, до якої належали прапори, тризуби, плакати, листівки, газети і книги. ОУН(Б) закликала опанувати всі місцеві видавництва, їхній інвентар, людський персонал і передрукувати відповідно «перередаговану» національно-виховну літературу, сконфісковану більшовиками [151, с. 51], що за змістом мала бути винятково націоналістичною: «Свободу слова допускається остільки, оскільки це доцільно з погляду добра народу. На ЗУЗ [західноукраїнських землях] може бути лише преса націоналістичного змісту, як загалом видавнича діяльність. Це саме дотичить всіх інших засобів пропаганди (радіо, театр, фільми і т. п.). Рівно ж публічні зібрання, де би були поширювані ненаціоналістичні ідеї й кличі, забороняються. Нищити й палити по всіх усядах більшовицьку макулатуру» [39, с. 97].

З огляду на специфічні суспільно-політичні умови, для дослідження видавничої продукції у Львові в другому півріччі 1941 р. не достатньо самих бібліотечних фондів, бо тоді цей друкований масив зведеться до газетної періодики і книжок «Українського видавництва у Львові». Насправді ж від літа в місті виникали і менш помітні видавничі фірми: одні свої плани заафішували, але зреалізувати не змогли, інші – встигли випустити плакати й листівки, ймовірно, навіть масовими тиражами, проте їхній напівлегальний статус і утилітарне призначення (те, що вони були розраховані на негайний пропагандистський ефект, а не на тривале зберігання) завадили систематичному осіданню в бібліотечних збірках.

4. 2. 2. Структура видавничої мережі

З архівних джерел і газет виводиться, хоч і фрагментарно, те бачення, що протягом другого півріччя 1941 р. в місті деякий час поза «Українським видавництвом у Львові» і офіційною пресою існували інші видавничі фірми, плани яких здебільшого відповідали пропагандистським потребам ОУН(Б).

Спілка «Українська книга». Після відступу радянських військ ще можна було самовільно засновувати видавничі осередки. Створення першого датується 4 липня, коли при вул. Підвальной, 3 [90, с. 8] за участі 25 осіб відбулись установчі збори кооперативу з обмеженою відповідальністю «Українська книга». К. Паньківський згадував про його виникнення як про самочинне захоплення колишніми працівниками радянського Державного видавництва урядових приміщень при вулиці Курковій (Лисенка) і складів, де залишалися книжки, привезені з СРСР, розміщені в колишній книгарні «Атласу» на вул. Чарнецького (Винниченка) [547, с. 116]. Спілку ініціювали письменники й журналісти для випуску «літературних творів, журналістичних періодиків, образів, книг, брошур, часописів» і виконання робіт, «що входять в обсяг видавництва друкованого слова, кольпортаж і продаж різних видань» [90, арк. 1–1 зв.]. Міська управа під керівництвом Юрія Полянського легалізувала фірму постановою від 11 липня, затвердивши за нею тимчасові приміщення на вулицях Костюшка 1а/II, Камінського, 5 і Підвальной, 3 (3-й поверх)⁶⁴.

Окрім Є. Яворівського, членами управи обрано М. Яцкова (голова), С. Конрада (секретар, у серпні перейшов до редакції «Українських щоденних вістей», і його місце зайняв Я. Цурковський [90, арк. 12]), Л. Сенишина (скарбник) та Я. Пастушенка (фігурує на початку німецької окупації в книгарському житті Львова, але ширших відомостей про нього не знайдено). До наглядової ради ввійшли В. Дорошенко, В. Софронів-Левицький і М. Струтинська [90, арк. 1–1 зв.]. У загальному списку членів кооперативу значиться 26 осіб [90, арк. 24]⁶⁵, з яких

⁶⁴ Перед війною тут розміщувалася редакція єврейської польськокомовної газети «Chwila», що її багаторічного головного редактора Г. Гешелеса нацисти знищили в 1942 р., за радянських часів – газети «Вільна Україна», у липні 1941 р. – канцелярія пропагандивної референтури ОУН на чолі зі С. Ленкавським, а після повернення з Кракова працювали Д. Чайківський, Б. Левицький, В. Ривак, І. Мітрінга. Саме цей будинок посадник міста Ю. Полянський виділив для журналістів і письменників під літературний клуб.

⁶⁵ М. Голубець, Я. Шав'як, Б. Нижанківський, С. Крупник, Д. Корбутяк, Є. Лазор, Я. Цурковський, Є. Яворовський, В. Пачовський, П. Карманський, Р. Дяків, Т. Курпіта, Ф. Ковшик, В. Шаян,

постійних співробітників – тільки сім: М. Яцків – директор і головний редактор, Є. Яворівський – заступник директора і керівник редакційного відділу, В. Шаян – літературний редактор, В. Калина – редактор дитячих видань і журналу, М. Мельник-Матіїв – мовний редактор, Я. Цурковський – відповідальний редактор, З. Ласовський – керівник канцелярії (студент Політехнічного інституту, якого взяли як «канцелярно-бюрократичну силу») [90, арк. 10, 14].

Своє завдання «Українська книга» бачила у випуску «нової здорової літератури», яка б оновила українське суспільство «в рідній ідеології» [90, арк. 28], а територією діяльності оголошувались українські землі. Намагаючись роздобути кошти через господарські, політичні, урядові структури, фірма звернулася до міської управи за кредитом на три місяці в сумі 35 тис. крб. на придбання друкарського паперу для випуску двох періодичних видань [90, арк. 28]. У протоколах засідань управи спілки зафіксовано намір просити папір також у господарському уряді (Wirtschaftsamt) [90, арк. 12]. Але найбільше діяльність «Української книги» залежала від Інституту націоналістичної освіти (ІНО, вул. Валова 31/І) – ідеологічної структури ОУН(Б), запрограмованої як «союз виховно-освітніх, наукових, письменницьких, журналістичних, мистецьких, театральних, кінових, радієвих, фотографічних й видавничих установ, кооператив, спілок, товариств» [90, арк. 44], свого роду координаційний центр для всіх пропагандистських чинників, що проголосили за мету перевиховання українського громадянства в націоналістичному дусі. Організаційний апарат ІНО складався з референтів-представників згаданих ділянок праці, а матеріальну базу становили «друкарні, клішарні, літографічні станки, папірні, поліграфічні магазини, переплетні, вирібні, склепи, книгарні, часописні кіоски, інші продуктивно-збутові установи з їх будинками, устаткуванням та комунікаційними середниками» [90, арк. 44]. Видавництва мали забезпечити випуск періодики й книжок, українською та іноземними мовами, для різних форм практичної роботи – пропагандистських шкіл, курсів, лекцій, масових

М. Мельник, О. Тарнавський, С. Конрад, О. Дучимінська, Ю. Шкрумеляк, М. Яцків, В. Левицький, Л. Сенишин, В. Дорошенко, М. Яцків, Я. Пастушенко, Н. Когут. До розробки видавничих планів був причетний також композитор і музиколог З. Лисько [90, арк. 4 зв.].

заходів. Ідеологічний контроль належало встановити і над бібліотеками (під керівництвом В. Дорошенка, якого головний осередок пропаганди ОУН призначив інспектором бібліотек України), забезпечивши охорону книгозбірень від пограбування і провівши конфіскацію всіх книжок «комуністичного змісту» [151, арк. 267]. Судячи з газетних оголошень, ІНО розповсюджував аркушеву друковану продукцію: «Українські щоденні вісті» від 23 липня повідомляли, що в канцелярії на Валовій можна набути портрет Є. Коновальця та стінний двобарвний герб-тризуб (очевидно, виготовлені Спілкою українських образотворчих митців, про яку йдеться нижче).

З дирекцією ІНО «Українська книга» погоджувала всі видавничі плани. В обмін на фінансову й технічну допомогу інститут претендував на двадцять відсотків бруто від кожного видання [90, арк. 43]. Починаючи справу і ще не маючи коштів на платню для працівників, спілка зверталася до ІНО за кредитами, хоч цю співпрацю вигідною для себе не вважала. Функціонери «Української книги» скаржилися, що друкарня на Сикстуській (сучасна вул. Дорошенка) 19, яка після відступу радянських військ перейшла під патронат ІНО, за розпорядженням тогочасного керівника Поліграфтресту Д. Гонти виділила для настінного календаря папір газетного сорту за завищеними, спекулятивними цінами [90, арк. 12–13 зв.].

«Українська книга» розраховувала поширювати видання через власну книгарню, ще частину накладу – поза Львовом [90, арк. 13 зв.].

У липні, як випливає з документів, підприємство доводило до відома пресового відділу і відділу пропаганди свої ініціативи, не питаючи дозволу, тобто намагалося будувати діяльність самостійно. Так, у листі від 27 липня 1941 р. зазначено: «видавництво «Українська книга» зголошує [...] видання «Розкуте слово» [90, арк. 7]. Проте вже через кілька днів (2 серпня), на засіданні управи постало питання легалізації діяльності «в новій німецькій владі». Ішов другий день після проголошення Галичини в статусі окремого дистрикту. 1 серпня від 12 год. дня переставало діяти радянське законодавство, запроваджене 1 листопада 1939 р., і на підставі указу від 31 серпня 1939 р. встановлювалося право Третього райху. Особа Ю. Полянського вже не видавалася для населення беззаперечно легітимною. Чутки

про його зміщення з посади голови міської управи розходилися від середини липня, підважуючи в тому числі силу підписаної ним ухвали про заснування «Української книги». 2 серпня у протоколах спілки з'явилися згадки про застосування для подальших видань цензурної процедури: «Перший аркуш співаника зготовлений до цензури. Текст провірений і змінений», «Полагодити цензуру I арк. Співаника» [90, арк. 12].

Владу в дистрикті перебирала цивільна адміністрація, а керівництво пресою обійняв райхсдойче А. Г. Леман (уповноважений шефа преси дистрикту, у 1942–1944 рр. виконував функції головного редактора «Gazety Lwowskiej»⁶⁶, головний цензор, бюро якого разом із інформаційною агенцією «Телепрес» знаходилося на вул. Коперника 5/IV поверх [542]). Театр, кіно, радіостанція (Український радіокомітет був розпущений) перейшли під нагляд відділу пропаганди, шкільництво – відділу науки і навчання, кооперація – відділу прохарчування. Загальний контроль над усіма культурними і господарськими осередками здійснювала служба безпеки (SD). З кінця вересня державна адміністрація вже повністю належала німцям, а поза пресовим урядовим видавництвом («Zeitungsverlag Warschau-Krakau GmbH»), яке поширило свою діяльність і на Галичину, функціонування інших видавничих осередків не передбачалося.

Після 2 серпня ще фіксуються спроби ОУН друкувати свою продукцію без погодження з владою. Так, у друкарні на Пекарській, 18 було розміщено замовлення на виготовлення брошури «Правда про Україну». Однак керівник відділу пропаганди звернувся до ІНО з вимогою надати німецький переклад тексту, разом зобов'язавши друкарню перед поширенням примірників показувати у відділі пропаганди переклади [88, арк. 121]. Отже, зважившись розмістити своє замовлення без офіційних санкцій, оунівці не уникли офіційної реакції і стримувальних заходів з боку цензурних органів.

⁶⁶ У 1941 р. функції редактора польськомовного урядового щоденника виконував Ф. Руфенах, у 1941–42 рр. – фольксдойче А. Шедлін-Чарлінські [674].

Архівні джерела дозволяють відновити видавничі плани «Української книги» (Додаток Д), але щодо реального випуску можна ствердити лише факт появи в кінці липня без попередньої цензури літературного журналу «Розкуте слово». К. Паньківський теж ствердив, що спілка своїх задумів не здійснила, бо видавничі справи, друкарні, запаси паперу і поліграфічних матеріалів перейшли під контроль німців [547, с. 116].

Спілка українських образотворчих митців. Про спроби спілки в перші місяці німецької окупації випускати друковану продукцію свідчить повідомлення її секретаря Степана Луцика в еміграційних «Ілюстрованих вістях» [492]⁶⁷. Для допомоги талановитим кандидатам в її члени було засновано виробничий комбінат, що працював на основі скульптурної фабрики та чотирьох майстерень (портретної, декораційної, прапорової, графічної). Прапорова майстерня, яка відкрилася найшвидше, упродовж кількох тижнів виготовила тисячі національних прапорів для декорування міста. Натомість графічна – була завантажена найменше, оскільки видавнича база Львова тогочасній гострій пропагандистській потребі в друкованій продукції не відповідала. Портретна майстерня на замовлення ІНО виготовила для масового поширення портрети І. Мазепи, С. Петлюри, Є. Коновальця, плануючи ще плакати із зображенням Шевченка і Франка роботи М. Азовського та Б. Хмельницького – О. Куриласа (олія) [492, с. 10]. Цю продукцію продавали в канцелярії ІНО і спілчанській книгарні на пл. Марійській (Міцкевича), 9.

Співпрацю спілки й інституту було перервано 15 вересня 1941 р., внаслідок арешту гестапо директора ІНО М. Кравцева та найближчих його співробітників⁶⁸, а

⁶⁷ Член Спілки праці українських образотворчих митців: художники – В. Баляс; І. Іванець (голова), М. Осінчук, А. Манастирський, В. Ласовський, О. Курилас, Ю. Кульчицький, скульптори – С. Литвиненко, А. Павлось, а також східноукраїнські митці, що залишилися в місті після відступу радянських військ – М. Азовський, М. Дмитренко, М. Неділко.

⁶⁸ М. Кравцева заслано до краківської в'язниці Монтелюпіх (Montelupich, у роки Другої світової війни підпорядковувалася гестапо), згодом – до табору Аушвіц [246, с. 158, 174]. Цього ж дня гестапо заарештувало діяча ОУН, співробітника націоналістичних видань І. Габрусевича (помер у концентраційному таборі Саксенгаузен) і заступника голови Державного правління у Львові

водночас і зліквідовано осередок українського самоврядування у Львові, референтуру преси і пропаганди ОУН та покладено край видавничим заходам виробничого комбінату і спілки «Українська книга», що діяли за підтримки ІНО.

Видавничі ініціативи книготорговельних фірм. Однією з таких фірм була Українська книгарня на вул. Руській 18, яка видимої діяльності не розгорнула, але намагалася друкувати й поширювати аркушеві видання, що відображено в службовому листуванні з німецькими чинниками. У грудні 1941-го книгарня звернулася до відділу пропаганди за дозволом на виготовлення листівок з портретами трьох «відомих молодих українців, яких поляки повісили у 1932 році». Прізвищ у листі не зазначено – напевно, книгар не вважав за доцільне доводити їх, як і подробиці справи, до відома німецького цензора. Ішлося про бойовиків УВО й ОУН В. Біласа і Д. Данилишина, страчених 23 грудня 1932 р. за напад на пошту в Городку, а третім, вірогідно, був М. Жураківський, який того дня уник смерті і пізніше був помилуваний. Книгар хотів нагадати про подію, що свого часу викликала широкий протест української спільноти і щороку відзначалася масовими антипольськими демонстраціями. Панахиди й поминальні богослуження за Біласа і Данилишина відбувались і в часі німецької окупації в Соборі св. Юра. У відповідь на запит книгарні відділ пропаганди заборонив виробництво листівок, вилучивши вже виготовлену частину тиражу з друкарні на вул. Зеленій, 20 на тій підставі, що вони «лише роздмухують ненависть, яка й без того існує між українцями і поляками» і «спричинять початок нової акції ОУН проти поляків». До заборони долучився тогочасний шеф поліції безпеки (SiPo) і служби безпеки (SD) галицького дистрикту гауптштурмфюрер В. Шенк, який уважав поширення листівок незаконним ще й тому, що книгарня не отримала від промислово-торговельної

Л. Ребета, що як і М. Кравців був ув'язнений у Монтелюпіх і переведений до Аушвіца. Одночасно здійснено арешти і в інших українських товариствах («Січ», «Жіноча служба Україні»). Про переслідування діячів ОУН улітку – восени 1941 див. також [151, с. 442–443], [268, с. 100-109] та ін.

палати дозволу на діяльність⁶⁹, але зазначив, що спроби вилучити кліше, з якого були відбиті листівки, успіху не принесли [88, арк. 32, 33, 48].

Отже, як впливає з офіційного листування, листівки все-таки надрукували, хоч через підвищену увагу поліції відкрито не поширювали. Прикметним у цій справі є факт відсутності дозволу на діяльність книгарні, який засвідчує існування у Львові ще в грудні 1941 р. напівлегальних видавничих ініціатив. Зрозуміло, що заборонаю німці не так запобігали розпалюванню українсько-польського протистояння в місті, як намагалися втримати ситуацію під контролем та зашкодити розгортанню самочинного видавничого руху й розповсюдженню друкованої продукції, насправді витісняючи їх у підпілля. Надалі санкціоновані друки поширювало об'єднання «Книготорг»⁷⁰, а на продаж кожної назви належало брати дозвіл відділу пропаганди.

Газети констатували книжковий голод і наявність у книгарнях дечого «з цінних давніших видань. Але і це на вичерпанні» [564]. Нової літератури виходило обмаль, про що свідчать поодинокі газетні повідомлення про видавничі новинки. Певний асортимент міські книгарні змогли запропонувати населенню тільки в кінці листопада, і він майже повністю був результатом діяльності «Українського видавництва у Львові».

Другим грудневим проявом видавничої активності, який фіксують архівні документи, є діяльність підприємства під назвою «Паперовий базар». Восени ця

⁶⁹ Усі промислові підприємства і торговельні заклади повинні були перереєструватися в промислово-торговельній палаті (Industrie und Handelskammers für Distrikt Galizien), яка почала роботу 7 серпня 1941 р. 19 вересня штатдгауптман Куят вніс до цього порядку зміни: відповідно до розпорядження «Про ведення промислу», щоб відновити діяльність промислових, ремісничих, торговельних, транспортних та інших підприємств, належало через господарський відділ отримати також дозвіл міського старости; виняток зроблено для закладів, які відкрилися перед 22 червня 1941 р.

⁷⁰ Центральний осередок «Книготоргу» знаходився на вул. Дистрикту (колишня – Чарнецького, сучасна – Винниченка), 12 і провадив діяльність через книгарні на вул. Академічній (сучасна – Шевченка), 16, пл. Марійській (сучасна – Міцкевича), 6, пл. Марійській, 10, Академії наук на пл. Ринок, 10 і склад на вул. Чарнецького, 10.

фірма вміщувала рекламу своїх товарів у щоденній пресі, пропонуючи купувати плакати із зображенням українських святих. 13 грудня до відділу пропаганди дистрикту звернувся керівник «Паперового базару» Я. Пастушенко, співзасновник на той час уже не чинного кооперативу «Українська книга», із проханням дозволити випуск українського стінного календаря на 1942 рік. На календарі планувалося розмістити п'ять портретів: у центрі – Є. Коновальця, обабіч – Б. Хмельницького та І. Мазепи, зліва і справа від них – портрети Е. Удета і В. Мьольдерса, німецьких летунів, що загинули в листопаді 1941 р. Насправді їх смерть військовим подвигом не була. Генерал-оберст Ернст Удет, керівник відділу бойового постачання військово-повітряних сил (Luftwaffe), довгий час надуживав алкоголь і наркотики, врешті наклав на себе руки, а німецькому народові піднесли пропагандистську вигадку про його нібито героїчну загибель під час випробування нового літака. Генерал авіації В. Мьольдерс став жертвою нещасного випадку: повертаючись на своєму літаку з похорону Удета, під Бреслау зачепився за дрот і розбився⁷¹. Український книгар, пропонуючи вмістити портрети німецьких льотчиків, розраховував зіграти на пропагандистській кон'юнктурі, яка вперто підтримувала загиблих в образі героїв Райху, й отримати дозвіл на тиражування календаря із зображенням українських політичних діячів [67, арк. 4-4 зв.].

Восени 1941 р. налагодив власне приватне підприємство (вул. Легіонів 19) польський видавець М. Ковальський (першу згадку про нього вміщено в «Gazecie Lwowskiej» від 8 листопада 1941 р.). Фірма Ковальського спершу обмежилася продажем книжок, антикваріату й канцелярських товарів. В українськомовних газетах з'являлись оголошення про те, що в книгарні можна придбати нове видання «Види Львова» (мабуть, набір листівок), а також план Львова з новими назвами вулиць і поділом на ділянки. Тільки згодом, приблизно від серпня 1943-го книгарня М. Ковальського почала функціонувати як видавництво. Доробок її загалом

⁷¹ Мьольдерс був фігурантом багатьох плакатів, випущених з ініціативи ОКВ в липні 1941 р., зокрема й українською мовою, де в інформації під портретом повідомлялося, що він – найкращий у світі «ловецький літун» і збив 115 радянських літаків, а його ескадрилья – 500, утративши при цьому всього три [31, арк. 3].

невеликий – 24 найменування [673, с. 42], а це значно менше, ніж вийшло в головних містах Генеральної губернії, де працювали менш чи більш активно десятки польських легальних видавництв⁷². Підприємство Ковальського було єдиним санкціонованим осередком польського книговидавання у Львові і випускало літературно-художні твори для дітей і молоді, пасічнічі й кулінарні порадики, популярно-наукові видання з галузі техніки. Проте у другому півріччі 1941 р. польська книгарня ще як видавничий осередок не працювала.

Українські підприємства, що сполучали функції книгарні, складу паперу й дрібного видавництва (поєднання, загалом, характерне для книготорговельних закладів першої половини ХХ століття), судячи з поданого опису їхньої продукції, також могли працювати під егідою ОУН. Прикметно, що подання українських книгарів до відділу пропаганди на затвердження листівок і плакатів датуються груднем 1941 р. Мабуть раніше – влітку і восени – німці ці друки відстежували не так ретельно, і вони могли з'являтися напівлегально, без урядового на те дозволу.

Видавничі плани НТШ. Прийнявши на засіданні виділу (17 вересня 1941) ухвалу щодо продовження діяльності [74, арк. 1], вимушено припиненої в радянський час⁷³, НТШ запланувало випуск праць своїх членів, які виконували дослідження в радянських академічних інститутах. Зокрема, члени комісії національної економії, соціології і статистики на засіданні від 17 грудня 1941 р. [93, арк. 33-33 зв.] оприлюднили склад редакційної теки шостого тому праць комісії: В. Будзиновський: «Хліборобський страйк в Галичині 1902 р.» (виходила посмертно і потребувала редакції); В. Левинський «Франко – економіст»; І. Витанович «З історії української аграрно-політичної думки», Б. Галайчук «Volkerrechtlichstellung der Sovjet-Republiken», Є. Давидяк «Формальна оборона в карному праві». Дискутовано можливість друкувати після відповідної редакції працю І. Ольхового

⁷² За підрахунками К. Возняковського в Генеральній губернії функціонувало 84 видавничі фірми, що випускали польськомовні видання, більшість – у Варшаві і Кракові, поодинокі – у Львові, Кельце, Єнджеюві, Тинці, Кальварії Зебжидовській [673, с. 12].

⁷³ 14 січня 1940 р. на надзвичайних зборах було прийнято ухвалу про розпуск НТШ, а його підрозділи перетворено на філії науково-дослідних інститутів Академії наук УРСР.

«Підприємництво західних областей УРСР» та І. Грабаря «Зернові культури західних областей УРСР». Йшлося також про випуск рукописів, які надійдуть від авторів до кінця року.

Унаслідок тодішньої короткочасної активності товариства вдалося випустити студію А. П'ясецького «Про побудування і біологічний розвиток ряду типів українського лісу», щоправда, вже в об'єднаному видавництві, на початку 1942 р., як перший том серії «Праці з дослідного лісівництва» природознавчої секції товариства. Це була кандидатська дисертація про районування типів лісів у Західній Україні, яку автор, член ОУН і пластовий діяч, підготував, працюючи в 1940 р. на посаді доцента Львівського політехнічного інституту. За німецької окупації невдовзі після виходу книжки його заарештувало гестапо (25 листопада 1942) і розстріляли як заручника у відплатній акції [575, с. 17]. Про цей епізод і особу П'ясецького дав свідчення старшому слідчому прокуратури Львівської області Савенкові (24 вересня 1944) доцент Львівського політехнічного інституту інженер-лісівник Ю. Третяк⁷⁴: «При яких обставинах був вбитий доцент Львівського політехнічного інституту П'ясецький Андрій мені не відомо. Але від його дружини П'ясецької, ім'я її не знаю, вона мешкає у Львові, вул. Теотинська (правильно – Театинська, нині Максима Кривоноса. – *авт.*) № 33 або 36, яка мені казала приблизно при кінці серпня ц. р., що німці забрали її чоловіка П'ясецького Андрія в 1942 році під час хвороби, вдома заарештували і з півроку тримали у в'язниці, що знаходиться на вул. Лонського (правильно – Лонцького, нині Степана Бандери. – *авт.*) і як закладника вбили. П'ясецького Андрія я почав знати з 1940 року під час його роботи в інституті як научного робітника, який підготував до друку роботу кандидатську про районування типів лісів Західних областей УРСР. Ця тема була дана з Москви. По цьому питанню він їздив в Москву і Київ. Робота його була прийнята» [127, арк. 191-191 зв.] .

⁷⁴ Юрій Третяк, 1894–1960 – дендролог, природоохоронець. Перед війною – лісовпорядник у лісах графа Потоцького (с. Романів на Львівщині); у 1940 – викладач Львівського політехнічного інституту, у 1945 – перший декан новоствореного лісогосподарського факультету Львівського політехнічного інституту.

Дисертацію А. П'ясецького відзначав учений-лісівник, академік АН УРСР П. Погребняк, а незадовго до страти автора можливість підготовки книжки обговорювали в КНВ [37, арк. 184]. Однак В. Доманицький ставив під сумнів мотивації галичан в оцінках наукових рукописів і вважав за доцільне заощадити папір для книжок більш масового спрямування, вважаючи що праця занадто вузька й спеціальна, щоб друкувати її типографським способом: «Що у Львові вона вже була набрана, – це ще не є жадний доказ, – у Галичині дуже велику роль грає “фамілія” та подібні не національно-громадські міркування. Ви добре знаєте, як маюється перспектива з приділом паперу та з дозволами цензури на найближчий рік. І ті праці ширшого й більшого національно-громадського значення, які КНВ УНО передало вже на цензуру, або які має в своєму портфелі, напевно не дістануть приділу паперу й дозволу на друк. Чи ж можна ці мінімальні приділи паперу, що дістає КНВ УНО, витратити на так вузько-фахові праці, як праця інж. П'ясецького?! [...] Треба ставити рішучо питання про видавничі бюро КНВ УНО у Липську [Ляйпцігу], Берліні, Відні – може так одвоюємо більше паперу» [37, арк. 192].

Невдовзі стало зрозуміло, що відновлення діяльності НТШ⁷⁵ і його видавничі плани в умовах поширення на Львів цензурного права Генеральної губернії – фікція і що випуск наукових книжок буде зведено до мінімуму. І. Крип'якевич, працюючи у львівському відділі «Українського видавництва» на посаді редактора наукових видань, підготував до друку збірники Франка, археологічний, природознавчий, лікарський, деякі матеріали з економіки, але на друк жодного з них цензура дозволу не дала [418, с. 409].

4. 2. 3. «Українське видавництво у Львові»: персональний склад, правні й організаційні засади, хронологія діяльності

Формально видавництво підлягало місту і свою піврічну історію почало з постанови міської управи від 12 липня 1941 р., що підпорядковувала його

⁷⁵ У некрологічній нотатці, присвяченій М. Планку, І. Мірчук згадав серед іншого про меморіал до уряду Г. Франка на підтримку ідеї відновлення НТШ, який підписали німецькі вчені (в тому числі й видатний фізик) і який окупаційна адміністрація до уваги не взяла [526, с. 120].

книготорговельному об'єднанню з повною назвою «Правління торгівлі книжкою і культтоварами м. Львова», скорочено – «Книготорг», на чолі з Т. Баландюком, який перед війною працював заступником директора книгарні НТШ.

Опубліковані документи свідчать, що попри організаційну незалежність видавництва від ОУН(Б), управитель «Книготоргу» усе ж погоджувався видати замовлену провідом літературу, а деякі брошури – навіть безкоштовно. Провід закликав передрукувати актуальні матеріали з часописів націоналістичного напрямку – «Вістника» і «Заграви», застосовуючи два різні підходи – популярний і «більш обґрунтований». Планувалося також створити окрему видавничу структуру, зорієнтовану на східноукраїнського читача – т. зв. «східний відділ» [151, с. 331–332], і надати «Українському видавництву» потужності п'яти підконтрольних оунівцям міських друкарень, якими управляв Д. Гонга.

Існувала домовленість з Ю. Полянським, що міська управа не втручатиметься у видавничі справи, а перекладе відповідальність і нагляд за ними на управителя. Останній – Т. Баландюк – затвердив первинні статутні засади нового осередку: офіційну назву – «Українське видавництво у Львові» – належало зазначати на всіх виданнях; правління успадковувало майно радянських видавництв («Радянська школа», Укрнацменвидав, «Радянський письменник») і ставило завдання розбудувати діяльність видавництва на госпрозрахункових засадах, відкривши для нього власний банківський рахунок; керівництво, планування роботи, формування бюджету і штатів, добір кадрів покладено на трьох призначених правлінням осіб – завідувачів редакційної частини, виробничого і господарсько-адміністративного відділів. До компетенції Правління торгівлі книжкою і культтоварами належало загальне керівництво і контроль за діяльністю видавництва, затвердження бюджету, балансу, штатного розкладу, призначення співробітників і видавниче планування. Врегулювання з боку «Книготоргу» вимагали умови співпраці підприємства з іншими видавничими закладами, а також організація друку, переплетних робіт, редагування, книгопоширення [90, арк. 36, 37].

До тимчасового особового складу, затвердженого 15 липня 1941 р., увійшли 14 осіб разом з допоміжними працівниками – кур'єром, друкарками, завідувачем

групи постачання. Серед них: Ю. Стефаник (завідувач редакційного відділу), Д. Штикало (заступник), К. Гупало (редактор групи), Д. Ієвлев (редактор), І. Крип'якевич (науковий дорадник), М. Матчак (завідувач виробничого відділу), Ю. Танчаковський (завідувач господарсько-адміністративного відділу), І. Бедрило (завідувач видавничого відділу) [90, арк. 36]. Таким був перший склад редколегії. Документи, датовані 2 серпня [151, с. 331-332], крім цих членів, називають ще О. Гай-Головка (поет, родом з Поділля, залишився після відступу більшовиків у місті), а також трьох помічників Д. Штикала – поета і журналіста М. Дяченка (Марко Боєслав – раніше вчителював на Володавщині, загинув у лавах УПА), Дужого (йдеться або про колишнього секретаря управи товариства «Просвіта» у Львові, з 1941 р. члена ОУН М. Дужого або про його рідного брата Петра – письменника і члена ОУН), а також Сироїда (особу не встановлено).

Члени редколегії, зазначені на виданнях «Українського видавництва у Львові», були близькими до ОУН(Б). Через них провід планував впливати на видавничу політику [151, с. 332]. Деякі пізніше фігурували як редактори чи дописувачі об'єднаної краківсько-львівської спілки. Костянтина Гупала, яскраво заявленого у львівському культурному житті п'єсою «Тріумф прокурора Дальського», німці розстріляли в Києві майже одночасно з прем'єрою⁷⁶, після чого виставу було знято з репертуару і повернуто на сцену лише в часі поразки під Сталінградом, коли виникла потреба посилити антибільшовицьку агітацію.

Заснування «Українського видавництва у Львові» датується 12 липня. Відповідно до хронології анонсів у пресі першим його виданням можна вважати «Малу історію України» І. Крип'якевича, повідомлення про випуск якої вмістили в серпні «Українські щоденні вісті». Основна частина книжок вийшла друком у серпні-жовтні. Окремі доповнення до списків «Книготоргу» й анонси про новинки ще з'являлися в листопаді. Восени в книгарнях, окрім аркушевих видань, можна було купити твори І. Крип'якевича, В. Будзиновського, Д. Донцова, С. Корбути

⁷⁶ Прем'єра п'єси відбулася 4 лютого 1942 р. 9 лютого автора заарештувало гестапо в приміщенні київської Спілки українських письменників, і через кілька днів він був розстріляний у Бабиному Ярі [187, с. 3-12], [334, с. 121-122].

(В. Ривака), Є. Храпливого, В. Сімовича, релігійні оповідання серії «Нове життя», драму М. Куліша «Мина Мазайло» тощо. Однією з останніх книжок «Українського видавництва у Львові» був німецько-український словник Я. Яреми (див. анонси у «Львівських вістях» у кінці листопада).

З вересня через переслідування гестапо видавництво втратило організаційну й матеріальну підтримку ОУН, але з другої половини місяця узаконення його діяльності почали домагатися новоутворений УКК і Українська національна рада⁷⁷. Врегулювати це питання на місцевому (дистриктовому⁷⁸) рівні не вдавалося, оскільки відповідальні за друковану продукцію керівник відділу пропаганди Райш і уповноважений шефа преси Леман вважали організацію видавничих справ прерогативою губерніального уряду [547, с. 25].

У жовтні-листопаді в пресі було озвучено серйозні видавничі плани. Щоденник «Львівські вісті» повідомляв, що «Українське видавництво» разом з істориками літератури створить серію «виконаних у мистецькій постаті народних видань, якою обхопить усе українське гарне письменство», допомагатиме українському мистецтву й науці і випустить твори у співпраці зі східноєвропейськими інститутами і закордонними університетами, українськими фахівцями, беручи до уваги не прибуток, а тільки наукову й культурну цінність. «Львівські вісті» вмістили програмну публікацію, в якій обґрунтовано доцільність поділу «Українського видавництва» на окремі спеціалізовані фірми («Видавництво шкільних книжок», «Українське наукове видавництво», «Українське видавництво

⁷⁷ УКК існував до 1 березня 1942 р., відтоді замість нього постав львівський відділ УЦК (Überleitungsstelle des Ukrainischen Hauptausschusses in Lemberg). Українська національна рада створювалася як політична, а не лише допомогова організація, а її президент К. Левицький планував розбудувати низові клітини по всій Галичині. Фактичну діяльність рада припинила після смерті Левицького в листопаді 1941 р., формально перестала існувати в лютому 1942-го. 5 жовтня 1941 р. аналогічну структуру засновано в Києві (голова М. Величківський), яку теж заборонили в 1942-му.

⁷⁸ Перший губернатор дистрикту К. Лаш пробув на посаді з серпня 1941 до 24 січня 1942 р., після чого його змінив губернатор краківського дистрикту О. Г. Вехтер.

белетристичної літератури», «Українське музичне видавництво», «Українське центральне книжне видавництво») [385, с. 4].

Однак ці оголошення свідчили лише про наміри поставити видавничу справу в далеко ширшому обсязі, ніж на те дозволяли обставини, або як відчайдушну спробу виявити межі дозволеного в новій окупаційній дійсності. Можливо також, що УКК і Українська національна рада реагували своїми ініціативами на появу в другій половині вересня урядового оголошення про заснування «Українського видавництва часописів і журналів для дистрикту Галичина». Адже закладення у Львові урядового підрозділу через спілку «*Zeitungsverlag Krakau-Warschau*» вело до прямого підпорядкування регіональної преси пропагандистській вертикалі Райху. Українські структури в цих обставинах виявили прозорливість і наполегливість, і президент Української національної ради К. Левицький вніс до відділу пропаганди пропозицію віддати «Українське видавництво у Львові» під адміністративну опіку крайового комітету. Та коли надійшов час розв'язання справи, К. Левицький смертельно захворів, тому замість нього до Кракова на переговори з губерніяльною владою відбули К. Паньківський і керівник львівського осередку М. Матчак. У головному відділі пропаганди делегацію повідомили про рішення поширити на терени галицького дистрикту діяльність краківської видавничої спілки [547, с. 117]. Це був не найгірший вихід у тій ситуації: «Українське видавництво» відтепер отримало змогу працювати в складі двох відділень – краківського і львівського.

4. 2. 4. Репертуар «Українського видавництва у Львові»: бібліографічна реконструкція, тенденції формування, тематико-типологічні особливості

Як видно, від середини 1941 р., з початком радянсько-німецької війни і німецької окупації міста, використовуючи хисткі можливості відновлення культурної праці, українські громадсько-політичні і культурно-мистецькі сили намагалися легалізувати книговидання, підпорядковане державотворчим завданням. Оскільки в липні німецьке військове правління пропагандистську діяльність ще повною мірою не контролювало, вдалося зареєструвати кілька видавничих фірм у міській управі на чолі з Ю. Полянським. На короткий час виникли умови для

розгортання видавничої активності на основі кооперативу «Українська книга», виробничого комбінату Спілки українських образотворчих митців, двох українських книгарень та зліквідованого в радянський період НТШ.

З формуванням цивільної адміністрації і приєднанням Галичини до Генеральної губернії запроваджено попередню цензуру, введено обмеження в постачанні паперу, а за видавничими фірмами встановлено пильний нагляд з боку окупаційних чинників. До кінця 1941 р. видавничий рух підпорядкувався єдиному механізму випуску та розповсюдження друкованої продукції, а контроль за ним влада поклала на відділи пропаганди (у Львові – на відділ пропаганди дистрикту Галичина), остаточно закріпивши за ними право цензури культурного, в т. ч. видавничого життя.

З усіх згаданих фірм «Українське видавництво у Львові» було єдиною ініціативою, яку вдалося розвинути попри наростаючу протидію окупаційної влади. Відтак протягом другого півріччя 1941 р. у двох центрах Генеральної губернії – Кракові і Львові – під однаковими назвами діяли організаційно незалежні один від одного видавничі осередки. Їхня продукція відрізняється вихідними даними (місце виходу, місце друку) та наявністю на краківських виданнях емблеми «УВ», яку львівські видавці використовували лише згодом. А проте зв'язок між цими інституціями виявився і в схожості засад видавничої політики, і в наявності спільної автури та редакторських кадрів. Окрім того, деякі проекти львівського осередку після його ліквідації завершило об'єднане видавництво, для якого перший створив відповідну виробничу базу.

Одним із джерел бібліографічної реконструкції репертуару «Українського видавництва у Львові» і водночас свідченням приблизного часу появи на ринку його видань є поточні книготорговельні анонси в газеті «Українські щоденні вісті», а після її закриття – в україномовному урядовому щоденнику «Львівські вісті». Але найповніше вони занотовані в рекомендаційному списку під назвою «Що читати?» [661]. Цей єдиний відомий реєстр видань «Українського видавництва у Львові» включає позиції, що вийшли друком до жовтня 1941 р. (правдоподібно, десь у той час календар передали до друкарні), однак його повнота й достовірність викликає

застереження. По-перше, в списку зазначено найменування, появу яких не підтверджено – наприклад, не знайдено доказів поновлення монографії Р. Єндика «Антропологічні прикмети українського народу» (1-е вид. – Львів: «Просвіта», 1934) – ані примірника, ані опосередкованих свідчень про її випуск (рецензій чи повідомлень у пресі, згадок в архівній документації і т. п.). Найвірогідніше, видавці лише оголосили про намір її перевидати. По-друге, деякі позиції в реєстрі побачили світ аж наступного року під маркою об'єднаного краківсько-львівського видавництва, коли самостійного львівського осередку вже не існувало. Тому, хоч вони готувалися до друку восени 1941 р., все ж формально до репертуару «Українського видавництва у Львові» не належать. Це стосується, наприклад, «Творів» В. Стефаника, які впорядкував Ю. Стефаник (Гаморак)⁷⁹. По-третє, згаданий список не можна вважати вичерпним. За даними «Енциклопедії українознавства» львівський осередок надрукував 37 книжок і брошур загальним тиражем 857 190 примірників [464]; нині їх виявлено 29 (Додаток Е), тоді як список «Що читати?» подає лише 24 назви. Тут не занотовано деяких перевидань довоєнних текстів, наприклад, популярних нарисів «Як Москва нищила Україну» В. Будзиновського та «Короткої історії Галичини» Б. Барвінського, наукової розвідки І. Крип'якевича «Гетьман Іван Виговський.1657–1659», а також кількох мовознавчих праць, про які йдеться нижче.

У другому півріччі 1941 р. на львівському книжковому ринку під маркою «Українського видавництва» побутували видання, які, попри те, що були надруковані на львівській поліграфічній базі, можна вважати продовженням краківських видавничих проєктів. До них, зокрема, належать випуски серії релігійного осередку «Нове життя», що вийшли в митрополичій друкарні «Студіон». На виданнях відсутні відомості про тиражі, формати паперу, номери замовлень, що завжди вказувалися на продукції «Українського видавництва у Львові».

⁷⁹ Ю. Стефаник працював з текстами батька від 1940 р. у Львівському філіалі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, згодом – передав рукопис до «Українського видавництва у Львові», але через закриття останнього зібрання творів вийшло лише в об'єднаній краківсько-львівській спілці на початку 1942 р.

Друга група видань, виготовлених у Львові з краківських матриць, – це читанки для початкової освіти. З початком навчального року (1 жовтня) збільшилася потреба в підручниках. Українські сили через газету «Львівські вісті» агітували населення масово записуватися до народних шкіл: «Бо від того, скільки дітей впишеться, буде залежати і число наших шкіл. І тому не сміє бути ні одного батька, ні одної матери чи опікуна, що злегковажили б собі цю справу. Не сміє бути ні одної української дитини, яка остала б поза мурами шкіл» [471].

Німці заборонили вживати підручники, що були в обігу за Другої Речі Посполитої і радянської влади, натомість дозволили використовувати краківські видання 1940–1941 рр. Щоб усунути дефіцит навчальних книжок для 1–7 класів народних шкіл, «Українське видавництво» виготовило додаткові тиражі «читанок» та «рахунків» (підручників з арифметики) у львівських поліграфічних закладах, але з повним відтворенням краківського видавничого оригіналу. Їх можна відрізнити за вказівкою на львівську друкарню або за написом на обкладинці «Наклад для дистрикту Галичина». Як і випуски серії «Нове життя», вони до репертуару «Українського видавництва у Львові» не належать.

Отже, з одного боку, в згаданих списках дані про репертуар неповні, з іншого – до нього помилково можна зарахувати краківські видавничі проекти, втілені для потреб Галичини на львівській поліграфічній базі. Не слід випускати з уваги й ті книжки, що пройшли додрукарську підготовку в «Українському видавництві у Львові», але випущені вже після його закриття, на поліграфічній базі об'єднаної спілки в 1942 р. Всі ці моменти підважують достовірність і вичерпність відомих сьогодні джерел до вивчення діяльності «Українського видавництва у Львові» і спонукають окремо розглянути його репертуар.

Для своєї продукції «Українське видавництво у Львові» не передбачило поділу на серії (як це, наприклад, зробив від самого початку краківський осередок). Але серед його понад 30-ти найменувань виразно виділяються дві тематичні лінії – історична й мовознавча, що найбільш точно відповідали суспільно-культурним орієнтирам української частини населення Львова й Галичини та тогочасному книжковому попиту. Формуючи історичну частину репертуару, видавництво

вдалося до передруку добре знаних творів В. Будзиновського, І. Крип'якевича, О. Терлецького, а мовознавчу – до текстів винятково східноукраїнських авторів: О. Курило, О. Ізюмова, П. Житецького, М. Грунського, П. Ковальова, О. Синявського, С. Смерчинського.

Серед книжок історичної тематики, що становлять близько третини всіх назв, переважали популярні нариси, перевидання міжвоєнних галицьких видавництв – «Дешевої книжки», донцовського «Вістника», товариства «Просвіта», кооперативу вояків УГА й УСС «Червона калина». Працівники «Українського видавництва у Львові», члени й симпатки ОУН(Б) Д. Штикало, Д. Кислиця (Ієвлєв), К. Гупало, добирали тексти, придатні для забезпечення нагальних пропагандистських потреб націоналістів насамперед на сході України. У мемуарній літературі, однак, можна знайти свідчення про те, що доправлені похідними групами львівські видання тамтешні споживачі, навіть котрі належали до національно зрілих прошарків населення, сприймали критично. Освічені, з достатньо широкою ерудицією в питаннях історії і культури, до спримітивізованої пропаганди вони поставилися як до «більшовизму навиворіт». Саме так літературознавець Г. Костюк висловився про брошуру Д. Донцова «Де шукати наших історичних традицій» (передрук з квартальника «Вістник»). Прочитавши текст за рекомендацією оунівського функціонера, він побачив у ньому зумисне спотворення образу української політичної думки й культури ХІХ ст.: «[...] автор гнівним тоном викидає з історії, з наших традицій весь великий ХІХ вік, як вік “демо-лібералізму”, “поступу”, “соціалізму”, “інтернаціоналізму” та інших, як він вважає злякисних ідей» [255, т. 2, с. 73].

Для пропаганди поза межами Галичини «Українське видавництво у Львові» випускало історичну літературу великими накладками – 10–20 тис. примірників. Попри відсутність формальних ознак серії (назви, порядкового числа, програми, даних про обсяг і принципи добору текстів), вони все ж оформлені однотипно (кишеньковий формат, м'яка обкладинка). Частину їх становили передруки, тексти інших видавці актуалізували, дописавши слова антибільшовицького чи пронимецького спрямування.

Підходи до формування репертуару львівське видавництво почасти запозичило від краківського. Видавці обох осередків добирали або твори культурно-просвітницького характеру, що популяризували знання з історії України, або політико-публіцистичного, що апелювали до епізодів національного гноблення і традиції визвольної боротьби. Тексти краківських видань поширювали факти про дискримінаційну політику Польщі – переслідування православної церкви і знищення церков на Холмщині й Підляшші, долю українців та національних пам'яток Лемківщини і Посяння, а також ідею відродження українських етнічних земель у Генеральній губернії. Натомість львівський видавничий осередок друкував тексти, позначені антимосковськими й антибільшовицькими акцентами.

Про появу брошури І. Крип'якевича «Мала історія України» 3 серпня поінформувала газета «Українські щоденні вісті». Перевидання, імовірно, стало першою позицією видавництва, продавалося в усіх міських кіосках і коштувало 50 копійок, тобто було доступним⁸⁰. Текст двадцятих років доповнено реченням про те, що тюрма народів – СРСР – падає під натиском національно-визвольних сил і могутніми ударами німецької зброї. Подібні дописки внесено до «Історії України» Крип'якевича, що у двох варіантах вийшла в 1941 р. у Львові і Кракові. Тексти краківського і львівського видань неідентичні і відрізняються, крім усього іншого, своїми публіцистичними вкрапленнями: у краківському – антипольськими, у львівському – антирадянськими. Ці розбіжності свідчать на користь припущення, що приписки належали не авторові, а видавцям, зазвичай особливо чутливим до ринкової чи ідеологічної кон'юнктури. Для порівняння наведемо фрагменти:

⁸⁰ Передвоєнні видання «Малої історії України» (1921 і 1924), використовували в галицьких початкових школах як підручну літературу. Третє видання випущено в кінці липня 1941-го, четверте – підготував релігійний осередок «Нове життя» в кінці 1941-го або на початку 1942 р. За німецької окупації вчений опрацьовував також «ширшу історію України»: «для широких кол інтелігенції, в якій бажаю зайнятися головними проблемами нашого минулого. Нові часи вимагають переоцінки різних давніх поглядів або нового їх освітлення...» [139, с. 175]. Книжку випустило НТШ в 1949 р. під псевдонімом Іван Холмський.

– у *львівському виданні*: «Коли в 1939 р. у боротьбі з Німеччиною впала Польща, західно-українські землі дісталися під владу московських більшовиків (СРСР). Всюди занепало українське національне життя, – кожна держава на свій лад намагалася знищити український народ. І аж 1941 рік приніс Україні світанок нового життя. Большевицька тюрма народів, надточена революційною пропагандою та боротьбою поневолених націй, в першу чергу української нації, валиться під ударами німецької зброї. У східній Європі твориться новий світ. У кривавих змаганнях і Україна добуде собі волю і самостійність» [199, с. 35].

– у *краківському виданні*: «Восени 1939 р. Німеччина розгромила Польщу за 18 днів. Польща перестала існувати. Деякі частини західно-українських земель – Галичина, Волинь і Полісся відійшли до Советського Союзу, а деякі, як Холмщина, Посяння, Лемківщина й Підляшшя ввійшли в склад Генеральної Губернії, створеної з польських етнографічних земель під зарядом Німеччини. Щолиш тепер прийшла для українців під німцями вільніша година» [200, с. 163].

Оцих відверто кон'юнктурних висловлювань, які могли належати редакторам, історик зрікався перед радянською владою в серпні 1944 р., пояснюючи, що «в обидвох виданнях видавці додали самочинно наприкінці уступи, з яких змістом автор не погоджується; у дальших передруках, без відома автора, додано ще нові додатки» [418, с. 399].

Пронімецькі пасажі вміщено і в «Короткій історії Галичини продовж тисячліття 907–1941 р.» Б. Барвінського, а саме в розділах «Галичина після об'єднання з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. 1939–1941» та «Давня князівська Галичина вільна: (Визволення) Львова 30 червня. Проклямація про створення області п. н. Галичина 1 серпня 1941 р.». Йдеться про історичне значення проголошення Галичини окремим дистриктом: «[...] 1-го серпня генерал-губернатор д-р Франк прибув у Львів та проголосив від імени Фірера, що зайняті області із Львовом, Перемишлем, Станиславовом, Тернополем, Коломиєю і т. д. творять як Губернаторство область (дистрикт) п. н. Галичина, на чолі якої стоїть губернатор. Область Галичина стає частиною Генерал-Губернаторства, яке створено після розвалу Польщі й лишається під охороною Велико-

німеччини. На мурах міста Львова в німецькій і українській мовах проклямація до населення Галичини, в якій подано до відома населення рішення Фірера, проголошене 1-го серпня усно генерал-губернатором. В цей спосіб старій князівській Галичині повернено її давнє історичне ім'я» [163, с. 31].

За цей текст у 1947 р. органи МДБ висунули авторові звинувачення, що він «извратил действительную историю Украины, показал себя активным приверженцем фашизма, ярим врагом советской власти», «выдает себя как ярый враг Советского Союза» [473, № 290]. Секретну довідку датовано 23 липня, а 28 листопада 1947 р. Б. Барвінського звільнили з останнього місця праці – Львівської філії Бібліотеки АН УРСР [100, арк. 82]. Водночас цікавим є факт, зафіксований у протоколі допиту М. Матчака від 22 травня 1948 р., де колишній директор львівського відділу «Українського видавництва» свідчив, що німці заборонили пускати видання Барвінського в продаж, бо вважали, що автор не схвалює приєднання Галичини до Генеральної губернії [92].

Видавництво підготувало ще кілька історико-популярних нарисів – «Визвольна боротьба українського народу» О. Терлецького (огляд подій 1917–1920 років), «Як Москва нищила Україну» Вячеслава Будзиновського (1-е вид. – Відень, 1917), яку згодом у просвітній роботі використовувала Військова управа дивізії «Галичина» (про що свідчить печатка Військової управи на єдиному зафіксованому примірникові з фондів Бібліотеки Ягеллонського університету). За донцовським «Вісником» накладом 25 000 примірників передрукували спогади Юрія Горліс-Горського «Ave Dictator». Текст про злочини сталінізму автор написав у 1931 р. в херсонській психіатричній лікарні, куди потрапив із в'язниці, симулюючи з метою втечі божевілля. В листі до редакції «Краківських вістей» від 27 жовтня 1941 р. з Берліна, де перебував на момент опублікування книжки, він запротестував проти передруку спогадів без погодження: «Дякую ред. п. Гупало за добру редакцію і оформлення – та одночасно доводжу до відома п. п. видавців, що я нікого не уповноважнював: 1) перевидавати, 2) називати третє видання другим, 3) законспірувати автора за ініціали (Ю. Г. Г. – *авт.*). Відповідний закон забороняє за життя автора розпоряджатися без його відома його працями. Цей закон (і звичай)

обов'язує, мабуть і українців. Тому прошу всіх видавців та аматорів сценічних перерібок із чужих книжок – не турбуватися перевиданнями і перерібками моїх праць» [486]. Видно, запам'ятавши цей інцидент, «Українське видавництво» у подальші роки з автором не співпрацювало, а, може, перебравшись на схід, він і сам не робив ніяких спроб відновити контакти.

Тоді ж вийшло кілька біографій політичних діячів: «Симон Петлюра» В. Ривака; «Богдан Хмельницький: Історія його воєн і політики» М. Андрусяка – обидві передруковані з передвоєнних (1936) випусків «Дешевої книжки». Ще одна – «Гетьман Іван Виговський» І. Крип'якевича, на відміну від двох попередніх є науковою розвідкою і на сьогодні – повним унікатом. Єдиний примірник, що нагадує оправлені гранки і не має вигляду закінченого поліграфічного продукту, знайдено у відділі рідкісної книги ЛННБУ імені В. Стефаника. Про появу цієї праці відсутні згадки в тогочасній пресі, тому можна припустити, що до етапу її масового розповсюдження не дійшло через реорганізаційні чи цензурні причини.

Менші видавничі фірми з-під знаку ОУН, обходячи цензурні перепони, що з кожним місяцем окупації ставали дедалі жорсткішими, також намагалися пригадати громадянству національних політичних діячів (Б. Хмельницького, І. Мазепу, С. Петлюру, Є. Коновальця, В. Біласа і Д. Данилишина), випускаючи з їхнім зображенням листівки, плакати, настінні календарі.

Крім нарисів з історії України та політичних біографій, перевидано, щоправда, анонімно, статтю С. Шрамченка «Український воєнний флот. 1917–1918». У рекомендаційному списку «Що читати?» [661, с. 211] цю позицію описано під криптонімом *С. Ш.*, а в анотації до опису наголошено, що автор – український моряк, знавець історії українського флоту. Святослав Шрамченко, член Українського воєнно-морського революційного штабу Балтійського флоту, був очевидцем і учасником відродження національного флоту у 1917–1918 рр., під час Другої світової війни працював на посаді голови УДК в Холмі. Його досвід організації військово-морських сил видавався актуальним у світлі сподівань частини громадянства на розгортання державницької роботи в Україні.

Сьогодні немає бази для повного опанування цього репертуару з автопсії. Одні видання зберігаються в головних польських та українських бібліотечних книгозбірнях в кількох примірниках, тому надто рідкісними їх вважати не можна, інші – зафіксовано в єдиному примірнику, а деяких поки що не виявлено. Особливо раритетними є окремі мовознавчі позиції, появу яких можна підтвердити лише за архівними документами.

У відомих нині матеріалах про «Українське видавництво у Львові» відсутні прямі вказівки на осіб, які формували лінію випуску книжок мовознавчої тематики. Але з великою вірогідністю можна ствердити, що це був В. Сімович – мовознавець, філолог, у минулому член УНДО, у 1939–1941 рр. – професор української мови і декан філологічного факультету Львівського університету, з другої половини 1941 р. – постійний редактор львівського відділу «Українського видавництва». Він, зокрема, виступив як автор передмов до «Правописного словника» О. Ізюмова (1-е вид. – 1931, перевидано у Львові за редакцією О. Панейка) та «Норм української літературної мови» О. Синявського. Праці Синявського, автора шкільних підручників, дослідника мови українських письменників, члена Харківської правописної комісії (1927), набули популярності в радянській Україні, а його підручники розходилися багатотисячними тиражами. Львівське видання «Норм...», у твердій оправі, стандартного формату (в аналогічному строгому оформленні виходили тоді й інші навчальні посібники, наприклад, нарис історії української літератури В. Радзиковича), було передруком харківського 1931 р., в основу якого ліг досвід підготування українського академічного правопису (1929), і яке автор присвятив українським учителям, вважаючи школу тим місцем, де в усіх народів формується літературна мова і де сходиться «мовна природа і мовна культура» [221, с. 3]. Видавництво, з огляду на заборону німців використовувати в шкільній освіті передвоєнні польські і видані в 1939–1941 рр. радянські підручники, адресувало «Норми» передусім українським школам, однак розраховувало також, що видання вплине і на загальну мовну культуру галичан. Тому в передмові В. Сімович потрактував його читацьке призначення широко: «Книжка пригожа не тільки для вчителя, не тільки для людей практики: редактора,

письменника, коректора, урядовця і т. д., але й для науковця, і взагалі для всякого, кому дорога культура рідного слова, хто цікавиться розвитком української мови і повного розвитку її собі бажає».

Мовознавчі видання виходили з граматичними додатками, зразками відмінювання, словниками рідковживаних слів, хрестоматійними добірками пам'яток мовознавства, вступними статтями. Про їх тираж відомостей не знайдено, він зазначений лише на кишеньковому (8000 слів, 50 000 примірників) «Німецько-українському підручному словнику» літературознавця, етнопсихолога Я. Яреми, що викладав німецьку мову на медичних фахових курсах і, можливо, його словник згодом надався в навчання тогочасним львівським студентам. Тираж посібників з української мови напевно був нижчий, але попит на них – величезний. Вони швидко розходилися, збирали схвальні відгуки в пресі, їх важко було дістати в часі появи, а їхні примірники в сучасних книгозбірнях – рідкість. Свідченням дефіцитності і водночас доказом виходу «Нарисів з української синтакси» С. Смеречинського, служать листи з Праги мовознавця й етнографа, тоді доцента Карлового університету й УВУ, І. Панькевича до М. Возняка, де він просив неодмінно розшукати для нього це видання: «Шукаю за такими книжками: Нариси з української синтакси Смеречинського та історія форм української мови Грунського-Ковальова. Чи можна дістати у Вас?» [102, арк. 24]. Із листування видно, що академік Возняк прохання не виконав, бо через півтора року Панькевич нагадував йому про книжку повторно: «Прошу Вас допомогти мені винайти Смеречинського «Нариси із української синтакси» і визичити хоч на місяць, бо викладаю українську синтаксу, а без цієї книжки якось ніяково» [103, арк. 27]. Крім наведених уривків із листів І. Панькевича, згадку про перевидання праці О. Смеречинського можна знайти у статті Ю. Шевельова «Три профілі» [655].

Так само не виявлено досі примірників «Вступу до слов'янського мовознавства» М. Грунського, викладача слов'янознавства в Харкові, Одесі, Дерпті, з 1915 р. – в Києві, що спеціалізувався зі староболгарської мови, досліджував Київські глаголичні листки, історію українського правопису, синтаксис. Проте існують підтвердження виходу книжки. У статті до ювілею науковця (70-річчя від

дня народження й 45-річчя наукової праці) йдеться про «дуже гарний, один з найкращих відомих підручників староболгарської мови для вищих шкіл, що теж появився у Львові накладом і заходами Українського Видавництва 1941, т. з. “Вступ до слов’янського мовознавства”» [662]. Станиславівський парох о. Ізидор Луба згадував про це видання в листах до Р. Луканя (січень – березень 1943): «1941 р. мала вийти у Львові праця акад. М. Грунського “Вступ до слов’янської філології” [...] Роздобудьте її, будь ласка, і вишліть». Із листування випливає, що Роман Лукань книжку вислав, і за це о. Луба обіцяв написати на неї «поважну» рецензію [76, арк. 14, 16, 17, 22]. Опосередкованим доказом виходу праці Грунського може слугувати її завуальована негативна оцінка в одній зі статей Ю. Шевельова: «[...] дуже докладний і високонауковий “Нарис граматики староболгарської (староцерковнослов’янської) мови” Сімовича лишився невидрукований (літографічне видання 1926 року), тоді як видавалися 1941 року антинаукові писання на цю ж тему іншого вченого [...]» [652, с. 24].

Книжки літературознавчої тематики – популярні біографічні нариси «Іван Франко, його життя і діяльність», «Тарас Шевченко» В. Сімовича чи «Маркіян Шашкевич» М. Возняка (малоформатні, однотипно оформлені, з найпростішими тлумаченнями), навчальний посібник для гімназій «Нарис історії української літератури» В. Радзикевича – як і книжки історичного змісту, були доповненими перевиданнями галицьких текстів з передвоєнного часу, осучаснені дописками про зміни, що відбулися в Галичині з приходом німецької армії. Особливо екзальтовані висловлювання долучено до передвоєнного тексту Радзикевича: «завдяки тріумфам німецької збройної сили на широких просторах українських земель гасне криваве світло північної зірки»; «у хвилях Дніпра грають блиски золото-блакитних прапорів»; «в розвитку української літератури розпочинається нова доба з чудовими перспективами у мрійну золото-синю далечінь...» і т. п. [218, с. 218].

Нарис про Шевченка В. Сімович доповнив свіжими деталями про маніпулювання іменем і творчістю поета в радянський період: «замовчували про українських приятелів Шевченка, підносячи та вихвалюючи прихильних йому росіян. Коли ж згадували про українських приятелів поета (Куліш), то без лайки не

обходилося» [223, с. 74]. Утім, не завжди оцінки радянського періоду в Галичині були категорично кон'юнктурними. В біографічному нарисі «Іван Франко», наголосивши на викривленому трактуванні образу письменника радянською критикою, ігноруванні його національного обличчя, В. Сімович поруч перелічив заходи, спрямовані на увічнення постаті письменника – присвоєння його імені львівському університету, підготовку академічного багатотомника до 85-річчя з дня народження, плани опублікувати твори мовами народів СРСР, організацію щорічного Франкового свята в університеті та влаштування Львівським відділенням Академії наук книжкових виставок, відкриття музею в будинку письменника, перейменування вулиці польського добродійника В. Понінського на вулицю І. Франка [222, с. 94-95].

Раритетами треба вважати і примірники літературно-художніх видань «Українського видавництва у Львові». Програмна п'єса репресованого театру «Березіль» – «Мина Мазайло» М. Куліша – стала першим твором східноукраїнського автора, що вийшов у Галичині після відступу радянських військ (серпень 1941, наклад 5000 примірників) [201]. Зважаючи на антирусифікаторський дух п'єси, видавнича ідея нібито виглядала вдалою. Тим більше, що роль Мيني в театрі Л. Курбаса зіграв Й. Гірняк, що за німецької окупації став одним з найпопулярніших акторів львівської української сцени. Проте редактор К. Гупало передбачив, що налаштований на безкомпромісне викриття злочинів більшовизму галицький читач не прийме без застережень червоних акцентів п'єси. Через те й удався в передмові до роз'яснень, мовляв, твір має національний зміст і тим відрізняється від п'єс Корнійчука чи Первомайського. Самих коментарів було недосить, і видавці наважилися на глибше адаптування, внівши до тексту зміни. Відомо, що за опір українізації автор покарав Мину звільненням з посади. Але Кулішева розв'язка виглядала надуманою, невірогідною, бо, як пояснив у передмові редактор, подібних «пострадавших» службовців на другий день приймали на роботу в іншій установі (с. 7). Тому до тексту дядька Тараса додали репліку, яка не повинна була залишати ілюзій щодо ефективності таких покарань у радянській Україні: «Не журись! з “Донвугілля звільнили” – в “Югосталь”

прийнуть». Все ж, і ці косметичні маніпуляції не забезпечили п'єсі позитивного резонансу. Рецензент «Волині», наприклад, назвав її агітацією за комунізм, попри хитрощі редакції, яка своїми дописками розраховувала хоч трохи це враження послабити: «Книжка все ж безумовно лишається шкідливою...» [424].

Примірник ще одного літературно-художнього видання, збірки оповідань Петра Гордієнка «Ми з Чорнорудки», виявлено лише у фондах ЛННБУ імені В. Стефаніка, до того ж він не є готовим поліграфічним продуктом, а видавничим макетом – з обкладинкою, на якій залишено порожнє місце для ілюстрації, і текстом у вигляді гранок з коректорськими виправленнями. Текст датовано 10 вересня 1941 р.: випуск видання, можливо, планувався на жовтень–листопад, але цьому перешкодили заходи влади проти ОУН і несанкціонованого видавничого руху. Про автора не знайдено жодних даних (можливо, Петро Гордієнко – це псевдонім), але зміст не позбавлених літературного хисту оповідань (про репресії, голод, родинні стосунки в східноукраїнському селі) вказує, що він походив з радянської України і в літературі не був абсолютним початківцем.

«Видавничий посібник для автора, редактора і коректора» не має аналогів не лише в репертуарі «Українського видавництва у Львові», але й серед масиву галицьких видань загалом. У ньому сформульовано вимоги до рукописів, викладено основи коректури, видавничої калькуляції, подано зразки шрифтів, паперу тощо, а також словничок найбільш уживаних друкарських термінів. Словом, у посібнику, що міг бути підготованим ще в радянський час для унормування книговидавничої практики в місті, міститься корисна інформація для головних учасників видавничого процесу.

4. 2. 5. Святослав Гординський – центральна постать львівського видавничого процесу

У першій і найповнішій (понад 700 позицій) бібліографічній персоналії С. Гординського [595] представлено всі основні грані його творчості, літературу про нього, але період Другої світової війни – лише двома десятками записів. При цьому не розпізнано публікацій, які літератор підписував численними

криптонімами, а також імовірно через недоступність джерел, в окремому розділі «Книги в художньому оформленні С. Гординського» не відображено жодної графічної роботи воєнної доби чи репродукцій творів у тогочасній періодиці.

Бібліографічний список, уміщений в авторському збірнику «На переломі епох» [365, с. 499-501], розкриває творчий доробок видавця значно скромніше, ніж харківський покажчик, який львівські упорядники фактично не використали. Воєнний період тут представлено ліченими позиціями, серед яких три видання поетичних творів, дві мистецтвознавчі монографії, один каталог-альманах Спілки праці українських образотворчих митців і часопис «Наші дні», де Гординський був співредактором. Цей перелік і близько не відтворив різнопланової участі у видавничому житті Львова і Кракова за німецької окупації, в чому легко переконатися, звернувшись до прикінцевого додатку до статті, присвяченої видавцеві [349].

Протягом війни С. Гординський підтримував усі вміння, якими запам'ятався з передвоєнних років – поета, критика, мистецтвознавця, художника, але, крім того, став ключовою постаттю видавничого руху. Людина антибільшовицьких поглядів, з вересня 1939 р. він опинився в окупованому німцями Кракові, поставившись украй негативно до політичних розбіжностей в українському емігрантському середовищі і розколу в ОУН, про що згадував: «Тим часом відбувався на еміграції нещасний процес двоподілу таборів – розлам націоналістичної організації, і я із здивуванням спостерігав, як не тільки мої найкращі приятелі, але й дальші члени родини переставали навіть подавати руку один одному. Уплутуватися в ці справи я вважав зайвим, бо більшовики і одних і тих поставили б під ту саму “стенку”, навіть не пробуючи розбиратись в ідеологічних нюансах людей, які прагнули тієї самої вільної України» [363, с. 202].

Після початку радянсько-німецької війни С. Гординський повернувся до Львова, де швидко здобув репутацію впливового редактора, місцевого «літературного диктатора» [77, арк. 1], а його особистий внесок був для видавництва незмінно відчутним. Передусім ідеться про доробок авторський: три видання поетичних творів і дві мистецтвознавчі монографії. Серед перших – моновидання поеми

«Перший вал» [183], збірки «Сурми днів» [184] і вибране за 1933–1943 рр., куди, крім оригінальних поезій із дев'яти видань, увійшли вірші поза збірками, а також переклади з французької (стажувався в Парижі і назавжди зберіг сентимент до французької культури) і німецької мов⁸¹. У видавничій серії «Українське мистецтво», яку сам заснував і редагував, випустив монографії «Тарас Шевченко маляр» і «Павло Ковжун» [182], [185]. За життя підготував більше мистецтвознавчих праць – про життя і творчість М. Глуценка, О. Архипенка, Г. Крука, А. Павлося, М. Мухина, В. Цимбала, але у воєнний час, не було сприятливих умов для випуску ілюстрованої серії⁸², тому подачу в ній мистецького матеріалу критика визнала нефаховою. Не вдалося підібрати якісні світлини церков, які розписував Ковжун. На сортах паперу, що були в обігу за окупації, більш-менш добре вдавалося відтворити тільки чорну графіку. Порадившись із співавтором поліхромій М. Осінчуком, С. Гординський не подав зображення неграфічних творів Ковжуна, в т. ч. й ніколи доти не репродукованих олійних картин. Відтак ілюстрації відбивали творчість митця неповно. В. Січинський схвально оцінив текст монографії Гординського «Шевченко маляр» [185] («легко читається і охоплює всі головніші проблеми, зв'язані з творчістю Шевченка») і дуже критично – якість репродукцій («у більшості слабкі або зовсім погані. Очевидно при дальших виданнях треба подбати про добрі репродукції»). У цій серії В. Січинський опублікував власну монографію [225], але свої праці про Нарбута та «Місто Холм» він не вважав науковими і в автобібліографії 1944 р., укладеній для УІФТ, поставив їх у розділ

⁸¹ Уміщено поетичні твори з окремих видань, поезії поза збірками, переклади з Ш. Бодлера, Л. де Ліля, Ж. М. Ередія, Е. Вергарна, Ф. Моріяка, Й.-В. Гете, Ф. Шіллера, зі «Слова о полку Ігоревім» [181]. Окремо випущено збірку поезій Т. Кернера «Ліра й меч» [196]. Творчість і біографію Т. Кернера (1791–1813) – німецького поета-романтика, співця визвольних воєн проти Наполеона I (т. зв. *Befreiungskriege*, 1813–1815), що, до того ж, загинув у бою, ідеологи Третього райху експлуатували для пропаганди ідеї німецького героїзму в боротьбі проти ворогів нації, назвавши його іменем сформовану в кінці війни піхотну дивізію.

⁸² У серії «Українське мистецтво» вийшло три випуски, хоч, як видно з листа В. Січинського до С. Гординського, планувалося випустити четвертий – монографію про П. Холодного [80, арк. 11].

«Підручники і популярні видання» [50, арк. 50]. Науковці переорієнтовувалися на підготовку популярних видань для масового читача.

Окреме місце в тогочасній творчості Гординського займала праця для періодики. У щоденнику «Краківські вісті», місячниках «Малі друзі», «Дорога», «Студентський прапор», «Ілюстровані вісті», «Наші дні», «Вечірня година» виступав як автор, рецензент, ілюстратор, публікатор першодруків, що їх згодом використовував і в окремих виданнях, які упорядковував. Як член управи Спілки українських образотворчих митців та учасник організованих нею виставок висвітлював мистецьке життя на шпальтах газет і журналів. У редакторській роботі зосередився на творчості східноукраїнських авторів – ліквідованих (Влизько, Вухналь, Підмогильний, Слісаренко, Зеров), ув'язнених (Антоненко-Давидович, Гжицький, які на час виходу книжок відбували сибірське заслання), і тих, що вціліли за більшовицького режиму і в 1942–1943 рр. евакуювалися до Львова (Любченко, Осьмачка, Михайло Орест). В УРСР у кінці 1930-х рр. їхні твори не друкувалися, не було також можливостей для випуску поетичних збірок у Райхс-комісаріаті Україна, зате підготовка до друку книжок письменників зі сходу великою мірою завдяки Гординському стала пріоритетною видавничою лінією у Львові.

Про долю репресованих емігранти і західні українці довго не мали достовірних відомостей. О. Бургардт у листі до Марка Антоновича 1940 р. намагався хоч щось з'ясувати про становище Миколи Зерова, якого вже три роки не було серед живих: «Не знаю, що, властиво, сталося з Зеровим. Чув тільки від сестри, що потрапив він на Соловки, що їздила до нього жінка, що помер його єдиний синок»; і далі: «Деякі вірші, що ніде не друкувалися, можу Вам переслати, якщо цікавитеся речами, що зв'язані з сучасністю. Напишіть, я тоді перегляну рукописні збірки Зерова. На жаль, друкувати ті речі певне не можна, щоб не зашкодити авторові» [61, арк. 51-51 зв.]. С. Гординський причетний до основних тогочасних літературних появ, зокрема працював із усім доробком Миколи Зерова. Про перевидану і доповнену «Камену»

[193]⁸³ критики й літератори писали як про коштовний подарунок суспільству і велике культурне діло [494], [556], хоч рецензент «Українського засіву» В. Петров (Домонтович) зауважив відсутність у вступі бодай стислих біографічних даних, дати народження поета, року виходу «Камени» і вказав на те, що видавництво не подбало про академічну повноту видання. С. Гординський розумів невчасність і химерність замаху на науково-критичне зібрання творів Зерова: не мав досвіду підготовки таких видань, не ставив собі такої амбітної мети і вмістив не всі відомі тексти перекладів, а, як писав у передмові, найкращі зразки. Крім «Камени», він підготував перевидання літературознавчих праць зі збірника «До джерел» (Київ: «Слово», 1926), і, судячи з листування з Є. Маланюком і Ю. Кленом, готував до друку ще «Sonnetarium», обговорюючи можливість його випуску навесні 1943 р. Останній задум отримав захоплені і заохочувальні відгуки обох поетів. Маланюк про висланий йому для перегляду текст висловився як про «пир богів, але й дуже болю, бо між рядками (і при помочі хронології), відчував тло, серед якого ці речі повстали. Їх треба видати, за всяку ціну: вони диплом нашого культ[урного] рівня, осягненого на грані 20 і 30-х років. Потрібна лише добра редакція, бо є місця “темні”» [79, арк. 3-4]. Ю. Клен, видно, текстів для перегляду не отримав, але мав звістку про їх наявність у видавництві: «Sonnetarium Зерова мене страшенно цікавить. Чи будете друкувати? Коли вийде книжка його поезій (мова, очевидно, про «Камену». – *авт.*), надішліть мені на Прагу» [78, арк. 2]. Збірка сонетів вийшла не в «Українському видавництві», а вже по війні в еміграції (Берхтесгаден : Орлик, 1948), а машинопис із правками Михайла Ореста сьогодні зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 216, спр. 1237, 110 арк.).

Творчість Зерова, неокласиків, східноукраїнських письменників галичани сприймали як незвично вишукане читиво і школу мовної і поетичної майстерності, однак збірки, що виходили за окупації, до того ж, часто вперше в Західній Україні,

⁸³ Понад 50 поезій з авторськими примітками з «Антології» та «Камени» (1-е вид. – Харків, 1924). У львівському виданні додано не опубліковані доти переклади з римських поетів.

ніколи не були достатньо повними. З доробку О. Слісаренка, літератора широкого таланту і колосальної літературної техніки, передруковано всього п'ять оповідань [228]. Як для визначного новеліста, це був цілком не репрезентативний вибір. Зате сенсацією стало перше видання «Патетичної сонати» М. Куліша [202]. Інші його п'єси виходили друком у 1920–1930-х рр. – у різних видавництвах (харківських ДВУ, Центрвидав, «Література і мистецтво», «Рух»), періодичних виданнях «Сільський театр», «Радянська література», «Червоний перець», «Робітнича газета Пролетар», «Літературний ярмарок». Що ж до «Патетичної сонати», то вона була першодруком «Українського видавництва» і редакторською заслугою С. Гординського. Оригінал він узяв у родини Куліша, яка, евакуюювавшись до Львова, вивезла друковані і недруковані п'єси та нотатки драматурга. Текст з'явився не в повній, а в цензурній версії [202], в дуже скромному, сірому і невідповідному для визначного драматичного твору оформленні. Але авторський машинопис з родинного архіву зник під час переїзду на Захід [255, кн. 2, с. 120], тому, надрукувавши навіть скорочений цензурою варіант, видавництво зберегло для культури і читача текст, з яким при кожному подальшому поновленні твору зіставляли всі інші версії, і який сам Гординський вважав власне «березільським» [365, с. 245-253].

Збірку Михайла Ореста «Луни літ» [212] (первісна назва «Луни днів»), куди увійшли оригінальні поезії і переклади (Р.-М. Рільке, Ф. Гельдерліна, С. Георге, Р. Демеля, Б. Вілле, Х. Моргенштерна, А. Момберта, О.-Ю. Бірбавма, К. Буссе, Й. Шляфа), Гординський вважав найбільшим поетичним досягненням воєнних років: «Є в тій збірці й майстерні білі вірші, навіть верлібри, взагалі ця збірка найцікавіша з усіх Орестових. Пізніше він відійшов від символізму своєї першої збірки до більш прозорих класичних форм та філософських тем, однаково майстерних, але через свій інтелектуальний баяст часом з нижчою ліричною температурою. Тому оцінювати поезію Ореста тільки на основі його пізніших збірок, не бравши до уваги його розвоєвої лінії, ніяк не можна» [365, с. 46]. Невідомий у Галичині автор, який, хоч і творив перед війною, але, боячись переслідувань режиму, уникав друкуватись, і щойно за німецької окупації виступив у газеті «Вінницькі вісті» та в другій половині 1942 р. надіслав свої тексти

Гординському [79, с. 214]. Між літераторами зав'язалося листування, в якому М. Орест з'ясував історію загибелі майже цілої поетичної спадщини Миколи Зерова і процес відновлення з пам'яті і сонетів брата, і власних поезій. Після переїзду до Львова М. Орест був бажаним автором для видавництва, в тому числі його охоче друкували журнали «Дорога» і «Наші дні», а про твори, що вийшли окремою збіркою, з повагою відгукувалися в літературних колах: «Немає сумніву, що потужність поетичної енергії М. Ореста досить скромна. Його поезія не стрясає нами. Засяг її не широкий. Можна припускати, що т. зв. масовий читач пройде повз ту поезію байдуже, бо вона його відразу не діткне, не “зранить”, бо вимагає уваги, зосередження й вглиблення. Але той читач, що зупиниться над віршами М. Ореста – не жалкуватиме» [507, с. 3].

Книжку Т. Осьмачки «Сучасникам» [213] С. Гординський і редагував, і ілюстрував. Хворобу, долю, тексти автора тоді зацікавлено обговорювали і в приватному листуванні, і в рецензіях у пресі, загалом розуміючи, що ця творчість для одностайного, усередненого сприймання не надається. Як про «талановитий сумбур» висловився про повість «Старший боярин» А. Любченко [259, с. 360]. Критик з кола «Студентського прапора» за підписом Олег – людина з наступальним, націоналістичним світоглядом, назвав її анахронізмом, оскільки висловлені мотиви – «елегії, плачі, зітхання, розчарування – не здатні захопити сучасників, які вже, мовляв, здобули місто і для яких воно перестало бути чужим, таким, як для Осьмачки» [538, с. 42]. Але, мабуть, найточніше передав сум'яття і розгубленість сучасників від зустрічі з цими текстами Є. Маланюк: «...недорікуватість Осьмачки є те “високе косноязыччя”, що парадоксально, ще різкіше підкреслює в ній поета, поета – не боюсь цього сказати – з елементами геніяльності, яким не дано було розвинутися до своїх природних розмірів і які залишилися на Осьмачці, як печать трагічного, але і величного каліцтва»; «Розуміється, така поезія сприймається не легко. Вона виснажує читача, або й зовсім відштовхує. Така поезія – яд, що вимагає дозування, або й протиотрути» [508].

Попри всі контроверзи, збірка отримала ще й публічне, офіційне визнання, бо журі Спілки праці українських письменників при УЦК саме «Сучасникам»

присудило першу нагороду за найкращий твір 1939–1942 рр. Маючи умови для творчості, Осьмачка в 1943 р. написав повість «Старший боярин», випущену вже в Мюнхені 1946 р. Доречно тут навести фрагмент діалогу, який характеризує міру поінформованості українських радянських письменників щодо літератури й повсякденності на окупованій німцями території. П. Загребельний під час зустрічі з Ю. Шевельовим у Нью-Йорку 12 грудня 1972 р., побачивши мюнхенське видання «Старшого боярина», подивувався: «Тяжко повірити, щоб у такий час хтось сидів і писав повість напівфантастичну і зовсім далеку від тогочасної дійсності». Шевельов на це відповів: «Але Львів для українських письменників тоді був тихим місцем. Ми вели там майже нормальне життя. Тепер у це справді важко повірити, але це так було. Мені здається, що на Україні ще й сьогодні жоден фронтовик не може простити всім тим, хто не був на війні, надто ж хто опинився на цьому (себто західному) боці фронту» [42, арк. 77-78].

Готуючи до друку твори східноукраїнських авторів, за відсутності рукописів, Гординський спочатку послуговувався радянськими виданнями, які різними шляхами потрапляли в Західну Україну⁸⁴. Але львівським видавцям катастрофічно не вистачало біографічних даних, і вони часто припускалися помилок і неточностей. Наприклад, у передмові до перевидання п'єси «Мина Мазайло» К. Гупало про вже тоді розстріляного драматурга писав: «Ми не знаємо, чи живий Микола Куліш зараз. Вже такі порядки “в найдемократичнішій країні світу”, що нічого не можна дізнатись про долю найближчих родичів, найвизначніших людей. Але хотілось би вірити в те, що Микола Куліш живий, що він і там, на далекому засланні, працює для України, для свого народу» [201, с. 7]. Так само у передмові до роману В. Гжицького «Чорне озеро», маючи останні вістки з 1940 р., упорядник не міг нічого певного сказати про долю автора, засудженого на десять років заслання в добу постишевщини (1934) [189, с. 5].

⁸⁴ Наприклад, свою збірку «Живу, працюю» через співака М. Голинського передав Гординському сам Влизько; за окупації вона і стала основою для упорядкування вибраних творів поета [365, с. 189].

Проблему становило не лише відтворення біографій, але й атрибутування текстів, наприклад, перекладу «Райнеке-лиса», випущеного в Києві без прізвища перекладача і за редакцією М. Рильського [178]. Зважаючи на західноукраїнські й буковинські вкраплення, його врешті приписали репресованому поету Д. Загулу.

Отже, біографій і творчості літераторів з УРСР західноукраїнські редактори і упорядники докладно не знали, і, розуміючи свою необізнаність, пропонували харківським і київським письменникам-утікачам самим відтворити доробок земляків: «Оформлюючи збірку, довелося нам натрапити на різний прецікавий матеріал, що відноситься до Влизька та сучасних йому літературних подій в Україні [...]. Покищо, поза друкованими матеріалами, інших у нас немає, і навіть біографію Влизька в його збірці довелося нам дати досить доривочну. Отож передусім київські та харківські письменники мали б тепер вдячне поле для праці – відтворити ту прецікаву постать української літератури з недавнього минулого» [367, с. 360]. Але для відірваних від джерел східноукраїнських дослідників, більшість з яких твердо вирішили емігрувати на Захід, ця пропозиція теж була позбавлена сенсу.

У війну стосунки автора й редактора подекуди набирали не стільки ділового, як людського характеру. Вміщуючи дописи українців-військовополонених радянської армії та робітників-«остівців» (винятково твори малого жанру – поезії, листи, оповідання, короткі спогади), редакції робили для них життєво важливу справу, бо публікація в пресі забезпечувала подеколи рятівну матеріальну підтримку. Тогочасний «остівець» – Л. Пархомович-Полтава – у листі до редактора засвідчив вдячність не лише за оприлюднення віршів у «Наших днях», можливість певної творчої реалізації, але й за чистий папір, хлібину і 20 марок. Усе це С. Гординський переслав молодому поетові, членові ОУН, якому не вдавалося перейти з табору українських робітників на працю до редакції берлінського часопису «Українець» [80, арк. 1]. А. Любченко на сторінки щоденника також вихлюпнув радість з приводу передачі йому до Києва гонорару за оповідання «Ворог» у збірці «По той бік греблі», яку редагував Гординський.

Гординський випустив також твори відомих поетів-емігрантів: Є. Маланюка – вибране за двадцять років і Ю. Клена – поему «Прокляті роки». Задум про підготовку вибраного О. Бургардта автор обговорював з редактором, розраховуючи все ж видати його в Празі, де мешкав, де українські видавництва («Пробоем», Юрія Тищенка) охоче б його надрукували і де цензура була не такою прискіпливою («...Я по змозі повну збірку хотів би видати в Празі, де певне з цензурою швидше можна полагодити справу») [80, арк. 2]. Водночас він не заперечував проти паралельного випуску у Львові. На думку поета, празьке і львівське видання не конкурували б на книжковому ринку, бо літературно-художня книжка розходила швидко, не встигаючи потрапити за межі своїх адміністративних територій.

До вже опублікованого списку оформлених видань [349, с. 406-407] можна долучити згадки в пресі про мистецькі листівки та пам'яткові марки дивізії «Галичина», які видав історико-військовий відділ Військової управи [321], [545]. В окремих випадках рецензенти видавничих новинок високо оцінювали ілюстрації С. Гординського, навіть дещо на противагу текстові, до якого вони були виконані, як у випадку видання книжки Р. Завадовича «Пісня про княжу Україну»: «...Збірки не рятують навіть цікаві ілюстрації Е. Козака, витримані в “багатирському” тоні, ані вдатні ініціали С. Гординського» [256]. У воєнний час ставлення критики до белетристики, призначеної популяризувати історичні знання (Будзиновський, Кащенко, Лотоцький), було вже не таким поблажливим, як у міжвоєнний час. Наприклад: «Кащенко був письменником без великих претенсій, брав за канву підручник історії і йдучи за хронологією подій, змальовував живі типи і барвні сцени, не дуже заглиблюючися в епоху» [469, с. 62].

Востаннє С. Гординський відвідав Львів у травні 1944 р., ненадовго повернувшись із Лемківщини, щоб забрати свої картини й рукописи [365, с. 242]. В архіві, який видавець встиг вивезти з міста на Захід опинились автографи Б. І. Антонича, М. Зерова, М. Ореста, Є. Маланюка, рукописні спогади В. Королева-Старого про Лесю Українку разом з її світлиною, надісланою автором з Праги для публікації в «Ілюстрованих вістях». Деякий час С. Гординський володів зошитом із власноручно

написаними поезіями О. Теліги – рукопис, проте, згорів у Відні, і вдалося зберегти лише записку поетки приватного змісту [365, с. 462].

У липні 1944-го разом з іншими діячами «Українського видавництва» (Ю. Стефаніком, М. Струтинською, Є. Храпливим, М. Зеровим, М. Шлемкевичем) С. Гординський опинився в жегестівській станиці УЦК. Із серпня, з огляду на наближення фронту, українських утікачів на підставі договору зі словацьким урядом перевезли евакуаційним потягом до Словаччини (див. 4. 3).

У мемуарах С. Гординського згадували по-різному, з більшої чи меншої дистанції, з більшим чи меншим суб'єктивізмом (на те вони й мемуари), але без різко від'ємних характеристик. Ю. Шевельов не визнавав його видатним поетом: «... поет, але наслідувальний у мові, наслідувальний і в поезії...» [271, с. 371]; «Що ж до Гординського, я й досі не переконався в тому, що він поет, не кажучи вже про видатного поета» [271, с. 395]. Він півтора року прожив у Львові і віддав належне в пізніших спогадах «Українському видавництву» як свого роду медіуму, через який пролягали всі контакти з львівським культурним середовищем, відзначав неймовірну працьовитість Гординського, хоч мимобіжні згадки наводять на думку, що близькі стосунки між обома літераторами не склалися.

Г. Костюк, на противагу Шевельову, вважав, що на поетичному Парнасі Гординський утвердився серед найвидатніших [457, с. 353-366], і саме його творчість привернула увагу літературознавця по приїзді до Львова. З оцінками Шевельова, попри своє назагал добре до нього ставлення, не згоджувався, вважав їх нерівними, а негування творчості не лише Гординського, але й В. Барки, І. Багряного, О. Веретенченка – «інтелектуальним снобізмом» [255, с. 405].

З іншими східноукраїнськими письменниками – А. Любченком, М. Орестом – Гординський зійшовся близько. Перший по приїзді до Львова мешкав у його родині і залишив у щоденнику згадки і про сім'ю, і про значення для львівського видавничого процесу С. Гординського, подекуди навіть перебільшуючи його впливи. Зокрема, Любченко був неприємно вражений статтею І. Лисяка-Рудницького «Розмова про барокко» і не розумів, як міг Гординський допустити її опублікування: «Вийшло липнєве число “Наших днів”. В ньому провокаційна

стаття якогось І. Брусного [І. Лисяка-Рудницького] “Розмова про бароко”. Грубий напад на Хвильового, що, мовляв, “ніхто не мав такого шкідливого впливу на укр[аїнську] літературу, як він”, що він “ідол” etc. Теж саме про його групу. Але що це? Звідки? Чому? Та навіть під большевиками ніхто ніколи не посмів щось подібного Х-му закинути. Та це ж тепер якраз на руку большевикам, і вони будуть дуже вдячні. Може, большевицька диверсія – **але де ж був Гординський?**» [259, с. 37-45]⁸⁵.

О. Тарнавський, автор популярних спогадів про літературний Львів періоду Другої світової війни, писав про видавця переважно як про співредактора літературно-мистецького часопису «Наші дні». Щоправда, обидва літератори працювали в різних видавничих системах: Тарнавський – в урядовій, у щоденнику «Львівські вісті», підпорядкованому «Видавництву часописів і журналів у Генеральному Губернаторстві», Гординський – у краківсько-львівській об’єднаній спілці. Тому в мемуарах О. Тарнавський більше писав про пресу, загальноміські культурні події, а не про робочі будні «Українського видавництва», які йому були невідомі, і в яких так багато важив Гординський. У спогадах «Літературний Львів» С. Гординський поруч із Ю. Шерехом, У. Самчуком, Ю. Лавріненом, Г. Костюком, Є. Маланюком, І. Багряним згадується як адепт «ідеї великої літератури», її носій у нових еміграційних умовах. О. Тарнавський здобутки української еміграційної літератури після Другої світової війни прив’язував до тієї атмосфери, яка витворилась у Львові протягом трьох років німецької окупації [268, с. 136].

Найбільш переконливо про центральне місце С. Гординського у львівському видавництві свідчить його доробок: поетичні збірки і мистецтвознавчі монографії, ілюстрування книжкових і пресових видань, літературне і мистецьке редагування журналів, редакторська й упорядницька підготовка вибраних творів репресованих письменників та літераторів-сучасників, рецензування видавничих новинок у пресі, графічне оформлення книжок. Ідеально сприятливою для його багатогранної

⁸⁵ Виділення наше. Про роботу С. Гординського у журналі «Наші дні» згадувала їх редакторка М. Струтинська [267, с. 37-45].

натури виявилася природа видавничої сфери, що допомогла згармонізувати усі обдарування – книжкового графіка, фотохудожника, вченого-мистецтвознавця, поета, перекладача, літературного критика і редактора.

Отже, від середини 1941 р., з початком німецько-радянської війни, до центрів українського книговидання на окупованих територіях – Берліна, Кракова і Праги – долучився Львів. Перед приєднанням Галичини до Генеральної губернії націоналістичні структури, претендуючи на легальне опанування осередків, пов'язаних із пропагандистським впливом на населення, намагалися запровадити в місті систему політичної влади, в рамках якої видавничі спілки, поліграфічні підприємства і книгарні (поруч із військом і поліцією) повинні були функціонувати, як головний її атрибут. Державницькі заходи ОУН(Б), в тому числі спрямовані на розбудову культурної і видавничої сфери, що передбачали відновлення діяльності товариств і установ, закритих за радянського режиму, окупаційна адміністрація у стислі терміни згорнула. Все ж без їх урахування тогочасна картина суспільного і культурного життя у Львові буде викривленою.

Відомі нині факти свідчать, що в липні 1941 р. виникли видавничі осередки («Українська книга», «Українське видавництво у Львові», виробничий комбінат Спілки українських образотворчих митців), які зареєструвала міська управа під керівництвом Ю. Полянського і становленню яких німецьке військове правління видимих перешкод не чинило. З моменту приєднання Галичини до Генеральної губернії (1 серпня) було запроваджено попередній цензурний контроль, уведено обмеження в постачанні паперу, а українські пропагандистські структури (ІНО) і книжкові фірми одержали стримувальні вказівки відповідальних за видавничу політику окупаційних чинників. До кінця 1941 р. монополізовано громадське життя, всі види діяльності, серед них і видавничу. Напівлегальні несанкціоновані видавничі ініціативи (зокрема, українських книгарень) взято під контроль поліції. На Галичину поширено законодавство Генеральної губернії, а право цензури остаточно закріплено за відділом пропаганди уряду дистрикту. Ідеологічна діяльність ОУН(Б) внаслідок арештів її чільних діячів значною мірою перенеслася в підпілля, що спричинило зміни в структурі підконтрольної їй видавничої продук-

ції і привело до появи підпільної періодики й аркушівок пропагандистського змісту.

У другому півріччі 1941 р., попри наростаючу протидію окупаційної влади напівлегальним книговидавничим і книготорговельним заходам, за підтримки ОУН(Б), УКК, Української національної ради вдалося зорганізувати осередок («Українське видавництво у Львові»), який випустив понад тридцять багатотиражних видань історичної і мовознавчої тематики і на основі якого починало роботу друге відділення краківсько-львівського видавничого концерну.

Історико-популярні нариси (біографічні, з історії України, Галичини) галицьких авторів (І. Крип'якевича, О. Терлецького, В. Будзиновського, Б. Барвінського) акцентували на епізодах національного гноблення і були призначені для поширення на сході України. Приписки антибільшовицького чи пронимецького спрямування, які додавали редактори до текстів передвоєнних видань, в окремих випадках (І. Крип'якевич, Б. Барвінський) по війні було використано як засіб шантажу та ідеологічних утисків з боку радянських влади.

Книжки мовознавчої тематики заповнили істотну тематичну прогалину на тогочасному читацькому ринку Галичини і стали найціннішою і найбільш запотребованою частиною репертуару. Перевидання мовознавчих праць східно-українських авторів (О. Курило, О. Ізюмова, П. Житецького, М. Грунського, П. Ковальова, О. Синявського, С. Смеречинського), з граматичними додатками, словничками, добірками хрестоматійних текстів, сприяли підвищенню мовної культури населення. Появу найменувань, примірників яких розшукати не вдалося, підтверджено за архівними джерелами (листуванням) і згадками у пресі.

Після ліквідації осередку перерва у львівському книговиданні тривала недовго. З початком 1942 р. воно набрало обертів в організаційних межах спільного краківсько-львівського підприємства, з одного боку, коригуючи видавничу політику краківських емігрантів, з іншого – нівелюючи в рамках нової структури і під тиском цензурних умов власну специфіку, так яскраво і безкомпромісно заявлену в короткий період самостійного існування.

4. 3. Об'єднана краківсько-львівська видавнича спілка: ключові моменти інституційної історії

4. 3. 1. Найпродуктивніша стадія діяльності (1942-1943)

Виокремлення окупованої Галичини як адміністративної одиниці і приєднання її п'ятим (поруч із краківським, варшавським, люблінським, радомським) дистриктом до Генеральної губернії, викликало зміни в організації дотеперішнього українського видавничого руху в Кракові, зокрема в структурі, кількісному і якісному складі працівників «Українського видавництва», та збільшило простір поширення видань, число потенційних споживачів (українське населення в межах нового утворення становило приблизно чотири з половиною мільйони осіб [256, с. 101]), обсяги діяльності краківського осередку.

Реорганізувавшись на основі двох відділень, спілка отримала назву «Українське видавництво» у Кракові–Львові. Заснування львівського осередку в реєстрі Окружного суду міста Кракова датовано 17 грудня 1941 р. На цей момент з управи вийшов І. Коцур, і одноособове керівництво обійняв І. Зілинський [119]. Оголошення про створення 1 січня у Львові ще одного відділу за адресою Ungarnstrasse (колишня вул. Куркова, сучасна – Лисенка), 21 з'явилося в «Краківських вістях» 28 січня 1942 р.

Щоб розбудувати у Львові симетричну структуру, належало розширити наглядовий орган, внести зміни до складу керівництва, усталити редакційні й авторські колективи, налагодити виробництво друкованої продукції і взаємини з цензурою. Як зазначалося, центральний осідок очолив І. Зілинський, краківський відділ – І. Федів, львівський – М. Матчак. До наглядової ради, досі тричленної, на загальних зборах 20 червня 1942 р., крім краківських представників В. Кубійовича, Д. Лопатинського, І. Кузева, введено львівських – К. Паньківського, Ю. Полянського і Д. Квасницю [32, арк. 2], а на загальних зборах 21 серпня 1943 р. замість останнього обрано впливового діяча УЦК, генерального секретаря В. Глібовицького, що посилювало позиції комітету у видавничих справах. До управи ввійшли І. Зілинський (начальний директор), О. Тарнавський (керівник фінансово-адмі-

ністраційних справ), М. Шлемкевич (керівник редакційних справ) і М. Матчак (керівник виробничих справ). До редакційної колегії, яку очолив колишній ідеолог ФНС Шлемкевич, запрошено історика І. Крип'якевича, мовознавця В. Сімовича, економіста Є. Храпливого, літературознавця і мистецтвознавця С. Гординського. В 1943 р. об'єднане видавництво налічувало 130 штатних працівників разом з технічним персоналом [532].

Від початку німецької окупації Галичини українські репрезентативні органи шукали шляхів оновлення навчальної літератури. Це становило невідкладну проблему, оскільки підручники з передвоєнних часів застаріли, до того ж були фізично понищені, радянські – ідеологічно непридатні, краківські, випущені в 1940–1941 рр., вважались упорядкованими наоспіх, а, крім того, не влаштовували львівських педагогів своєю тематичною зорієнтованістю на Лемківщину, Засяння, Забужжя, Холмщину. Так само вносили зміни до передвоєнних радянських підручників у РКУ (а саме, в Дніпропетровській генеральній окрузі), вилучаючи «тенденційно-більшовицький матеріал» зі змісту читанок, прописів, підручників з природознавства, географії, української мови, арифметики див. [649, с. 211-217].

У серпні 1941 р. Українська національна рада порушила клопотання про створення великого шкільного видавництва, що забезпечило б навчальною літературою галицькі освітні заклади всіх типів, включно з вищими і фаховими. Та влада такого дозволу не надала. Щобільше: львівський відділ взагалі не став центром випуску підручників. Книжки для народних шкіл – читанки, рахунки, правописи, випущені в Кракові перед німецько-радянською війною, було розтиражовано з грифом шкільної влади на львівській поліграфічній базі, і саме їх здебільшого використовували школярі окупованої Галичини. Що ж до гімназій, то, не отримавши офіційно затверджених видань, вони обходилися науково-популярними і хрестоматіями. Перешкоджаючи розвитку вищих ланок освіти, влада ніяк не сприяла забезпеченню гімназистів навчальною літературою.

Підручники відбували перевірку змісту в шкільному уряді. Нарікань на перебої в здійсненні цензури, зокрема в кінці 1943 р., зафіксовано чимало. Повільність процедури управа видавництва пояснювала тим, що «лектори часом

дуже заняті читанням книжок із Праги, що також переходять цензуру у Кракові» (очевидно, йшлося про літературу для заочного навчання, яку випускав УТГІ, див. 3.2), а також тим, що цензурні органи змушені розглядати рукописи від приватних видавців (церковних структур, Григорія Гануляка) та установ, які друкували свою продукцію під фірмою «Українського видавництва» (холмське видавництво «Свята Данилова гора», «Студіон», «Бистриця») [125].

Натомість Львів став безперечним лідером у випуску літературно-художніх видань. Вони традиційно, в усі часи посідають провідне місце в колі читання, а під час війни з полиць книгарень зникали особливо швидко. Частка їх утримувалася найвищою в репертуарі саме львівського відділу, який, по-перше, використовував потужності одинадцяти друкарень проти двох краківських; по-друге, мав більші можливості для поширення видань, ніж еміграційний осередок; по-третє, залучив великий літературний потенціал східноукраїнських біженців з Харкова, Донецька, Дніпропетровська, Києва, Вінниці, які вирушили на захід, передбачаючи невідворотну воєнну поразку Німеччини й не бажаючи вдруге опинитися в умовах сталінського терору. У Львові тимчасово замешкали А. Любченко, І. Багрянний, Т. Осьмачка, Д. Гуменна, Г. Костюк, Ю. Шевельов, О. Повстенко, М. Величківський та ін. Крім того, зі сходу прибули сім'ї репресованих у 1930-і роки письменників – дружина й донька К. Буревія, дружина й донька М. Драй-Хмари, дружина, донька й син М. Куліша. Родина Куліша інтегрувалася в міське культурне життя в повному складі: донька-піаністка Ольга виступала в музичних концертах, син Володимир вміщував у пресі спогади про батька і його оточення. Дружина Антоніна Іллівна вивезла теку з друкованими творами і рукописами, в тому числі неопублікованими п'єсами й нотатками, що дозволило С. Гординському на основі родинного архіву підготувати першодрук «Патетичної сонати» і так зберегти для культури вартісний текст, оригінал якого назавжди зник під час переїзду сім'ї на Захід. За досить короткий час східноукраїнські письменники істотно вплинули на якість культурного й видавничого життя у Львові.

На початку діяльності краківська спілка, вважаючи випуск господарчої літератури своїм пріоритетом, залучила українських фахівців з Генеральної

губернії – емігрантів 1939–1940 рр., а також празьких науковців, зокрема В. Доманицького. У 1942 р. влада дозволила зорганізувати «Хліборобське видавництво» у Львові. Цей осередок спирався на міцні фахові й видавничі традиції національного товариства «Сільський господар», яке на момент 40-річного ювілею 23 березня 1939 р. налічувало 60 філій у містах і містечках Галичини, 2004 товариств у селах, 160 000 членів-селян. Однойменний журнал товариства (найстарший серед галицьких господарчих видань) святкував тоді 25-річчя виходу. Від 1939 р. «Сільський господар» зазнавав репресій: улітку польська поліція заарештовувала активістів і засилала їх до Берези Картузької; за радянського режиму товариство закрили (січень 1940), і провідні фахівці, емігрувавши, відновили його на територіях, окупованих німцями, – у Сяноку, Ярославі, Белзі, Чесанові, Холмі. Після річної перерви у вигнанні вдалося налагодити випуск фахової періодики [638], підготувати кілька книжок, провести в Ярославі Перший господарський з'їзд, створити 17 березня 1940 р. об'єднаний центр товариства й обрати провід у складі М. Луцького, Є. Храпливого, М. Каплистого, Л. Бачинського. Коли ж восени 1941 р. на пропозицію Хліборобської палати уряд дистрикту затвердив Товариство «Сільський господар» у Львові, то відділення в Ярославі перетворилося на його філію, а на основі «Хліборобського видавництва» за редакцією Є. Храпливого і силами авторів-агрономів, інженерів, лісівників, пасічників (серед яких Є. Храпливий, М. Боровський, Л. Бачинський, І. Драбатий та ін.) було поновлено випуск журналів «Сільський господар», «Український пасічник» та щорічних ілюстрованих календарів. Відтоді окремий спеціалізований розділ в репертуарі «Українського видавництва», по суті, зник, хоч матеріали на господарчі теми, що на них завжди існував стійкий читацький попит, надалі вміщувались на шпальтах загальної періодики й календарних видань.

1943-й рік можна вважати найуспішнішим у роботі об'єднаної спілки. При ній власними накладками здійснювали невеликі проекти ще кілька осередків, по суті, незалежних видавничих організацій. Богословське наукове товариство після дворічної перерви зробило спробу відновити тримісячник «Богословія» (вийшов один випуск) [170]. Товариство «Студіон» підготувало молитовники й календар на

1944 рік з великим вмістом літературно-художнього матеріалу. Львівська філія надавала організаційну базу для випуску корпоративного місячника Об'єднання праці українських студентів при УЦК «Студентський прапор», краківська – для приватної видавничої фірми Є. Ю. Пеленського «Бистриця». Холмсько-підляська духовна консисторія певний час співпрацювала з «Українським видавництвом» в статусі його видавничого підвідділу, але в кінці 1943 р. І. Огієнко підняв питання про доцільність автономного існування холмського осередку. На засіданні 17 листопада управа краківсько-львівської спілки підтримала ідею про його перетворення на окрему юридичну одиницю. Холмське видавництво випускало православну релігійну літературу – «церковно-релігійного змісту; з церковної історії; з церковної культури, проповіді», «у редакції, пропонованій Владикою Іларіоном» [105] (Додаток А).

Працювати під егідою «Українського видавництва» було зручно з огляду на дозволений статус, поліграфічні можливості й налагоджений шлях проходження цензури. Напевно, видавничих осередків при ньому могло постати й більше, проте управа не завжди погоджувалася сприяти їхньому оформленню. Так, не підтримано ідею відновлення галицької нотної видавничої фірми «Торбан», попри те, що її багатолітній керівник (1906–1939) Я. Ярославенко (Вінцковський) співпрацював з «Українським видавництвом». Свою відмову управа мотивувала «засадничими причинами» – «щоби це не було прецеденсом на будуче для інших» [105]. Таке розпливчате пояснення виказувало небажання керівництва спілки втратити контроль над видавничою ситуацією та своє виняткове становище монопольного осередку з універсальним видавничим репертуаром.

1943-й рік був також часом великого напливу рукописів. «Українське видавництво» придбало і сконцентрувало цінний науковий і літературний матеріал (близько 500 оригінальних праць), забезпечивши приріст культурного продукту та можливість фізичного виживання і подальшої праці його творцям. Формою підтримки стали видавничі угоди, що передбачали виділення регулярної матеріальної допомоги (200–400 зол. щомісячно) й були укладені, зокрема, з І. Копачем, В. Левицьким, О. Терлецьким, Д. Лукіяновичем, В. Герасимчуком, У. Кравченко,

С. Чарнецьким, М. Возняком, О. Степанів, К. Малицькою, В. Дяблом. Гонорари виплачували й за ненаписані твори. Наприклад, із Г. Костюком, що виступив у ЛМКі з доповіддю «Українські письменники і вчені у большевицьких тюрмах і таборах» та публікувався в періодиці, видавництво в особі М. Матчака уклало угоду про підготовку праці «Українська література між двома війнами, 1917–1941», що забезпечило вченому такий необхідний для життя аванс [255, т. 2, с. 116]. Преса повідомляла про укладення приблизно сотні подібних угод, переважно зі східно-українськими авторами [532].

Матеріально-технічні умови в Кракові і Львові не були рівноцінними: у двох краківських друкарнях не вистачало складачів, не задовольняло їхнє устаткування, натомість львівський відділ використовував потужності п'яти великих підприємств постійно і чотирьох принагідно (І. Німчук згадував про 11 друкарень).

У 1943 р. книжкових і аркушевих видань було випущено 104: у Львові – 77, у Кракові – 27; обсяг цієї продукції становив 691,75 друк. арк. (у Львові – 521,25, у Кракові – 170,5), загальний тираж – 1 392 400 прим. (відповідно – 1 015 000 і 377 400) [107].

Тираж періодичних видань порівняно з 1942 р. теж збільшився, про що свідчать подальші цифри (перша відображає стан випуску періодики в червні 1942 [118], друга – в грудні 1943 р.) [637]: щоденник «Краківські вісті» – 10 і 18 тис., тижневик «Краківські вісті» – 14 і 20 тис., тижневик «Холмська земля» – 3, 5 тис. (1943), місячники: «Малі друзі» – 20 і 40 тис., «Дорога» – 15 тис. (в обох роках), «Наші дні» – 15 і 18 тис., «Студентський прапор» – 1 тис. 100 (1943), «Вечірня година» – 10 тис. У звіті зазначено, що в 1943 р., на відміну від попереднього, для потреб видавництва було виділено досить паперу, однак 2 грудня надійшов лист пресешефа Гаснера з вимогою скоротити паперові витрати на періодику на 20%. Обмеження лімітів не вплинуло на число назв, і жодне з видань свого випуску не припинило, усе ж тиражі в 1944 р. зменшилися: «Наші дні» – 17 тис., «Дорога» – 10 тис., «Малі друзі» – 33 тис., «Вечірня година» – 10 тис. Щоденник «Краківські вісті» виходив навперемін обсягом 6 і 4 сторінки. У серпні видавництво запланувало зробити перерву для всіх місячників, та тим часом через воєнні дії й

евакуацію довелося їх випуск зовсім припинити. Нестача паперу диктувала зміни в змісті, адже в меншому виданні вже не було місця для довгих аналітичних матеріалів. Для редакції «Наших днів» сформульовано окреме побажання – «треба б оживити, щоб вони не ставали збірником наукових записок» [125]. Отже, в 1944 р. обсяг і наклад періодики відповідно до вимог влади скоротили, і надалі їх було заборонено збільшувати понад усталену норму.

Газети й журнали, якщо не брати до уваги передплатників, видавництво збувало через львівську спілку «Атлас», книжкові видання до 1 вересня 1943 р. – через чотири гуртівні і 115 окремих книгарень. Відповідно до політики влади, що утримувала під контролем систему поширення друків, від жовтня збут було централізовано, і право на нього закріплено за торговельними спілками «Книго-торг» і «Бистриця» на території Генеральної губернії та фірмою «R. Herrose's Verlag», що ставала генеральним представником «Українського видавництва» на території Райху. Тогочасний штат видавництва становив 112 осіб (у Львові – 48 видавничих працівників і 12 технічного персоналу, у Кракові – відповідно 41 і 11).

У другому півріччі 1943 р. видавництво започаткувало низку організаційних змін. У жовтні, на окремому засіданні управи, вирішено підсилити редакцію тижневика «Холмська земля». Для того запрошено О. Масікевича як фактичного редактора (головним залишався М. Хом'як) та А. Романенка як представника газети в Холмі (тижневик готувався до друку в Кракові), щоб вони постачали матеріали до поточних чисел, підтримували зв'язок з місцевою громадою і в порозумінні з владикою Іларіоном (І. Огієнком) зайнялися подальшою розбудовою редколегії [105]. У 1943 р. при видавництві зорганізовано картографічний відділ, керівником якого призначено М. Кулицького [125]. Від літа на основі місячника «Наші дні» планувалося додатково започаткувати однойменний тижневик (на восьми сторінках, накладом 20 000 прим.), що на відміну від інших («Краківські вісті» і «Холмська земля») призначався би для інтелігенції. Після погодження з головою наглядової ради Кубійовичем управа призначила редколегію в складі М. Семчишина, В. Дзіся, М. Колянківського, Б. Нижанківського [125]. Однак на тлі спаду видавничої динаміки, зменшення лімітів паперу, обсягів і періодичності

видань, новий орган, щось на зразок дайджесту культурних подій тижня, заснувати не вдалося.

У 1942–1943 рр. об'єднане видавництво утвердилося в становищі головного українського легального осередку в Європі. Про його незаперечний потенціал висловився Марко Антонович в листі до В. Міяковського: «[...] Прага порівнюючи рухається слимаковим кроком. Маєте рацію коли всі надії покладаєте на Краків–Львів» [554, арк. 51]. Однак цей найпродуктивніший період закінчився різким спадом, який одразу зафіксувало польське підпілля. У звіті Окружної делегатури уряду у Львові (Okręgowa Delegatura Rządu we Lwowie – ODR), скерованому до Крайової делегатури уряду у Варшаві (Delegatura Rządu na Kraj w Warszawie – DR) за другу половину грудня 1943 р., йдеться про різке загальмування, нехіть в українському легальному житті порівняно з недавнім часом. Так, у 1942–1943 рр. зреалізовано багато нових ініціатив: почала виходити газета «Холмська земля», постало дві православні духовні семінарії (у Холмі й Варшаві), засновано кілька середніх і професійних шкіл, українська молодь масово вступала на львівські фахові курси, проведено конкурси – літературний, хорів, театрів, інші культурні заходи. Свою організаційну мережу активно розбудовував УЦК, започаткувавши низку об'єднань праці. Натомість у кінці 1943-го вже нічого прикметного не з'явилося, а давніші інституції з погляду звітодавця ODR «Кисіля» ледве жевріли. Симптомом занепаду видавничого руху, на думку польського аналітика, стала відсутність у книгарнях нових видань, тоді як на початку 1943 р. було виставлено з десяток новинок (поетичних збірок, повістей, наукових розвідок). Часописи виходили з великим запізненням (зокрема, це стосувалося грудневого номера «найцікавішого», за оцінками польського підпілля, українського щомісячника «Наші дні»), а зміст періодики став менш різноманітним. Такий занепад автор донесення мотивував девальвацією пронимецької політики УЦК, яка ще минулого року показувала цілком інші перспективи: «Німці сподівань не виправдали, а будучи самі політичними банкрутами, не становлять більше інтересу для українців» [127, арк. 254].

4. 3. 2. Характер і форми співпраці з Українським центральним комітетом

Зв'язок з УЦК був визначальним чинником роботи об'єднаної спілки і великою мірою тримався на особі голови комітету. В. Кубійович володів найбільшою часткою в активах видавництва, невідклично входив до наглядової ради, мав міцний авторитет серед інтелігенції, формально підсилений провідницькими засадами громадського життя, а також контакти з владою, без яких національне видавництво не могло б існувати поза легальними урядовими книжковими й газетно-журнальними структурами.

УЦК використовував пресу для пропаганди своєї діяльності. Від моменту оформлення (червень 1940) до початку німецько-радянської війни (червень 1941) тривала інтенсивна розбудова його мережі на землях Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини, де поставали освітні товариства, курси, допомогіві комітети, кооперативи, школи. Утвердивши свою постійну присутність в періодиці – щоденній («Краківські вісті») і тижневій («Краківські вісті», «Холмська земля»), УЦК через неї зміцнював зв'язок з громадянством, стимулюючи і спрямовуючи роботу низових осередків на основі беззаперечного підпорядкування центру. Поруч з іншими проявами організованого життя преса опинилася в полі пильної опіки комітету: «Нашим пресовим органом був щоденник «Краківські вісті», в якому можна було при лагіднішій краківській цензурі обговорювати наші проблеми. І так, не зважаючи на всі наші зовнішні і внутрішні перешкоди, д-р [Б.] Галайчук (курував пресову ділянку, хоч офіційної посади пресового референта в структурі комітету не було. – *авт.*) виконував велику роботу. На протязі трьох років появлялися в «Краківських Вістях», якщо не частіше, то хоч що тижня, статті за його підписом або під ініціалами, а то й без підпису, на всі актуальні теми, не тільки актуальні для німців, але передовсім для нас, що торкались наших справ і наших труднощів» [547, с. 296].

Упродовж 1942 р. «Українське видавництво» випускало інструктивні матеріали для роз'яснення засад діяльності УЦК на приєднаних 1 серпня 1941 р. територіях східної Галичини. Такі брошури вийшли з ініціативи і для потреб

окремих відділів: *господарського* («Інструкція Ревізійного Союзу українських кооператив у Генерал-Губернаторстві. Відділ на Галицьку область про облік оборотів у зв'язку з оборотовим податком»), *молодіжного* («В юнацьких таборах: збірка вказівок, порад і матеріалів на юнацькі табори української молоді» керівника відділу молоді Володимира Татомира), *шкільних справ* («Напрямні про організацію та навчання в обов'язкових професійних сільськогосподарських і городничих школах»), *культурної праці* («Перші напрямні для відділу культурної праці при Українському Центральному Комітеті», примірник вдалося знайти лише в архіві). Ці видання застосовувалися як правовий і практичний орієнтир у повсякденній роботі функціонерів на місцях.

Ще одним різновидом друків на замовлення УЦК були видання для забезпечення культурно-просвітницьких акцій освітніх товариств, що готувалися з нагоди національних святкувань – дня української культури («День української культури»), місяця книжки у жовтні («З книжкою й газетою в народ»), а також на пошану українських письменників. Це були відбитки популярних рефератів, виконані на циклостилі і призначені для просвітніх потреб УОТ. Вони з'являлися з листопада 1942 р. у формі додатків до «Вісника УЦК» (у квітні 1943-го таких брошурок вже налічувалося 23).

Інструментом взаємодії видавництва й УЦК були літературні конкурси, які стимулювали й літературний, і видавничий процес. Їх ініціювали різні осередки, а найбільше «Українське видавництво», життєво зацікавлене у виявленні нових текстів. У 1940 р. оголошено два конкурси: на історичні або побутові твори, тематично пов'язані з Підляшшям, Холмщиною та Лемківщиною, і на популярні підручники для вселюдних шкіл і самоосвіти. У 1942 р.: УОТ у Ярославі – на повісті й оповідання про життя та подвиги Богдана Хмельницького (у пресі анонс з'явився за підписами Є. Грицака і М. Терлецького); головна управа УНО – на історичні повісті про гетьманів П. Дорошенка, М. Кричевського, І. Мазепу; Інститут народної творчості при відділі культурної праці УЦК – на кращу п'єсу для аматорських гуртків, де було присуджено нагороди Ф. Мелешкові, Б. Подільчуку, Я. Косовському, І. Керницькому, Глібові Східному (Сіркові). Конкурс творів для

дітей дошкільного віку у 1943 р. уможливила меценатська пожертва С. Алімана, яка започаткувала фонд нагород загальною сумою три тисячі золотих. Журі в складі К. Малицької, М. Деркач, М. Пастернак, І. Безпечного, Б. Гошовського, розглянувши тридцять надісланих творів, першої нагороди не присудило на тій підставі, що жоден твір не відповідав вимогам літературно-мистецької і педагогічної вартості, другою – відзначило М. Петріва, третьою – В. Павловича, без нагороди – Н. Бурик та М. Кокольського. На літературних конкурсах 1943–1944 рр. журі, до складу якого входили В. Сімович, П. Коструба, В. Радзикевиц, Р. Купчинський, Й. Гірняк, С. Гординський, С. Дубровський, Д. Козій, Ю. Стефаник, Д. Штикало, Г. Костюк, В. Міяковський, Ю. Шевельов, відзначило збірку Т. Осьмачки «Сучасникам», повість І. Винницької «Христина», твори В. Кархута про звірів, повісті Ф. Мелешка «Три покоління», В. Гірного «Патріоти»⁸⁶, Т. Осьмачки «Старший боярин», І. Багряного «Тигролови», У. Самчука «Юність Василя Шеремети», драматичні твори Ю. Липи «Король Гаїті», Т. Мигалія «П'ята колона», Ю. Косача «Марш Чернігівського полку» та «Семен Височан», І. Керницького «Сіль землі», С. Кокота «Під косою», М. Цуканової «Слава», мемуарно-публіцистичний твір І. Шкварка «Проклинаю» – перший широко оприлюднений документ про злочини радянського режиму у львівських «Бригідках». Окремо вирізнено критико-біографічну працю П. Петренка «Трагічна Романтика» (про Миколу Хвильового) і твір Д. Гуменної «Епізод з життя Європи Критської». Літературні конкурси (останній відбувся в березні 1944-го) заохотили літераторів до написання нових помітних творів і надали їм матеріальну підтримку, а чимало відзначених текстів невдовзі побачило світ і здобуло широку популярність.

Комітет і видавництво обрали тактику допомоги авторам, наявним і потенційним, спрямовану на оборону національних інтелектуальних сил: «ми мали нашими прибутками допомагати людям, культурним діячам, декому дати постійне заняття, іншим видавати їхні твори або хоч купувати в них рукописи [...]». Микола

⁸⁶ «Патріоти» – перша назва роману «Розгублені сили», надрукованого «Українським видавництвом» в 1943 р.

Іванович (Шлемкевич. – *авт.*) читав десятки (а може, сотні) рукописів, які ми після пильної німецької цензури давали до друку, а інші зберігали на слухний час, але платили гонорари» [256, с. 157].

Від окупаційної влади УЦК отримав наказ не сприяти втікачам із РКУ в їхній легалізації на теренах Генеральної губернії, а спрямовувати всіх до Сілезії, щоб там використати в роботах на німецьку економіку. Проте УЦК це розпорядження порушував, видаючи довідки, допомагаючи оформити «кенкарти» (офіційні документи німецької адміністрації на підтвердження, що пред'явник є постійним мешканцем Генеральної губернії), працевлаштовуючи біженців за фахом.

Ефективним каналом поширення друкованої продукції слугували освітні товариства, що підпорядковувалися відділу культурної праці, за його вказівками комплектували бібліотеки, передплачували часописи і широко застосовували видання для початкової освіти, на курсах неписьменних⁸⁷. У листопаді 1940 р. «Українське видавництво» підготувало три різновиди бібліотек із власних і придбаних книжок. Найбільша – 220 найменувань загальною вартістю 600 зол. - призначалася для великих українських осередків та середніх шкіл, придбати її можна було вдвічі дешевше. Середню скомплектували для УОТ-ів, що функціонували в населених пунктах з грамотнішим населенням: 220 книжок загальною вартістю 250 зол. за ціною 100 зол. Малу бібліотечку зі 120 видань загальною вартістю 250 зол. за 100 зол. повинні були закупити сполонізовані місцевості. УЦК розраховував, що кошти на придбання бібліотек освітні товариства почерпнуть із членських і добровільних внесків, церковних пожертв, від проведення масових заходів і прилюдних збірок, у натурі і грошах, а осередкам, неспроможним їх зібрати, рекомендував звернутися по допомогу до заможних установ і громадян.

Скоординованість дій УЦК і «Українського видавництва» в поширенні масових видань простежується постійно. Замовлення і передплата належали до обов'язків референтів культурної праці українських допомогових комітетів. Через

⁸⁷ Організовували спеціальні курси для неписьменних, де вчили букварем «До сонця», всі три частини якого можна було замовити за один золотий.

свої низові осередки УЦК вивчав книжковий попит на українських теренах Генеральної губернії, вимагаючи звіту про поширення книжок і періодики, проводив анкетування серед населення, аналізував зауваження від незалежних осіб. Комітет і видавництво дбали про вдосконалення системи поширення видань, прагнучи безсторонності в оцінках попиту на друковану продукцію і будучи готовими враховувати всі нюанси в запитах і тематичні вподобання споживачів.

4. 3. 3. Згортання видавничого руху в Генеральній губернії, евакуація (1944)

Події, що відбувалися на міжнародній арені і східному фронті від літа 1943 р., впливали на повсякденне життя Генеральної губернії, породжуючи серед населення щодалі стійкіше відчуття непевності в майбутньому та змушуючи українські легальні структури всерйоз розглядати перспективу евакуації.

Відносну політичну стабільність регіону порушив карпатський рейд С. Ковпака, що почався 12 червня на українсько-білоруському пограниччі, від села Милашевич (Гомельська область), і закінчився у вересні 1943 р. В перших числах липня близько двох тисяч радянських партизанів, оснащених важкою зброєю – гарматами й мінометами, витримавши бій із Туркестанським легіоном, що діяв як прикордонна застава між дистриктом Галичина і РКУ, перемістилися на Тернопільщину, де розгорнули диверсійну боротьбу, форсуючи водні рубежі, завдаючи відчутних ударів місцевим силам Вермахту, жандармерії, поліції, знищуючи бойову техніку, залізничні мости, захоплюючи велику кількість трофеїв.

На очах населення виявилася безпорадність німців у сутичках зі з'єднанням: «Заскочення було таке, що не було мови про серйозний спротив. Німці зібрали по селах дрібні відділи німецьких жандармів і українських поліціантів. І одні, і другі були зовсім невідготовлені та невишколені для боротьби проти партизанів. Жандарми – це були старші люди. Українці були знову за молоді, мали перестарілу й недостатню зброю, і не мали амуніції навіть для тієї зброї. Зрозуміло, що такі дрібні відділи поліції не могли з успіхом протиставитися походу Колпака. Його група без труднощів розбила під Збаражем і Скалатом поліційні відділи, завдаючи великих втрат вбитими і раненими» [547, с. 277]. Зриваючи проникнення

партизанів у глибокий тил, до бориславських і дрогобицьких нафтових промислів, німці використали полки поліції СС (4-й поліцейський полк СС прибув із Кракова), угорців, батальйони жандармерії, що діяли за підтримки авіації, танків, артилерії, але істотних ударів завдали партизанам аж на Надвірнянщині [319, с. 115-118].

Історики (А. Кентій і В. Лозицький, О. Субтельний, М. Флоринський), оцінюючи наслідки рейду, відзначили його безперечний морально-психологічний ефект [441, с. 10], [715]. Галичани мали нагоду пересвідчитися в неспроможності німців оперативно протидіяти рухові відносно нечисленної партизанської групи, що зуміла пройти з Волині через Галичину в Карпати: «Невдача зустрічі з Колпаком відкрила слабкість німців. Заломилася німецька самопевність і негайно впав їх авторитет серед населення», – констатував у спогадах сучасник подій [447, с. 296].

Підриву серед населення уявлення про міцність німецького окупаційного режиму й міфу про непереможність німецької армії майже синхронно сприяли події міжнародної воєнної політики, а саме, результати висадки (10 липня) військ союзників на Сицилію: захоплення острова, подальше перенесення воєнної операції на материкову Італію і капітуляція (8 вересня) італійського уряду, що був головним (не лише політичним і військовим, але й ідеологічним) союзником Третього райху. Подальшим переконливим доказом переламу в перебігу війни стало безпосереднє наближення радянських військ до берегів Дніпра восени 1943 р.

Усе це крок за кроком і щоразу сильніше підводило українських діячів, керівників легальних структур у Генеральній губернії до думки про невідворотність евакуації, спонукало до поступової, відповідно до поточних воєнних подій, перебудови суспільної діяльності, в тому числі видавничої, активізувало підготовку до виїзду і в підсумку закінчилося поетапною ліквідацією осередків на батьківщині і відходом їхнього персоналу в західному напрямку.

Унаслідок розгорнутого з кінця грудня 1943 р. наступу на Правобережній Україні і проведених військами Першого українського фронту Рівненсько-Луцької (27 січня–11 лютого) і Проскурівсько-Чернівецької (4 березня–17 квітня) операцій, було зайнято міста Рівне, Луцьк, Вінниця, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Тер-

нопіль і переміщено великі групи радянських партизанів, яких до кінця квітня на цьому напрямку налічувалося до 9 тис. Німецьке командування певний час зміцнювало і вдосконалювало оборонну смугу, щоб утримати Галичину і завадити виходу через неї в стратегічно й економічно важливі райони південної Польщі (зокрема, Сілезію). Водночас відвоювання радянськими військами головних центрів Західної України створило передумови для проведення стратегічної Львівсько-Сандомирської операції, що почалася 13 липня 1944 р. і внаслідок якої було зайнято західноукраїнські землі, а 17 липня перенесено бойові дії на територію Польщі [453]. Від серпня до січня 1945 р. східний фронт стабілізувався на лінії Вісли, а на заході союзницькі війська, здійснивши висадку повітряного і морського десантів у Франції, розвинули наступ, звільнили Париж і всю територію країни та вийшли на німецький кордон.

Швидка зміна ситуації, наступальні операції Червоної армії дезорганізували господарське, культурне життя Галичини, породили страх і паніку серед населення та спричинили поетапне переміщення великих мас людей і майна установ, у т. ч. й об'єднаної спілки, що від початку 1944 р. різко скоротила, а надалі фактично зовсім припинила випуск друкованої продукції.

Вступ радянських військ на територію Галичини в березні 1944 р. відразу позначився на роботі пошти і спричинив труднощі з доставкою видань в іще незайнятих повітах, внаслідок чого число читачів періодики помітно скоротилося. За даними преси деякі газети й журнали протягом весни втратили 75% передплатників. Підручники й художня література відтепер також розпродувалися значно повільніше.

За перші три місяці 1944 р. львівський відділ надрукував 15 назв, краківський – 19 і ще 8 чисел «Вечірньої години» (тобто разом 27 найменувань). Найвидатнішою поетичною появою на останньому етапі була збірка М. Ореста «Луни літ»; науковою – цінна монографія Я. Пастернака «Княжий Галич» з ілюстраціями, картами і планами. Дослідники наводять її як класичний виняток з тогочасного цензурного правила щодо випуску наукових творів під час німецької

окупації⁸⁸. Останніми виданнями об'єднаної спілки, хронологію виходу яких можна відтворити за оголошеннями в пресі (зокрема, в «Наших днях» за квітень-травень), стали, крім згаданих, «Рахунки» М. Касперовича, «Українська стенографія» О. Панейка, повість М. Струтинської «Буря над Львовом», збірка оповідань для дітей Г. Стеценка «Шахтарята», «Вибрані поезії» С. Гординського. У березні накладом «Студіону» вийшов молитовник, де все підпорядковано думці про близький виїзд, у тому числі ілюстрація, на якій Товія перед дорогою просить батьківського благословення [180]. Вступ містить пересторогу про можливу смерть, що забирає не лише старців, а якраз молодих людей і про те, що «війна грозить смертю кожному, і то на кожному місці та в кожному часі». Церква готувала вірних до найгірших обставин на противагу пресі, яка стосовно воєнної перспективи підтримувала бравурний, псевдооптимістичний тон.

Ще в червні 1944 р. спілка спромоглася виплатити гонорари: наприклад, публікації до «Календаря-альманаху» на 1945 р. обсягом в один аркуш винагороджувались у розмірі 800 зол.

Виїзд видавництва здійснювався в три етапи, а головні евакуаційні шляхи пролягали до Кракова й Відня. Перший етап – у напрямку *Львів–Краків* – фіксується від зими 1944 р., часу наближення фронту до Галичини, і стрімко посилюється на початку весни.

Перший транспорт львівського відділу, що вивозив папір і полотно, відійшов до Кракова ще 27 січня 1944 р., другий – 24 лютого, надалі майно й видавничі

⁸⁸ Іншу археологічну працю – про копальні кременя «Збучі» – підготував також до друку польський археолог С. Круковський. У 1940 р. він став старшим науковим співробітником Львівського відділу АН УРСР, за німецької окупації годував вошей в Львівському інституті висипного тифу та вірусології професора Р. С. Вайгля. Це було поширеним явищем серед львівської інтелігенції, що в такий спосіб рятувалася від матеріальної скрути: годувальниками вошей були географ і геоморфолог Я. Альфред, математик С. Банах і т. д. У червні 1942 р. С. Круковський підписав угоду про випуск праці з «Українським видавництвом» на 1800 зол. [679, с. 50], [451, с. 251]. Рукопис, що має назву «Копальня «Збучі» в Лазарівці Нижнівського району», датований 1941 р., зберігається в архіві відділу археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України.

рукописи вивозили регулярно. Наглядова рада ухвалила обмежити діяльність львівської філії і припинити договори з авторами, а 24 березня працівникам видали платню за три місяці наперед. Водночас на засіданні управи 7 квітня 1944 р. поставало питання ліквідації львівського і реорганізації краківського відділів [105]. Відповідно було вирішено припинити випуск «Дороги» й «Наших днів». Редакційні колективи інших періодичних видань переїхали до Кракова, де ще побачили світ останні числа «Студентського прапора» (за квітень–травень та червень) та «Малих друзів» (редакція перемістилася у квітні і на новому місці підготувала випуски за червень і липень–серпень). Скасовано виплату гонорарів за львівські видання. У Кракові працевлаштовано 14 осіб із львівського відділу, серед яких – І. Бедріло, Л. Чубатий, Б. Гошовський, М. Колянківський, М. Матчак, О. Кузьмович. У Жегестові тимчасовий прихисток отримали З. Храпливий, Ю. Стефаник, С. Гординський, Б. Нижанківський, І. Безпечний, Д. Козій [105]. Частину працівників львівського відділу звільнено.

Оскільки надія на повернення все ще зберігалася, то управа вирішила тимчасово залишити у Львові два вагони книжок і меблів, а також не покидати основні приміщення. Водночас керівники видавництва визнавали, що книжкового ринку в Галичині вже немає, а єдиним простором збуту став Райх, де перебувало три мільйони українців [105], тому вирішено саме там засновувати представництва і саме туди перевозити майно. Для вивчення можливостей щодо відкриття філій у Протектораті й Відні видавництво відрядило І. Федева, який віддав перевагу Відню, але відзначив, що технічні умови друкування книжок у Празі кращі. Попри те, ані польська, ані чеська земля у планах українців не розглядалися як місце майбутнього, навіть тимчасового, поселення, адже прогнозувалося, що радянські війська перед кордонами цих територій не зупиняться, а отже Польща, Чехія, Словаччина потраплять до сфери впливу СРСР.

Становище львівської і краківської станиці наприкінці весни 1944 р. відрізнялося кричущо. Основний з погляду видавничого доробку львівський відділ згортався через дестабілізацію життя в регіоні, до того ж бомби пошкодили видавниче майно на вул. Зіморовича (генерала Дудаєва), 15, тому редакції журналів

та львівське представництво «Краківських вістей», що там знаходилися, перемістилися на Ungarnstrasse (Лисенка), 21. І навпаки, матеріальне становище краківського осередку, який на кінець травня розпоряджався готівкою в розмірі 176 тис. зол., все ще виглядало благополучно. Книжки, що прибували зі Львова, тут інвентаризували, залишаючи запакованими і в кожноточасній готовності до подальшого транспортування. Тутешній персонал ще був великим – 84 особи супроти десяти у Львові в травні і восьми – у червні. Запас книжкового паперу становив 50 000 тонн [105]. Однак евакуація львівського відділу відтягла сили і спричинила скорочення випуску в Кракові за квітень–травень 1944 р., передусім через брак виробничих потужностей, яких завжди вистачало у Львові і де ще в червні можна було друкувати книжки невеликого обсягу. Краківська цензура видала дозвіл на поліграфічне виготовлення повісті І. Пеленської «Музика», однак відхилила (очевидно, за браком часу на розгляд) видання творів М. Коцюбинського і Д. Фальківського.

На другому етапі, від липня 1944 р., евакуація відбувалася в напрямку *Львів–Відень* транспортом комітету, за свідченням А. Любченка – потягом. Усього від видавництва планували вивезти 26 осіб (серед них – С. Гординський, Мих. Зеров, Ю. Стефаник), але насправді їх налічувалося 42. Тоді ж перемістили й архів [306, с. 269-270]. Остання група співробітників львівського відділу УЦК виїхала 19 липня 1944 р. з осідку на вул. Парковій, 10 двома легковими і трьома вантажними автомашинами [546, с. 11]. На цьому у Львові закінчилася праця і видавництва, і комітету.

У той час (17 липня) в Кракові ще можна було провести загальні збори членів спілки «Українське видавництво», про що дописувач щоденника писав зі стриманим захопленням: «Підкреслити треба з одного боку ділову атмосферу, в якій проходили Збори, а з другого рівновагу духа й силу волі як Дирекції, так і Надзірної Ради, які незважаючи на несприятливі умови у звітному році, не випустили керми із своїх рук, а виконали в основному задовільно покладені на них завдання» [643].

Надалі, відповідно до нових завдань опіки над еміграцією, національні представництва почергово відкривалися в місцях скупчень українських біженців. На короткий час евакуйовані зі Львова працівники «Українського видавництва» зупинилися в уже згаданому Жегестові – населеному пункті поблизу Криниці, куди було перевезено частину майна, де облаштувався тимчасовий осідок УЦК і де перечікували події С. Гординський, Ю. Стефанік, М. Струтинська, Є. Храпливий і тодішній директор видавництва М. Шлемкевич. Відомості про їхнє перебування мають побутовий характер (див. щоденник А. Любченка) і реальних видавничих справ не стосуються. На захід поетапно евакуйовувалися й інші установи. Так, ЛМК переїхав на деякий час до Турки і там проводив літературні й наукові вечори.

Від середини липня навколо Криниці почали збиратися українські втікачі. У зв'язку з просуванням фронту на захід на початку серпня сюди пригнали евакуаційний потяг, яким на підставі домовленостей із братиславським урядом вирішено перемістити частину людей до Словаччини, щоб не переобтяжувати комунікацій у напрямку Кракова. Однак невдовзі, 29 серпня, вибухнуло Словацьке національне повстання за участі партизанських загонів, що частково перейшли з території СРСР, а частково були сформовані радянськими командирами з військово-виполонених та місцевого населення безпосередньо на території Словаччини. Повстання, під час якого підрозділи регулярної словацької армії виступили проти правління Першої Словацької республіки і яке 27 жовтня було придушено, як відомо, обернулося для переміщених на ці терени українців (а серед них здебільшого представники інтелігенції – службовці УЦК, кооператори, лікарі, митці, письменники, видавці, родини дивізійників) великими людськими й культурними втратами і небезпечними випробуваннями [368]. Так, очікуючи на зустріч з радянськими партизанами, біженці палили книжки «контрреволюційного» змісту, і в першу чергу новинку «Українського видавництва» – спогади Івана Шкварка «Проклинаю». Дослідник В. Маруняк оцінив цей епізод в історії еміграції як велике випробування: «[...] жорстоко заграла доля з тими, що опинилися на Словаччині, де в травні 1944 розпочалось протинімецьке повстання. В неодному із привітних словацьких сіл і містечок від Жіліни до Братіслави закінчили свою поземну путь ті,

що опинилися в гортанці советських старшин-партизан, що руководили повстанням. Неодному, головно в молодшому віці, доводилося мобілізувати останні засоби хитрості, щоб оминути скривавлених рук советських чи словацьких партизан, щоби “добровільно” не йти з ними в ліс. [...] Одні гинули від куль советської справедливості, інші, щасливіші, тяжкими споминами [sic!] добиралися до Австрії чи в Баварію» [514, с. 27].

Із Криниці словацьким транспортом виїхали не всі діячі видавництва. Зокрема, на свій розсуд продовжив шлях М. Шлемкевич. Перебувши певний час в іншому тимчасовому осідку УЦК – містечку Любені в Сілезії, він восени дістався до Відня, де під керівництвом Ю. Полянського протягом червня 1944 – березня 1945 р. функціонувало представництво комітету, куди перемістилися культурні сили й більшість громадян [256, с. 126], [541, с. 5].

Третій етап евакуації – в напрямку *Краків–Відень* – почався в серпні 1944 р., коли вже ні в кого не залишалось сумнівів щодо поразки Німеччини з огляду на втрати Вермахту на всіх фронтах та початок (1 серпня) повстання у Варшаві, в безпосередній близькості до якої дислокувалися війська Червоної армії.

У липні краківські видавничі підрозділи ще більше звузили обсяг робіт, а керівна верхівка роз’їхалася: директор І. Зілінський – до Праги, всі члени управи та більшість службовців – до Відня. У місті залишилися лише окремі працівники центрального відділу, на яких лягла відповідальність за евакуацію майна, ведення поточних справ і випуск щоденника й тижневика «Краківські вісті», що протягом серпня–жовтня 1944 р. все ще друкувалися в Кракові й регулярно надходили до передплатників.

Отримавши дозвіл на перенесення до Відня та необхідні умови для подальшого випуску (два лінотики, матриці, паперові ліміти, приміщення для редакції й адміністрації), щоденник «Краківські вісті» від 10 жовтня 1944 р. з’являвся в збільшеному обсязі. Натомість було припинено випуск тижневика, як перед тим усіх інших періодичних видань, що до липня 1944 р. виходили в об’єднаній спілці. Відтепер краківський осередок займався лише поширенням щоденника на терені Генеральної губернії в останні місяці її існування. Попри те, що в другій половині

1944 р. справи видавництва у Кракові курували лише дві особи, від 1 серпня 1944 до 17 січня 1945 було видано 15 назв книжок, один кишеньковий, два настінні календарі на 1945 рік і підготовлено до друку кілька творів. Усю цю продукцію до кінця 1944 р. вивезено до Відня та почасти розпродано на місці. У грудні з Криниці до Кракова прибув іще один вагон книжок, евакуйованих у травні зі Львова, які теж частково розпродано, а решту вивезено з іншими книжками до Відня. У звітах зазначено, що від 1 серпня 1944 до 17 січня 1945 р. з Кракова до Відня виїхало вісім вагонів з майном видавництва, серед якого – книжки, рукописи, поліграфічні матеріали, друкарські машини, устаткування, архів, бібліотека, картини, два позичені лінотипи, два комплекти матриць, приватні речі працівників. Перед ліквідацією кожен службовець отримав матеріальну допомогу в розмірі тримісячної платні та кошти на транспортування особистого майна [109].

Ще перед самим наступом над Віслою (вночі з 11 на 12 січня), що спричинив падіння німецького східного фронту і зайняття Кракова силами Другого українського фронту (18–20 січня), останнім службовцям було надано відповідні документи і можливість евакуюватися. До Відня вдалося вивезти та зіскладувати в приміщеннях тамтешньої філії майже весь запас книжок і поліграфічних матеріалів, друкарські машини, технічне приладдя, рукописи, важливі документи [109]. В приміщеннях «Українського видавництва» при вул. Зелений, 22 і Е. Ожешко, 8 залишено частину устаткування, одну друкарську машинку з латинським шрифтом, запас книжок на 20 тис. зол., а також недодруковані видання: 100 тис. примірників «Історії України» серії «Книжка для всіх», 50 тис. – кишенькового календарця на 1945 рік, 5 тис. – «Байок» Л. Глібова та 3 тис. – «Творів» Г. Косинки. Частина цих книжок перебувала на етапі складання, частина – друкувалася, інші – віддано на палітурні роботи, тому до Відня їх було вивезти неможливо. У краківських друкарнях осіли невикористані поліграфічні матеріали – обкладинковий, форзацний папір, близько шести тонн друкарського паперу для рукописів, зданих у виробництво.

Водночас забрано всю готівку видавництва – 115 000 зол., з яких 18 400 пішло на поточні потреби, а решту 96 600 – виміняно на німецькі марки. Оскільки

прибутки краківського осередку в останні місяці були незначні, а видатки на евакуацію, перевезення лінотипів, виконання друкарських замовлень сягали поважних сум, то майже вся готівка була витрачена. На момент офіційної ліквідації видавництва – 17 січня 1945 р. – ще залишалося 14 000 зол. Ці кошти використано на виплату одноразової допомоги шести службовцям, що залишалися в Кракові, й оплату послуг друкарень, з якими видавництво працювало п'ять років. Відтак 16–17 січня член управи, фінансово-адміністративний директор Ом.Тарнавський у присутності інших службовців провів ліквідацію діловодства, оформивши спеціальний протокол, який надіслав голові наглядової ради В.Кубійовичу та керівникам віденської філії М. Матчаку, П. Постолюку і Т. Ліськевичу [109].

Фактично від середини серпня 1944 до середини січня 1945 р. праця видавництва полягала у вивезенні майна, перенесенні щоденника до Відня, залагодженні формальностей з німецькою владою і облаштуванні умов роботи на новому місці [109].

4. 3. 4. Нова еміграція: віденський період (друге півріччя 1944 –початок 1945 року)

Число українців у Відні особливо стрімко зросло в серпні 1944 р. за рахунок утікачів із Галичини. Поблизу Відня (Штасгоф) існував великий табір, де з кінця серпня сконцентрувалося близько трьох тисяч утікачів, переважно інтелігенції. Тогочасний Відень вирізнявся розгалуженою українською інфраструктурою, до якої належали представництва УЦК (створене в червні 1944 р.), УУД, філія УНО на чолі з письменником і критиком О. Грицаєм і студентське товариство «Січ» [533], [644].

У вересні 1944 р. вийшло перше число органу віденської філії УНО «Наддунайська ватра» [285]⁸⁹, яке мало продемонструвати, що об'єднання в

⁸⁹ У рідкісному примірнику, що зберігається в ДНАБ (м. Київ), зокрема, вказано на ще один можливий псевдонім Т. Осьмачки – Ціп, яким підписаний вірш під назвою «Баляда» (Де Дунай тече ясний проз Відень...), присвячений темі прощання з рідною землею (на примірнику, біля

Остмарку функціонує, організовує громадське і культурне життя (зібрання, концерти, вистави). Хроніка видання засвідчила притік політичних емігрантів, серед яких, зокрема, були: керівники УЦК на чолі з Ю. Полянським, що зробили спробу налагодити на новому місці організаційний апарат; члени управи і співробітники «Українського видавництва» (В. Глібовицький, М. Матчак, М. Шлемкевич, П. Постолук, І. Федів); представники культурної еліти – вчені, письменники, журналісти (І. Раковський, У. Самчук, Т. Осьмачка, І. Німчук, В. Софронів-Левицький, Б. Нижанківський).

Загалом автори «Українського видавництва» від часу згорання його діяльності й евакуації посилено шукали нові місця праці. До прикладу, Ю. Шевельов тимчасово влаштувався на роботу в редакцію ілюстрованого літературного двотижневика «Дозвілля», що виходив у Берліні за редакцією С. Довгала для українців-емігрантів. Видання було йому чуже за духом, і він про це виразно висловився у відповідь на пропозицію А. Любченка, фактично передсмертну, бо письменник помер 25 лютого 1945 р., долучитися до організації якісного еміграційного літературного журналу. В листі до Любченка від 26 січня 1945 р. Шевельов писав: «Сердечно дякую Вам за запрошення до редакції, – я б це зробив з великою охотою. Робота в «Дозвіллі» (абстрагуючися від того, що вона фактично вже, мабуть, закінчилася) – мало цікава, це тільки поденщина. Але хоче мене Довгаль забрати до свого Штабу пропаганди, і скидається на те, що доведеться туди йти (Все це, звичайно, коли припустити, що ситуація дозволить). В усякому випадку я завжди буду гарячим прихильником і в міру можливості – помічником Вашим щодо журналу. Що я можу дати Вам як автор? Маю для наукового відділу статтю «Шевч. і нар. пісня» (відштовхнутися від роботи Ф. Колесси), статейку про «Рубікон» Косача, яку вважав би не за застарілу з огляду на потребу реабілітувати письменника, можу написати рецензію на нову книжку Риндика. Поза тим маю вірші, але цього добра у Вас напевне і так буде досить. На жаль, моїх неоклясиків я

тексту вірша, псевдонім розкрито від руки). У виданні також узяли участь О. Грицай, А. Гнатишин та інші автори під прибраними іменами.

віддав уже до «УВ», а вони, мабуть, більше підходили б до Вашого журналу. Але це все пляни, пляни, пляни, а життя, здається, схиляється на зовсім інше, і всі ці пляни будуть розметані і знищені» [120]⁹⁰. Це лише поодинокий приклад пошуку нових шляхів самореалізації. Після короткої вимушеної перерви українська інтелігенція породила ще один яскравий феномен, що ним стала продукція видавничих еміграційних осередків Центральної і Західної Європи середини 1940-х – початку 1950-х років, яка великою мірою була рецепцією і розвитком цінного досвіду, набутого у воєнний час.

Що ж до філії видавництва, то, як вже йшлося, питання її облаштування в одному з великих німецьких міст члени управи обговорювали ще навесні 1944 р. Вивчити і зважити всі можливості тоді було доручено І. Федеву, який, однак, роздобувши загальну інформацію, справу з місця присутньо не зрушив. Згодом інший функціонер спілки мгр Л. Крушельницький підшукав у Відні приміщення для складу, яке за браком кращого стало видавництву в пригоді.

Відкриття віденської філії прискорила евакуація з Кракова до Австрії в кінці липня – на початку серпня 1944 р. майже всієї української колонії, включно з управою і більшістю працівників. Не маючи стаціонарного приміщення, видавництво певний час перебувало в домівках філії УНО і товариства «Січ». Офіційним оформленням займався В. Глібовицький, на той час заступник головного директора, який на початку вересня з великими труднощами виклопотав урядовий дозвіл на діяльність осередку й проживання в місті працівників, полагодив формальності із забезпеченням житлом, харчовими картками, оформленням в уряді праці, винаймом робочих кімнат для канцелярії і складів.

Запис в реєстрі Окружного суду міста Кракова від 12 вересня 1944 р. засвідчує факт оформлення відділу «Українського видавництва» у Відні з фондовим (закладовим) капіталом 40 000 німецьких марок, керівником якого призначено

⁹⁰ Врешті, по війні разом з І. Костецьким, теж колишнім членом редакції «Дозвілля», та В. Петровим, декларуючи відхід від «[...] агітаційного просвітництва, яке опанувало тепер нашу поцейбічну літературу і повернення до традицій великої літератури нашої двадцятих років», Ю. Шевельов долучився до випуску знакового літературного збірника «Хорс» (1946).

Василя Глібовицького. 12 жовтня зроблено інший запис – про відхід з управи І. Зілинського і призначення на його місце Ом. Тарнавського [119].

У перші дні жовтня 1944 р. до Відня переїхав щоденник «Краківські вісті», хоча з поточних публікацій видно, що частина співробітників видавництва разом із представниками УЦК, членами військової управи дивізії «Галичина», членами редакції тижневика «До перемоги» все ще залишалися в Кракові [487]. Через хворобу В. Глібовицький пішов у відпустку і більше до видавничих справ не повернувся (близько 1947 р. зник безвісти), а виконання функцій керівника віденської філії (відтепер єдиного осередку «Українського видавництва», де працювало 60 осіб) покладено на О. Тарнавського.

Чотири підрозділи «Українського видавництва» – редакція щоденника, відділи книжково-редакційний, книжково-торговельний, адміністрації і експедиції «Краківських вістей» (саме до таких розмірів зредуковано структуру спілки на віденському етапі⁹¹) – розмістилися в центрі Відня на Fleischmarkt 3–5, дирекція – окремо, на Bankgasse 1/53, у будинку, де влада сконцентрувала видавництво всієї віденської преси – «справжня газетна фабрика», із двома поверхами під землею [252, с. 195].

У перші місяці головну увагу присвячено випуску щоденника і його поширенню серед усіх верств українського громадянства – робітників, утікачів, бійців дивізії. За розпорядженням Державної палати преси від 23 січня 1945 р., щоденники повинні були виходити в зменшеному обсязі, на чотирьох і двох сторінках навперемін, а двосторінкові числа – без оголошень. Через ці обмеження редакція закликала писати «коротко і зв'язко», щоб статті не перевищували двох-трьох сторінок машинопису (до 1800 знаків), оповідання і т. п. – трьох сторінок. Щоденна газета не могла виконувати своє завдання без контакту з читачами: «Тримайте зв'язок із рідною газетою! Прохаємо наших читачів і прихильників ділитися з редакцією «Краківських вістей» кожною радісною чи сумною вісткою, що може цікавити загал. Цікава може бути вістка навіть із найглухішої закутини»

⁹¹ Структуру видавництва на віденському етапі відновлено за оголошеннями у листопадових числах щоденника.

(оголошення в числі за 14 жовтня 1944 р.). З огляду на зменшення накладу редакція просила не нищити часопису, а передавати його з рук у руки. Кореспондентський корпус відчутно скоротився, але майже до самого кінця в газеті працювали С. Гординський, Б. Гошовський, Д. Горняткевич, Д. Антонович, Ф. Дудко, А. Качор, О. Кисілевська, М. Козак, М. Колянківський та ін.

Випуск книжок нормалізувати не вдалося через труднощі в отриманні дозволу на друк. І хоча книжковий редакційний відділ кілька рукописів таки підготував, та виробничий зміг виготовити лише кишеньковий календар на 1945 рік. Частину готового набору «Календаря-альманаху» на 1945 рік було знищено під час одного з повітряних налетів у грудні 1944 р., після чого її довелося відновлювати, і видання вийшло із запізненням.

Торговельний відділ упорядковував склади, здійснював інвентаризацією книжок, комплектував і вислав бібліотечки для українських робітників і зацікавлених споживачів з Німеччини.

Трудові дні видавництва минали на тлі специфічних віденських умов кінця 1944 – початку 1945 рр.: постійних кількогодинних повітряних тривог (алярмів), частого виходу з ладу міських засобів комунікації, браку фахівців-складачів і переплетників, труднощів в одержанні дозволу на друк книжок тощо. Все це заважало розгорнути в місті українське книговидання. Узимку через загострення ситуації на південно-східному фронті і наближення радянських військ до австрійської столиці серед емігрантів почали наростати евакуаційні настрої, які в кінці лютого-на початку березня 1945 р. вилилися в масовий виїзд українських родин, майже половини працівників видавництва, а згодом – решти службовців [122]. Ті з них, що були причетними до випуску щоденника, вивезли сім'ї і повернулися, ще деякий час продовжуючи працювати в редакції. Вони також допомагали евакуаційній комісії в складі М. Матчака, Л. Крушельницького і Р. Дращньовського готувати до переміщення в безпечне місце найцінніше майно, здійснювали впорядкування, інвентаризацію, сортування рукописів, їх почергову висилку, пакування картин, книжок так званого «залізного запасу», бібліотек тощо.

Останні працівники видавництва покинули місто назовсім щойно тоді, коли з огляду на близькість фронту жодна діяльність вже була неможлива.

У кінці березня 1945 р. УЦК для потреб видавництва виділив окремий вагон, куди звантажили приватні речі працівників, найбільш вартісні книжки й рукописи, підручну бібліотеку тощо і який відійшов через австрійські міста Лінц і Галяйн (в останньому пункті в задалегідь підготованому приміщенні залишено три тонни книжок) до баварського села Ауфкірха, що на деякий час стало місцем поселення українських біженців⁹² і де тимчасово зікладували майно видавництва.

Фактична ліквідація віденської філії відбулася 4 квітня 1945 р. з виходом останнього числа щоденника «Український шлях» (під такою назвою від 31 березня до 4 квітня ще вийшло 4 числа на базі «Краківських вістей»). У місті було залишено все канцелярське устаткування, приблизно три вагони друкарського паперу, три вагони книжок, переважно для шкіл, а наглядати за майном управа доручила М. Матчаку, виділивши на це відповідні письмові повноваження, готівку – 8 559,72 і чек на суму 10 000 німецьких марок, що залишилася на рахунку видавництва у віденському «Lenderbank». Решту готівки (97 000 німецьких марок) вивезено до Німеччини [109]. 8 березня 1947 р. опікуна віденської філії «Українського видавництва» М. Матчака заарештувала радянська контррозвідка за адресою Parkgasse 1/21.

4. 3. 5. Ліквідація видавництва (1945–1948)

На останньому етапі – за умов розформування редакційних колективів, відсутності видавничої бази, припинення випуску видань, постійного переміщення і пошуку нового прихистку у вигнанні – головним завданням для невеликого колективу «Українського видавництва» стало збереження майна, архівів, редакційних тек, книжкових зібрань та допомога співробітникам і їхнім сім'ям. За згодою наглядової ради в баварському селі Блонгофені було створено станицю [110], де вирішувалися персональні справи колишніх службовців (забезпечення

⁹² Генерал П. Шандрук згадував, що тут тимчасово оселилися провідні діячі Західної України: В. Мудрий, А. Палій, М. Добрянський, А. Мілянч [270, с. 205].

помешканням і новою роботою, виділення матеріальної допомоги у випадках скрути), зберігалися важливі документи установи, здійснювалися пошуки нового приміщення для вивезеного майна і його переінвентаризація.

Зі звуженням завдань видавництва було скорочено й персонал. Голові станиці П. Постолоку, який обійняв цю посаду 1 травня 1945 р., директор «Українського видавництва» Ом. Тарнавський передав статут, протокольні книги, печатку, список вивезених з Відня найменувань, картин, а також готівку – 97 000 райхсмарок. Із цієї суми на допомогивий фонд для службовців видавництва пішло 25 000: 15 000 – для комісії фонду в Блонгофені, розпорядниками якої призначено П. Постолока, М. Шлемкевича, І. Німчука, 10 000 – для комісії в Бад-Гойзені в складі Л. Крушельницького, Т. Ліськевича (головного бухгалтера видавництва), Р. Дразньовського [110]. Сам О. Тарнавський попросив про звільнення від обов'язків директора видавництва 20 березня 1946 р. [109].

При транспортуванні майна до Ауфкірха частину було тимчасово зіскладовано в Галяйні, а згодом – перевезено до Фюссена. Тут у кінці 1945 – на початку 1946 р. книжки ще раз пересортували і з них вилучили 2490 одиниць у т. зв. наукову бібліотеку «Українського видавництва», завідувати якою доручили інженерові А. Кущинському. З іншої частини сформували бібліотеки для українських осередків Австрії і Західної Німеччини – управ таборів, комітетів, гімназій, шкіл, на склади, звідки вони могли швидше потрапити до рук читачів-емігрантів. Ще частину (на суму 3033,50 німецькі марки) – продано комітетам і школам. Із 328 книжок сформовано бібліотечки для різних українських осередків Європи: до Рима через о. П. Дячишина, помічника владики І. Бучка, що перебував у Західній Німеччині з душпастирською місією, надіслали 63 найменування, Центральному представництву української еміграції (ЦПУЕ) у Франкфурті в розпорядження Ю. Ревая – 127, Слов'янському інституту в Мюнхені – 42, Слов'янському семінару в Марбургу – 17, Українському Червоному Хресту в Мюнхені для українських

полонених бійців – 79. У запасі залишалося ще шість бібліотек, разом 1718 книжок, що пішли на облаштування «випозичалень»⁹³.

З кінця війни культурні цінності опинилися під загрозою знищення від систематичних бомбардувань європейських міст, мародерств, пограбувань, стихійного терору, несподіваної смерті власників. До видавництва зверталися культурні діячі з проханням про опіку й допомогу в збереженні приватних бібліотек і архівів. Так, політичний діяч, дипломат і публіцист М. Залізняка на початку квітня 1945 р. просив управу «Українського видавництва» у Відні виділити 1500 марок одноразово на оплату нового помешкання й 1200 марок на перевезення своєї збірки, що складалася з великої українознавчої бібліотеки та документів до нової історії України. Ці матеріали вчений довгі роки збирав у німецьких архівах, а їх більшу частину закупив В. Кубійович [111]. Колекція дивом уціліла в збомбардованому помешканні лікаря М. Дзеровича і вимагала переміщення в безпечне місце. Не маючи жодних відомостей про її подальшу долю, можна припустити, що вона була такою ж нещасливою, як і доля обох діячів – М. Залізняка і М. Дзеровича, заарештованих радянською контррозвідкою після зайняття Відня Червоною армією. Перший у 1950 р. загинув у в'язниці, другий – в середині 1950-х повернувся до Відня і там помер у 1967 р.

Тоді ж таки постала проблема оприлюднення рукописів, які були вивезені з колишніх окупованих німцями територій та опинилися в особистому розпорядженні видавців. Б. Гошовський [109] у листі з Бад-Верісгофена, де після війни знаходився табір переміщених осіб, оголосив дирекції «Українського видавництва» Львів–Краків–Відень–Мюнхен [112] про намір видати «Історію України» І. Крип'якевича, тоді – старшого наукового співробітника Музею етнографії АН УРСР у

⁹³ Випозичальні книжок існували при філіях кооперативу «Лябор»: у Мюнхені – 390 книжок, Травнштайні – 40; у таборах переміщених осіб: Фюссені – 1150, Ульмі – 230; при українських комітетах: у Зальцбургу – 855, Галяйні – 213, Цель-ам-Зее – 20, Фюрті – 27, Регенсбургу – 94; українських гімназіях: у Бад-Верісгофені – 34, Байройті – 38, Травнштайні – 8, Швайнфурті – 30, Карльсфельді – 44, Фюссені – 600, українській школі у Фраймані – 10; команді СУПЕ (Союз українських пластунів-емігрантів) в Мюнхені – 141 [109].

Львові: «На основі давніших розмов з п. проф. Кубійовичем і д-ром Шлемкевичем і їх засадничої згоди, хочу приступити в найближчих днях до справи видання друком «Історії України» І. Крип'якевича, що зберігалася в «У[країнському]. В[идавницт]-ві» та взагалі до видання цих збережених рукописів, що мають свою більшу вартість. Машинопис Історії України є в мене на руках, інші рукописи передав я в свій час з Авфкірху до Мюнхену, іде тільки про докладніше з'ясування справи видання. Справа вимагає поспіху, бо на черзі маю змогу дати до складу або повість для дітей, або історію. Я рішений затримати видання повісті, доцінюючи вагу появи в сьогоднішній час історичної праці, що була б свого роду відповіддю на большевицьку нагінку проти «школи Грушівського». При тому вважаю доцільним дати цій праці марку – фірму НТШ, що дало б цій наук[овій]. установі одну нову позицію в вид[авничій]. роботі». Відомо, що книжка вийшла під псевдонімом Іван Холмський у Мюнхені накладом НТШ у 1949 р.

По війні управа видавництва розподіляла майно серед організованих в еміграції українських інституцій, допомагаючи налагодити їхню роботу. Частина коштів було перераховано на відновлення УВУ й НТШ [256]. В архіві В. Кубійовича зберігся документ від 30 липня 1948 р., який засвідчує, що О. Тарнавський як розпорядник спадкової маси видавничої спілки передав до каси НТШ в Мюнхені оригінальні рахунки на суму 16 800,30 німецьких марок. Ці кошти пішли, зокрема, на дослідження проблеми національних відносин в Україні, яким керував Кубійович у 1946–1947 рр. У липні 1949 р. вчений як голова наглядової ради і призначений загальними зборами ліквідатор майна спілки отримав подяки професора О. Кульчицького від імені дирекції Інституту заочного навчання при УВУ в Мюнхені – за передачу десяти картин, двох килимів, електричного циклостилю, друкарської машинки з латинським шрифтом та 70% запасу книжок, збутом яких займалася фірма «Молоде життя» [114], та З. Кузелі від виділу та Українського публіцистичного інституту при НТШ – за передачу цінної наукової бібліотеки, наукових рукописів видавництва, друкарської машинки і 30% запасу книжок [115].

Ще частину книжок ліквідаційна комісія в липні – серпні 1949 р. надіслала колишнім працівникам видавництва, членам УЦК, що оселилися в різних місцевостях: М. Хронов'яту до Гарміш-Партенкірхена, П. Постолюку до Міттенвальда, І. Коцуру до Ганновера, К. Паньківському до Етлінгена. Постолюк, що отримав 14 видань, у листі до Кубійовича високо оцінив культурний внесок видавництва, висловивши неприхований жаль з приводу вимушеного закінчення його діяльності: «Коли по кількох літах переглядаю список виданих книжок, всі ми можемо бути гордими, що під Вашим проводом за так короткий час стільки дали українській культурі. Якщо б по катастрофі люди були менше займалися політикою і не виступали проти осіб, що все ж таки щось «робили», були б ми і далі продовжували свою роботу. Скільки енергії, паперу і гроша на еміграції витрачено на макулатуру. Ви, Високоповажаний Пане Професоре, можете бути горді зі своєї праці, енергії і посвяти над розбудовою нашого життя в Галичині, а передовсім Українського Видавництва. Бо все, що появилось друком таки остане для грядущого покоління» [116]. Доречно зіставити цю оцінку з неупередженим поглядом ззовні, що належить уже згаданому в іншому контексті польському публіцисту Є. Стемповському. У своєму інтелектуальному щоденнику він зазначив, що під час війни жоден з народів континенту не здобувся на таке літературне і видавниче зусилля, яким було «Українське видавництво» [690, с. 19-20].

Отже, укрупнення видавництва, перетворення його на краківсько-львівську об'єднану спілку (січень 1942) обернулося перенесенням ваги на львівський осередок, збільшенням частки останнього в загальній кількості видань, більшою зорієнтованістю змісту друкованої продукції, особливо періодики, на галицького споживача.

Попри величезну потребу в навчальній літературі, у Львові не вдалося налагодити систематичний випуск підручників для всіх ланок освіти – народних, середніх, фахових, вищих шкіл. Натомість місто лідирувало у випуску літературно-художніх творів, оскільки мало більш потужну поліграфічну базу, ніж Краків чи Прага, залучило великий потенціал східноукраїнських письменників і вчених

(А. Любченка, І. Багряного, Т. Осьмачки, Д. Гуменної, Г. Костюка, Ю. Шевельова, М. Ореста й інших).

Визначальним чинником роботи об'єднаної спілки був зв'язок з УЦК у формі пропаганди організаційних засад діяльності на шпальтах щоденної і тижневої преси, проведення літературних конкурсів, через спільні дії, спрямовані на поширення книжок і часописів, вивчення читацького попиту, надання матеріальної допомоги авторам. Під організаційним захистом комітету й видавництва було реалізовано проекти інших осередків – Богословського наукового товариства, «Студіону», Холмсько-Підляської духовної консисторії, Об'єднання праці українських студентів, краківської приватної видавничої фірми «Бистриця».

Кінець 1943 р. ознаменувався занепадом видавничого руху у Львові. У 1944 р. ситуація на східному фронті спричинила зменшення числа передплатників в Генеральній губернії, скорочення випуску книжок, припинення періодичних видань, згортання діяльності та поетапну евакуацію в трьох напрямках: Львів–Краків (від кінця січня), Львів–Відень (у липні), Краків–Відень (від кінця липня – початку серпня).

Краківсько-львівська спілка офіційно самоліквідувалася 17 січня 1945 р., після чого випуск книжкових видань нормалізувати більше не вдалося. На базі віденської філії «Українського видавництва» ще певний час (перед вступом Червоної армії до Відня) виходила щоденна газета та здійснювалася підготовка видавничого майна до вивезення, яке почалося в кінці лютого 1945 р. в напрямку до Мюнхена (Баварія).

Сенсом існування «Українського видавництва» на останньому етапі – за умов розформування редакційних колективів, втрати стабільної видавничої бази, припинення випуску видань, постійного переміщення і пошуку нового еміграційного осідку – стало збереження майна, архівів, редакційних тек, книжкових зібрань, допомога співробітникам і їхнім сім'ям.

«Українське видавництво» у Кракові–Львові сконцентрувало цінний науковий і літературний матеріал, частину якого було вивезено й оприлюднено в повоєнні роки. Під час ліквідації управа розподілила матеріальні ресурси серед відновлених в еміграції українських інституцій (УВУ, НТШ), допомагаючи в налагодженні

їхньої діяльності. Частину видань надіслано до управ таборів переміщених осіб, шкіл, колишнім працівникам видавництва, членам УЦК, що оселилися в різних населених пунктах Австрії й Німеччини.

По війні в еміграції опинилися кваліфіковані фахівці зі східно- і західно-українських земель. Окрім того, до Західної Європи перемістилися головні пражські установи – УВУ, УІФТ, УТГІ, а також берлінський УНІ. На їхній базі й було продовжено наукову, літературну, мистецьку діяльність поза межами батьківщини.

РОЗДІЛ 5

КНИЖКОВИЙ І ПРЕСОВИЙ ВИДАВНИЧИЙ РЕПЕРТУАР: ТИПОЛОГІЧНІ РІЗНОВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ, ФУНКЦІОНУВАННЯ

У цій частині дослідження зосереджено увагу на окремих типологічних різновидах, для характеристики яких було виявлено й опрацьовано достатню джерелознавчу основу. Серед них – щоденна газета «Краківські вісті», що виходила систематично, мала розгалужену кореспондентську мережу й донині слугує найбільш вагомим джерелом про суспільно-культурне й повсякденне життя в Україні й еміграції. Простежуються етапи її розвитку, зміни в складі редколегії і редакційній політиці, залежність наповнення від воєнно-політичних подій, роль УЦК у створенні за допомогою газети механізму постійного інформування населення та впливу на життя в терені. Проаналізовано масив *студентських періодичних видань* – різновиди, зміст, структуру, основні ідеї на тлі змін засад корпоративного життя. Розглянуто організацію випуску й поширення *навчальної літератури* на території Генеральної губернії, де ця система функціонувала найбільш ефективно, вплив дидактичних концепцій на освітню практику і зміст навчальних книжок (тематику, способи подачі матеріалу, жанри), типологічну структуру (за ступенем обов’язковості, цільовим призначенням). Досліджено *видання для дітей і молоді*, що в репертуарі краківсько-львівського «Українського видавництва» займали приблизно десяту частину, внесок у дитяче книго- і пресовидання окремих осіб, коло авторів, основні групи, найпомітніші прояви. Окрему увагу приділено *науковому сегменту*. За складності цілісного осягнення розвитку науки в період Другої світової війни було виділено окремі ракурси проблеми: проаналізовано видавничі можливості з погляду інституційного забезпечення науки; за архівними джерелами і матеріалами періодики реконструйовано тематику наукових осередків (історико-філологічного гуртка при Київському будинку вчених, Українського історично-філологічного товариства в Празі, Українського чорноморського інституту, Об’єднання праці українських науковців при УЦК тощо) і міру її

відображення у видавничому русі; розглянуто масив книгознавчих публікацій, що в роки війни зберіг репрезентативну цілість; досліджено спробу заснування в Кракові гуманітарного наукового журналу.

В межах одного дослідження не могло стояти завдання відтворити весь книжковий і пресовий масив Другої світової війни, тому виклад стосовно деяких, навіть вагомих типів обмежено до окремих сюжетів і спостережень. Передусім йдеться про літературно-художні видання – тип найбільш численний, що здобув у роки війни масовий читацький попит, отримав цікаве й різнопланове наповнення і який потрібно досліджувати спеціально.

5. 1. Загальноінформаційний щоденник «Краківські вісті» (1940–1945)

«Українське видавництво» у Кракові-Львові, підготувавши протягом п'яти років (грудень 1939–березень 1945) сотні назв книжок, брошур і аркушівок, налагодило також безперебійний випуск періодичних видань, розрахованих на різні вікові і станові читацькі групи. Серед них: загальноінформаційний *щоденник* «Краківські вісті»; два регіонального спрямування *тижневики* – «Краківські вісті» для Лемківщини, Підляшшя і Посяння та «Холмська земля» (мали стандартну частину, укладену за іншими періодичними виданнями, й оригінальну, створену місцевими авторами); шість *журналів-місячників*: «Малі друзі» – для дітей, «Дорога» – для молоді (обидва були відновленнями передвоєнних львівських видань), літературно-мистецькі – «Ілюстровані вісті» та «Наші дні», літературно-художній – «Вечірня година» і корпоративний – «Студентський прапор».

Щоденник «Краківські вісті» належить до найважливіших друкованих джерел з погляду вивчення різних аспектів історії України періоду Другої світової війни (театру, музики, літератури, книги, преси, освіти, науки, церкви, суспільного життя). Представлення газети суто на основі даних про зовнішні параметри, через цитування передових статей та інших редакційних матеріалів може забезпечити лише формальне, поверхове знання, зрештою, загально доступне при безпосередньому знайомстві з нею. Натомість її спеціальне дослідження

передбачає виявлення й опрацювання редакційних документів, офіційних матеріалів (комунікатів, обіжників), атрибутування текстів, неодмінного врахування впливу політичних подій і процесів на окупованих територіях і, зокрема, в середовищі української європейської еміграції, її громадських і культурних центрах. Для глибокого й достовірного аналізу сукупності публікацій поки що не вистачає повного бібліографічного покажчика змісту. У цьому параграфі зосереджено увагу на умовах, в яких було створено щоденну газету, етапах її розвитку та механізмі формування й функціонування на її базі потужної, безпрецедентної для тогочасних українських видань кореспондентської мережі.

5. 1. 1. Етап становлення

Поява на еміграційному кону українських газет і журналів стала наслідком нових тенденцій у пресовій політиці Генеральної губернії, коли, окрім офіційних малотиражних видань, що містили розпорядження окупаційної влади, закони, офіційні комунікати верховного командування збройних сил Третього райху (ОКВ), у 1940 р. дозволено випуск щоденників, суспільно-культурних, мистецьких, професійно-фахових журналів. Початком українського легального пресовидання в умовах Генеральної губернії якраз і стали «Краківські вісті», що їх перше число вийшло 7 січня 1940-го, останнє – 29 березня 1945 р.

Окрім природних для кожної газети чинників періодизації, якими є час заснування, відносно стабільного функціонування, припинення виходу, змін у редакційному складі і редакційній політиці, на розвиток краківського щоденника вплинули й інші події і процеси. По-перше, це переламний для еміграційної періодики початок радянсько-німецької війни, коли багато дописувачів відбули з Кракова до Львова і далі на схід, переорієнтувавшись на співпрацю з політичними і пресовими осередками в Україні, а натомість кореспондентський корпус поповнили численні автори з нових захоплених німцями українських територій. По-друге – евакуація від кінця 1942-початку 1943 р. зі сходу України чільних представників інтелігенції, які, співпрацюючи з українськими періодичними виданнями в Генеральній губернії, істотно змінили їхній образ. По-третє, евакуація видавництва з

Кракова і відновлення щоденника на короткий час у Відні (жовтень 1944). Принаймні ці чинники зумовили відчутні якісні зміни в історії газети та розвитку її кореспондентської мережі.

Налагодження регулярного випуску «Краківських вістей» означало утвердження українського друку в умовах еміграції, на окупованій німцями території Польщі, а водночас – і відновлення щоденної газети, функції якої для західноукраїнського суспільства десятиріччями виконувало «Діло», закрите 1939 р. після вступу радянських військ на західноукраїнські землі⁹⁴. Підставою для аналогії є не тільки періодичність, адже це був не єдиний щоденник передвоєнної Галичини. Носіями спадкоємності стали причетні до випуску обох видань особи: М. Хом'як, член редакції «Діла» від 1934 р., в кінці січня 1940-го призначений відповідальним редактором «Краківських вістей» і залишився ним до кінця; члени редколегії «Діла» І. Кедрин-Рудницький, І. Німчук (останній головний редактор «Діла»), П. Лисяк, В. Несторович, Г. Которович (переніс із львівського щоденника в легальну пресу періоду Другої світової війни давніші приховані імена КТВ, Р. Гучванович). Зв'язок двох газет у своєрідний спосіб відзначив і тогочасний речник анти-української пропаганди Я. Галан, що в евакуації працював на радіостанції ім. Т. Шевченка в Саратові і дописував до радянської періодики. Наділивши земляків-політемігрантів неперевершеними інвективами («желто-блакитные клеветы фашистского Берлина», «желто-блакитная плесень», «желто-блакитные шулеры», «старые забракованные кокотки», «дрессированные прусским фельдфебелем медведи»), він підсумував: «Там (у Кракові. – *авт.*) их львовское “Діло” превратилось в “Краківські вісті”» [339]⁹⁵.

Початковий склад редколегії (Б. Левицький, І. Дурбак, М. Хом'як) змінився відразу після виходу перших чисел у січні 1940 р. Першого головного редактора –

⁹⁴ Уночі з 16 на 17 вересня редакцію також погромила польська поліція [262, с. 13-14].

⁹⁵ Пропагандистські тексти, спрямовані проти українських структур і діячів з окупованих територій («українсько-німецьких націоналістів») поширювали і за океаном, серед емігрантів Північної Америки, зокрема через видання Товариства канадських українців, що передруковували тексти з радянських газет – О. Богомольця, П. Тичини, Я. Галана [432, с. 13-14].

Б. Левицького – німці усунули з посади⁹⁶, і після короткого *interregnum*, тоді ж у січні, його місце зайняв досвідчений журналіст М. Хом'як, що очолив нову редколегію (В. Качмар, В. Ривак)⁹⁷ і зумів забезпечити подальшу стабільну появу газети аж до кінця березня 1945 р.

Спершу часопис виходив тричі на тиждень, але видавці твердо вирішили перетворити його на щоденник⁹⁸. Коло кореспондентів було щільним, тематика – небагатою, що спонукало М. Рудницьку зневажливо відгукнутися на появу перших чисел: «Видали газетку – дуже мізерна» [83, арк. 7]. Обережність редакції на етапі становлення, як з погляду числа і складу дописувачів, так і щодо інформаційної насиченості і різноплановості, зумовлювалася загальним суворим наставленням цензури і випадками звільнень перших співробітників⁹⁹. Німецькі цензори толерували обговорення освітніх і господарчих тем, не заважали друкувати матеріали антипольського спрямування, проте з огляду на тимчасові домовленості з радянською стороною (пакт Молотова-Рибентропа), стримували наполегливі намагання політеміграції викрити суть ідеології і злочини більшовизму. Тому шквал антирадянських публікацій фіксується лише після червня 1941 р.

Статті на господарчі теми писали Б. Галайчук, М. Хронов'ят, Ю. Таркович. Літературно-художні матеріали і дописи про літературу репрезентовано іменами Б. Лепкого і Л. Лепкого, Б. Гошовського, Б. Романенчука, О. Стефановича, С. Кушніренка, Ю. Яновського, художника й гумориста Е. Козака. Репортажі про місцеві події часто підписані псевдонімами, утвореними від географічних назв

⁹⁶ Приводом для звільнення Б. Левицького став передрук матеріалів з урядових джерел без відповідних, у пронимецькому дусі, коментарів [465, с. 274].

⁹⁷ Обидва працювали в газеті недовго: В. Ривак перейшов до апарату пропаганди при керівництві ОУН [574, с. 12]. В. Качмар був співредактором тижневика «Краківські вісті» тільки до листопада 1940 р., звідки пішов через розбіжності з М. Хом'яком.

⁹⁸ Українські емігранти від грудня 1939 р. вживали заходів для закладення в Кракові щоденної газети [85, арк. 5 зв.].

⁹⁹ Крім Б. Левицького, втратив тоді роботу і В. Мудрий [465, с. 274]. На початку радянсько-німецької війни за участь в організації похідних груп ОУН був заарештований Я. Рак.

(Лемко, Учитель-холмщак, Долгобицький – від назви села Долгобичі на Холмщині, Л. Вороблицький, д-р – від назви села Вороблик, де тоді мешкав дописувач з науковим ступенем). Розкрити їх можна за умови реконструкції фактів легального життя того чи іншого населеного пункту та переліку осіб, які брали в ньому участь.

У «Краківських вістях» за 1940–I півріччя 1941 р. не видно слідів внутрішньої політичної боротьби – розколу в ОУН, протистояння між різними політичними течіями, що, безумовно, свідчить про замовчування справжньої ситуації в місті та Генеральній губернії, де в 1939 р. опинилися лідери основних політичних груп (В. Мудрий – УНДО, М. Стахів та О. Павлів – УСРП, Д. Паліїв – ФНС, Л. Ганкевич – УСДП, А. Ливицький – УНР, С. Бандера – ОУН, О. Назарук – гетьманський рух). Активність, щоправда, виявляли представники лише двох сил – ОУН та гетьмана Павла Скоропадського [465, с. 56-59], а їхнє протистояння було ще однією причиною неквапливого залучення нової автури. Принаймні, на тиск оунівців недвозначно вказував у листі до О. Назарука ще один тогочасний політемігрант І. Лисяк-Рудницький: «Хвалите “Краківські вісті”. Але водночас з Вашого листа до мами (М. Рудницької. – *авт.*) виходить, що з проєктованої Вами співпраці з цим часописом якось нічого не виходить. Думаю, що це далеко не випадково. [В.] Євтимович також пробував нав’язати контакт з редакцією. Дав статтю, яка редакторів (Хом’як з “Діла”, добрий хлопець, але зовсім без власної індивідуальності) сподобалася і обіцяв на другий день помістити. Тим часом минає день за днем, а статті як не було так нема. Що виявляється? Спротивився внутрішньоукраїнський цензор з рамени УНО (!), п. [О.] Бойдуник, той самий, що з [Б.]Кравцевим виписував несотворені дурниці в “Голосі” (націоналістичний тижневик (1938–1939) – *авт.*)». Автор листа, як видно, вважав, що дописи Євтимовича відхилили через його причетність до гетьманського руху, і передбачав, що через те також не складеться співпраця зі щоденником О. Назарука. Глибоке протистояння між націоналістами і гетьманцями було явищем не суто краківським, а повсюдним¹⁰⁰. Усе ж оунівцям,

¹⁰⁰ Наприклад, про конфлікти в берлінському українському середовищі писав до О. Назарука П. Скоропадський: «Політичне положення дуже не виразно. Тут в Німеччині таким чином

що в піднімецькому Кракові до самого початку радянсько-німецької війни діяли легально, належали значно більші впливи на політичне й видавниче життя, і саме з їхнього середовища щоденник добирав собі автуру.

Щоб не наражувати видання на загострення стосунків з цензурою, уникнути його закриття і забезпечити безперешкодний вихід, редакція пунктуально трималася встановлених обмежень – шукала виконавців для дозволених тем і неохоче згоджувалася на контакти з авторами, нехай і кваліфікованими, які писали про речі, далекі від кола офіційно визначених пріоритетів. Так, О. Назаруку замовили статті про «польську публіцистику та польську політичну літературу в українській справі», вважаючи, що з огляду на обізнаність у темі, багатий життєвий і політичний досвід, втілити цей задум йому буде неважко: «[...] польські справи слід основно і то якнайшвидше в'яснити, щоб наше молоде покоління зрозуміло, що було причиною упадку Польщі [...], з основного висвітлення всієї політики б[увшого]. польського уряду супроти нашого народу за останніх 20 років повинні б нам вказати, як маємо поступати при недалекій може вже будові нашої держави та яку слід вести нам політику, щоб не розсаджувати своєї держави з нутра, а своєї нації не штовхати над беріг пропасти» [105, арк. 5-5зв.]. Як видно, редакція керувалася не самою пропагандистською кон'юнктурою, але й бажанням осмислити недавню історію українсько-польських взаємин і видобути уроки для майбутньої політичної практики. Водночас вирішено відхилити нотатку Назарука про українські еміграційні справи і діяльність Українського комітету у Варшаві [86, арк. 44]. М. Хом'як мотивував відхилення тим, що «“К[раківські] В[істі]” мусять бути ще бодай місяць виключно освітньо-господарським органом, але про польські справи можна писати безліч» [105, арк. 5]. Але О. Назарук з причин природних – через раптову смерть у квітні 1940 р. – не став автором статей до «Краківських вістей» ані про поразки Польщі, ані якихось інших. Призначене для нього

існують лише дві організації законно: Гетьманська й УНО. З УНО ми нічого спільного мати не хочемо, поки їх провід фактично знаходиться в руках темного “Гохштаплера” [авантюрика] – [Ріка] Ярого» [84, арк. 75]. Політичний поділ серед емігрантів, природно, позначився і на змісті пресових видань.

замовлення редакція переклала на авторитетного й досвідченого журналіста – І. Кедрина-Рудницького, що навесні – влітку 1940 р. під псевдонімом *Nomo politicus* опублікував у «Краківських вістях» серію політологічних статей «Причини упадку Польщі», випущених також окремою книжкою [195]. Через десятиріччя І. Кедрин підтвердив, що статті було написано на замовлення головного редактора М. Хом'яка в момент, коли «німецько-польська війна і її сумний для Польщі кінець були для журналіста найактуальнішою темою, – найактуальнішою темою було для українського публіциста переводити аналізу дуже недавнього минулого, в якому післяверсальська Польща намагалася – не такими брутальними засобами як німці – але також поліційними і політично безглуздими законами й розпорядками забороняти українським дітям учитися в українських школах, українській молоді мати рідну Альма матер та діставати працю в державних установах, українському селянинові зберігати рідну управну ріллю» [253, с. 169-170]¹⁰¹.

5. 1. 2. Співпраця з Українським центральним комітетом: пропагандистські засади і механізм розбудови щоденника

Пресова політика німців здійснювалася через видавничі концерни, що утримували монополію на випуск німецькомовної періодики і рептивних видань мовами населення підкореної території. Поза цим появу газет і журналів регламентували відділи пропаганди, контролюючи зміст призначених для друку матеріалів, узгоджуючи його з панівною лінією і не допускаючи розповсюдження державницьких поглядів. У таких умовах зв'язок із УЦК – єдиною санкціонованою структурою, що уособлювала легальне національне життя в Генеральній губернії – слугував для видавців життєво важливим організаційним захистом, який дозволив частину видавничих ініціатив тримати в українських руках.

¹⁰¹ Для окремого видання текст газетних публікацій було доповнено і перероблено, поміщено фотографії польських керівників держави періоду пацифікації і нищення православних церков, а також українських і німецьких громадських і політичних діячів, долучено карту походу німецької армії на Польщу [219].

Щоб успішно впливати на читацький ринок, газета зініціювала мережу представників чи «мужів довір'я “Українського видавництва” у Кракові», закликаючи зголоситися «найсвідоміших» громадян з кожної місцевості. До 15 квітня 1940 р. належало подати короткий життєпис та вказати місця праці в минулі роки з довідкою від місцевих установ та двома фотографіями для посвідчення.

Своїми силами щоденник такий задум не втілював би за браком коштів та організаційних можливостей, але створення мережі підтримав УЦК, побачивши в ній двоякий сенс: на виході комітет отримував налагоджений механізм регулярного інформування про українські справи в терені, а також за його допомогою міг імплементувати свої вимоги й пріоритети в повсякденне життя українського населення Генеральної губернії.

Документи засвідчують пильну увагу до редакційної «кухні» «Краківських вістей» з боку УЦК, який поруч з імпрезовою діяльністю (окремо для інтелігенції, міщанства, селянства), театром (налагодження гастрольної роботи), радіомовленням (трансляція богослужень, інших передач) та кіно, особливо ефективним засобом пропаганди вважав пресу і видавничу сферу. Від комітету вийшла ініціатива запровадження окремих сторінок і рубрик – літературної, господарчої, жіночої, фейлетонів. УЦК наполегливо вимагав постійного обговорення в пресі тем фахового шкільництва, організації праці, культурно-освітнього життя тощо: «“Краківські вісті” мусять налагодити: сторінку літератури, фейлетон, жіночу. Розробити справу фахових шкіл, що в нашому громадянстві непопулярні. Обговорювати модерну організацію праці (теорія або репортажі з Німеччини). Пояснювати ділянку суспільної опіки при допомозі звітів із місць або репортажів із Німеччини. До господарської сторінки шукати нових співробітників. Звідомлення з поодиноких ділянок УДК. Сторінка імпрез» [26, арк. 3-4]. Під наглядом господарського підрозділу (реферату) виходила сторінка «Господарські справи», регламентована спеціальним обіжником [146], для якої освітні товариства повинні були слати дописи про стан господарства в своїх округах – роботу промислових і торговельних підприємств, кустарний промисел,

окремих ремісників, інші елементи соціальної інфраструктури на українських етнічних теренах. Рубрика існувала від травня 1940 до січня 1941 р., але й після її закриття дописи господарчого змісту постійно з'являлися в аналогічних тематичних блоках.

Із третього числа (14 січня 1940) в спеціальному «Літературно-науковому додатку» публікувались белетристичні твори малих жанрів, а також популярні статті й нотатки з географії, історії, етнографії, культурного розвитку українських теренів. Надалі планувалося збільшити обсяг (із двох до чотирьох сторінок), періодичність (що два тижні), але з якихось міркувань додаток закрили (останній, четвертий випуск вийшов 28 лютого 1940 р.), а літературно-художні твори, мемуари друкувались самостійно, деякі з них услід за газетними публікаціями виходили окремими виданнями.

Матеріали для жінок тільки раз з'явилися в спеціальній рубриці «Жіноча сторінка» (7 листопада 1940), а після цього й далі публікувались самостійно за поданням жіночих структур, діячок УОТ, УДК та УЦК.

Як видно, більшість започаткованих рубрик існували недовго, замість них створювались нові, і лише сатирично-моралізаторського характеру «Малий фейлетон» протримався впродовж усього часу виходу газети. Детальний аналіз змісту «Краківських вістей» уможливить точна бібліографічна інформація про них. Зараз важливо підкреслити появу окремих тематичних блоків з ініціативи УЦК як доказ тісної і взаємозацікавленої співпраці газети й комітету.

Керівництво преси і пропагандою належало до спеціального структурного підрозділу УЦК – інформаційного («освідомного») відділу [256, с. 132]. Пропагандистські засади розроблялися для роботи в терені (внутрішня пропаганда) і для впливу на іноземців (зовнішня пропаганда). До завдань першої належали: захист міського українського елемента від «деморалізуючого впливу емігрантського життя»; проведення національно-виховної роботи, передусім на Холмщині; зуживання «руссо-й совітофільства, марксизму, пасивності, заляканості, релігійної нетерпимості супроти галичан»; поширення національної свідомості, націоналістичної соборницької ідеології; українізація спольщених елементів; протидія ворожій пропаганді, зо-

крема, щодо поширення нею чуток про реставрацію Польщі. Зовнішня пропаганда передбачала інформування німців (військових, урядовців, цивільних) та всіх іноземців про духовне надбання українського народу і його національні прагнення. Ці принципи викладено у спеціальному листі з люблінського УДК [29, арк. 5-9], який хоч не має підпису, але певні вірогідні припущення щодо авторства зробити можна. Схожі постулати викладено у виданні Б. Галайчука «Культурна пропаганда», де видавнича справа, пластичне мистецтво, література, народні промисли, концерти, особисті контакти розглядаються як засоби національної пропаганди [336]. Б. Галайчук – правник, політолог, член ОУН, який, працюючи керівником реферату пропаганди в Любліні, сформулював для УЦК актуальні засади і зіграв не останню роль в розгортанні культурно-просвітницької роботи. Саме завдяки йому як керівникові освідненого відділу люблінської філії УЦК, кореспондентська мережа в цьому дистрикті запрацювала швидше й ефективніше, ніж у краківському. До березня 1941 р. Галайчук був активістом українських структур у Любліні, організаційним референтом місцевого допомогового комітету [126, арк. 105]. Окрім Галайчука, громадською діяльністю в Любліні за німецької окупації в різний час займалися С. Я. Кальба, Л. Чикаленко (читав лекції про розкопки Червенських городів – с. Чермно Томашівського пов.), Р. Білинський, Є. Храплива, Р. Кашубинський, Ю. Шепарович, В. Тимцюрак, Я. Костецький, Д. Филипович, С. Корибутяк, Н. Кибалюк. Станом на червень 1941 р. комітетом в місті зареєстровано 1089 українців [126, арк. 150]. Подальшу культурну й організаційну роботу УДК-Люблін послабив виїзд багатьох членів на схід, внаслідок чого «діяльність [культурного] Реферата зводилася лише до інформаційних зібрань різних секцій і уложення пляну праці на майбутні місяці» [126, арк. 189].

Перед оприлюдненням своїх поглядів в окремому виданні Б. Галайчук надіслав до щоденника цикл статей, де серед іншого розкрито особливості підготовки газети – важелі регулювання змісту (цензурні органи, УЦК), прізвища осіб з кола УЦК, що попередньо знайомилися з дописами (В. Глібовицький, М. Коновалець), матеріальні умови випуску: «Що торкається виправлювання статей то вводимо лиш такі зміни, які є необхідні, чи то на вимоги цензури чи з огляду

на напрямні, що їх дістаємо з УЦК. Ваші статті “Культурна пропаганда” читатиму з ред. [В.] Глібовицьким і ред. [М.] Коновальцем і по введенню деяких змін відішлемо Вам її до перегляду, або в найгіршому випадку сам приїду до Вас до Любліна. [...] Покищо ми мусіли зменшити об’єм “Вістей” з уваги на недостачу паперу, але вже в найблищій тижні здається дістанемо запас паперу і зможемо вернутись до давнішого об’єму і тоді зачнемо друкувати цикль Ваших статей і доцента інж. [Р.] Димінського на господарсько-економічні теми» [27, арк. 27-27 зв.].

Для ведення національної пропаганди й отримання широкої інформації про ситуацію на місцях важливо було мати в розпорядженні дієвий апарат представників («зв’язкових») при допомоганих комітетах і делегатурах з керівними осередками не лише в Кракові, але й у Любліні, самобутньому (під політичним, культурним і конфесійним оглядом) центрі окремого дистрикту. За розбудову такого апарату пресова референтура відділу пропаганди впритул взялася лише в першому півріччі 1941 р. Доти преса «жила виключно своїм життям, не було поза кількома пресовими конференціями ніякого організаційного зв’язку чи хоч би тіснішого контакту з УЦК» [26, арк. 16]. Тепер цей зв’язок належало ущільнити: інформувати про всі прояви національного й суспільного життя не лише редакцію, читацький загаль, але й комітет, тобто вістки з місць надсилати одночасно і до відділу пропаганди УЦК, і до газети.

УДК і делегатури, підшукавши відповідного кандидата, скеровували дані (життєпис і три фотографії) або до Кракова, якщо це був інформатор з Лемківщини і Посяння, або до Любліна, якщо з Холмщини й Підляшшя. Такий сценарій розбудови кореспондентської мережі був типовим для легальних пресових служб: зокрема, урядова агенція «Телепрес» теж набирала кореспондентів з різних місцевостей Галичини на основі заяви, життєпису, фото для одержання посвідчення (легітимації) і характеристики від УОК. Визначивши коло кореспондентів, треба було надати їм мінімальний вишкіл. Тому редакція «Краківських вістей» спільно з освідомним відділом УЦК зорганізувала в Любліні дводенний з’їзд (29–30 березня 1941 р.) для представників люблінського дистрикту, на якому було виголошено

реферати про завдання національної і культурної пропаганди, зміст і форму дописів.

Представники УДК/делегатур, отже, ставали одночасно інформаторами УЦК і кореспондентами щоденника. І якщо доробок кореспондента можна оцінити за дописами в газеті, то факти про те, як він виконував обов'язки інформатора, значно менш доступні і лише уривково відображені в звітних матеріалах освідомного відділу поруч зі списками кореспондентів за 1941 рік [28]. Про те, якого роду інформація могла надходити до УЦК, видно з донесення тодішнього холмського кореспондента Б. Осадчука. Спостереження стосуються книжкового руху Холмщини, центром якого був відділ культурної праці при місцевому УДК, що збирав замовлення на бібліотечки для освітніх товариств усього повіту. Крім УДК, українські видання в Холмі розповсюджували ще дві книгарні, пресу – єдиний кіоск, цілими днями, проте, зачинений. Звідси автор зробив висновок про невеликий попит на українську книжку й пресу, а щоб його збільшити й зміцнити національну свідомість холмщаків пропонував надсилати до повіту історичні повісті А. Чайковського, А. Кашенка, А. Лотоцького. Украй недосконалим, з погляду аналітика, було розповсюдження періодичних видань: «Кольпортажа преси в терені зовсім не наладжена. Але ця справа заражена тепер на повний неуспіх. Село опинилося в тупій інерції (йдеться про невизначеність політичної обстановки напередодні війни – звіт датовано 17 червня 1941 р. – *авт.*) і всякі спроби оживлення праці, а тим більше наладнання кольпортажі української преси не вдасться». Проте головною причиною низького інтересу до українських газет була їхня несвоєчасна доставка до міста. У донесенні Б. Осадчук спирався на повсякденний досвід холмського торговця пресою фольксдойче Арльта Петцеля: «Я не розумію – говорив мені дослівно Петцель – чому може приходити точно “*Krakauer Zeitung*” (урядовий німецькомовний щоденник, Краків, 1939–1945. – *авт.*), чому дорога “*Volkicher'a Veobachter'a*” (“*Völkischer Veobachter*”, щоденна газета, офіційний орган НСДАП, 1920–1945. – *авт.*) триває разом з переладкуванням у Варшаві 26 годин з Берліна до Холма, чому «*Новое слово*» (газета російської еміграції, Берлін, 1933–1944 [466, с. 537]. – *авт.*) іде до Холма тільки 24 години, а “*Краківські вісті*” приходять з дво-

то з триденним опізненням». Природно, до запізненої щоденної газети читацький інтерес був невисоким, і вона залишалася нерозкупленою: «[...] Щоденник живе тільки один день. І найгірший щоденник, який вийде скоро, є кращий від поважнішого змістом, цікавішого укладом, але спізненого». Крім несвоєчасної доставки, попит на українські видання зменшувала також конкуренція з боку чужомовної преси – зокрема, більшу популярність серед холмщаків мали «Nowy Kurier Warszawski»¹⁰² і «Новое слово» (Берлін). Перше – видання хоч і брукове, але вже через кілька годин після виходу ним торгували в Холмі. Друге – розходилося в кількості 600 примірників: з огляду на давню симпатію до всього, що «істинно руске», його купувало місцеве населення, а заради інформації про закордонне життя – також і політемігранти: «Холмщак остався симпатиком Росії, в якій вона не була б формі. І сьогодні цей москвофілізм грає поважну роллю. Москалі-емігранти кинули масово на Холмщину “Новое слово”. І Холмщак його купує, читає частіше навіть як українську пресу. З цим явищем треба буде боротися всіма засобами. Через пропагандивну акцію за українською пресою, побільшення і оживлення кольпортажу, і наближення нашої преси (головно “Тижневика”) до потреб холмського села» [27, арк. 20]¹⁰³. У донесенні висловлено претензії до надмірної політичної обережності «Краківських вістей»: «Нпр., справа путчу в Румунії, чи останні розмови дипломатів в Токію, про що “Кр[аківські] вісті” довго мовчали». Отже, причиною низького попиту на українську пресу були: відсутність повноцінної мережі поширення, низька національна свідомість населення, несвоєчасність доставки, малоінформативність змісту, обережність редакційної політики.

¹⁰² У Генеральній губернії виходили десятки санкціонованих польськомовних видань, серед них: щоденники «Goniec Krakowski» (1939–1945), «Gazeta Lwowska» (1941–1944), «Nowy Kurier Warszawski» (1939–1945); тижневики «Illustrowany Kurier Polski» (Краків, 1939–1945), «7 dni» (Варшава, 1940–1944), «Siew» (1940–1945), «Rolnik» (1941–1944); щомісячники «Co Miesiąc Powieść» (Варшава, 1940–1944), «Fala» (1940–1943), «Kolejowiec» (1943–1944) тощо.

¹⁰³ Потреби Холмщини було враховано в інший спосіб, а саме – створено новий тижневик «Холмська земля», частину матеріалів якого становили передруки з тижневика «Краківські вісті», а частину – дописи з регіону.

Б. Осадчук прискіпливо аналізував настрої, систему поширення видань, зміст щоденника, попит на інформацію і пропонував способи подолання індивідуального ставлення до української друкованої продукції [28, арк. 49-49 зв.], [27, арк. 20-21]. Він також подав докладні відомості про склад холмського УДК станом на 18 березня 1941 р., вказуючи на політичну належність його членів¹⁰⁴. Ці матеріали з огляду на аналітичну глибину і фактографічну насиченість становлять цікаве джерело про життя холмської громади, однак охоплюють дуже короткий період. Адже кореспондентом від Холма Осадчук пробув недовго, виїхавши на студію на стипендію, виклопотану з допомогою Б. Галайчука [27, арк. 29] до Берлінського університету (1942–1944), де вивчав міжнародне право, східні мови, історію країн Східної Європи і продовжував писати репортажі до «Краківських вістей» і берлінських українських газет.

5. 1. 3. Формування кореспондентської мережі

Надсилаючи до інформаційного відділу УЦК регулярні звіти про життя в терені, представник ніс відповідальність за своєчасність, правдивість і повноту інформації. Він повинен був безсторонньо описувати життя краю в придатній для оприлюднення формі. Гонорари редакція виплачувала за тарифами, які встановлював комітет, і без погодження з ним кореспондента не можна було працевлаштувати чи звільнити.

Очевидно, не всі кандидатури, запропоновані місцевими структурами для виконання кореспондентських функцій, відповідали вимогам редакції. В терені не завжди вдавалося знайти достатньо вишколеного дописувача: дехто не володів журналістськими навиками, дехто не бажав брати на себе такі обов'язки. Наприклад, у серпні 1941 р. труднощі з заповненням вакансії виникли в УДК-Балигороді. Щоправда, в селі Поланках мешкав і учителював тоді працівник

¹⁰⁴ Склад УДК в Холмі за Б. Осадчуком: С. Шрамченко – голова; д-р [І.] Драбатий – заст. голови УНР; мгр [Р.] Осінчук – організаційний референт, ОУН(м), референт виховання молоді – проф. [А.] Антонович, Галичина, націоналіст без партикулярної приналежності, секретар – [О.] Штуль, Волинь, ОУН(м); перекладач – [Б.] Осадчук, Галичина, ОУН(м) [28, арк. 55].

передвоєнних львівських редакцій, фейлетоніст І. Смолій (Клим Булька), але він хворів і, на думку делегатури, не був спроможний опанувати «актуальну інформацію про повіт, настрої громадянства, умови господарські, що повинен мати кореспондент» [28, арк. 25]. Щодо деяких кандидатур УЦК отримував особливі застереження від українських емігрантських груп: наприклад, Український народний союз у Франції¹⁰⁵ не рекомендував залучати до співпраці М. Ковалевського, бо, мовляв, Париж – головний центр УНР-івського/полонофільського руху, і в ньому цей кандидат займає «крайньо полонофільське становище». Відомі також випадки, коли зв'язки з кореспондентом поривали з ініціативи низових осередків УЦК. Так сталося з Р. Мариновичем (у серпні 1941 р. призначений представником «Українського видавництва» і кореспондентом «Краківських вістей» від Перемишля), що часто надсилав звітти хронікальні повідомлення, але через бурхливий конфлікт з УДК ця співпраця припинилася, і допомогівий комітет звернувся до М. Хом'яка з вимогою не вміщувати надалі жодних дописів від Мариновича в щоденнику й тижневику та запропонував на посаду місцевого кореспондента кандидатуру редактора перемиських газет, одного з власників тутешньої української друкарні Ю. Костюка: «Потягнення п. Р. Мариновича мають недвозначні і виразні гуляй-пільські і мегальоманські тенденції і тому Комітет є змушений витягнути супроти нього найдалше йдучі висновки організаційного порядку» [111, арк. 153]. З огляду на сувору підпорядкованість кожної приватної ініціативи рішенням легальних організаційних структур, місцевий комітет таки заблокував співпрацю Романа Мариновича з краківською видавничою спілкою, однак дописи журналіста в подальшому публікували українські газети Берліна.

Отже, назагал людей добирали допомогіві комітети й делегатури, але УЦК висував до них чіткі вимоги: впливати на громадську думку, постачати актуальну інформацію з життя своїх населених пунктів, протидіяти поширенню депресивних

¹⁰⁵ Український народний союз – громадсько-культурна організація націоналістичного спрямування, створена в Парижі 1932 р. (діячі: М. Капустянський, П. Заворицький, О. Бойків); на початку 1944-го заборонена німецькою владою. Заходами УНС 1933 р. засновано тижневик «Українське слово».

настроїв, підтримувати соціальну активність населення та вчасно і якісно звітувати про роботу [29, арк. 1]. Кореспондент мусив налагодити зв'язки з тереном, завоювати громадянську відвагу і довіру населення, вміти об'єктивно й оперативно оцінювати ситуацію. Для виконання кореспондентських функцій обирали зазвичай не членів УДК чи делегатур, а людей, не переобтяжених громадськими чи професійними обов'язками [27, арк. 7]. Це були місцеві активісти – управителі шкіл, учителі, діячі кооперації, подеколи без найменшого досвіду роботи в пресі. Делегатура в Пулавах призначила кореспондентом комісаричного управителя місцевого кінотеатру «Corso» В. Муху, який у газеті не фігурував. Траплялося, що, зголосившись до співпраці, кореспондент об'їжджав терен, надсилав інформацію, а матеріал публікували анонімно й, очевидно, в перередагованому вигляді. Так сталося з дописами працівника делегатури в Романові Тараса Грицяя, випускника культурно-освітнього курсу в Сяноку [29, арк. 17]. Із документів видно, що він переслав до редакції репортаж «По Романівщині» та статтю «Народні школи в волості Яслиська до польсько-німецької війни», які просив надрукувати за підписом «Маркіян Заборський» [28, арк. 14]. Але серед авторів такого прізвища чи псевдоніма не виявилось, дописи з Романівщини загалом нечисленні, можливо, постійного кореспондента в терені так і не підшукали.

Усе ж, формуючи в першому півріччі 1941 р. кореспондентський корпус, УЦК збирав дані про місце перебування політемігрантів із журналістським досвідом роботи, кваліфікованих людей, причетних до передвоєнної видавничої сфери в Галичині. Так, у *Ярославі* мешкали політемігранти М. Терлецький (редактор місячника «Рідна школа»), І. Черкавський (лікар, редактор кардіологічного квартальника «Serce», дописувач фахових і популярних видань «Medycyna», «Przyroda», «Wiadomości farmaceutyczne», співпрацював також із львівськими журналами «Дзвони» та «Дорога»), М. Каплистий (випускник УГА в Подєбрадах і Карлового університету, дописувач «Сільського господаря», «Кооперативної республіки», «Хліборобської молоді», «Діла», «Нового часу»), Р. Гут-Кульчицький (фаховий журналіст, видавав двотижневик «Підкарпатські вісті», місячник «Пробоєм», кореспондент «Нового часу» тощо), Р. Данилевич (співредактор і журналіст, автор статей на

виховні теми в галицькій періодиці, співробітник видавництва «Наша майбутність»). У *Перемислі* при місцевому УДК гуртувались Є. Зиблікевич (політичний оглядач, головний редактор «Українського голосу», «Змагу», співробітник редакції щоденника «Новий час»), Ю. Костюк (співробітник тижневика «Український бескид»), П. Шудрук (коректорі журналу «Син України»), А. Стефанишин (співредактор тижневика «Час», «Неділя», «Дзвони», «Літературно-науковий вісник», «Зиз», «Комар», дописувач «Сурми»). У *Варшаві*: О. Губчак (співробітник «Українських вістей», «Батьківщини»). В *Новому Санчі*: В. Безушко (дописувач інформаційних, наукових, педагогічних видань), М. Шлемкевич (кореспондент київських видань «Робітнича газета», «Громадське слово», львівських – «Літературно-науковий вісник», «Перемога», «Новий час», «Батьківщина»), Д. Паліїв (дописувач «Заграви», «Нового часу», «Перемоги», «Батьківщини», «Українського вісника»), А. Нивинський (дописувач видань «На еміграції», «Волинь»), Ю. Артюшенко (дописувач «Самостійної думки», «Українського голосу»). У *Сяноку*: Ю. Таркович (кореспондент «Нового часу», перед війною – референт-редактор з українських питань у словацькому уряді пропаганди в Братиславі, від грудня 1940-го – постійним кореспондент «Краківських вістей»).

Наведений перелік, хоч і не є вичерпним чи рівномірно опрацьованим, але й у такому вигляді показує, що резерв забезпечення пресової ділянки існував, і в разі порідшання кореспондентського складу й потреби рекрутувати нових людей УЦК мав до кого звернутися з проханням про співпрацю. До кінця 1940 р. видавнича база в Кракові, як на еміграційні умови, виглядала спроможною відтворювати культурний процес, про що з Праги з м'якою іронією писав до Гординського М. Бутович: «Чую і бачу, що у вас там мистецьке життя просто процвітає, масштаби холмськособорні, міжнародньовиставкові, редакційно-ілюстровані і взагалі пнетесь по щаблям історії мистецтва через дві поперечки» [78, арк. 3].

5. 1. 4. Склад і основні групи дописувачів, еволюція тематики і змісту

Момент німецького нападу на СРСР і для газети, і для співробітників означав початок нового етапу. Число від 23 червня 1941 р. майже повністю заповнили

офіційні матеріали. З місць до УЦК надходили донесення про занепад активності населення, зменшення зацікавлення національною роботою, попередження про небезпечні наслідки, які створював для українського «стану посідання» на Лемківщині й Підляшші масовий виїзд активних інтелігентів-галичан: «Люди живуть настроями, гаряче дискутують і ... не мають часу на працю. Побажаним було б помістити на ту тему в “Краківських вістях” декілька статей» [28, арк. 15]. Так звана «виїздова гарячка» охопила не лише політемігрантів, але й представників автохтонного населення, що бажали жити і працювати в своєму середовищі і «врешті перестати мати до діла з почуваннями хронічних оборонців українства перед чужонаціональним елементом» [28, арк. 15].

Щоб отримати перепустку і виїхати до Львова, треба було відкріпитися з тутешнього місця праці й заручитися згодою працедавця в дистрикті Галичина, але, попри формальні перепони, багато діячів поверталися квапливо, за будь-яку ціну та нехтуючи зобов'язаннями перед еміграційними структурами. Відповідно зазнав тоді втрат і корпус дописувачів. Наприклад, функції кореспондента УЦК полишив О. Городиський, ставши перекладачем німецької армії, через що тимчасово виникла проблема з висвітленням у пресі життя в Ярославі. Хоча, зваживши на тодішній (літо 1941) склад УДК в Ярославі (М. Терлецький, І. Черкавський, М. Каплистий, Р. Гут-Кульчицький, О. Городиський, Р. Данилевич), заміну О. Корчак-Городиському було знайти нескладно.

В Україну відбули Ю.Таркович, Ф. Дудко, О. Теліга, В. Кархут та ін. Але тодішнє часте складання кореспондентських повноважень не стало аж надто болісним для щоденника, оскільки від багатьох авторів продовжували надходити дописи. Переміщення кореспондентів можна простежити за подорожніми чи країнознавчими репортажами, які вони надсилали до газети з України чи з-за кордону.

З іншого боку, щоденник, що відтепер поширювався в найбільшому за кількістю населення дистрикті Генеральної губернії, залучив до співпраці десятки місцевих дописувачів. Це зробило його багатшим на факти, цікавішим, ближчим до життя і читачів. Очевидці недавньої радянської окупації вміщували

задокументовані в спогадах свідчення про події в Галичині від вересня 1939 до червня 1941 р. Більшість авторів постійними кореспондентами не стали, однак завдяки тим дописам було оприятнено факти про насильницьку колективізацію, більшовицькі репресії, масакри в тюрмах, списки замордованих за соціальними категоріями (світська інтелігенція, духовенство, селяни за населеними пунктами) – під промовистими назвами «Українські гекатомби», «Жертви НКВД» тощо, а також фоторепортажі з енкаведистських застінків, відкритих у перші дні вступу німців до Львова. Один із фотографів-аматорів – Іван Кіндрат – свідчив, що деякі фото, які він зробив у львівських катівнях, «Краківські вісті» опублікували, інші, з особливо дикими, садистськими сюжетами, цензура визнала для друку непридатними [266, с. 138].

У кінці 1941–на поч. 1942 рр. визначилася група кореспондентів – Б. Нижанківський, З. Тарнавський, І. Німчук, що спеціалізувалися на львівській тематиці, висвітлюючи повсякденну хроніку : перейменування вулиць, вивіски, рух трамваїв, розпорядження окупаційної влади, питання мартирології, суспільної опіки, культурного життя, видавничі справи, організацію освіти тощо. Дописи Німчука вирізнялись особливою фактографічною насиченістю і дотепер слугують авторитетним джерелом про тогочасну міську дійсність.

Наукові теми порушували львівські вчені В. Сімович, М. Возняк, І. Крип'якевич, М. Кордуба, П. Лушпинський. Літературні й мистецькі – Ю. Гаморак (Стефанік), Л. Луців, В. Барвінський, Є. Цегельський. Усі вони, разом з видавцями, що повернулися до Львова (С. Гординський та Б. Гошовський), і краківськими співробітниками Л. Бурачинською, І. Винницькою, Б. Романенчуком, Є. Ю. Пеленським, Д. Горняткевичем та ін., висвітлювали на сторінках газети поточний культурний рух (літературний, мистецький, видавничий).

Після приєднання львівської автури матеріали з Холмщини, Лемківщини, Підляшшя, Посяння порідшали, звільнивши місце для репортажів з Галичини. Ця тенденція не залишилася без читацької реакції. Дописувачі сигналізували, що «Краківські вісті», займаючись тільки Галичиною і не звертаючи увагу на Холмщину й Підляшшя, втрачають довіру місцевого населення [28, арк. 36]. Через

численні нападки на газету керівники УЦК В. Кубійович та В. Глібовицький в інформаційному матеріалі освідомного відділу за 8 серпня 1941 р. спеціально наголошували: «Звідусіль падуть різні побажання до “Краківських вістей”. Закиди оправдані більше або менше. Та кореспонденти повинні освідомити собі існуючі умовини. Отже одинокий наш часопись по цей бік Сяну треба цінити й не підкопувати його обвинувачуваннями» [28, арк. 6 зв.].

Окрему групу авторів становили українці-військовополонені радянської армії та робітники-«остівці». Їхні листи, оповідання, спогади постачав редактор берлінської газети для полонених «Нова доба» Г. Которович. Останній, здібний репортер, у роки війни, за висловом Б. Осадчука, «плив на хвилі безкритичного германофільства», що й багато інших представників західноукраїнської та емігрантської еліти. Крім Которовича, до берлінського українського емігрантського середовища належали: О. Севрюк (загинув у 1941), Ю. Горліс-Горський, А. Сербиненко, П. Зайцев, Ю. Косач, А. Луців, С. Довгаль, Б. Кравців, Б. Кентржинський (у 1942 р. виїхав до Фінляндії), І. Сеньків, В. Лазовінський, Б. Осадчук та інші. Усе ж, подаючи матеріали полонених, Которович робив для них життєво важливу справу, бо публікація в пресі означала матеріальну підтримку, часом порятунок від голодної смерті в таборі. Дописувачами з числа військовополонених та «остарбайтерів» були К. Дацько, П. Кізко, М. Ситник, М. Терлецький. Із відоміших авторів серед цієї групи опинився вчений, публіцист, редактор, колишній заступник директора Всеукраїнського комуністичного інституту журналістики в Харкові (1931–1935) Іван Майстренко. Виключений із лав КП(б)У (1935), заарештований і засланий до сибірських таборів (1936), за німецької окупації прибув до Києва і став директором Капели бандуристів ім. Т. Шевченка. Разом з капелою його вивезли до Німеччини як остарбайтера, де, підтримуючи зв'язок з підпіллям ОУН, він співпрацював з українською періодикою, а для «Краківських вістей» написав цикл статей про Сталіна під назвою «Диктатор СРСР».

Твори таборовиків друкували й інші українські видання Генеральної губернії. Наприклад, Герась Соколенко, поет родом з Ізяслава, потрапивши на примусові

роботи до Сілезії, надсилав звідти свої вірші до У. Самчука, С. Гординського, Л. Полтави (останній у берлінському таборі «остівців» багато писав для періодичних видань – тамтешніх і львівських). Мобілізований наприкінці війни до лав радянської армії, Герась Соколенко загинув у штрафному підрозділі, але його вірші встигли побачити світ у журналах «Дорога», «Малі друзі», «Наші дні», «Пробоем», «Український засів» тощо.

У великих європейських містах і менших населених пунктах, усюди, де самоорганізувалися українські громади, працювали й закордонні дописувачі. Перелічимо тільки деяких, постійних і найбільш продуктивних, закордонних представників. Празьким співробітником «Краківських вістей» був історик мистецтва і театру, голова УІФТ, під час війни директор МВБУ – Д. Антонович. До газети він подавав не лише хроніку життя української еміграції в Празі, культурологічні, мистецтвознавчі статті, але й огляди поточних подій зі Східної України, що їх, очевидно, робив на основі великої колекції пресових видань, яку комплектував МВБУ. Берлінські кореспонденти «Краківських вістей» – Б. Осадчук, Г. Которович, С. Женецький. Десятки публікацій належать А. Курдидику, ім'я якого, попри часті зміни місця проживання, на тривалий час зі шпальт не зникало. Працюючи в соляній копальні Тюрингії, віденській книгарні Т. Савули, з початком радянсько-німецької війни – перекладачем інформаційної агенції в Кракові, пізніше – у берлінському видавництві, звідусіль постійно писав статті і замітки до «Краківських вістей». Є. Онацький – громадський діяч, журналіст, науковець, представник ОУН в Італії, голова української громади в Римі, лектор Римського університету (1940–1943), був постійним представником газети в італійській столиці. Найбільш звична для нього тематика – україніка в італійській пресі, хроніка культурного життя Італії, огляди міжнародної політики, антибільшовицькі дописи. Останню нотатку – від 5 серпня 1943 р. – Онацький присвятив італійському письменникові Ренато Фучіні; ув'язнений нацистами в 1943–1944 рр., більше до газети не дописував. Б. Кентржинський, публіцист, дослідник доби Хмельницького і Мазепи, під час Другої світової війни офіційний представник ОУН(М) у Фінляндії. Спеціалізувався на скандинавській тематиці (країнознавчій, культурологічній і

політичній), рецензував німецькомовні видання про Україну, словники німецької мови для українців, був автором матеріалів про українське життя в Фінляндії, багатьох оглядів міжнародної політики.

Відчутні зміни в кореспондентському складі відбулися з появою на території Генеральної губернії з початком радянського контрнаступу численних утікачів зі сходу. На той час «Українське видавництво» вже заклало основу для позитивного сприймання творчості східноукраїнських авторів, випустивши книжки Б. Антоненка-Давидовича «Землею українською», В. Підмогильного «Третя революція», збірку «По той бік греблі», до якої ввійшли оповідання Б. Антоненка-Давидовича, Г. Брасюка, М. Івченка, Г. Косинки, А. Любченка, Б. Тенети, М. Хвильового. Тому поява літераторів у Львові викликала підвищений інтерес культурної публіки і справжній «бум» на книжковому ринку. Місцева преса, в т. ч. «Краківські вісті», надзвичайно охоче друкувала вірші, оповідання, спогади, наукові статті та інтерв'ю з прибулими. Одні з них – Т. Осьмачка, Ю. Шевельов, О. Оглоблин, А. Любченко – відразу влилися у видавничий рух. Інші – на співпрацю з легальними періодичними виданнями не пішли. Наприклад, літературознавець і журналіст Ю. Бойко-Блохин виступав під час війни у харківському щоденнику «Нова Україна» з матеріалами про відродження української держави, проголошення IV Універсалу, долю українських письменників (Г. Косинки, В. Самійленка, М. Хвильового, Б. Лепкого), діячів національно-визвольного руху (С. Петлюри, Є. Коновальця). Його статті передрукували тоді «Краківські вісті». Навесні 1943 р. Ю. Бойко виїхав з Харкова до Києва, далі – до Вінниці, а в середині року – до Львова; у Бібліотеці НТШ працював з архівом Франка, спілкувався з М. Возняком, В. Дорошенком, С. Гординським, проте, через заборону ОУН виявляти себе публічно, до львівської періодики майже не дописував і з науковими доповідями в ЛМК не виступав [622, с. 24, 35]. Натомість, І. Багрянний, покинувши Слобожанщину, де за окупації був редактором газети «Голос Охтирщини», художником-декоратором в місцевому театрі й дописувачем харківської «Нової України», по приїзді до Львова також встановив зв'язок з українським підпіллям, але одночасно досить активно

друкувався в легальних виданнях – окрім «Краківських вістей», у місячниках «Наші дні», «Малі друзі», «Вечірня година».

Діяльність УЦК популяризували його чільні діячі. Лікар М. Василів, заступник голови секції народного здоров'я при відділі суспільної опіки, та керівник відділу Р. Осінчук порушували питання соціальної медицини. Організаційні матеріали вміщував генеральний секретар В. Глібовицький, різноманітні звернення стосовно важливих подій чи сторін життя українців у Генеральній губернії – голова комітету В. Кубійович та його заступник К. Паньківський. З весни 1943 р. воєнні звітодавці С. Волинець, О. Луцький, М. Левицький висвітлювали хроніку формування дивізії «Галичина».

Авторський корпус зазнавав регулярних втрат. На початку німецько-радянської війни за причетність до організації похідних груп гестапо заарештувало Я. Рака, що, звільнившись після окупації Польщі з табору в Березі Картузькій, у 1939–1940 рр. працював керівником відділу молоді УЦК, дописуючи до тогочасних українських періодичних видань («Дорога», «Ілюстровані вісті», «Краківські вісті»). Інтернований у Рабці, перевезений до концентраційного табору Аушвіц, Я. Рак вийшов на волю лише 19 грудня 1944 р., фактично на весь час будучи вилученим з українського громадського життя і його видавничої ділянки. Від рук польського підпілля в 1944 р. загинув П. Саноцький – журналіст, педагог, член ОУН, в'язень Берези Картузької, що, повернувшись із Кракова до Львова, працював заступником голови відділу суспільної опіки УЦК та управителем ремісничо-виховного закладу для хлопців. Радянські партизани під час Словацького повстання в жовтні 1944 р. вбили Є. Грицака – мовознавця, педагога, літературного критика, за німецької окупації професора української гімназії в Ярославі, автора численних рецензій на видавничі новинки та хронікальних повідомлень. Унаслідок англо-американського бомбового нальоту в кінці лютого 1945 р. загинула доктор Н. Сінгалевиц-Мазепа, дружина громадського і політичного діяча І. Мазепа, авторка публікацій у «Краківських вістях» на теми медицини й гігієни. Безумовно, повний реєстр втрат буде більшим.

Масштабний евакуаційний процес призвів до припинення співпраці з газетою багатьох дописувачів. З переміщенням видавництва до Відня (жовтень 1944) порідшав і кореспондентський склад. На завершальному, віденському, етапі «Краківські вісті» цілковито змінилися з погляду змісту й обсягу. Прикметною є згадка С. Гординського про тогочасну роботу в газеті: «Сам сиджу тепер у редакції “Кр[аківських] Вістей”, де ніби [я] є літер[атурним] редактором, а фактично весь час перекладаю і виправляю мову урядових комунікатів» [252, с. 195]. Зрозуміло, для публікації комунікатів не потрібно було підтримувати велику кореспондентську мережу.

Щоденник, отже, був найбільш стабільним українським періодичним виданням періоду Другої світової війни і виходив так регулярно й довго, як на це дозволяли воєнні й окупаційні обставини. Кореспондентська мережа формувалася на кількох рівнях. До компетенції УЦК належали питання організації преси, підбір редакційних працівників, вишколу кореспондентів, встановлення зв'язків із владою, випуск офіційного «Вісника УЦК», де публікувалися програмні засади діяльності комітету. Низові осередки – УДК й делегатури – контактували з кореспондентами і сприяли в отриманні інформації з терену. Кореспондент, як представник і речник політики УЦК, брав участь у місцевій культурно-освітній роботі, допомагав у підготовці громадських заходів, сприяв утвердженню авторитету комітету серед населення. За посередництвом представників преси було забезпечено: по-перше, постійне інформування УЦК про події в терені, по-друге, створення розгалуженої мережі кореспондентів, аналогів якій не мала жодна тогочасна українська газета.

Склад дописувачів змінювався відповідно до розвитку воєнно-політичної ситуації. На етапі становлення (1940–I півріччя 1941) переважали політемігранти й мешканці повітових міст і сіл Генеральної губернії. На тематичній та кадровій політиці позначилися цензурні обмеження і внутрішні суперечки в емігрантському політичному середовищі. Як наслідок, перевагу отримали господарська та освітньо-виховна тематика та автори із середовища ОУН. На другому етапі, із початком радянсько-німецької війни, частина дописувачів виїхали на схід, переорієнтував-

шись на співпрацю з осередками в Україні, натомість авторський склад поповнили західноукраїнські кореспонденти, що засвідчили людські й культурні втрати за радянського режиму. На третьому етапі, із середини 1943 р., редколегії налагодили плідні контакти з прибулими представниками східноукраїнської творчої інтелігенції, що істотно поліпшило якість газет і журналів, в т. ч. щоденника. Окрему групу дописувачів становили українці-військовополонені Червоної армії, для яких матеріальна компенсація за публікацію була життєво важливою підтримкою. Матеріали організаційного характеру вміщували керівники підрозділів і чільні представники УЦК, використовуючи газету як трибуну для поширення позиції комітету з усіх важливих питань національного життя. На четвертому етапі, навесні-влітку 1944 р., внаслідок дестабілізації воєнно-політичної обстановки, масштабний евакуаційний процес і перенесення «Краківських вістей» до Відня (жовтень 1944), багато авторів припинили співпрацю з газетою. Кількість кореспондентів скоротилася до лічених осіб, а перевагу в змісті отримали офіційні матеріали. Кореспондентський корпус зазнавав постійних втрат як з причин природних, так і через переслідування гестапо, акції польського підпілля і радянських партизанів, повітряні бомбардування союзних військ.

5. 2. Українські студентські часописи

5. 2. 1. Організаційна перебудова студентського руху

Нова дійсність – війна й окупація – продовжила довгу низку реорганізаційних кроків, що їх від початку століття переживало українське студентство і які були залежні не стільки від його внутрішніх потреб, скільки від змін політичних. Останні й визначили специфіку тогочасного студентського життя в різних регіонах України та еміграції. На територіях, підвладних Третьому райху, воно регламентувалося Націоналістичним об'єднанням українських студентів (НОУС) у Берліні, а в Галичині – після заборони нацистським режимом усіх дотеперішніх спільнот – крайовим Об'єднанням праці українських студентів (ОПУС) у Львові. Завдяки

згаданим керівним центрам вдалося розбудувати організаційний апарат і досягти певного консолідуючого впливу, в тому числі за посередництвом студентської преси.

Еміграційне об'єднання, що прийшло в червні 1941 р. на зміну самоліквідованому Націоналістичному союзу українських студентських організацій Німеччини і Данцігу (НаСУСОНД), увібрало окремі студентські філії в головних університетських містах. Відтак найстаріші товариства, активні в міжвоєнний період на видавничому полі, – «Січ» у Відні, «Академічна громада» в Празі, «Січ» у Граці, а, окрім них, «Основа» в Данцігу, «Чорноморе» у Бреслау, берлінські «Зарево»¹⁰⁶ і зовсім молодий, заснований влітку 1941 р. «Мазепинець» – перетворилися на філії єдиного центру – НОУС, принципова відмінність якого від свого попередника полягала у втіленні провідницьких організаційних засад. З 10 лютого 1943 р. на правах делегатури до них долучилася нечисленна студентська група з Дрездена, організаційний простір якої утворили вищі школи міста та околиць.

У Галичині статусу центральної організації набув ОПУС – осередок, заснований під час відновлення діяльності львівських інститутів (рільничого, медичного, фармацевтичного, ветеринарного, технічного), перейменованих згодом на «фахові курси», куди навесні 1942 р. прийшли на студії 1600 молодих людей. ОПУС офіційно зареєструвався 15 червня 1942 р. на основі статуту УЦК, структурувався за фаховою спеціалізацією і як всі інші підрозділи комітету будував роботу на авторитарних засадах. Навколо центральних об'єднань (НОУС та ОПУС) і розвивалася видавнича діяльність студентської спільноти.

5. 2. 2. «Щипавка» – сатиричний журнал берлінського студентства

Як організована суспільна верства тогочасне українське студентство мало за плечима розвинуту станову культуру, зокрема, й періодику [664]. Усе ж регулярний

¹⁰⁶ У ЦДАГО України збереглися документи про діяльність УСТ «Зарево» – протоколи зборів, засідань управи, сходи за 1940–1941 роки; квитки й алфавітна книга реєстрації членів, хроніка заходів [56, арк. 122], що містять інформацію про діяльність товариства. Серед його діячів були М. Прокоп, Б. Вітошинський, О. Антонович, В. Янів. Зокрема, останнього в 1941 р. звинувачували в розколі товариства, у подальшому він виступив як дослідник історії студентської преси.

сатиричний часопис став для його пресового масиву непересічною подією та першим молодіжним періодичним виданням на воєнному утинку. І хоч чіткого підзаголовку «Щипавка» не мала, на походження з академічного середовища вказує і характер (тематика) гумору, і рецензія в щоденнику «Краківські вісті»: «Але сталося! В історію студентства буде вписано, що “Щипавка”, рік I, ч. 1, Берлін, дня 1.XI.1941 почала виходити і виходить щотижня» [386]. Автор помилився в прогнозах щодо періодичності, дезорієнтований нечітким виправленням на першому числі. Часопис вийшов на правах рукопису, з усіма ознаками безпосередньої, квапливої підготовки оригіналу на друкарській машинці, тому терміни колегія усталила в дусі жанру, такі, що ні до чого не зобов'язували – «залежно від гумору редакції». Насправді перерва між випусками тривала півтора-два місяці.

Поки що не можна з'ясувати, скільки чисел «Щипавки» побачило світ і коли вона перестала виходити. Визначення моменту припинення є спільною й окремою проблемою для багатьох періодичних видань за окупації – по-перше, з огляду на раптовість і вимушеність згорання діяльності редакцій; по-друге, через розкомплектованість бібліотечних збірок і потребу розшукувати й порівнювати примірники з різних книгозбірень і приватних колекцій. Часом орієнтують анонси чи рецензії в пресі або довідковими виданнями, що побачили світ у діаспорі, але стосовно «Щипавки» таких даних не знайдено, тому поки що можна спиратися лише на вісім чисел із фондів ЛННБУ імені В. Стефаника, останнє з яких датоване 1 листопада 1942 р.¹⁰⁷.

Окремим завданням є встановлення персонального складу редколегії і дописувачів. Єдине реальне ім'я прізвище, Мирослав Мельник, вказане на обкладинці – це особа, на адресу якої (Fischerstrasse, 25) редакція закликала слати дописи. Решта авторів сховані під прибраними іменами, з яких вгадується зовсім небагато: письменник і публіцист Степан Женецький (Стежен, Степан Вусатий,

¹⁰⁷ Відомі вісім чисел «Щипавки»: 1941 – ч. 1 (1 листопада), ч. 2 (15 грудня); 1942 – ч. 3 (1 лютого), ч. 4 (15 березня), ч. 5 (15 травня), ч. 6 (1 липня), ч. 7 (1 вересня), ч. 8 (1 листопада).

С. В.), кооператор, журналіст, політичний сатирик Олександр Наріжний (Максим Сливка), художниця Алла Лисянська (А. Л-а). А далі: криптоніми – ма (похідні – М. А., МА), Ово, Юка, Ао, Трб, Мево, Бо, Оса (два останні, ймовірно, Богдан Осадчук, що був тоді членом «Мазепинця»), які здебільшого без точного знання приписати нікому не вдасться. Деякі сховані за ними особи належали до грона фейлетоністів, що друкувалися в гумористичних рубриках інших часописів (наприклад, «Краківських вістей»), але їхні псевдоніми – проф. Пампушка, Гриць Мотика, Харко Діравий, Дмитро Хвилина, І. Базьо, Іван Вірйовка – також не відображені в тих списках прибраних імен та довідкових джерелах, якими ми сьогодні звикли послуговуватися (передусім ідеться про надійні праці В. Еппеля [408-410]). Щоправда, прокоментувати тексти, опираючись на тогочасну пресу та сучасні історично-мемуарні джерела на зразок пропам'ятного збірника берлінців [635], – легше, ніж їх атрибутувати.

«Щипавка» заповнила особливу нішу в структурі берлінської україномовної преси, відобразивши присутність і побут молодих українців у вищих школах міста. Прізвища обраних за об'єкт сміху осіб видозмінені, але перекручення настільки незначні й однотипні, що зраджують намір не так закамуювати берлінських активістів, як, навпаки, викрити. Ось діячі берлінського «Мазепинця» і Централі НОУС: К. О. Зак – А. Козак, голова «Мазепинця», секретар і студійний референт Централі НОУС; інж. Зеленкуватий – П. Зелений, розбудовував товариство після Козака, започаткував серед студентів акцію допомоги українським полоненим, за фахом інженер-агроном, у той час писав габілітаційну працю при Берлінському університеті; Б. Ілинський – К. Білинський, очолював у «Мазепинці» секцію дослідів культурно-суспільних проблем, був заступником провідника НОУС; Я. Логин – Я. Логин, мельниківець, студіював право в Берліні, спочатку секретар, згодом – голова «Мазепинця». А ось факт, що сигналізує про швидку зміну голів (А. Козак – П. Зелений – Я. Логин): «[...] управа філії “Мазепинець” позеленіла, коли прийшлося їй прийняти до відома, що п. К. О. Зак з огляду на слабе серце подався до димісії»; «[...] весна у житті берлінського студентства тривала дуже

коротко. Щойно “Мазепинець” на добре *зазеленів*, а вже висунулося відблискуюче сонічко лисини Льонгіна» (1941, 1 лютого, с. 7).

Редакція потішається з відомих українських емігрантів: Д. Мінський – Р. Димінський, економіст, співробітник УНІ в Берліні, діяч Комітету допомоги українським полоненим¹⁰⁸; п. Дударик «співак преславний», героїчний тенор Бім-Ду-Да – М. Дуда, родом з Галичини, активно гастролював у західноєвропейських містах; пан Донцівський – Д. Донцов, натоді мешканець Берліна; пан Рудкович – В. Рудко, колишній студент філософії, голова НОУС, ідеолог студентського руху від 1930-х рр.; К. Вітковський – Д. Квітковський, колишній редактор львівських і буковинських видань, член ОУН, опинившись на еміграції, став членом «Мазепинця», секретарем УНО, а в одному з новорічних куплетів згадується як редактор часопису («Як збільшиться газетярське лихоліття,/ І поглибитися редакторське безробіття,/ І як не буде за що купити легуміни/ Продавать по одному свої псевдоніми» (псевдоніми використовував, дописуючи до органу УНО «Український вісник»); ред. Росохатий – С. Росоха, син дяка з Підкарпаття, вчився у Празі, здобув докторат і керував націоналістичним видавництвом «Пробоем». Однойменний журнал, який редагував Росоха, не платив гонорарів: «між празькими вибранцями муз помітний підйом духа, бо, мовляв “Пробоем” платитиме гонорарі. Відповідні пробоеві чинники це вважають чорною спробою скритих ворогів народу розсадити знутри журналістську етику»¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Комітет надавав моральну і матеріальну підтримку українцям, що здалися в полон, через уповноважених осіб надсилаючи до таборів речі й харчі. Крім Р. Димінського, його членами були полковник П. Вержбицький і Ю. Русов.

¹⁰⁹ У 1920-і рр. з Праги поширився видавничий рух студентів-емігрантів (місячник Академічної громади «Український студент» (1922–1924 на шапірографі), орган ЦеСУС «Студентський вісник» (1923–1931, виходив 10 років за участі Є. Маланюка, Л. Мосендза, Ю. Липи, Ю. Косача, О. Ольжича, І. Мірчука, О. Лотоцького, Д. Антоновича, О. Шульгина). Під час війни празьке студентство окремого видання не випускало, але його досить жваву діяльність постійно висвітлювала берлінська, краківська, львівська легальна періодика.

Природним атрибутом емігрантського гумору, і «Щипавка» тут не виняток, є макаронічність мови: вкраплення німецьких слів і фраз підкреслюють інтегрованість «ауслендера» в чуже (чужомовне) суспільство. Призвичаєність до нового середовища демонструється в тексті і за допомогою маркерів, без яких не уявити тогочасного образу Берліна і побутування в ньому українських емігрантів. Це, зокрема, «У-Бан» (U-Bahn, Untergrundbahn) і «С-Бан» (S-Bahn, Stadtschnellbahn), рельсові системи, підземна й наземна електроколії, що відчутно спрощували пересування містом; фабрика «Siemens», заснована 1843 р. як підприємство на десять робочих місць, через сторіччя розрослася до розмірів фабричного містечка, т. зв. Сіменсштадту, де працювали 200 000 осіб, а серед них українці¹¹⁰. У Берліні робітниками опікувались українські представництва і, насамперед, вищезгадана УУД, що за мляву діяльність збирає від «Щипавки» дошкульні шпильки: за те, що «одна довірочна установа рішила врешті таки розгойдати свої герметично позачинювані скрині, щоб врешті почати у поті чола опрацьовувати запліснілі анкети з 1939 р.» (напевно, щоб видати робітникам у Райху українські посвідчення), і за те, що в цій «довірочній установі» «вірте чи не вірте [...] одного історичного дня динаміка перемогла статистику. Сталося це тоді, коли згадана установа переносилася з одного помешкання в друге» (1941, 15 грудня, с. 7)¹¹¹.

Зі студентським побутом тісно в'яжеться діяльність інших берлінських осередків: Studentenhaus, Humboldt Club – місце студентських зібрань, вечірок;

¹¹⁰ У роки Другої світової війни фабрика «Siemens» використовувала не лише працю найманих робітників, але й підневільну – в'язнів концтаборів, військовополонених, «остарбайтерів», що за даними самої компанії до осені 1944 р. налічували 50 000 осіб (п'ята частину персоналу) [721].

¹¹¹ Українських робітників працевлаштовували в Німеччині на основі угоди, що гарантувала оплату й певні побутові умови. Її розмір регламентував окремий тариф з урахуванням віку, характеру праці та місця проживання, що був неоднаковим у різних областях Німеччини, але єдиним для німецьких і українських робітників. Українці не підлягали поліційним обмеженням, які 8 березня 1940 р. міністр внутрішніх справ запровадив для польських робітників. Тимчасовим доказом належності до української національності вважався запис про православне чи греко-католицьке віросповідання в довідках німецьких властей, остаточне підтвердження видавали УДК в Генеральній губернії або УУД у Берліні (Speyererstrasse, 10).

філія УНО (або, як її жартівливо називали, «об'єднуюча філія»), що асоціювалася з численними культурними заходами – концертами, театральними виставами, академіями. Вороже ставлення до більшовизму висловлюється в безкомпромісній сатиричній манері, хоч по-справжньому блискучих зразків антибільшовицької сатири журнал не явив. З погляду часу спадає на думку, що більше зацікавлення, ніж сам гумор, спроможна сьогодні викликати відтворена в «Щипавці» атмосфера міста – хроніка подій, діяльність осіб, інституцій, прояви звичок і ментальності берлінських українців, ознаки студентського і загалом емігрантського побуту.

В пресі не знайдено більше жодних відгуків чи згадок про часопис, за винятком наведеного вище анонсу про перше число в «Краківських вістях». Тому виникає сумнів, чи було видання санкціонованим? Циклостильне, на правах рукопису, малотиражне, з невідомим складом авторів і редакторів, та й поточна преса його ігнорувала – то чи проходило воно цензурну процедуру? Чи все-таки за тих видавничих обставин і з огляду на обмежене розповсюдження нею подекуди нехтували? Очевидно, існували друки, які не належали ні до явних – затверджених цензурними органами, ні до підпільних, за які видавців переслідували. Ці треті виходили в світ без дозволу відповідальних чинників, але карних санкцій до розмножених на ротаторі в десятках примірників видань влада, можливо, не застосовувала. Ані їх позбавлений антирежимних акцентів зміст, ані умови й незначні масштаби поширення до переслідувань не спонукали. До таких видань могли належати випуски праць УЧІ, що, як свідчив Л. Биковський, виходили не-санкціоновано, і тим не менше легальна преса, наприклад, варшавські «Церковні відомості», їх відкрито рецензувала (отже, факт виходу не замовчувався). До них могла належати і берлінська «Щипавка».

5. 2. 3. Внутрішньоорганізаційні видання студентських громад («бюлетені», «вісник»): зміст, основні ідеї

Окрім гумористичного журналу, відновився різновид студентського видання на правах рукопису, що було за традицією виконане на ротаторі й місія якого полягала в обговоренні вузьких корпоративних тем: напрями й форми роботи лідерів

зі студентами, соціологічний аналіз «студентської маси», обмін досвідом роботи окремих студентських громад, а також хроніка, комунікати й рецензії. Таких видань вийшло тоді три: два в еміграції («Бюлетень НОУС-у», Берлін і «Бюлетень У.А.Т. “Січ”», Відень), один у Львові («Вісник Проводу ОПУС-у»). Із них найбільшу критику в загальній і студентській пресі викликало віденське. Оглядач «Студентського прапора», підписаний криптонімом І. С. – дописувач, що спеціалізувався на студентській тематиці, резюмував зміст першого числа так: «Обличчя Бюлетеню ще дуже не вигладжене і вказує, що у Відні ще занадто слабе середовище, щоб випускати періодичний журнал» [588]. Таким самим був присуд рецензента щоденника «Краківські вісті»: журнал заслабий змістом і мовою, огляд львівських видань поверховий, правопис застарілий [377].

Комплект «Бюлетеня Централі НОУС» – раритет, усього в 1943–1945 рр. вийшло 15 чисел [641, с. 159, 167], з часу появи збільшився в обсязі від 14 до 40 сторінок. Споріднений з еміграційними бюлетенями «Вісник проводу ОПУС-у», започаткований одночасно зі «Студентським прапором» восени 1943 р., вийшов принаймні у двох числах [273]. Його автори: М. Калитовська (поетка, перекладачка, в 1943 році заарештована гестапо, звільнившись, у 1944-му емігрувала до Бельгії), М. Дейчаківський (тогочасний студент-медик, зв'язковий ОУН, майбутній автор спогадів «На визвольних стежках Європи») і ще два, сховані під псевдонімами Т. К. і Zenko (З. Корчинський?). Через неповноту зафіксованих комплектів «Вісника» докладно охопити його зміст не вдасться, але можна представити найбільш типові й цікаві з погляду часу ідеї, що циркулювали в роки війни у студентському середовищі і які обговорювали тодішні молодіжні лідери.

По-перше, пірамідальний устрій студентської організації. Заміна демократичних начал студентського устрою авторитарними визріла на тлі фашизації політичного життя передвоєнної Польщі ще з середини 1930-х років. Перелам стимулювався активними пошуками більш відповідного світоглядного підґрунтя для нового виміру національного життя, а ідеологічним вираженням його стали резонансні, одразу помічені в суспільно-політичній і академічній спільноті публікації молодіжного лідера В. Рудка (псевдонім Р. Лісовий), в яких він дійшов

висновку про зужитість демократичних ідей: оскільки ідеали механічної «згоди в сімействі» зазнали краху, українцям належить вибороти нове повнокровне соціальне тло на противагу тому національному «гетто», в якому вони опинилися. Міцний провід з огляду на це стає головною передумовою сили й незалежності корпоративного життя, захистом від перетворення академічної спільноти на так звану «пивну державу» («Bierstaat») [580-581], [391] з низкою автономних, недієдатних статутних товариств. Інакше кажучи, провід повинен забезпечити українське студентство від здрібніння соціальних завдань, їх обмеження до студіювання університетських дисциплін і традиційних форм молодіжного товариського співжиття.

Але запровадження провідницьких начал (Führerprinzip) в умовах окупації залежало не від тих чи інших обґрунтувань ідеологів студентського руху, а здійснювалося через апарат німецького державно-партійного правління. Кожну суспільну структуру повинен очолювати провідник, наділений в її межах беззаперечними повноваженнями. Абсолютизація провідництва, яку підхопили українські політичні діячі і від 1940 рр. запровадили в своїх організаціях, серед частини активної громадськості викликала від'ємну реакцію. Наприклад, у Л. Глинки (1893–1960) – теолога, дослідника церковного права, перед війною – судді греко-католицького церковного суду, дійсного члена Богословського наукового товариства, що в 1940–1941 рр. емігрував до Кракова і став урядовцем у відділі внутрішніх справ (підрозділ суспільної опіки) при уряді Генеральної губернії, у 1941–1945 рр. працював у Богословській академії, був заарештований органами НКВС і засланий до Сибіру. Л. Глинка, ідеалізуючи німецьке розуміння провідництва, в його українському трактуванні угледів неузгодженість між амбітною поведінкою і відповідальністю за свої дії: «Українські провідні емігранти, а передусім Мельник, др. Кубійович та ще деякі інші прямо хорують на сліпе наслідування провідницького принципу з чужих взірців, що його вони в додатку цілком хибно зрозуміли. В німецькому розумінні провідник росте серед маси та своєю ідейністю, творчістю та активністю чимраз більше здобуває собі і їй довір'я, а в розумінні українців покрою Інж. Мельника, Др. Кубійовича та ще

деяких інших, що їм від того провідницького принципу в голові перевернулося, ма-са має мати довір'я до них тому, що вони десигновані кимсь там Провідниками, без огляду на їх творчість та успіхи їх активності. З таким розумінням провідницького принципу вже краще консеквентніше та льогічніше, щоб назвали себе монархами та гетьманами. Нічого дивного, що з таким розумінням провідницького принципу вони не дуже то числяться з відповідальністю за свої потягнення і ті потягнення не все мудро виходять та створюють конфлікти. Нічого теж дивного, що при всій великій талановитості українського народу, на мою скромну думку куди більшої від талановитості німецького народу, нам все таки багато що бракує, що некорисно відбивається в історичних моментах народу» [71, арк. 59-59 зв.].

Такі приватні оцінки не могли претендувати на розхитування загальних тенденцій в облаштуванні громадського життя за німецьким каноном, між тим і студентського. Тож в основу нової організації з центром у Берліні було закладено «провідництво», її головою Конгрес студентів обрав В. Рудка, який отримав великі повноваження щодо вирішення всіх внутрішніх справ і водночас став юридично відповідальним перед німецькою владою. Голову галицького об'єднання ОПУС (ним іменовано Б. Лончину, що перед тим був лідером віденської «Січі»), міг призначити чи відкликати тільки провідник УЦК; до компетенції голови ОПУС входили добір співробітників і призначення керівників студентських громад окремих львівських вузів. Залучені до легальної громадської роботи, українські діячі від нової провідницької системи очікували єдності дії, більшої цілеспрямованості та результативності в розв'язанні корпоративних і національних завдань. Німці ж, надавши НОУС і ОПУС статусу єдино дозволених об'єднань у Німеччині й на захоплених територіях, тобто організаційно обмеживши молодіжний рух, сподівалися легше контролювати і підпорядковувати настрої серед студентів. І хоч об'єднання багато важили для матеріального становища (стипендії, помешкання, харчування), поза ними залишалося ще чимало студентів, зокрема, у Львові станом на липень 1943 р. – близько 30 % [312].

Щоб підтримати авторитет провідника, підкреслити його значення в змаганні за національні інтереси, редакція берлінського бюлетеня передрукувала з

«Краківських вістей» статтю Є. Маланюка «Про ієрархію», присвячену т. зв. моменту очолювання суспільної ієрархії в українській історичній ретроспективі, з наголосом на тому, як важко впізнають (визнають) українці «провідну особистість», на спорадичності її появи в історичному часі [505, с. 3]. Отримавши, отже, світоглядну опору в обґрунтуванні універсальної ідеї суспільної ієрархії, редактор «Бюлетеня» й голова НОУС В. Рудко обстоював доцільність організаційної піраміди на чолі з провідником вже конкретно для студентського середовища. Він уважав цей пост не менш відповідальним і важливим, ніж «керма якогось повітового союзу кооператив», а тому не можна дозволити, щоб долю студентської спільноти вирішували недосвідчені активісти, що «коштом заблукань студентського загалу [...] починали особисто вчитися примітивної азбуки студентського життя». До слова, головами академічних об'єднань були екстуденти, тобто люди сформовані, зрілі.

Провідництво, на думку Рудка, запобігаючи кризовим тенденціям, не повинно перетворюватися на сваволю чи диктатуру, бо голова об'єднання залежить і від своїх співробітників, і від студентської моралі, і від позиції громадянства. Не виключаючи ініціативи студентства, провідництво вносить до його дій елемент порядку і забезпечує від анархізму анонімної вибираючої більшості, яку неможливо притягти до відповідальності. Що ж до основи «піраміди», то її формує праця в поодиноких товариствах (участь у зборах, реферати, дискусії, секції за інтересами, товариські імпрези). В такому приблизно вираженні студентські лідери пропагували нову концепцію організації [579]. На її захист провід добирав докази, зважаючи, що молоде, розкуте середовище не повинно сприймати авторитет «провідника» з великим ентузіазмом. Тому дух і стилістика студентських директив різняться від тих, які поширював для своїх низових осередків УЦК, наприклад: «...суттю провідницької системи – не є навіть сам добір – одиниць-провідників – але в першу чергу – розуміння і примінення в житті – масами – двох великих засад: послух до проводу і невпинна праця для власної спільноти» [279, 1940, травень, с. 11].

Другим питанням внутрішнього життя, яке широко обговорювали автори згаданих видань, був рівень масових студентських заходів. Студентські «сходини», в тому вигляді, в якому їх було прийнято проводити, нічого не давали для здобуття навиків наукової праці, натомість від них очікували певного уподібнення до наукових семінарів. «Сходини» у формі зачитування реферату, зауважував І. Лисяк-Рудницький, нагадують школу, яка, орієнтуючись на слабших, пропонує своїм слухачам готові формули, але не вчить самостійно думати, а тому головну частину кожного публічного виступу повинні творити дискусії: «людина, яка хоч би одну проблему схопила в своїм житті самостійно, більше варта, як людина-грамофон із серією готових пластинок на різні okazji» [488, с. 45].

Критикували, поміж іншим, і узвичаєну тональність святкування пам'ятних дат, наприклад, роковин Крут. З огляду на глибоко трагічну загибель недосвідчених студентів і гімназистів та щоб у майбутньому політична чи мілітарна дія не виглядала, як «многократне повторення Крутів» [278, с. 14], редакція пропонувала подолати ірраціональне трактування події, в якій не викристалізувалося твердої волі правлячої політичної сили і став можливим виступ юнаків проти ворога поза загальним «великим планом»: не героїзувати, а зосередитися на причинах трагедії, позиції і становищі фахового вояцтва, слабкості воєнної політики Центральної Ради.

Попри те, що рівень «сходин» не задовольняв загал, дискусійні вечори таки стали поширеною формою інтелектуального життя у Львові, і в 1943–1944 рр. їх проводили не лише студенти, а й різні групи літературної, наукової, театральної інтелігенції.

Третім гострим питанням, на яке відгукнувся студентський провід, було ставлення до «східняків». Якщо легальна преса міжрегіональні суперечності не випинала, більше акцентуючи на поневіряннях і втратах, яких довелось пережити втікачам, закликала надати їм матеріальну допомогу, створити умови для повноцінної праці, то в мемуарних, епістолярних текстах, надто неопублікованих, вистачає звинувачень і двосторонніх нарікань, у тому числі таких, що не передбачали діалогу чи примирення. В одному з джерел – щоденнику

грубешівського греко-католицького пароха о. Дам'яна Богуна – такі висловлювання, свідчення крайнього роздратування і несприйняття, фіксуються зі слів галичанки, магістра філософії Ольги Олійник (наречена це Б. І. Антонича чи її повна тезка?) і належать різним людям: редакторові й дописувачу «Холмської землі», колишньому сотнику УНР і тогочасному референтові молоді місцевого УДК А. Романенку, війтові Кристинополя (Сокаля), кооператору П. Герасименкові та художнику М. Букатевичу, колишньому членові варшавського мистецького гуртка «Спокій», що в часі війни переїхав до Грубешева, де займався реставрацією сакрального живопису і розписував церкви.

Герасименко: „Галичани – це білі жида. Коли прийде українська держава, то ми не будемо для них робити гетта як німці для жидів, але всім їм наложимо білі опаски з зіздами, як жидам, щоб було їх всіх пізнати”.

Букатевич: „[...] галичани не мають ані поетів, ані письменників, ані малярів. В історії України про Галичину нічого не чути. Щойно 1918 р. Галичина виринула в українській історії» [71, арк. 24, 26].

Із прибуттям до Галичини все більшого числа біженців конфлікт двох ментальностей виявлявся рельєфніше, зокрема й серед студентів та інтелігенції. Протистояння, підсилене усвідомленням чергової політичної поразки, після війни ще довго відлунювало в еміграційних дописах. Що ж до студентських видань, то, визнаючи безперечні світоглядні розбіжності між галичанами й так званими совєтами, вони пояснювали їх впливами 25-річної більшовицької дійсності, чекістським терором, результатами «українізації», голодом, ну, і замкнутістю, зверхністю самих галичан. В окремій публікації «Ми – вони», за підписом «Зенко» (З. Корчинський ?), студентський провід закликав не поглиблювати розколу й «визбутися схематичної, формальної оцінки людини із сходу» [278, с. 9].

Більше приділяючи увагу практичним, світоглядним питанням, внутрішньо-організаційні студентські часописи не вміщували белетристики і не реагували ширше на явища й події громадського і культурного життя. Цю нішу в структурі молодіжної періодики заповнив «Студентський прапор» – найбільший за обсягом (середньо 48 сторінок), найкращий з погляду поліграфічної якості, бо друкувався

не на ротаторі, а в митрополичій друкарні «Студіон» (пл. Св. Юра, 5), являє собою тип науково-літературного альманаху з хронікальною і критико-бібліографічною частинами.

5. 2. 4. «Студентський прапор» – науково-літературний місячник львівського студентства

Регулярний студентський журнал у Львові з'явився на рік пізніше від об'єднання, що його ініціювало й налічувало на той момент понад 1200 членів [537, с. 30-31], шість окремих студентських громад, мало в розпорядженні власну домівку, бібліотеку, хор і спортивний клуб¹¹². Перші числа підбивали підсумки цілорічної праці, вінцем якої став I загальний з'їзд студентства 3–4 липня 1943 року.

Спочатку редколегія вбачала особливий сенс у розгортанні контактів з молодіжними осередками за кордоном і створенні «повного образу» студентського життя в Галичині й Райху [555]. Звідти її спроби охопити студентський рух інтегрально, рецензуючи студентські бюлетені на правах рукопису, передруковуючи з них програмні статті (В. Рудка, І. Лисяка-Рудницького) та вміщуючи хроніку організаційного життя еміграційних осередків, яку надсилали –

¹¹² Медичний інститут запрацював найшвидше. На навчання записалось 722 слухачі, з них 500 українців, понад 200 поляків. Українці переважали на перших трьох роках, поляки на двох останніх [416]. Серед студентів-українців медиків було найбільше: «Медична громада» утворилася в червні 1942 р., через рік налічувала 471 особу із 600 українських студентів-медиків. Друга за кількістю громада студентів політехніки «Основа» відновилася при технічних фахових курсах з 18 травня 1942 р., влітку 1943-го налічувала 402 особи, організаційно була найсильнішою. Менші осередки: Громада українських студентів агрономії в Дублянах і Львові (відділення в Дублянах почало функціонувати 14 жовтня, у Львові – 19 листопада 1942 р.); Громада українських студентів ветеринарії «Ватра» (увійшла до складу ОПУС 3 липня 1942 р.); Громада українських студентів фармації й утворена в листопаді 1942 р. Громада українських студентів лісової інженерії («Гуслі») – 80 членів. Студентський хор «Бандурист» зорганізовано влітку 1942 р. під керівництвом Миколи Колесси, до нього записалися 46 осіб. Український студентський спортивний клуб формально численний – 450 осіб, але діяльними були 80.

з Відня, Граца, Праги й Берліна і в якій містяться дані про розподіл студентства (фаховий, статевий), опис головних подій та згадки про діячів еміграційних студентських громад. Але до кінця 1943 р. такі нотатки, що їх акуратно подавали в перших числах, зникли, і журнал обмежився висвітленням життя тільки львівських громад.

Консолідація національного студентського руху виявилася нездійсненим завданням, адже внаслідок обмеженої свободи пересування між розрізненими студентськими осередками складно було встановити регулярні контакти. Крім того, «Студентський прапор» заборонили передплачувати, а значить і поширювати поза Генеральною губернією. Тому він став виданням львівського студентства, що за ареалом поширення, що за змістом.

У місячнику присутні традиційні форми студентського літературного і публіцистичного себевияву – світоглядні, науково-популярні, наукознавчі матеріали, літературний переклад, літературні дебюти, домішка сатири в останніх числах.

Оцінюючи журнал, польська дослідниця А. Цесьлікова побачила двоякі наміри редколегії: по-перше, «амбітні» редактори силкувалися створити якісне видання, по-друге, – дозволили дебютувати молоді [667, с. 246]. Насправді ж поєднання цих завдань було б не під силу молодим редакторам, якби журнал несподівано не привабив літераторів і науковців, що відчували гостру потребу у виданні з науковою, філософсько-світоглядною, культурологічною складовою. Досвідчені автори, вчені, літератори, журналісти – Б. Галайчук, Ю. Гаморак (Стефаник), С. Гординський, П. Ісаїв, Г. Костюк, І. Крип'якевич, Б. Ольхівський, В. Сімович, О. Терлецький, І. Фещенко-Чопівський, Ю. Шевельов та В. Чапленко – наповнили студентське видання зрілими текстами. Головним редактором, водночас автором редакційних статей, літературних перекладів був голова ОПУС Б. Лончина, літературним редактором і автором статей на літературні теми – лікар за фахом В. Білинський (Володич, Кримський). Треба зважати й на те, що серед дисциплін, які вивчалися у вищих навчальних закладах, не було історії, філології, філософії, тобто гуманітарних наук, від представників яких природно чекати найбільшої

участі у студентському журналі¹¹³. Коли ж редакція вирішила приділити увагу молодому доробкові і, провівши 19 листопада 1943 р. авторський студентський вечір, таки опублікувала виголошені на ньому твори початківців, рецензент «Студентського прапора» Ю. Стефанік не виявив поблажливості до перших літературних спроб, навпаки, закинув студентам агрономії, політехніки, медицини, фармації передчасний вихід на публіку [340, с. 43].

Підбір автури для студентських друків був пекучою проблемою, пов'язаною з підтриманням належного рівня. Невдовзі по війні це питання дискутувалось у відновленому ЦЕСУС «Студентському віснику». Редакція пояснила тоді, що не бажає надавати шпальти «для віршів, патріотичної лірики в прозі на різні теми та врешті різних “святочних” статей для “скріплювання сердець” і йти на руку “бляшаній творчості”»; «Така “література” квітне в нас відносно довго, від неї віє лише гниттям. Не різниці думки, будованої на наполегливому пізнанні, були одним із головних факторів нашої внутрішньої руїни, а пестре буєслов'є урапатріотичної барабарщини, що хотіла молодечою „інтуїцією” розв'язати усі проблеми та панувати» [578]. Нігілізм стосовно звичних способів заповнювання періодики, зокрема, студентської, був, можливо, реакцією на закид, що начебто дописувачі студентських видань здебільшого не належать до студентського середовища, що в журналі відсутня студентська проблематика, натомість він завантажений довгими публікаціями і має мізерний збут. А що серед авторів мюнхенського «Студентського вісника» були і В. Білинський (Кримський), і Є. Пизюр, і В. Рудко – колишні співробітники «Студентського прапора» і «Бюлетеня НОУС», то природно припустити, що такі підходи могли впливати з їхньої вдалої редакційної практики у воєнну пору.

Отже, авторські сили «Студентського прапора» походили не з самого лише студентського середовища, крім того, видання було пов'язане з організаційним

¹¹³ У Берліні для українців існувало більше можливостей у виборі студій – крім медиків, інженерів, були також філософи, економісти, правники. Тому автори берлінських студентських видань – це переважно представники академічної молоді або вчорашні студенти, і серед них майже нема представників старшої еміграції.

апаратом львівського відділу «Українського видавництва», без допомоги якого «годі було б поставити такий бездоганний своїм технічним оформленням орган як “Студентський прапор”» [488, с. 42]. Літературознавчу проблематику переважно забезпечував В. Білинський, крім нього – С. Гординський, В. Сімович, а в останньому числі з оглядом літературного конкурсу виступив Ю. Шевельов. Більшість статей і нотаток присвячено східноукраїнській літературі 1920–1930-х рр. Блок літературно-художніх публікацій складався з творів репресованих письменників О. Слісаренка, Є. Плужника, М. Хвильового, М. Драй-Хмари, писань молодих авторів – Є. Самохваленка, М. Дяченка, Н. Калюжної, особливо багато есе, оповідань, уривків більших прозових творів подав до часопису В. Білинський, нарешті, в останніх числах з’являються твори початківців О. Омельчука, Ю. Чаплі, Р. Сухорського.

У роки німецької окупації у Львові не існувало мережі наукової періодики. На наукові теми вчені виступали в газетах, але зміст їхніх публікацій був позбавлений робочих, спеціальних деталей, адже вони цікаві тільки науковцям, виклад – далекий від академічного, з елементами публіцистики, оснащений хрестоматійними роз’ясненнями, оскільки не повинен знеохочувати читачів-нефахівців. Та й самі читачі не були налаштовані на сприймання наукового тексту в загальній періодиці. Наприклад, після публікації статті В. Свенціцької «Проблема тла у староукраїнській іконі» («Наші дні», жовтень 1943), де порушено загальні питання українського церковного малярства, рецензент «Церковних відомостей» зауважив, що стаття в нефаховому виданні повинна б мати «приступніший виклад» і «прозорішу структуру», бо інакше її не зрозуміє пересічний читач. «Студентський прапор» також обговорював наукові теми – з історії науки й техніки, археології, правознавства, мовознавства, мистецтвознавства, філософії. Усе ж, орієнтуючись не на масову аудиторію, а на молоду інтелігенцію, автори цих публікацій менше зважали на «незнання» читача й не боялися бути йому незрозумілими.

Студентська проблематика головним чином розроблялася з погляду історії українського студентського руху кінця XIX–поч. XX ст., в схему якого вписано діяльність Шашкевича, віденської «Січі», боротьбу за український університет у

Львові, убивство польськими шовіністами А. Коцка 1910 р., діяльність таємного університету, реорганізаційні заходи періоду Другої світової війни.

Спираючись на виховний ідеал древніх греків (*kalokagathia*), виражений українським гаслом «за силу та красу», журнал створював образ молодого інтелігента, тісно пов'язаного з національним ґрунтом. Суть його – в гармонії фізичних і духовних зусиль: не лише фізична спроможність, але й внутрішній склад, психовольова життєва налаштованість важить для гармонійного розвитку молоді людини. Фізкультурний рух за окупації зазнавав впливу національної традиції, в якій присутні карпатські і подільські мандрівки «галицької трійці», сокільські товариства (від 1892 р.), діяльність І. Боберського, Товариства студентів вищих шкіл «Україна», Українського спортивного союзу (1925), що виріс із сокільського життя і став організатором масових заходів – змагань, запорозьких ігрищ, крайових конкурсів¹¹⁴. Фізичний вишкіл ніколи не був єдиним завданням галицьких спортивних організацій: усі вони розглядали спорт як елемент національного виховання і відродження. Пропагуючи спортивну проблематику, «Студентський прапор» не вдовольнявся низьким відсотком студентів-спортсменів і замість «пересічного сірого та кволого типу» закликав викувати «повновартісний, немов із бронзи вилитий, тип українського студента як символ гармонії між фізичними й духовними вартостями» [313, с. 26].

Не менш цікаві спроби звернутися до світоглядних і громадських засад, методів навчання у вищій школі. Оскільки інтелектуальної свободи в ній більше, ніж у середній школі, то пропонувалося обрати критичний підхід до підручника («друковане слово не є непомильне»). Щоб освоїтись у певній ділянці знань, рекомендувалося опрацювати не одну, а більше наукових чи навчальних книжок. З іншого боку, автор – Б. Лончина – з огляду на економію часу, формування світогляду і смаку радив читати тексти тільки високої проби («Йде про те, щоб студент читав книжки найдобріші навіть з ділянки красного письменства»),

¹¹⁴ За окупації масовим спортивним рухом займався особливий підрозділ у структурі УЦК – референтура тіловиховання відділу опіки над молоддю і родиною, що проводила спортивні змагання, зимові й літні молодіжні табори тощо.

спираючись у виборі на бібліотечне порадицтво і контакт із професурою [491]. Б. Ольхівський перед відбуттям добровольцем до дивізії «Галичина» і загибеллю у вишкільних таборах вмістив статтю «Про студії і студентів» [539] у незакінченому вигляді, де встиг висловити оригінальні думки про специфіку наукової праці, пріоритети в навчанні, вивчення іноземних мов, професійне покликання, вибір фаху, типи студентів.

Політичні позиції часопис заховав глибше у зміст, оскільки не можна було їх подати у формі відкритого маніфесту. Та в численних текстах наголошено на потребі створити загін фахівців, інтегрованих у національне життя. Більшовизм масово нищив інтелігенцію, тож треба її відродити. Самого навчання у вищій школі замало. Саме навчання могло дати суспільству фахівця, але як пов'язати його з національною субстанцією – про це мусило потурбуватись студентське об'єднання, його провід і журнал. Заполонити місто фахівцями і тим самим надати йому більш українського характеру, поповнити провідну суспільну верству, зміцнити національну еліту – ось плоди, які сподівалось отримати від студентського руху українське суспільство. Молоді люди повинні стати «не лікарями, а українськими лікарями, не інженерами, а українськими інженерами, не спеціалістами, а українськими спеціалістами» [428, с. 44].

Хронікальні рубрики досвідчені автори віддали молодим дописувачам, завдяки яким журнал став вмістилищем багатого цифрового, подієвого, персонального матеріалу про академічне життя. Зокрема, тут наведено докладний опис похорону Андрія Ластовецького, з яким не порівняти жоден з інших, тоді опублікованих. Український учений, автор праць зі спектроскопії, підручника фізики для народних шкіл, популяризатор фізичних знань в українській і польській періодиці, в 1939–1943 рр. – професор фізики Львівського медінституту, 11 вересня 1943 р. загинув від рук польських підпільників. Подія шокувала громадськість і знаменувала собою посилення українсько-польського протистояння в місті. Студенти відреагували оголошенням жалоби, похорон перетворився на маніфестацію за участі маси народу (приблизно 10–12 тис. осіб) – представників духовенства, студентів, гімназистів, професорів, лікарів, УЦК, українських

економічно-господарських, торговельних, культурно-освітніх та наукових установ [322].

Намагаючись зупинити ескалацію напруження в стосунках поляків і українців, митрополит Андрей Шептицький 13 вересня звернувся з проханням до єпископа Болеслава Твардовського: «Діячі [польських] підпільних організацій майже не таяться зі своїми намірами знищити якнайбільшу кількість українців. Згідно розповіді гідного довір'я чоловіка, якого вважали поляком, хоч був підляхом, діячі підпільних організацій не таїлися з тим, що польські організації з Варшави вислали до Львова людей з дорученням виконати цілий ряд політичних убивств. В істоті справи цілий ряд найвидатніших українських особистостей вже отримали вирок смерті. Смію просити В[ашу] Е[кцеленцію] про пораду, що вони повинні робити, щоб уникнути долі проф. Ластовецького» [142, с. 1001]. Немарність цієї перестороги невдовзі підтвердили відплатне вбивство українськими підпільниками професора гістології Б. Ялового, а 9 жовтня – смерть від інфаркту професора М. Панчишина, що, отримавши вирок смерті, останні дні свого життя переховувався у митрополичих палатах. Три резонансні смерті протягом місяця, три серйозні втрати для вищої освіти й медицини. Але цензура працювала справно: на причини й насильницький характер смерті професора Ластовецького вказати не дозволила – факт злочину сховано за формулюванням «несподівана смерть скосила нам...» [476].

Підконтрольна об'єднанню студентська громадська робота, якщо судити про неї за часописом, мала мирний, «просвітянський» вигляд і полягала в організації дискусійних вечорів, концертів, святкових академій, гуртків за інтересами. Відображаючи життя молоді, «Студентський прапор» не подавав знаків про боротьбу за студента між двома політичними таборами, про розподіл політичних симпатій серед академічної молоді, що здебільшого належали ОУН(Б). Голова ОПУС Б. Лончина зі спогадів М. Дейчаківського постає людиною, зорієнтованою на мельниківців, але аполітичною, толерантною, відданим справі громадським працівником. Його співробітники, активісти окремих громад – З. Корчинський, З. Салій, Я. Косарчин – були прихильниками і членами ОУН(Б). Голова «Основи»

Р. Галібей очолив студентський сектор ОУН і ввійшов до обласного проводу на Львів-місто [448, с. 304]. М. Дейчаківський, тоді зв'язковий, порівняв ставлення студентів до УЦК та його органів зі ставленням у 1930-і роки націоналістів до діячів легальних партій, які співпрацювали з польською владою [251, с. 11].

Внутрішньоорганізаційних матеріалів у «Студентському прапорі» друкувалося небагато. В першому числі вони ще доречні: запрацювали вищі школи, шанси їх закінчити могли видаватися реальними, а значить не цілком позбавленим сенсу було обговорення таких умовностей як студентський церемоніал: студентський привіт «гаразд» і відповідь «гаразд», звертання «друзе» або «товаришу», для виняткових, урочистих обставин – привіт «слава Україні», відповідь «слава» (старші громадяни з УЦК теж свого часу окремим розпорядженням унормовували привітання «слава Україні», а німців рекомендували вітати мовчки, підняттям руки). Окремим комунікатом ОПУС засудив надуживання алкоголю [147].

Однак поразка німців ставала очевидністю, і такою ж неминучою виглядала майбутня еміграція для журналістів, видавців, представників української інтелігенції. Останні числа «Студентського прапора» (за квітень–травень і червень 1944 р.) вийшли вже на краківській базі «Українського видавництва», що теж готувалося до евакуації, тому «мирна» хроніка студентського життя й обговорення організаційних питань навряд чи могли когось хвилювати всерйоз. Відтак, черкнувши по внутрішніх темах, часопис глибше їх не розробляв: можливо, вважав це недоречним, а, може, не бажав відгороджувати ними видання від ширшої читацької аудиторії.

На завершальному етапі, у травні 1944 р., перед студентами окреслилися три варіанти майбутнього. Перший – еміграція. Другий – вступ до дивізії «Галичина», створення якої висвітлювалося в «Студентському прапорі» від квітня 1943 р. (текст відозв губернатора О. Вехтера, провідника УЦК В. Кубійовича до населення Галичини, львівські події з нагоди проголошення дивізії, проводи перших добровольців – зокрема, з першим транспортом 18 липня 1943 р. на військовий вишкіл відбуло біля 200 студентів; промовляв і приклад талановитого українського журналіста Б. Ольхівського), хоч студентський місячник дивізійні справи розглядав

менше, ніж щоденник і тижневики. Отже, вступ до дивізії пропонувався як вихід в умовах наближення фронту, передбачав готовність боротися з більшовизмом до кінця, а водночас був офіційною позицією УЦК.

На шпальтах українських газет з'являлися матеріали, які застерігали молодь від участі в партизанському русі. Головний редактор «Краківських вістей» М. Хом'як замовляв постійному дописувачу газети генерал-хорунжому В. Петриву статтю проти партизанщини, що враховувала б світовий історичний і поточний досвід: «[...] починаючи, від 1918 р., себто від Визвольних Змагань, у нас, зокрема між молоддю, панує ще переконання, що партизанкою можна буде здобути волю і незалежність та покласти на лопатки всіх ворогів України, починаючи самозрозуміле від найстаршого – московського. Конкретно не йде нам, щоб Ви, пане генерале, звертались проти партизанів чи їх провідників одного напрямку, скажімо, Бульби [Боровця] на Волині чи йому подібних, але підійшли до цього явища загально і насвітлили його шкідливість для українського народу й української справи взагалі з різних боків. Здається нам, що слід би було підкреслити змагання кожного отамана чи то Махна, чи багатьох інших стати своєрідним політично-військовим центром, себто фактично допомогти ворогам України вигравати їх з одного боку проти тодішнього Уряду УНР і, з другого боку, винищувати поголовно населення України в тих околицях, де діяли партизани. Може доцільно було б на примірах з воєнно-визвольної літератури інших народів, хоч би взяти лише визвольні змагання греків і болгар та сербів, а тепер китайських партизанів, виказати, що партизани ніколи не могли і не можуть розбити головної сили ворога. Партизани можуть бути лише допоміжним фактором збройної сили при поборюванні ворога (виснажування військ Наполеона під час повороту з-під Москви і тепер допомога большевицьких партизанів Червоній армії). Самозрозуміле, що цієї незвичайно важливої проблеми не вдасться вичерпати в одній статті і треба в деяких уступах дуже обережно висловлюватись, щоб стаття побачила денне світло. Все ж таки провідна думка статті (партизанщина приносить більше шкоди поневоленому народові, ніж користи, якщо головна сила військова ворога ще не знищена) повинна багатьом нашим людям роз'яснити цю справу й

вплинути на молодь, щоб своєю ідейністю і самопосвятою до жертв не спричинювали більше шкоди українському народові, ніж користи» [150, с. 773].

Натомість, за свідченням М. Дейчаківського, підпілля рекомендувало молодій людині не емігрувати, не йти до дивізії, а влитися в боротьбу УПА на рідних землях, саме таку позицію на останньому львівському засіданні ОПУС озвучив Р. Галібей.

Із засідання від 13 травня 1944 р. завершальне число «Студентського прапора» вмістило репортаж, в якому сум'яття передано невловимими штрихами: не ходять трамваї, о четвертій годині на вулицях пустка, але все це за стінами студентського осередку. У самій домівці (вул. Анни 1) – весело, гамірно, понад тридцять молодих людей зібралися на товариську зустріч, присвячену стрілецькій славі. Удавано бравурний тон, мінімум інформації, ані слова про панівні умонастрої, ані натяку на майбутнє прощання з містом. Репортаж «Гей, там у Львові» – останній матеріал «Студентського прапора». Яскравий епізод співпраці в межах галицького студентського часопису для його таких різних дописувачів відсунувся в минуле. Більшість із них – Б. Лончина, В. Білинський, Ю. Стефаник, С. Гординський, П. Ісаїв, І. Лисяк-Рудницький, М. Калитовська, Г. Костюк, Ю. Шевельов, В. Чапленко та ін., приставши на перший варіант життєвого вибору, виїхали на Захід і там продовжили політичну, громадську, літературну, наукову, фахову діяльність.

Отже, відновившись під час війни у складі трьох різновидів – гумористичного журналу, внутрішньоорганізаційних органів та літературно-наукового місячника, студентський пресовий масив виразив головні моменти корпоративного руху академічної молоді в її закордонних і львівських осередках. Перша за хронологією, започаткована берлінським «Мазепинцем» «Щипавка» зафіксувала збільшення численності емігрантів у Німеччині, їхню організаційну й політичну структурованість, адаптування до чужого суспільства, окреслену антибільшовицьку позицію, побут студентів, прибулих у воєнні роки з українських і польських територій до Берліна з наміром здобути в німецьких вузах фах.

Друковані органи, ініційовані для вузького прошарку студентських активістів, ширші кола молоді зацікавити не могли, але вони сьогодні репрезентують ідеї, які

циркулювали в студентському середовищі і які обговорювали його провідні діячі: пірамідальний устрій студентської організації, рівень і підготовка масових студентських заходів, ставлення до біженців зі Східної України.

Поруч із внутрішньоорганізаційними органами вдалося поставити журнал, який, не експлуатуючи виключно і надмірно корпоративної проблематики, залучаючи досвідчені авторські сили, збудив до себе небайдуже ставлення ширшої культурної аудиторії. Цей підхід спричинив зміну «образу» студентського видання. У жанровому відношенні звичний бюлетень переріс в альманах. У змістовому – тематику академічного життя доповнили матеріали з філософії, літератури, наукознавства, зразки «молодої» творчості. З погляду читацької адреси, орган для студентів перетворився на журнал для молодих інтелектуалів. Усе ж «Студентський прапор», попри дещо еkleктичне поєднання в змісті науково-популярних, літературно-художніх, публіцистичних, хронікальних матеріалів, різнобічно висвітлював і студентську проблематику, тому в історії преси залишився передусім як корпоративне видання.

5. 3. Навчальні видання для шкіл і гімназій

5. 3. 1. Організація випуску

Систематичні спроби забезпечити українське шкільництво підручниками фіксуються в джерелах від початку 1940 р., тобто часу його інтенсивної розбудови на українських етнічних землях в межах люблінського і краківського дистриктів за участі політемігрантів зі Східної Галичини. Намагаючись усталити спеціалізацію серед легальних видавничих центрів, українські структури в Берліні, Празі, Генеральній губернії найбільш перспективним з погляду продукування навчальних книжок вважали Краків. Культурно-освітній референт головної управи УНО в Берліні, пізніший історик української еміграції В. Маруняк писав з цього приводу в квітні 1941 р. до голови секції педагогів при філії УНО в Празі Л. Білецького: «З огляду на те, що при відвідинах Берліна проф. Зілінським [І. Зілінський], одним з директорів Краківського Видавництва, я мав з ним довшу розмову що торкається

видавництва і що напівофіційно було устійнено, що видаванням шкільних підручників та підручників для самоосвіти займеться в першій мірі Краків, який має для того резервові фонди, – а я зі своєї сторони допоможу йому при розшуканні рукописів, – прохаю Вас поінформувати мене чи Ви не маєте готового до друку середньошкільного підручника з обсягу літератури, і чи Вам невідомо, щоби хтось з п. професорів мав готові праці. В першу чергу розходиться про ділянку українознавства. Ці інформації хочу поки що засягнути без зобов'язань» [22, арк. 24].

В Генеральній губернії, де планували налагодити основний випуск літератури для українських шкіл, сферою освіти управляв головний відділ науки і навчання (Hauptabteilung Unterricht und Wissenschaft)¹¹⁵. Підпорядковані йому підрозділи діяли при правліннях дистриктів. В осідках окружних (міських) староств для регулювання шкільних справ призначалися радники. 10 січня 1940 р. в Кракові відбулася нарада уповноважених при шефах дистриктів, на якій визнано непридатність польських довоєнних підручників і потребу в нових, для яких наказано шукати авторів у дистриктах. Польський дослідник Е. Ц. Круль стверджує ігнорування польськими педагогами закликів і розпоряджень влади стосовно підготовки нових підручників, оскільки це вимагало пристосування матеріалу до вимог ідеології окупантів. Відтак до кінця війни шкільна влада спромоглася забезпечити випуск лише трьох видань підруничкового типу для загальних шкіл, якими стали буквар, рахунки й читанка: «Elementarz» Е. Ходака (1941), «Łatwe rachunki dla klasy I szkoły powszechnej» Ю. Бурдецької (1941) і «Czytanka dla klasy II szkoły powszechnej z ćwiczeniami» Б. Кубського (1944) [680, с. 109, 111].

Розпорядження про структуру шкільного правління було прийнято 16 березня 1940-го і поширено на Галичину 1 травня 1942 р. До кінця 1940 р. в межах двох дистриктів, краківського і люблінського вже існувало 882 народні школи (у першому – 372, другому – 510), які охопили близько 89 170 тис. дітей і де

¹¹⁵ У 1940 – до жовтня 1942 р. головний відділ науки і навчання очолював Адольф Вацке, від 5 жовтня 1942 до 17 січня 1945 – професор Людвіг Айхгольц, що походив із судетських німців, був членом райхстагу та фахівцем з німецько-слов'янських зв'язків.

працювали 1335 учителів [106]. Частка книжкових видань для народних шкіл тоді становила 37% від загального випуску «Українського видавництва». На момент запровадження освітнього законодавства Генеральної губернії в Галичині (травень 1942) стан тутешнього українського шкільництва характеризувався такими даними: у 3105 народних школах функціонувало понад 13 000 класів, де навчалися 49 500 дітей, викладали 7700 вчителів; серед фахових шкіл – 5 сільськогосподарських, в них – 200 учнів; інших фахових – 71, в них – 11 000 учнів; учительських семінарій – 3. У Генеральній губернії планувалося відкрити 13 українських гімназій, але вдалося лише 12 (Львів – 2, Бережани, Дрогобич, Коломия, Станиславів, Сокаль, Стрий, Тернопіль, Чортків, Ярослав, Холм), в яких було 96 класів і 4379 учнів. Станом на осінь 1942 р. – загальна кількість гімназистів у Генеральній губернії становила – 6018, з них у Галичині – 5155 [634], [501].

Із березня 1942 р., з часу злиття УЦК і УКК, порядок випуску навчальних книжок ускладнився, а відповідальність було розділено між трьома ланками – комітетом, підпорядкованим йому Українським учительським об'єднанням праці (УУОП)¹¹⁶ й «Українським видавництвом». Розподіл функцій унормовано окремим листом керівника головного відділу науки і навчання А. Ватцке від 9 березня 1942 р. [138] та внутрішніми розпорядженнями УЦК. Відповідно до нового регламенту комітет отримував повноваження встановлювати педагогічні вимоги і контролювати зміст підручників, видавництво допомагало в налагодженні діяльності профільних комісій, забезпеченні технічної підготовки, вирішенні фінансових справ і поширенні шкільних підручників, а голова комісії, врахувавши вказівки референта шкільної влади й повноважного представника комітету чи керівництва УУОП, мав розробити план роботи й розподілити обов'язки поміж членами комісії. План затверджував редактор шкільних підручників «Українського видавництва», яке фінансувало діяльність комісій, але могло робити застереження лише фінансового й економічного характеру, не змінюючи педагогічної суті

¹¹⁶ Цей орган створено комітетом для опрацювання педагогічних проблем, організації нарад і конференцій учителів.

підручників. На випадок розбіжностей між головою комісії і видавництвом арбітром виступав УЦК. Видавництво, яке перед запровадженням регламенту встигло набути досвіду підготовки підручників, могло ініціювати їх випуск, однак відтепер позбавлялося повноважень для самостійного, без згоди голови профільної комісії, втілення своїх задумів. За ним визнавалося право стежити за роботою комісії над підручником, домагатися її пожвавлення та інформувати комітет про недоліки (порушення термінів підготовки тощо).

Формально шкільна влада не заперечувала, щоб УЦК через УУОП займався забезпеченням гімназій, учительських семінарій і народних шкіл навчальною літературою. У погодженні з комітетом було затверджено список керівників предметних комісій, відповідальних за фахову оцінку книжок з окремих предметів, їх опрацювання, перевірку рукопису й подачу його разом з німецьким перекладом до головного відділу науки й навчання. До списку ввійшли 15 осіб, здебільшого відомих львівських гімназійних педагогів: М. Білик – латинська і грецька мова; В. Радзикович – українська мова; О. Бачинський (Краків) – німецька мова; М. Кордуба – історія; Ю. Полянський – географія; М. Мельник – біологія; З. Храпливий – фізика; Ю. Гірняк – хімія; М. Зарицький – математика; В. Метельський – психологія; І. Гриневецький – музика; С. Гайдучок – фізкультура; П. Буцманюк (Краків) – малювання; С. Сидорович – ручна праця; Н. Литвиненко (мабуть, дружина скульптора С. Литвиненка Надія) – дошкілля.

Голови могли залучати нових авторів, що не були членами комісії, але кандидатури мав схвалити УЦК у погодженні з головним відділом науки й навчання «з уваги на застереження шкільної влади в тому напрямі» (напевно, йшлося про політичну лояльність). З відома голови профільної комісії, за згодою УЦК і в порозумінні зі шкільною владою дозволялося оголошувати конкурси на написання підручників. У сумнівних випадках, що стосувалися педагогічної концепції, належало звертатися за роз'ясненнями до УУОП. Підручникові комісії, санкціоновані окремим листом шкільної влади, теж діяли в межах УУОП. Муж довір'я УУОП міг впливати на перебіг їхньої роботи, висловлювати свої побажання, але вирішення дискусійних питань, що виникали під час співпраці

трьох чинників – підручникових комісій, видавництва й УУОП, у тому числі не передбачених інструкціями, належали до компетенції УЦК. Підручник мав рецензувати бодай один фахівець. Якщо голова комісії визнавав текст придатним, його надсилали до видавництва для редагування й перекладу на німецьку мову, відтак, узгодивши кінцевий варіант з УЦК, подавали на затвердження шкільної влади.

Отже, від 1 травня 1942 р., тобто з моменту, коли вступала в силу постанова УЦК, усі рукописи шкільних книжок проходили через підручникові комісії й комітет, а за відсутності тієї чи іншої профільної комісії – через комітет до шкільної влади. Видавництво відтепер не було самостійним у випуску, ставши однією з ланок (поруч з комісіями, УУОП, УЦК) складнішої організаційної схеми. Процедура прописали до найдрібніших нюансів, однак, вимагаючи постійного узгодження, так би мовити, «тісного порозуміння», на ділі зв'язали видавництву руки й випуск навчальної літератури було загальмовано. Результат зведення цієї бюрократичної надбудови досить промовистий: попри формальне існування 15-ти комісій, потенційні можливості залучення до їхньої діяльності експертів та досить великі плани¹¹⁷, робота розмаху не набрала, предметні підручники не були виготовлені, а в наступні два роки динаміка випуску відчутно зменшилася. Це підтверджують підрахунки: у 1939 р. вийшло одне найменування, у 1940 – 25, у 1941 – 24, із них один для вищої освіти, три – адаптованих для гімназій, у 1942 – 12, з них один для гімназій, 1943 – 15, з них два для гімназій і один для вищої освіти; до середини 1944 р. – ще три найменування, з них жодного для гімназій. Загалом під час війни у Кракові і Львові було випущено щонайменше 79 підручників і посібників (у тому числі методичних праць для забезпечення початкової і народної освіти), що становить приблизно восьму частину в репертуарі

¹¹⁷ На конференції окружних представників УУОП, що відбулася в серпні 1943 р. йшлося про широкі видавничі плани: «В друку та підготові: укр. читанка для 5–6 кл., буквар, грамат. вправи, граматики укр. мови для народних шкіл та нижчих класів гімназій, природа для III–IV кл. нар. школи, підручники грецької мови, математики, фізики та географії для гімназій» [452].

книжкових видань: із них більшість призначалася для народних шкіл, натомість для гімназій – усього шість, для вузів – два.

Німці перебудували народне й середнє шкільництво на території Генеральної губернії. Дотеперішню польську систему, що базувалася на шестирічних народних школах, чотирирічних гімназіях і дворічних ліцеях, було замінено триступеневою народною школою (чотири класи – школа першого ступеня; шість класів – другого; сім класів – третього) і восьмикласними гімназіями. Крім того, обмежено число середньошкільних навчальних закладів, яке й близько не відповідало українським освітнім потребам. Для порівняння: до 1939 р. українська громадськість у Галичині на свої кошти підтримувала діяльність двадцяти гімназій, із них – чотири дівочих (у Львові з п'яти гімназій – дві дівочі), де фіксувалася висока відвідуваність. Тепер тут залишилося десять українських гімназій та ще дві вдалося заснувати в Ярославі й Холмі.

Справу погіршувало закриття в перші місяці окупації єдиної дівочої гімназії у Львові, після чого десяти відсоткам учениць дозволено відвідувати чоловічі, а 420 скеровано до фахових шкіл. Виборюючи право на повноцінну освіту, українські діячі в зверненні до губернатора дистрикту наголошували на потребі відновити прошарок інтелігенції, що зменшився в роки більшовицької влади, гарантували високу відвідуваність в середніх навчальних закладах, їх утримання на приватні кошти та виступали проти десятивідсоткової коєдукації – системи спільного навчання, яку запропонувала влада, ліквідувавши дівочу гімназію¹¹⁸. Але уряд до вимог не прислухався, дозволивши зараховувати дівчат до двох хлоп'ячих гімназій. Це не вирішувало проблеми, бо в хлоп'ячих закладах не можна було відкривати паралельні класи, число учнів у класі не мало перевищувати 50-ти і лише 5–7 місць відводилося для дівчат [101, арк. 1-4].

Перша львівська гімназія, директором якої працював П. Мечник, залишилася закладом класичного типу: тут вивчали і латинську, і грецьку мови, натомість у

¹¹⁸ Німецькі педагоги коєдукаційну систему оцінювали як небажану, через що в 1936 р. райхсміністр імперського міністерства науки, виховання і народної освіти Бернгард Руст видав постанову, яка принципово забороняла змішане навчання на території Німеччини.

переважній більшості інших – тільки латину. Директором Другої української гімназії став В. Радзикевич [570], організатор українського середнього шкільництва, міністр освіти в уряді Державного правління, директор жіночої гімназії перед її закриттям.

Стримуючи розвиток середньої освіти, окупаційна адміністрація Генеральної губернії все ж пішла на певні поступки [459, с. 377], [265, с. 485-487], зокрема порівняно з РКУ, де, як відомо, середніх шкіл не існувало. Оскільки відкривати народні школи влада дозволяла, а розбудові гімназійної освіти чинила перешкоди, то, природно, виникла разюча диспропорція і в масиві навчальних книжок – між підручниками для народних шкіл і середньої освіти з різних предметів.

5. 3. 2. Коло авторів, місце в навчальному процесі, педагогічні підходи

Видання для дошкільної, початкової і середньої освіти упорядковували вчені, письменники, видавці, учителі народних шкіл. Мовознавець *І. Зілинський* – підготував сім читанок і чотири видання правопису, запровадженого в усіх українських школах Генеральної губернії. *Є. Ю. Пеленський* був автором і упорядником 12-ти найменувань – читанок, літературних хрестоматій, німецьких граматик, підручників з арифметики¹¹⁹. *А. Домбровський*, – педагог, редактор «Учительського слова» (1929–1930), під час війни – директор Братишівської початкової школи, і його дружина *М. Домбровська* (дитяча письменниця Марійка Підгірянка) випустили «Буквар і першу читанку для народних шкіл у Генеральній Губернії» [173]. Відомий у Галичині видавець і редактор *Б. Гошовський* для дошкільця й першого року шкільного навчання упорядкував збірник «Китиця цвіток» [198].

Авторами шкільних книжок з окремих предметів виступили здебільшого гімназійні педагоги. Посібники з української мови підготували *Є. Грицак*, тоді – професор української гімназії в Ярославі, та *К. Кисілевський*, директор учительської гімназії в Рогатині. Львівський класичний філолог і педагог *І. Любомирович* перевидав підручник латинської граматики для гімназій.

¹¹⁹ Анотовані описи і розписи змісту підручників [351].

В. Радзикевич, колишній голова Учительської громади, під час війни – директор Другої гімназії у Львові, видав навчальний «Нарис історії української літератури». *Б. Романенчук* свій огляд «Українське письменство» адресував молодим читачам і тим, хто займається самоосвітою. Лемківський письменник і публіцист *Ю. Тарнович* уклав тематичну читанку «Батьківська слава», що використовувалася в народних школах як посібник з історії. *І. Герасимович*, колишній редактор журналу «Рідна школа», який з приходом більшовиків емігрував до Кракова, працюючи в шкільному департаменті УЦК, упорядкував збірник задач з арифметики і написав методичний посібник для вчителів, а після переїзду до Берліна восени 1941 р., де повинен був налагодити випуск шкільних підручників для РКУ, у травні 1942 р. передчасно помер, не закінчивши монографії «Праця учителя поза школою» (невеликі уривки посмертно опубліковано в журналі «Українська школа», 1942, ч. 1/2, с. 32–34). *І. Раковський*, передвоєнний діяч «Просвіти» та «Рідної школи», популяризатор основ природничих дисциплін (астрономії, геології, хімії, ботаніки, антропології), перевидав одну з лічених тоді навчальних книжок природознавчого змісту «Зоологія».

Ілюстрували навчальні видання книжкові графіки, які обслуговували «Українське видавництво». Деякі з них, як *П. Андрусів*, *О. Курилас*, *А. Манастирський*, *О. Кульчицька*, від початку століття набували досвіду оздоблення дитячих книжок, в т. ч. читанок. Інші, ілюстратори молодшого покоління – *В. Баляс*, *С. Гординський*, *Е. Козак*, *М. Левицький*, перед війною оформлювали дитячі книжки на замовлення видавців *Б. Гошовського* та *І. Тиктора*.

Серед книжок для шкіл видимий поділ за ступенем обов'язковості. Більшість із них наділені грифом шкільної влади або чіткою адресою в заголовку, анотації чи передмові. Видань нижчого ступеня обов'язковості, але тих, що реально використовувались у шкільній освіті – завдяки систематичному викладові знань, відповідності обсягів змісту програмам з окремих предметів або через відсутність апробованих підручників – таких книжок вийшло значно менше. І, нарешті, на дотичність до освітнього процесу низки популярних видань вказують оцінки рецензентів у пресі.

Методичні праці, випущені в спеціальній «Педагогічно-освітній бібліотеці», а також методичні розділи в навчально-практичних виданнях пропагували єдину концепцію початкового викладання на засадах так званої «глобальної» системи і відході від «предметної». Остання, на думку педагогів, упорядковано подаючи знання з певної дисципліни, не враховувала відмінностей психіки дорослих, які здатні до творення абстракцій, і дітей, що послуговуються конкретними знаннями і відчуттями. «Доросла людина спосібна у певному життєвому явищі відрізнити ділянки: історичну, соціологічну, географічну, природничу – дитина не має тої змоги: для дитини певне життєве явище творить цілість, що її дитина не вміє заналізувати, виокремлюючи елементи, які в ній виступають» [176, с. 3]. Ішлося, отже, про те, що в предметному викладі дитина не може осягнути цілості знання і сприймає лише його частини. Натомість «глобальна» система викладання, усуваючи з практики початкової школи предмети, дозволить дітям засвоювати відомості про певне життєве явище, вчитися говорити, писати, читати, рахувати, у зв'язку з головною темою. Для старших дітей «[...] глобальна система була б шкідлива, бо діти не діставали б упорядкованого, усистематизованого знання (з географії, історії, природи і т. д.). Зате для молодших дітей (у віці до 10–11 років, зокрема ж для 7- і 8-річних) ця система є найраціональнішою формою організації дидактичної праці. Знання, яке дається дітям в тому віці, у вищих класах систематизується, себто порядкується, поглиблюється та поширюється» [176, с. 5]. Різницю між двома способами викладання, їхні переваги і вади, з'ясовували в методичних працях І. Герасимович, Є. Ю. Пеленський, Р. Кобат, А. Вівчарук, А. Карпович, пропагуючи думку, що викладання строго і винятково на дисциплінарній основі порушує цілісне сприймання дитиною світобудови.

Кожна книжка ставила окреме дидактичне завдання. Так, у «Праці учителя в I класі вселюдної школи» [176] описано тогочасну систему освіти першокласників, в якій присутні шість предметів – українська мова, арифметика, малювання, практичні справи (ремісничі заняття), спів, руханка (фізичне виховання). Два інші посібники («Методичний провідник до “Букваря”» [444] і «Початкове навчання рахунків» [216]) присвячено викладанню головних предметів – читання й письма та

арифметики. У виданнях для співів і фізичного виховання («Хай пісня лунає» [231] і «Дитяча руханка» [215]) методичне забезпечення суміщено з навчальним матеріалом. У підручнику І. Герасимовича «Праця учителя в школі» [341], що став підсумком довголітньої практики у школах різних типів – Галичини, Буковини, Наддніпрянської України, крім загальних методичних положень, проаналізовано особливості викладання окремих дисциплін в молодших і старших класах народної школи. Видання також містило елементи навчальної програми.

Отже, методика представлена винятково працями про початкову освіту, що розробляли загальні й спеціальні рекомендації стосовно викладання головних предметів – арифметики й української мови.

5. 3. 3. Видання для початкового навчання («читанки», «рахунки»)

У виданнях для початкового навчання присутній глибинний зв'язок дошкільного і шкільного виховання. Єдиний посібник для дошкільнят – «Китиця цвіток» [198] – композиційно наслідує читанку для 1-2-го класів народної школи [351, № 405, 410, 413-417]: в обох випадках це набір різноманітних коротких текстів, призначених для швидкого сприймання під час прослуховування, співів, ігор. І там, і там дидактична гра виступала як пожива, стимул для дитячої фантазії і водночас різновид пізнавальної роботи, що розвиває мовлення, знайомить із кольором, звуком, формою, числом, впливає на дитину емоційно. Для дитини, яка змінювала виховне середовище (з родинного на шкільне), гра набувала особливо великого значення, з чим погоджувалися всі авторитетні європейські педагогічні системи – Ф. Фребеля, М. Монтесорі, Ж. О. Декролі. Саме з гри розвивалося початкове навчання, тому їй відводилося почесне місце у виданнях для дошкільця і першого класу – «заки учитель візьметься до науки читання й писання – мусить спочатку дати дітям якнайбільшу свободу, щоб осмілити їх, призвичаїти до вчителя, до школи і до шкільного громадського (суспільного) життя» [341, с. 22-23].

Елементи етнопедагогіки, з погляду якої народні звичаї, традиції, національний календар мають особливу виховну енергію, використовувалися в змісті всіх без винятку видань для початкового навчання. Легенда, пісня, гра,

прикмета присутні в дидактично забарвлених характеристиках обрядів, забав, танців, природи, народних промислів. Читанки структурувалися відповідно до народного календаря – сезонної послідовності природних явищ, сільськогосподарських робіт, релігійних свят, подій родинного і громадського життя. Обов'язковий елемент становили тексти релігійного змісту: канонічні («Отче наш: Церковно-народній напів»), авторські пісні (наприклад, на слова В. Щурата і музику Б. Вахнянина «Прикрасім Божий дім» і «Який ти добрий Боже!»), вірші класиків (Л. Глібова «Христос воскрес! Радійте діти...», Т. Шевченка «На Великдень на соломі...»), християнсько-дидактичні оповідання («Віра дитини»), щедрівки – («Ой сів Христос та вечеряти...») і («Ой, сивая та і зозулечка...»), описи різдвяного чи великоднього обрядів. Незмінно присутні патріотичні вірші, оповідання, легенди: від популярних у Галичині поетичних текстів для найменших (на зразок «Українка я маленька...» Марійки Підгірянки) до історичних оповідань М. Матієва, А. Кащенко. І, нарешті, гумор – найважливіший для душевного здоров'я дітей чинник, представлений короткими оповіданнями («Наш котик і Бровко», «Чемний Івась» тощо).

Отже, мотиви ігрові, етнологічні, християнські, господарські, історико-патріотичні, гумористичні – це той дидактичний набір, що лежить в основі читанок воєнного періоду і який галицька педагогіка почала утверджувати далеко раніше – в шістдесяті роки ХІХ ст. з появою першого у Львові вчительського часопису «Домъ и школа» І. Гушалевича (1863).

Разом читанки становлять комплект видань, що різняться з року в рік і змістом, і композиційно, і мовно-стилістичним рівнем. Книжка для дошкільнят «Китиця цвіток», крім пісень і забав, віршів і діалогів, загадок і відгадок, містить відомості про дитячу музичну психологію і вказівки для наставників щодо розучування пісень. У читанці для першого класу, що поєднується з букварем, надзвичайно велика вага ілюстрації, ігрової й пізнавальної (малюнки роботи О. Куриласа, В. Баляса, А. Манастирського), яка передуює вивченню літер і надає матеріал для розвитку усного мовлення.

За окупації у вжитку було два види букварів. Перший – успадкував структуру з довоєнних зразків: услід за ілюстраціями на соціально-побутові теми (родина, хата, домашнє господарство, види робіт, сільські взаємини, професії, промисли) за абеткою вводилися літери, текст-супровід і максимально адаптовані тексти віршів, байок, дидактичних оповідань. Натомість буквар 1943 р. [173] мав дві частини – букварну й читанку – та модернізований зміст, в якому використано мотиви міського життя (прийом у лікаря, матеріали про Львів тощо), а самі тексти – відчутно багатші, цікавіші й пов'язані між собою сюжетом. Модерності й відповідності духові часу видавці вимагали не тільки від навчальних, але й від літературно-художніх текстів, оголошуючи в умовах конкурсу на дитячі твори: «Твори, прислані на конкурс, крім літературно-мистецької вартости, мають відповідати вимогам сучасної педагогіки, тематично повинні бути українські, і, можливо, нові (місто, техніка, промисловість, спорт і т. п.)» [125].

Навчання будувалося довкола головного предмета початкової школи, яким вважалася українська мова, на основі проголошеної методичної засади «концентрації»: «Нашим завданням в початковому навчанні є навчити дитину говорити, а узв'язку з розмовою будуть діти читати, писати, рахувати, співати, рисувати, ліпити і т. інше» [444, с. 5]. Р. Кобат навів детальні пояснення до окремих сторінок «Букваря», але визнав за вчителем право самостійно інтерпретувати матеріал на уроці: «Навіть усталені методичні напрямні не є лікарськими рецептами, отже можна їх відповідно змінити й примінювати до нових обставин» [444, с. 3].

Починаючи з другого класу, читанки орієнтувалися на самостійне опанування матеріалу, в змісті переважали літературно-художні тексти, казки, вміщувалися описи свят, природи в різні пори року, короткі біографії, географічний нарис України з найпростішими відомостями про землю і народ. У читанках для третього класу з'явилися історичні легенди (про князів, початки Києво-Печерської лаври, похід Ігоря, битву над Калкою, історичне минуле Галича, заснування Холма), матеріали, що популяризували фахові знання («Звідки береться хліб у місті»), природознавчі («Дощ, град і сніг») тощо.

Для старших учнів подано неадаптовані тексти, фантастичний елемент у змісті поступається реалістичному, історична легенда – науково-популярному нарисові, написаному на основі праць учених: географічних С. Рудницького («Карпатська верховина», «Поділля», «Полісся і Волинь»), історичних І. Крип'якевича («Монастирі в давній Україні», «Визвольний зрив Богдана Хмельницького», «Гетьман Кирило Розумовський і шляхтич»). Автором анонімного матеріалу «Друкарство», ймовірно, був Пеленський, який тоді часто виступав як популяризатор тем про книжкову культуру.

Частина текстів перейшла до читанок з популярних в Галичині дитячих видань, як «Вінок» О. Білоусенка, «Дзвінок», підручників М. Кузьмової, А. Крушельницького, О. Поповича. У передвоєнних посібниках «Видавництва шкільних книжок», затверджених до вжитку Кураторією краківського і львівського шкільних округів, було немало обов'язкових запозичень із польських дитячих збірок для читання (В. Жарецького, Ц. Невядомської, К. Кендзерського, переклади і переспіви дитячих творів М. Конопницької та ін.). У виданнях воєнного часу тексти про заснування Варшави, Кракова, Гнєзна, Велічки, запровадження християнства в Польщі, релігійних і державних діячів (св. Войцеха, св. Кінгу, литовського князя Ягайла, королеву Ядвігу, Яна Собеського) замінено казками, легендами, віршами, в яких популяризувалася українська історія, особливо давня.

Вміщено поодинокі офіційно-пропагандистські матеріали: біографічні відомості про Гітлера, уривки з його промов, репортаж про приїзд генерал-губернатора Франка до Львова 1 серпня 1942 р. з нагоди приєднання Галичини до Генеральної губернії.

Другою головною книжкою для початкових класів були збірники задач з математики, т. зв. «Рахунки», зміст яких визначався віковими можливостями засвоєння матеріалу, а для кожного класу встановлено свій кінцевий навчальний результат: для першого – обчислення до 20, другого – вправи на множення чисел і обрахунки до 100, третього – розв'язання задач в обсягу 1000. Як і в букварях, у «Рахунках» для першого класу виняткову роль грає ілюстрація, фактично вивчення арифметики у першому класі на ній базується: пояснюються відношення предметів

у просторі, кількісні співвідношення вводиться поняття числа. У старших класах вміст графічних зображень зменшується на користь текстових завдань. Підручники з арифметики враховують не лише вікові, але й індивідуальні здібності, а вони, на думку педагогів, різкіше диференційовані стосовно математики, ніж стосовно читання. Тому дітям зі спеціальною підготовкою чи здібнішим, що вже опанували елементарні дії, в додатку запропонували програму вищого ступеня. Згідно з методичним принципом «концентрації» вивчення арифметики у першому класі корелюється з мовним навчальним матеріалом.

У структурі практичних завдань відведено місце і для теоретичних відомостей (міри і ваги, час, початкові знання з геометрії), і для повторення матеріалу, і для засвоєння практичних навиків (написання дати на поштовому конверті, обрахунки в крамниці, заощадження в господарстві, вправи з руху поїздів), і для гуманітарних відомостей (до пояснень про календар долучено пам'ятні дати народження і смерті українських князів, гетьманів, письменників, річниць історичних і культурних подій).

Вивчення математики як предмета було забезпечено навчальними книжками лише в перших трьох класах народної школи, тоді як порядок вступу до гімназії передбачав іспит з математики й української мови на основі чотирьох класів. Випадково чи ні, але для четвертого класу нових «рахунків» своєчасно не надрукували, що на тлі гальмування розвитку середньої освіти теж могло стати перешкодою для продовження навчання в гімназії. З анонсів у пресі відомо, що влітку 1944 р. все ж з'являється довгоочікуваний підручник для четвертого класу, але школярі ним уже не скористалися у зв'язку зі зміною політичного режиму.

5. 3. 4. Навчальні видання предметного спрямування

Загального поширення в усіх сферах життя, і зокрема освітній, набули посібники з української мови, передусім «Український правопис». Перед війною в Галичині не вироблено одностайної позиції щодо правописних норм, тому краківське видавництво, визначивши підготовку підручників своїм пріоритетом, ініціювало нові дискусії. Проект правопису розробив І. Зілинський за дорученням

УЦК, а культурно-освітній з'їзд у Кракові, що відбувся 16–17 березня 1940 р. за участі діячів Лемківщини, Надсяння, Холмщини та галицьких і східноукраїнських емігрантів, затвердив його як єдину норму для Генеральної губернії: «Ухвалений Культурно-Освітнім З'їздом правописний проєкт – це вислід компромісу, що опирався на обопільних уступках: противників академічного правопису і його прихильників. Ці останні домагалися [...] головно уступок у писанні деяких чужих слів згідно з академічним правописом» [422].

Надалі кожне з перевидань правопису завершувало окремий етап дискусій. Оскільки авторитетні в мовознавчій матерії наукові установи – ВУАН і НТШ – не діяли, то в обговоренні взяли участь окремі вчені, вчителі, письменники, культурно-освітні діячі, представники духовенства і преси. До першої редакції причетні Н. Гірняк, Є. Ю. Пеленський, І. Раковський, Б. Романенчук, І. Федів. Шкільна влада затвердила її для загального вжитку на території Генеральної губернії, а після приєднання Галичини – ввела для галицьких шкіл і дозволила випустити друге видання, де було враховано зауваження філологів В. Безушка, Є. Грицака, І. Панькевича, Я. Рудницького, В. Сімовича. Третю редакцію переглянула комісія УЦК, куди, крім І. Зілинського, ввійшли В. Сімович як фахівець-мовознавець, В. Радзикович як педагог, М. Демкович-Добрянський від УЦК, О. Боднарівич як представник преси, Г. Лужницький як голова Спілки українських письменників та О. Панейко як редактор перевидання «Правописного словника» О. Ізюмова. Саме це, третє, видання, з виправленнями і доповненнями комісії, головний відділ науки та навчання окремим розпорядженням від 19 грудня 1942 р. допустив до вжитку в українських школах. Воно відрізнялося від двох попередніх поширеним уживанням апострофа, запровадженням нового написання числівників, подавало більше пояснень і прикладів. До четвертого, останнього видання не було внесено жодних істотних змін – тільки виправлено друкарські помилки і додано більше прикладів.

Спочатку «Українське видавництво» планувало випустити «Правописний словник» Г. Голоскевича за редакцією Б. Романенчука, але вихід книжки затримався через нестачу в краківських друкарнях черенок з наголосами (див. передмову до

першого видання «Правопису»). Замість нього «Українське видавництво у Львові» ще перед організаційним злиттям із краківським видало друге доповнене видання «Правописного словника» О. Ізюмова за редакцією О. Панейка, з передмовою В. Сімовича. Якраз ця лексикографічна праця і використовувалася в шкільній освіті. І. Зілинський зазначав у пресі: «Добре сталося, що ми не передрукували словника Голоскевича, бо він уже застарілий у порівнянні з Ізюмовим, якого ми не могли тут [у Кракові] роздобути» [422, с. 7].

«Правопис» за окупації, отже, мав окрему видавничу історію, безумовно, став однією з найпотрібніших книжок, але проблему відсутності шкільної граматики не вирішив. Подати дидактично опрацьовану граматичну термінологію і викласти мовні знання так, щоб і учні, і сполонізована галицька спільнота швидше засвоїла правильні форми, повинна була описова граматики, а не збірник правописних норм. Видавничі кола усвідомлювали потребу в оновленні підручничової літератури з української мови, адже її викладання в передвоєнній Галичині теж не було забезпечено авторитетним посібником, а мовний матеріал більшовицьких граматик, які використовувалися в шкільній освіті у 1939–1941 рр., відштовхував ідеологічним забарвленням, прикладами про «щасливе життя» і славослів'ям на адресу Сталіна. Почасті попит на мовознавчу книжку задовольнили перевидання історичних та нормативних граматик східноукраїнських авторів (О. Синявського, О. Курило, П. Ковальова і П. Житецького), тиражі яких знищувалися в радянській Україні за націоналістичний ухил. Це були пам'ятки граматичної літератури і мовознавчої науки, що містили багатий фольклорний і літературний матеріал. Їхню появу вітали, рекомендували придбати у шкільні бібліотеки, вважали цінним посібником для вчителів і письменників. На думку В. Сімовича виклад «Нарисів з історії української мови» М. Грунського і П. Ковальова був доступним і для студента, і для вчителя середньої школи, і кожного, хто «цікавиться лінгвістичними питаннями з погляду історії мови. Правда “Нариси” вважують тільки фонетику і флексію, – нефахівці цікавляться звичайно передусім лексикою, потрохи словотвором і деколи синтаксичними явищами, але ж і ті частини, які книжка обговорює, будуть для них цікаві, бо вони цікаво схоплені» [601].

Розширені рекомендації щодо застосування видань з української мови все ж були більшою мірою наслідком убогості книжкового ринку, наявності в ньому очевидних прогалин, зокрема щодо функціонального навантаження й читацької адреси книжок мовознавчої тематики. Як писав Л. Луців, ці мовознавчі праці слід вважати за «другий і третій поверх нашої мовної будівлі», а «фундаментом і першим поверхом є описова граматики, якої й досі бракує нашій школі і нашому громадянству». Рецензент був добре обізнаний з тогочасними цензурними перепонами щодо видань вищого, ніж народношкільний, навчального рівня, тож пропонував підготувати підручник нараз для всіх категорій школярів, використовуючи в подачі матеріалу різні поліграфічні хитрощі: «Це мав би бути підручник, що вчив би в одній книзі про звучню [фонетику], відміну [морфологію] та складню [синтаксис]. Він мусив би мати принаймні 400 сторінок. Щоб уможливити користування цією книгою усім школам, можна б надрукувати її подвійним, або навіть потрійним шрифтом, зазначаючи, який шрифт призначений для нижчих клас народньої школи, а який для вищих та гімназійних клас і вчительських семінарій» [493].

Перевидану в «Українському видавництві» граматику К. Кисілевського Л. Луців не вважав придатною навіть для 4-го класу народної школи, не кажучи вже про другий і третій ступінь, гімназію та вчительську семінарію. Її довоєнне видання було великою мірою побудоване на польському ілюстративному матеріалі [197]. У новому ж – тексти про Варшаву, президента І. Мосціцького, маршалів Ю. Пілсудського і Е. Ридза-Сміглого, М. Склодовську-Кюрі замінені уривками з творів І. Франка, М. Коцюбинського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, О. Олеся, В. Самійленка, Панаса Мирного, С. Черкасенка, Г. Чупринки. Зміни торкнулись як основного змісту (новий параграф про частки, відомості про літературну мову й діалекти), так і оформлення (зокрема, вилучено ілюстрації С. Гординського з польською державною атрибутикою). Принципових змін у композицію автор не вніс, подавши ті ж розділи, що й у довоєнному виданні (морфологія, синтаксис, фонетика).

Ще однією спробою забезпечити викладання і вивчення української мови в навчальних закладах Генеральної губернії став підручник Є. Грицака (1944), що складався з морфологічної і синтаксичної частин. Граматичні категорії означено строгіше, ніж у Кисілевського, структура більш продумана. Щоправда, відсутній практичний матеріал, не проставлено наголосів, а для мовознавчого посібника, який розповсюджувався на західноукраїнських землях, останнє вважалося недоліком. Хоч видавничого чи авторського уточнення читацької адреси не наведено, можна припустити, що автор писав граматику для старших класів народної школи чи гімназії.

В умовах, коли не існувало шкільної граматики і не було навіть згадки, що вона кимось із мовознавців готується до друку, на посібник Є. Грицака покладалося надмірне цільове й читацьке навантаження: «Треба думати, що книжка має служити як допоміжний засіб, чи повторник матеріалу в усіх школах, де навчають граматики, отже вона є свого роду універсальний практичний довідник у мовознавчих справах для шкільної практики» [582]. Тим самим засвідчувалася неспроможність забезпечити школи предметною літературою, зокрема, з української мови. Продуманого й поступового навчального комплексу, який би рік-у-рік поглиблював знання і відбивав диференційовані потреби триступеневої народної школи й гімназії, згадані шкільні друки не утворили. Дарма, що зацікавленість суспільства мовознавчими питаннями була величезною, повновартісний комплект підручників підготувати не вдалось, тож «Український правопис» відіграв роль універсального навчального мінімуму.

Усі видання з іноземних мов отримали офіційний статус. Комплект підручників з німецької мови для народної школи, де цей предмет ввели з третього класу, упорядкував Є. Ю. Пеленський. Для гімназій, що вслід за німецькою системою були восьмикласними і доступними після чотирирічної науки в народній школі, планували запровадити три іноземні мови – німецьку з першого, латинську з третього, грецьку з п'ятого класу. Але підручниками ці предмети забезпечили не вповні.

Єдиний гімназійний підручник з німецької мови випустила *І. Гузар-Монцібович*. Досвідчений гімназійний педагог, класичний філолог *І. Любомирович* удосконалив свою передвоєнну «Латинську граматику»: без великих змін залишив нормативну частину (морфологічну і синтаксичну), зате додав розлогий вступ про місце латини у мовній структурі світу, її писемні пам'ятки, історичну роль, сферу функціонування в різні часи. Кілька нових параграфів присвячено перекладу через пояснення стилістичних відмінностей між українською і латинською мовами. Додано типовий для підручників латини розділ про метрику та три покажчики, відсутні у виданні 1937 р.: «Міри, ваги, монети», «Список слів і граматичного матеріалу» (тобто предметний) і «Поазбучний список дієслів» [205].

Латинська читанка *М. Панчука* доповнила підручник Любомировича, вмістивши практичний матеріал і твори для читання [214] – всього 120 текстів, розрахованих на засвоєння граматичних правил, закріплення перекладацького навику чи повторення матеріалу. До допоміжного апарату включено «Спис латинських прислів'їв та приказок», «Карту Римської імперії», а також «Словники», що містили тлумачення до кожного із 120 текстів, пояснення теоретичних відомостей (правил), практичні завдання на основі читанкового матеріалу (питання до текстів, вправи), латинсько-український і українсько-латинський словники.

Вивчаючи інші дисципліни гуманітарного циклу (літературознавство, історію), гімназист в умовах відсутності офіційних підручників обходився навчально-популярними монографіями і збірниками хрестоматійного характеру. Із доповненнями перевидали «Нарис історії української літератури» В. Радзикевича, що використовувався в гімназіях перед війною, хоч ні тоді, ні тепер офіційного статусу не набув. Нове видання «Нарису» не задовольнило сучасників, що справедливо вказували на його описовість, переказування сюжетів літературних творів без відстороненого аналізу. Саме тому анонімний рецензент намагався переадресувати книжку менш підготовленим читачам: «Треба думати, що цей “Нарис” мав теж на оці пересічного читача, який сам ближче з літературою не буде знайомитись. Автор хотів ним, здається, виконати пропагандивну патріотичну

службу, густо перетикаючи характеристику письменників цитатами з їх творів, навіть з широко відомих». Недостатньо охоплені нові жанри, напрями в літературі міжвоєнного періоду («Автор стає щораз обережніший, коли наближається до доби нашого “буревію”») [557]; без уваги залишилися факти взаємин української і чужих літератур, що вводили її до світового контексту, – постать М. Гоголя, Кулішевий переклад Шекспіра, зацікавлення Лесі Українки європейською літературою, перекладна праця українських письменників останнього чвертьстоліття. Недоліком «Нарису» була відсутність допоміжного апарату.

Навчальна антологія Є. Ю. Пеленського «Рідне слово» пропонувала більш повний зріз історії української літератури і книжності. Особливо цінним було включення текстів 1920–1930-х рр. [219]. Помимо хрестоматійного кодексу, у виданні присутні короткі біографічні нотатки і статті з дослідницькими характеристиками літературних епох. Літературознавець і бібліолог Пеленський використав репродукції елементів книг, рукописних і друкованих пам’яток книжності – ініціалів, шрифтів, орнаментів, титульних аркушів, автографів, відтак паралельно до історії літератури за допомогою ілюстрацій представлено віхи розвитку книжності в Україні. Якщо «Нарисові» Радзикевича фахівці закинули фрагментарність, «неполемічність», застарілість стосовно нового шкільного рівня, то антологію Пеленського навпаки, критикували за незвичність, «невідстояність» оцінок і тлумачень різних епізодів та елементів літературного процесу. Дописувач празького літературного журналу «Пробоем» М. Н. [М. Мухин ?], висловив застереження і щодо систематизації літературного матеріалу, визначень жанрів (зокрема, поняття «колядок»), змісту коментарів (особливо, до «темних» місць «Слова о полку Ігоревім»), вибору творів («такі пісні, як “Виїзд козака на війну” (с. 53) нічому доброму молодь не навчають», не найважливіші новели Коцюбинського, найслабші вірші Лесі Українки тощо), закинув авторіві-упоряднику необґрунтованість редакторських правок, вільне поводження з текстами оригіналів (Мазепи, Тичини) та суб’єктивне, поверхове і неточне коментування. Серед іншого рецензент роздратовано відгукнувся і про оцінку пізньої творчості Шевченка, близької, на думку Пеленського, до класицизму:

«Думаю, що ні один українець ніколи в світі б не додумався, що цитоване речення¹²⁰ може торкатися Шевченка – але автор відважився й на таке відкриття» [504, с. 471]. Та слід сказати, що Пеленський свої висновки зробив у руслі багатолітніх літературознавчих досліджень, результати яких захищав у кінці війни як габілітаційну працю при празькому УВУ і на основі яких випустив в «Українському видавництві» розвідку «Шевченко – клясик. 1855–1861». Тому, хоч для літературознавців його судження були несподіваними, книжку зауважили й оцінили як безперечну подію: «[...] вона будить думку, бо [...] вириває поета з набридливих і нав'язливих образів безпретенсійного переспівувача фольклору [...], з одного боку, і слухняного учня російських шестидесятників Добролюбова і Чернишевського [...], з другого боку. [...] Хай вона передає куті меду, доводячи відмовлення Шевченка від народної основи – таке перекручення, може, закономірне в тій прихованій полеміці, виявом якої є розвідка Пеленського. Незважаючи на хибність основної концепції, книжка ця становить крок наперед у шевченкознавстві. Потрібні корективи, – і то ґрунтовні будуть внесені, а ціла низка свіжих, гострих і потрібних спостережень і тлумачень залишиться» [656].

Історію, як і літературу, вивчали за популярно-навчальними монографіями і збірником-хрестоматією (історичною читанкою), що також не мали офіційного статусу, але широко використовувалися в школах. Для молодших дітей джерелом історичних знань була казка (легенда), для трохи старших – історичне оповідання з читанок, тобто матеріали, які подавалися в межах вивчення української мови. Старші учні народної школи, гімназисти й учителі читали підручники І. Крип'якевича і Д. Дорошенка. Історична читанка Ю. Тарновича «Батьківська слава» була упорядкована як українознавчий навчальний посібник з текстів літературно-художніх і популярних, не лише на історичні, але й на географічні, етнографічні, мовознавчі, літературознавчі, фольклористичні теми.

¹²⁰ Цитоване речення звучало так: «Під кінець життя [Шевченко] наблизився до клясичного напрямку, писав спокійно й зрівноважено, переважно на клясичні, цебто старогрецькі й староримські теми».

Вищі класи народної школи і гімназія, не отримавши книжок з математики, можливо, користувалися довоєнними виданнями «Рідної школи» (наприклад, Р. Цегельського). Саме нестачею підручників з математики і природничих наук¹²¹ та їхньою пекучою потребою мотивував гімназійний педагог А. Бабич випуск навчально-довідкового видання «Таблиці логаритмів і частина вживаних величин із обсягу математики, фізики, хемії, астрономії». Автор модернізував термінологію відповідно до математичного словника УАН (наприклад, більш уживану в Галичині словосполуку «ціха логаритма» замінив терміном «характеристика логаритма» і т. д.), а своє видання, в якому зібрав інформацію, розпорошену в кількох іншомовних джерелах, рекомендував учням загальноосвітніх та фахових середніх шкіл – «університетській молоді при вивченні математики, фізики, хемії та астрономії з географією, а особливо при розв'язуванні задач із згаданих предметів», а також учителям, інженерам, технікам, «що дотепер мусіли користуватись чужомовними таблицями». Розширено, отже, трактується і предмет, і читацьке, і цільове призначення. «Таблиці» заповнювали прогалину не лише в навчальній, а й фаховій літературі, і, природно, не мали чіткої читацької адреси, окресленої цільової спеціалізації, а претендували на роль універсального міждисциплінарного навчально-довідкового посібника.

Навчальних текстів з природознавства вийшло ще менше, їх роль виконували перевидання і переробки просвітницьких творів Б. Грінченка, О. Степовика (Олександра Комарова), К. Ушинського, М. Бажалука, С. Черкасенка, добре відомі з видань «Просвіти» і передруковані у двох випусках збірника «Наша природа». Більш систематизованим викладом курсу вирізнялися «Зоологія» І. Раковського (передрук довоєнного видання львівської «Просвіти») і «Наша Батьківщина» І. Теслі, що містила загальні відомості з географії України, характеристику регіонів, дані про народне господарство і була рекомендована автором у вступі як

¹²¹ У гімназіях викладали релігію, українську, німецьку, латинську мови, історію, географію, біологію, фізику, хімію, математику, співи, фізкультуру; грецьку мову – лише в трьох закладах – Першій львівській, Станиславівській і Коломийській гімназіях. Набору підручників, який би забезпечив гімназійний навчальний цикл і близько створено не було.

навчальний посібник. Ці дві останні книжки природничої тематики могли придатися для навчання в середніх школах, решта – у молодших класах народних шкіл. У 1942 р. питання про випуск підручників із природознавства (ботаніки і зоології) для 3–5 класів народних шкіл обговорювала управа видавництва, а серед кандидатів на авторів названо Т. Фотинюка, М. Бажалука і Є. Жарського, з якими спілка співпрацювала і планувала укласти договір. До випуску підготували й рукопис підручника географії для середніх шкіл Ю. Полянського. Однак жодна з цих книжок не була надрукована [125].

Навчальні функції виконували популярні видання для дітей і молоді. Історичні оповідання А. Лотоцького «Княжа слава» [204], белетризована, максимально адаптована історія княжої доби в головних подіях і постатях від найдавніших часів до 1340 р., використовувалася в народній школі. Видання належало до тих історичних оповідань, скромних і непретензійних з погляду літературного, із навмисно спрощеною фабулою, що їх удосталь виходило перед війною у Львові і які були призначені для популяризації історичних знань серед дітей і невідготовлених читачів.

Белетристичний за формою текст О. Стешенко «Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги» [619] теж перевидано з навчальною метою: «...цікавий “робінсонівський” сюжет, що нерозривно примушує серце юнака живіше забитися, і багато красномовного матеріалу, вміло вкомпонованого в сюжет оповідання, і почуття виховної доцільності без зайвих сентенцій...» [469]. Аналогічно свого часу виконувала функції шкільної книжки з географії знаменита «Чудесна мандрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми по Швеції» (1906–1907). Твір, крамольний з погляду офіційної церкви, недостовірний і неповний на думку географів-науковців, аморальний і шкідливий за оцінками строгих педагогів, успішно пережив присуди шоківаних сучасників. Позбавлена наставницької стилістики, країнознавча казка спочатку завоювала шведську початкову школу, а згодом перетворився на все-світньовідоме захопливе читиво, примноживши славу скандинавських літератур. Якщо С. Лагерлеф обрала жанр казки, більш відповідний світовідчужанню першокласника, то О. Стешенко писала для старших школярів, підлітків, а тому в манері

реалістичній. Розповідь-подорож розгорталася за головними населеними пунктами Наддніпрянщини (Межигір'я, Київ, Переяслав, Канів, Чигирин, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Херсон), а відомості про історичні пам'ятки, промисловість, клімат, риби, птахів, рослинність, ґрунти перепліталися з пригодницькими, детективними, легендарними епізодами.

Проблемою української шкільної літератури здавна була не тільки нестача підручників, а й відсутність маси супутніх книг із ширшими пізнавальними можливостями – словників, довідників, творів класиків літератури й науки, науково-популярних книжок, які супроводжували б неформальне занурення молоді людини в навчальний матеріал. З цього приводу галицький педагог К. Лучаківський ще на початку століття висловився як про «рембрантівський образ відносин нашої шкільної літератури» [502, с. 13]. Під час війни полиця школяра комплектувалася не самими навчальними книжками. «Українське видавництво» підтримувало шкільну освіту іншими виданнями, зокрема для дітей і молоді, що розглядаються в окремому параграфі, а також готувало перевидання творів української і зарубіжної класики. Галицький гімназист міг читати пам'ятки мовознавчої науки (нормативні граматики – О. Синявського, О. Курило, історичні – М. Грунського і П. Ковальова, П. Житецького). Доречне доповнення до підручників і хрестоматій з української літератури становили перевидання творів українських письменників, вилучених із продажу і бібліотек в радянській Україні (А. Любченко, О. Влизько, М. Зеров, Б. Антоненко-Давидович, М. Івченко, Г. Косинка, М. Куліш, М. Хвильовий). Автори й видавці працювали над оновленням шкільної літератури, пристосовували її до виховання і освіти дітей у нових умовах, модернізували зміст, композицію, стилістику, ретельно добирали тексти, вводили нові з погляду галицької педагогіки освітні ідеї, однак оригінальних навчальних книжок у роки окупації вийшло мало, а більшість із них були передруками й переробками довоєнних видань «Просвіти» і «Рідної школи». Основу навчання становили читанки для народних шкіл, які формували в дитини цілісне уявлення про систему знань і різносторонність її внутрішніх зв'язків та одночасно надавали початкові відомості з окремих предметів. Повновартісного потоку предметної літератури за окупації не створено, тож

основним джерелом знань для учнів старших класів народної школи і гімназії поруч із поодинокими навчально-довідковими виданнями універсального характеру і підручниками іноземних мов залишався конспект учительського викладу на уроці.

5. 4. Книжки й періодика для дітей і молоді

Найвідоміші дитячі автори до написання власних текстів часто ставились як до гри або вбачали в них сенс освітній. Серйозне сприймання підважувалося розумінням перехідності, тимчасовості впливу так званої вікової літератури на розвиток особи. Відповідно й науковці, утверджуючи дитячу книжку в статусі об'єкта дослідження, долають ставлення до неї насамперед як до предмета дозвілля і повсякдення, що існує, ніби *in rerum natura*. Однак у суспільно-політичних умовах Другої світової війни видання для дітей і молоді отримали серйозну підтримку з боку громадськості і фахових сил. У підсумку, попри негативні чинники часу (обмеження цензури, матеріальних ресурсів, вплив ідеології), цей масив таки вдалося вивести на поважний рівень, якщо оцінювати його зміст, оформлення, педагогічну суть, продуманість видавничої політики й едиційну культуру загалом.

5. 4. 1. Дитячий видавець Богдан Гошовський

Поодинокі спроби випускати видання для дітей і молоді фіксуються і в РКУ. У Василькові (Київщина) з вересня 1942 р. за редакцією М. Ситника і на базі видавництва при місцевій газеті «Васильківські вісті» виходив місячник газетного формату «Школяр» (зафіксовано три числа), що передрукував твори О. Олеся, М.Коцюбинського, Гр. Чупринки, Л. Глібова, самого Ситника, але також умістив пронацистські агітаційні матеріали¹²². У Дубні (Рівненщина) – двотижневик

¹²² Вірші «Слава Гітлеру!», «Визвольна пісня»; нотатка «Визволена Україна»; фотоілюстрації із зображенням німецького бійця на варті та описом життя українських «остарбайтерів»: «В Німеччині в неділю українська робітниця Ганна Сидорчук вільна цілий день. У гарному літньому одязі, що подарував їй господар, іде вона гуляти з своїм сином у супроводі» (Школяр. – Васильків, 1942. – Вересень ; Листопад).

«Школяр» за редакцією А. Коломийця¹²³, спочатку при окружному відділі освіти й виховання, а останнє число – у видавничій спілці з обмеженою порукою «Лад» (про яку більше відомостей не знайдено). Від васильківського «Школяра», остерського «Школяра», рівненського дитячого журналу «Орленя», який у 1941–1942 рр. випускало видавництво «Волинь» за редакцією П. Зінченка, «Школяр» принципово відрізнявся відсутністю сервільних дописів на адресу окупантів. Він наслідував галицькі передвоєнні дитячі журнали і містив матеріали про український герб, прапор, князів, героїв Базару і т. п.

Але найбільшим продуцентом книжок і часописів для дітей та молоді стало «Українське видавництво», що регулярно і найдовше випускало два щомісячники («Малі друзі», «Дорога»), книжкові серії («Моя книжечка», «Бібліотека “Дороги”») та видання поза серіями. До проектування цього сегменту причетний Б. Гошовський (1907–1986). У сучасній довідковій літературі, що досі виходила в Україні, відомостей про нього небагато. Коротке гасло в «Енциклопедії історії України» дублює дані з «Енциклопедії українознавства» [604], не подаючи навіть дати смерті (що, природно, відсутня і в головному корпусі томів, і в львівському репринтному виданні [371], але наводиться в томі доповнень і виправлень, на момент появи якого Гошовський уже помер [372]). Значно краще розкрито доробок і життєпис письменника і видавця в діаспорній літературі, а серед довідкових джерел – у «Біографічному довіднику до історії українців Канади» М. Марунчака [373]. Не переносячи біографічних деталей з відомих праць у своє дослідження, окреслимо культурну стратегію і внесок Гошовського у видавничий рух періоду німецької окупації, який видається ще не досить осмисленим і оціненим.

Націоналіст, політв'язень Берези Картузької (1934–1936)¹²⁴, письменник, редактор і видавець (зокрема, видань пластових), у воєнний час надсилав матеріали

¹²³ Зафіксовано 5 чисел – 1 жовтня, 15 жовтня, 1 листопада, 15 листопада, 15 січня; комплект зберігається в ДНАБ, м. Київ.

¹²⁴ Заарештований і ув'язнений як член повітового проводу ОУН та за поширення серед молоді націоналістичної літератури. Наголошуючи на доцільності інтернування Гошовського в таборі, тернопільський воєвода А. Т. Марушевський 8 липня 1934 р. зауважував: «З огляду на

не лише до дитячих і молодіжних видань, але й до загальної і літературно-мистецької періодики – на теми історії, педагогіки, книговидання, а також фотоілюстрації. Зменшення від середини 1942 р. числа публікацій у загальній періодиці свідчить, що видавець остаточно присвятив себе дитячій літературі.

Очоливши редакцію «Дороги» в еміграційний період, від жовтня 1940 до лютого 1942 р., Гошовський уміщував тут невеликі дописи, переважно редакційні статті і популярні матеріали про українські історичні пам'ятки в краківських музеях, графологію, шахи тощо. Біографічна нотатка на смерть мистецтвознавця М. Голубця (квітень 1942) стала останньою, і відтепер видавець уже не брав участі в журналі, оголосивши після переїзду до Львова (лютий 1942), що перестав бути його головним і відповідальним редактором¹²⁵. В листі до празької авторки О. Лятуринської він докладніше з'ясував причини свого відходу: «[...] з лютим я не є редактором “Дороги”, щоб всеціло посвятитись дитячій літературі і її розбудувати. При тому ж “Дорогу” зробили журналом-органом Відділу опіки над молоддю [при УЦК], і менше літературно-мистецьким, як це було в моїй тенденції. А ще до того вона формально, по дозволу влади, журнал für Wanderschaft й Naturkunde [з мандрівництва і природознавства], що тепер влада й нагадала, завважаючи, що характер “Дороги” відбігає від цих рямок» [24, арк. 3 зв.]. Окрім того, Гошовський потерпав від непростих взаємин у краківському осередку: «Дуже прошу простити за мою довгу мовчанку. Доводилось на деякий час бути поза Видавництвом, а то заходила така ситуація що взагалі мав поза ним опинитися. В такій ситуації не доводилось мені нічого писати. Сьогодні я, бодай покищо, далі на своєму місці і продовжую працю» [95, арк. 1]. Ці недомовленості однозначно не прокоментувати – чи то йшлося про загрозу звільнення у зв'язку зі зміною директора, чи про непевність становища напередодні радянсько-німецької війни. У

попередню діяльність, інтелігентність та політичну освіченість, може загрожувати безпеці і спокою» [137, с. 70].

¹²⁵ Редакторами «Дороги» після Б. Гошовського стали С. Левицький (1942 – ч. 2–12, 1943 – ч. 1–2), Ю. Старосольський (1943, ч. 3–12, 1944); у 1942–1944 рр. співредактором була також О. Кузьмович-Шепарович.

кожному разі Б. Гошовський, як і багато інших емігрантів, рішуче готувався до повернення, а також зберігав відданість покликанню («моя уважливість до дитячої літератури не послабне») і просив О. Олеся не поривати з ним творчих зв'язків, сподіваючись, «що видавничі можливості [у Львові] тепер будуть куди більші й уважливість до авторів буде інакша» [94, арк. 3].

З одного боку, переїзд обтяжив організаційними клопотами, а видавничий рух гальмувався віддаленістю цензури, зосередженої в «столиці»: «Тут видавничі відносини для період[ичних]. видань тяжкі. Нема на місці цензури та й пошта не приймає більших посилок. Але годі – згодом все ж якось наладнається» [94, арк. 2]. Зате очевидною перевагою стали новий чималий ареал поширення видань, наявність ширшого кола авторів та кращої, ніж у Кракові, поліграфічної бази. Після розбудови видавництва кожен місячник отримав окремого редактора, і Гошовському до кінця окупації було відведено сталу ділянку роботи – редагування місячника «Малі друзі» і серії «Моя книжечка».

Взоруючись на попередників – київську «Молоду Україну», львівські «Дзвінок», «Світ дитини», «Дзвіночок», «Наш приятель», в яких вийшли твори Олени Пчілки, Лесі Українки, А. Кащенко, І. Франка, Катрі Гриневичевої, що врешті здобули «тривке місце в українській літературі (згадати б тільки “Лиса Микиту” Франка, “Олесю” Грінченка і т. д.)» [93, арк. 3], – Б. Гошовський намагався підсилити авторський склад і запропонував співпрацю празькому емігрантові О. Олеся: «[...] редакція дитячих та юнацьких видань у Кракові рішила звернутися до українських працівників пера, до письменників, мистців та педагогів, в тому ж числі і до Вашої достоїнності з проханням стати на 1940/41 шк. р. співробітником названих видань та надсилати до них Свої писання, повісті, оповідання, вірші, статті і т. п., а далі – малюнки – ілюстрації, мистецькі й педагогічні завваги, поради і взагалі всякі матеріали, що можуть служити для кількісної і якісної розбудови нашої дитячої та юнацької літератури, а далі й форм та метод праці в дитячих та юнацьких організаціях» [93, арк. 1-1зв.]. У постскрипті редактор просив створити сценку для дитячого театру, але простішу, ніж ті, що зазвичай, щоб вона «була легша в існуючих, як не як доволі примітивних відносинах Холмщини до

виставлення». Таких інсценізацій упродовж воєнних років надрукували десятки, для різних свят і okazji (Дня Матері, св. Миколая, Шевченкових днів, початку й закінчення шкільного року). Написані на основі народних казок, історичних легенд, біографічних фактів, вони функціонували в дитсадках і школах як утилітарний педагогічний матеріал.

Щоб залучити популярного автора, видавці не заперечували проти одночасного опублікування його творів у двох журналах – «Нашим дітям» і «Малих друзях» [93, арк. 3]. Перший виходив при Товаристві Український дитячий при-тулок у Модржанах на правах рукопису, публікував також твори О. Стефановича, І. Наріжної, поширювався в Протектораті і мав невисокий тираж (700 примірників), другий – у Генеральній губернії, і тираж його коливався від 20 до 40 тис. примірників. Однак О. Олесь, заангажований у празький видавничий рух, не випустив у Львові жодної книжки, тільки зрідка друкував короткі поезії в місячнику та допомагав редактору порадами.

В еміграції дитячих авторів не вистачало. Тому за першої нагоди, що випала після початку німецько-радянської війни, Гошовський відновив контакти з Р. Завадовичем, співробітником передвоєнних «Малих друзів» (від лютого 1937 р.), найбільш продуктивним їхнім автором у воєнний період і далі, у мюнхенський – до 1948 року. Радянські часи Завадович переживав у селі Ремезівцях неподалік Золочева [299]. Його повернення в дитячу літературу Гошовський колоритно описав у спогаді про нелегальний приїзд улітку 1941-го крізь «засіки дротів» до щойно окупованої німцями Галичини: «[...] зі Львова різними способами дістався до Золочева, а звідси бричкою, якою їздили ще недавно большевицькі комісари, а тепер перебрала її новостворена українська поліція – поїхав до Романа до села Ремезівець. Пробув два дні у нього на генеральній дискусії про те, щоб поставити дитячу літературу на належне їй місце. Роман слухав і слухав, врешті заявив не без певної міри жалю й розпачу: значить те все, що я досі писав – властиво нічого не варте...». Продискутувавши в Ремезівцях питання підготовки дитячих видань у нових умовах, письменники зійшлися в думці про потребу запровадити вищі літературно-мистецькі вимоги на основі вивчення поезики, літературної мови,

психології дитини. З цього моменту співпрацю було поновлено, а згодом з'явилися десятки текстів – віршів, сценічних картин, казок, оповідань. Завадович залишився суто дитячим автором, майже не публікувався у молодіжному місячнику, подавши туди лише кілька поетичних творів для юнацтва. Випустив дев'ять окремих книжок у серії «Моя книжечка», серед яких найбільше віршованих казок, включно з популярними «Пригодами гномика Ромтомтомика». Постать Гномика з'явилася на сторінках «Малих друзів» у 1937 р., після чого Б. Гошовський замовив авторові серію пригод з цим персонажем і видав їх у Кракові окремою книжкою з ілюстраціями Е. Козака. Написана в Ремезівцях історична поема-казка для підлітків «Хлопці з зеленого бору» була відзначена премією на конкурсі творів дитячої літератури, оголошеному «Українським видавництвом» у 1943 р., але друком вийшла в 1948-му, в мюнхенському видавництві «Нашим дітям».

Празьких авторів Гошовський залучав за посередництва Олеся, як було з І. Наріжною, колишньою студенткою Інституту народної освіти в Полтаві, яка, емігрувавши в 1922 р. разом з чоловіком С. Наріжним, здобула освіту в Карловому університеті та УВУ й випустила перед війною першу поетичну збірку «Настрої» (1936). Та ширше відомою Наріжна стала віршованими казками для дошкільного вжитку, що їх написала під час війни на замовлення «Українського видавництва». Казки вийшли п'ятьма окремими виданнями [351]. Редактор зауважував, що через важку форму найменші діти відмовляються слухати тексти письменниці, тому дорослі мусять їх переповідати власними словами [94, арк. 2]. Критика ж навпаки писала про популярність віршів Наріжної серед дитвори завдяки легкому стилю і фольклорним рефренам і називала їх взірцевими: «На першому місці мушу поставити Ірину Наріжну. За останні три роки вона дала твори, що залишаться тривким набутком в нашій літературі. Це речі, повні передусім теплого почуття і позначені справжнім поетичним талантом. Її писання це зразок творчості для дітей. Поруч Наріжної стає відомий з “Вістника”, “Дажбога”, “Дзвонів” і передвоєнної “Дороги” Р. Завадович. Його дорібок у дитячій літературі доволі значний і датується ще від початку “Світа дитини”. Тепер він працює виключно в цій літературі і поглиблює свою творчість у цьому напрямку. Про О. Олеся не доводиться й

згадувати. Окрему ціну мають його сценічні твори, побудовані на народних казках та наших історичних легендах» [596].

5. 4. 2. Основи проектування репертуару

За німецької окупації не постало розгалуженої системи видань, окремих журналів для кожної фази розвитку, потреба в яких існує завжди з огляду на незаперечні психологічні відмінності між різними віковими групами. Ці відмінності редактори підкреслювали в усіх програмах, дискусіях, обґрунтовуючи необхідність збільшити число видань: «Сьогодні зводиться ціла справа до оцього невеликого журналіку і бібліотеки “Моя книжечка”. Журнал в такому вигляді, як сьогодні, не в силі провести всієї виховної роботи. Нам, між іншим, потрібно мати ще журнал “Маленькі Друзі”, як перший ступінь часопису для найменших (ім приділюю останні сторінки у “Малих Друзях”), “Малі Друзі” для дітей від 8–12 років, “Юні Друзі” для юнацтва, а далі “Молоді Друзі” і вкінці “Дорога”, як завершення усього виховного процесу. Щойно в тих умовах можна відповідно здійснювати виховну програму». Зрештою, це питання вже одного разу отримало краще вирішення: перед війною якийсь час існували три журнали за редакцією Богдана Гошовського («Малі друзі» з додатком «Маленькі друзі», «Молоді друзі» (для юнацтва) і «Дорога» – для молоді), але всі вони в 1938 р. були закриті польською владою. Натомість у сутужних (матеріальних і цензурних) умовах німецької окупації, налагодити диференційовану за віком, змістом, функціональним навантаженням систему видань не вдалося. Тому редакція «Малих друзів», сумістила в одному журналі публікації для різних цільових груп, запровадивши спеціальні сторінки для найменших дітей і підлітків (відповідно у «Дорозі» теж ввели окрему сторінку для підлітків). Одну сторінку – «Маленькі друзі» – готували регулярно від січня 1941 р., наповнюючи площу короткими віршиками, оповіданнями й казками. Іншу – «Юні друзі» – започаткували аж у січні 1944 р. для публікації текстів класиків та письменників-сучасників, що здебільшого на дитячій літературі не спеціалізувалися (С. Гординський, М. Ситник, І. Багрянний).

Актуальні дидактичні засади пропонували переходити від «найближчого довкілля» в «чимраз ширший світ». Довкілля сільської й міської дитини різнилося відчутно, але педагоги наполягали, щоб дитячі твори зображали українську дитину передусім на урбаністичному тлі, виходячи «поза хліборобський світ у світ міста, техніки, промисловости, нових здобутків людського ума». Йшлося про модернізацію змісту, зменшення числа народних казок і не найкращих перекладів зарубіжної дитячої класики, бо вважалося, що їхня тематика *par excellence* буденна, знайома з усних розповідей і не дає глибоких емоційних переживань, тоді як малих читачів цікавлять не тільки хитрощі, що на них пускаються звірі, здобуваючи їжу, але літак, грамофон, автомобіль, досягнення науки й техніки та життя великих. Приблизно так формулювала М. Пастернакова (педагог, референтка дошкілля при УЦК, мистецтвознавець, дружина археолога Я. Пастернака) запити дітей, а відтак – і пріоритети для видавців [549]. У видавничому доробку краківського відділу було багато народних казок, навпаки, у львівському – їх майже зовсім витіснили сучасні оригінальні твори, що промовисто свідчило про прямий вплив педагогічної думки на репертуарну політику.

У міжвоєнній Галичині для популяризації знань широко застосовувалася белетристична форма викладу. Така література ввійшла в традицію і орієнтувалася не лише на дітей, але й на дорослих, мало освічених читачів, що в доступній формі могли засвоювати факти історії, науки, культури, господарські й економічні знання. На такі видання існував попит, і ним не можна було знехтувати і в часі війни. Тому Б. Гошовський просив О. Олесья продовжити до козацької і нової доби його віршовану історію України княжих часів, написану в 1921 р. під час лікування в Марієнбаді на основі підручника І. Крип'якевича: «Це справді був би твір, якого мабуть у жодному народі немає і сповнив би в нас величезну роллю. І був би це справді величний княжий дар народові»; «По правді сказати, радію, що справа “Козацької доби” стала “точити мозок”. Це – вважаю – запорука, що вслід за “Княжою добою” діждемося від Вас пісні про нашу буйну Козаччину, про цей орден, що створив таку окремішню державність з такими постатями, як Хмель, Мазепа, Орлик. Направду, глибоко вдячна праця й завдання, що саме – вважаю – в

сучасному бодай часі – тільки Ви годні його підняти і його виконати»; «[...] Тепер ще більше актуалізується тема про Козацьку Україну і коли наладнаються вневдовзі видавничі справи (чи тут, чи вже у Львові, а може й далі) така поема найшла б і накладця й покупця і найважніше, сповнила б свою задачу в формуванні нової української людини, що буде таке пекуче на Східніх Землях» [94, арк. 3]. В листах О. Олеся до Б. Гошовського йшлося про можливість видання «Княжої України» в «Укр. видавництві» за умови, якщо воно поставить наклад не менше 5000 примірників і ціну не менше двох німецьких марок [375], [93, арк. 3]. Видавець планував випустити твір великим накладом, щоб поширити по всій Україні. Та письменник не прийняв пропозицію, і її було переадресовано Р. Завадовичу [96, арк. 1]. Останній написав для «Малих друзів» історичну поему «Козацька Україна», однак вимоги до таких творів змінилися. Читачі й критика очікували не просто патріотичних, а якісних текстів, з досконалою літературною мовою, поетичною формою і відповідальним ставленням до ідей, за допомогою яких твір впливав на те, що педагоги вважали найвищою цінністю – на душу дитини. Критика до белетристичних писань на історичні теми тепер ставилася прискіпливо і часто реагувала на їхню появу від'ємно, як, наприклад, педагог К. Кузик на друге видання віршованої історії України Завадовича «Пісня про княжу Україну» (1942): «[...] Незважаючи на низку патріотичних сентенцій книжка має невелике виховне значіння. Минуле дивиться з книги Переяславця [псевдонім Завадовича] мертвими очима» [469].

Література для дітей і молоді трансформувалася разом з педагогікою, намагаючись утвердити ідеалістичні засади, виражені етико-теологічним поняттям «Ehrfurcht» («благоговіння»). Ішлося про особливе почування, що поєднувало в собі честь і острах перед вищою силою і приймалося за основу оновлення не лише виховання, але й людства [651], [301] і яке дитина повинна була всотати на початку життя через тексти релігійно-етичного змісту (колядки, щедрівки, етнографічні побажання до релігійних свят, перекази християнських легенд тощо).

5. 4. 3. Видання для дітей

У серії «Моя книжечка», що стала за окупації єдиною регулярною масовою лектурою для галицьких дітей, вийшло близько 50 випусків, серед них – переклади і переробки зарубіжної літератури (Г. Х. Андерсен і брати Грім), українські народні казки, твори українських класиків (І. Франко, М. Коцюбинський), а найбільше (понад 20 позицій) – тогочасних авторів (Р. Завадович, І. Наріжна, О. Голинський, В. Гренджа-Донський, Н. Забіла, О. Іваненко, Г. Стеценко, К. Малицька, І. Керницький). Класику, народні казки, перевидання більше друкували в краківський період, нові твори, першовидання – після повернення до Львова.

«Моя книжечка» слугувала дітям для вільного домашнього читання, натомість місячник «Малі друзі» мав освітні завдання і завдяки історичним, етнографічним, географічним, природознавчим, мовознавчим, біографічним матеріалам використовувався в народних школах¹²⁶. Його до певної міри можна розглядати і як джерело подієвої інформації, зокрема, про заснування шкіл в різних населених пунктах, їх повсякденність, учителів, повінь на Підкарпатті восени 1941 р., для подолання наслідків якої з ініціативи УЦК й української інтелігенції було розгорнуто потужну допомогову акцію і переселено понад 20 000 дітей у безпечні райони Галичини. Про повінь у журналі не раз писав сам Гошовський: «[...] цього року великий голод на Підкарпатті, бо минулорічна повінь знищила засіви, а до того й большевики понищили господарства. І було б там багато дітей змарніло, а то й померло з голоду. Але український народ не забув про них. Багато дітей, до двадцять п'ять тисяч, перевезли з Підкарпаття на Поділля, де земля врожайна і нема великого голоду. Подільські села щирим серцем прийняли малих лемків і бойченят. Перебудуть вони в гостях до нових жнив і повернуться додому, до своїх рідних батьків» [186, с. 146]. Мотиви стихійного лиха вилилися і в художню

¹²⁶ Журнал виходив у Львові в 1937–1938 рр., у 1939-му – заборонений польською владою, від січня 1940-го відновився в еміграції, з початком 1942-го – у Львові. Разом надруковано 56 ч. у 50 вип., останні – в Кракові, куди в квітні 1944 р. евакуювалась редакція.

творчість, що закликала милосердно поставитися до потерпілих. Про подолання наслідків повені й організацію допомоги потерпілим див. [500, с. 294-304].

У змісті переважали літературно-художні твори українських авторів-сучасників, незначну частину займали переклади (А. Каралійчев, Е. Т. Сетон, Ф. Шиллер, М. Фельнер), зразки дитячої творчості, фольклорні тексти (байки, гагілки, оповідання і казки, пісні, побажання різдвяні й новорічні, скоромовки, щедрівки), гумористичні тексти (гуморески, карикатури, анекдоти, комікси), біографічні (в тому числі некрологічні) матеріали, присвячені громадським, культурним, педагогічним діячам і дитячим письменникам, які водночас популяризували історичні, літературні знання – про королеву Анну, короля Данила, Л. Глібова, М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка, Лесю Українку, О. Олеся, С. Черкасенка, С. Русову, В. Королева-Старого, В. Сімовича. Правилком стали тематичні числа – різдвяні, великодні, шевченківські, франківські, а також числа з тематичними блоками – до Дня матері, початку і закінчення навчального року: «Розгортаєте сторінку за сторінкою і бачите: вірші і віршики, більші і менші оповідання, казки, загадки і розваги, а все те неначе оправлене в чудову мозаїку барвних образочків. Перед вами ціле багатство змісту, науки і розваги», – висловив оцінив журналу рецензент «Наших днів» [596]. Значення журналу було не лише виховним, але й освітнім, особливо великим в умовах еміграції, у чужому оточенні, за відсутності церкви, книжки і преси – вдома, а мови – надворі. Відтепер учителі, що навчали за передвоєнними часописами, отримали сучасний журнал, який можна було застосовувати в освіті замість застарілих підручників [658].

Існувала невелика група творів про дітей, які призначалися дорослим. Видання повісті «Зшиток малого монгола» О. Добрянської-Коренець [191], в недалекому минулому дописувачки жіночої преси, авторки мініатюр у «Літературно-науковому вістнику», видавці адресували й дітям. Але письменниця-педагог К. Малицька вважала твір надто сумним і незрозумілим у провідній думці, тому рекомендувала його «для дорослих, батьків і виховників, бо торкає переживання дитячої душі, на які старші звичайно не звертають уваги, ... навіть не догадуються, що “мала душа” може так відчувати й боліти» [509]. А. Струтинська, підкреслюючи своєрідність

«Зшитка...» й тонко відтворені авторкою дитячі переживання, бачила його місце поруч зі Смоличевим «Дитинством» чи Франковим «Малим Мироном» [621].

Збірку оповідань празької авторки Г. Лашенко «Діти» рекомендував надрукувати О. Олесь, а, проте, Б. Гошовський вирішив, що тексти для дитячої серії закладні й передав їх редакторам літературно-художніх видань, побажавши авторці писати так, щоб її могли читати з однаковим інтересом і дорослі, і діти, як це, наприклад, вдавалося Коцюбинському («Малий грішник», «Харитя», «Ялинка») [96, арк. 2]. Рецензент «Української дійсності» (ймовірно, ним був В. Бірчак, схований під криптонімом В. Б.) побажав письменниці глибоко опрацьовувати в оповіданні один мотив, а не подавати їх багато (недолік, притаманний початківцям), а також повчитися на класичних дитячих зразках, зокрема, дитячих творах Б. Грінченка [316]. Сама ж Г. Лашенко в листі до Олеся запевняла, що можливий неуспіх видання її не знеохотить: «Коли ця книжка сяде на міль, це буде для мене не мала, а велика неприємність, але я від великих перешкод ніколи не падаю духом. Навпаки, чим гірше будуть говорити про цю книжку, тим впертіш буду я писати далі. Успіх може скорше мені пошкодити, бо з'явиться лінь і заспокоєння, замість завзяття, ображеної гордості, трохи злості» [98, арк. 1 зв]. Згодом в еміграції авторка написала спогади про українських письменників і діячів.

У виданнях для дітей художнє оформлення – елемент самоцінний, дещо автономний до тексту і слугує матеріалом для окремого діалогу з дітьми. Завдяки ілюстраціям, наприклад, книжку О. Голинського «Пригоди Івасика Бульбасика» [179] критика зарахувала до цінних набутоків дитячої літератури [470]. Скрушно відгукнувшись про текст казки, рецензент віддав належне ілюстраціям Е. Козака, виконаним з тонким розумінням дитячого внутрішнього світу, що «не тільки ілюструють оповідання, але його доповнюють, розбудовують, [...] коригують текст [...]». Траплялись і обернені випадки: на противагу легкому й розкутому тексту «Лісових казочок» О. Іваненко ілюстрації М. Левицького було визнано такими, що «ні технікою, ні важкою композицією не влекшують дитині сприймання змісту» [549].

Відсутність у дитячій книжці художнього оформлення вважалось ознакою неприпустимо низької видавничої культури. Через те Б. Гошовський, ініціатор випуску подарункових, бібліофільських книжок, на ті часи справжніх *les éditions de luxe*, збірку байок І. Франка «Коли ще звірі говорили» [351], яку від сам редагував, надруковану вже в умовах ведення бойових дій під Львовом, у більш, ніж скромному виконанні – без ілюстрацій, мистецької обкладинки, на газетному папері, дрібним шрифтом, мусив визнати непридатною для дітей [375].

Послугами автора життєрадісних, експресивних малюнків Е. Козака, що утримував позиції беззастережного фаворита читацької й рецензентської публіки, видавці дитячих видань користувалися найохочіше («[...] в нас такий маляр, як Е. Козак. Незвичайно плідний ілюстратор – скоро й добре ілюструє...» [13]). Крім нього, дитячі книжки оздоблювали А. Манастирський, В. Манастирський, М. Левицький, В. Баляс, О. Кульчицька, М. Фартух, С. Гебус-Баранецька, О. Судомора – досвідчені майстри української книжкової графіки.

5. 4. 4. Видання для юнацтва і молоді

Для молоді виходило значно менше видань, ніж для дітей, і цю ділянку усвідомлювали як традиційно запущену й убогу на видавничі ініціативи. Оцінюючи розвиток літератури для юнацтва й молоді ще з-перед Першої світової війни, Б. Гошовський згадував «Бібліотеку для молоді» Ю. Насальського й видання Руського товариства педагогічного і вдавався до іронії: «Бібліографія – це вже й у нас така багата і науковою розбіркою, ділянка, що в ній не будь-кому і не скоро розібратись; славити Бога, від бібліографії Левицького по сьогодні в нас стільки появилось друкованого добра, що його й тисячами назв не вичерпаєш. Та тільки ж, коли ви схочете знати бібліографію нашого літературно-книжкового дорібку для юнацтва та молоді, то з цим майже ніякої не буде у вас мороки» [374]. «Бібліотека “Дороги”» становища літератури для молоді кардинально не покращила, адже була чи не найменш численною з усіх видавничих серій. Але традицію, що поступово формувалася в Галичині завдяки виданню і поширенню творів І. Франка, А. Чайківського, А. Кащенко, В. Будзиновського, В. Королева-

Старого, А. Лотоцького, В. Отамановського (Злотопольця), хоч кволо, але було підтримано і в часі війни.

На відміну від суцільно белетристичної серії «Моя книжечка», у «Бібліотеці “Дороги”» вийшли тільки три літературно-художні випуски, всі інші – збірнички матеріалів на спортивні теми. Серед художніх книжок критика відразу зауважила твори В. Кархута¹²⁷ – «Пшеничні нетрі» та «Цупке життя», порівнюючи їх із творчістю Е. Сетона-Томпсона, Д. Кервуда, Д. Лондона, але не знаходячи аналогів у літературі українській. Книжка мала успіх, а її редактор пояснював свою особливу симпатію до твору «педагогічною калькуляцією»: «Годі ж нам виховувати дітей не на здобувників, хай бачать у вовчикові і вовках нагу, життєву правду і приклад для себе. З цєю саме метою я й видав так відносно люксово по-вість про вовків “Цупке життя”. Хай молодь читає її. І таку саме річ і нашій дітворі потрібно» [93, арк. 2].

На книжковому ринку Генеральної губернії відчутно бракувало пригодницьких творів для дозріваючого читача. Їх майже повна відсутність була винятковою рисою українського видавничого репертуару, тоді як інші легальні видавництва випускали чимало пригодницької літератури польською, німецькою мовами. Українські видавці таку «лакуну» вважали великим недоліком: «Книжка для юнацтва – це книжка мандрів і пригод, книжка, що її читають із запертим духом, забуваючи про все. Такої книжки не заступить і архитвір світової літератури, коли він не писаний саме для юнацтва і не відповідає ще його юнацькій структурі і потребі» [374]. Пригодницьку лінію спробував розвивати журнал-місячник

¹²⁷ В. Кархут, 1905–1980 – лікар-фітотерапевт, письменник, член УВО, в’язень Берези Картузької, пластовий діяч. Емігрувавши в 1939 р. до Кракова, працював у відділі суспільної опіки УЦК, дописував до місячника «Ілюстровані вісті» та щоденника «Краківські вісті». З похідною групою повернувся в Україну, де у вересні 1941 р. був заарештований гестапо і кілька місяців відсидів у в’язниці. За німецької окупації завідував терапевтичним відділом Народної лікарни імені Митрополита Андрея Шептицького. Водночас публікував свої твори окремими виданнями та в місячниках «Дорога», «Малі друзі», «Вечірня година». У квітні 1945 р. перейшов до діючої частини УПА, репресований радянським режимом.

«Вечірня година», випустивши перекладні твори – повість Л. А. Бусенара з часів англо-бурської війни «Отаман Жовтодзьобів», збірку оповідань Е. Т. А. Гофмана «Щастя грача», а також оригінальні – повісті А. Курдидика «Три королі і дама», В. Чапленка «На узгір'ї Копетдагу», І. Багряного «Звіролови» тощо.

Збірнички матеріалів на спортивні теми вміщували описи вправ та ігор, подеколи тексти і ноти пісень, що мали служити супроводом до занять фізкультурою. Упорядниками й авторами цих видань, які вийшли в «Бібліотеці “Дороги”» в 1940–1941 рр., були І. Боберський, Д. Навроцька, С. Гайдучок, В. Врецьона, відомі в Галичині діячі фізкультурного і пластового руху.

Журнал для молоді «Дорога» (жовтень 1940 – квітень/травень 1944) обговорював основні сторони скаутингу як виховної системи і стилю життя – мандрівки з краєзнавчою метою, таборування, спортивне змагання. Із передвоєнного пластового руху вийшли його редактори та автори – С. Левицький, Ю. Старосольський, О. Тисовський, О. Шепарович, М. Тріль, Я. Рак, Е. Жарський. Окремі з них у різний час відповідали за роботу з молоддю в структурах УЦК. Крім стандартного «Листування редакції» з літературно-стилістичними порадами авторам та відповідями на питання читачів, журнал вів хроніку подій організаційного, таборового, спортивного життя молоді в різних місцевостях, а також уміщував офіційні матеріали – звіти з інструкторських таборів, комунікати відділу опіки над молоддю та родиною при УЦК (рубрики «З життя молоді», «З таборів», «Молодь при праці», «Спортові новинки», «Тіловиховання»).

Матеріали для дозвілля – ребуси, кросворди, головоломки, шаради, математичні задачі, практичні завдання друкувались у рубриках «Хвилина пригадує», «Розваги», «Школа детектива Шкварки», «Піонерське будівництво». Один з випусків «Розваг» (за червень 1941) підготував львівський математик М. Зарицький.

Для творів початківців існували **Ошибка! Источник ссылки не найден.** розділи «Молоде перо» (літературні спроби малого жанру, переважно, поезії) та «Фотокуток» (аматорські фотографії з аналізом і оцінкою майстерності виконання).

Критико- та рекомендаційно-бібліографічні матеріали в різний час надавали О. Теліга, В. Кархут, Б. Гошовський для спеціальних рубрик «З нових книжок» і «Що читаємо?». Журнал здебільшого рекламував краківські і львівські видавничі новинки, меншою мірою – празькі й берлінські. Відбір рецензованих книжок визначався загальною концепцією молодіжного журналу на підтримку традиції, духу, світогляду пластового руху, уявлень про гармонійний розвиток молодої людини, утвердження її індивідуальності і національного самоусвідомлення. Це були видання на спортивні, історико-краєзнавчі теми – «Місто Холм» В. Січинського (1941), «Верхами лемківського Бескиду: Мандрівницький провідник по Лемківщині» Ю. Тарновича (1940), «Землею українською» Б. Антоненка-Давидовича (1942) і «Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги» О. Стешенко (1942), поетичні збірки письменників з націоналістичним світоглядом – В. Янева «Листопадові фрагменти» (1941), «Сонце й ґрати» (1941), Б. Кравцева «Під чужими зорями (Октави)» (1941), пригодницькі твори А. Кащенко та А. Чайківського, випущені «Українським видавництвом», празьким «Колосом» і т. д.

Для рубрик «Всячина», «Цікаві дрібнички» відомості й теми добирали принагідно, навіть хаотично, із різних сфер знань і практичної діяльності: історії книги (про книгописання в Древньому Римі, Біблію Гутенберга, кириличні друки Фіоля (1491), з історії України (татарська стратегія 1240–1241 років), історії мистецтва (картина «Мадонна делля Седія» Рафаеля), країнознавства (короткий нарис про Індію, матеріали про Японію – густоту населення, правила етикету), природознавства (про азалію), а також відомості практичного характеру, які могли зацікавити молодь і придатися під час відпочинку (про туристичне спорядження) і т. д. З квітня 1941-го журнал запровадив сторінку для юнацтва «Дорога юних друзів», опублікувавши тут твори Н. Дорошенко-Савченко, В. Кархута, В. Щурата, Р. Завадовича, але вона вийшла лише в чотирьох числах.

Рубрикація не покривала всієї сукупності матеріалів «Дороги». Число перекладів, як і в дитячому журналі, було незначним.

5. 4. 5. «Лис Микита» і «Райнеке-Лис»: видавнича історія

Прилеглими до виділеної групи є перевидання текстів, що на той час давно сприймалися як загальнолітературні пам'ятки, а саме – «Лис Микита» І. Франка та «Райнеке-Лис» Й. В. Гете. Не торкаючись первісного зв'язку двох «Лисів», який сам Франко розглянув у передмові до першовидання і який досліджували франкознавці, зауважимо, що такий зв'язок існував і між фактами виходу двох творів у роки окупації.

Чергове видання «Лиса Микити» львівські редактори готували заздалегідь, вивчаючи особливості попередніх на примірниках Бібліотеки НТШ. Перед війною директор В. Дорошенко звернув увагу Б. Гошовського на український переклад «Райнеке-Лиса», випущений у Києві 1937 р. [178] і надісланий до Бібліотеки НТШ, який він приписував перекладачеві німецьких класиків (Гете, Гайне, Шилера) Д. Загулу. Дорошенко був глибоким знавцем перекладів Гете на українську мову, серед яких роботи Загула оцінював найвище: «З сучасних перекладачів на перше місце вибивається Загул ясністю перекладу та добірністю й звучністю мови. Зокрема його переклад “Фавста” найкращий із усіх» [381].

Перевидання Франкового твору здійснено в краківській еміграції в 1941 р. до 50-річчя першої друкованої версії [230]. Зберігся лист до Михайла Антоновича, який підтверджує, що Б. Гошовський, будучи відірваним від львівських збірок, наполегливо розшукував різні редакції в бібліотеках еміграційних установ: «Оцим маємо шану звернутись до Вас з проханням повідомити нас ласкаво, чи в бібліотеці Інституту [УНІ в Берліні] знаходиться Франковий «Лис Микита» в перерібці для дітей молодшого віку М. Рильського, радянське видання. Хочемо видати цю книжку, та на жаль, досі не довелося її добути. Була вона в бібліотеці НТШ, тож думаємо, що може бути й у Інституті. Дуже будемо вдячні за ласкаву вістку, а вслід за тим за визичення, чи радше за машиновий відпис твору. Всі кошти покриємо відворотно» [20]. В іншому листі повторно уточнено: «[...] йде нам про “Лиса Микиту” І. Франка в перерібці М. Рильського, але не в прозовій, тільки віршовій формі. Така перерібка є, і як пригадую собі, краща від оригіналу головню щодо

мови. Маю навіть малий виїмок з неї і на його підставі вважаю, що краще було би видати редакцію Рильського. До Праги (саме до п. І. Ірлявського в “Пробоем”) я теж у цій справі вже звертався, та мені переказано, що цей примірник був, та десь заподівся. Можливо, що й вони мали на думці прозову перерібку. Коли однак Ваша ласка й змога, прошу при нагоді побуту в Празі провирити, чи таки немає там віршової перерібки і коли вона покажеться краща від оригіналу, прислати нам її відпис за зворотом усіх, звязаних з цим коштів» [20]. Врешті, редакцію здійснив сам Гошовський, послуговуючись порадами С. Гординського, Р. Купчинського, Е. Козака й І. Зілинського.

Тоді ж, продовжуючи розшуки, Б. Гошовський ознайомився з доступним у Кракові німецьким альбомним виданням Гете з ілюстраціями В. фон Каульбаха, а від тогочасного берлінського студента В. Янева отримав машинописний передрук київського «Райнеке-Лиса».

Головною прикметою, завдяки якій краківське видання «Лиса Микити» перевершило всі дотеперішні і стало для читача книжковою сенсацією, було графічне оформлення Е. Козака і створені ним образи звірів, споріднені як з літературними Франка, так і з графічними В. фон Каульбаха своїм прозорим антропоморфізмом: «Це вперше безсмертний “Лис Микита” появляється так багато ілюстрований і до того рисунками, так сказати б, адекватними змістові. Досі бували різні спроби зілюструвати Франковий твір, але сам підхід різних ілюстраторів не охоплював усіх спромог, що їх давав текст. Це бували менш чи більш удатні рисунки звірів, але вони не багато промовляли до читача, бо не було в них того, що Франко поклав собі головною метою: надати звірям людські подоби, їх звичаї й хиби. Себто – брак було їм того психологічного поглиблення, очоловічення звіриного світу, що саме творить таку притягальну силу, однаково – для молоді й старших, до Франкового твору» [362].

Але німецьке видання слугувало джерелом натхнення не тільки для художника. Гошовський уже тоді замислив надрукувати його український переклад з класичними ілюстраціями, що з ними «Reinecke-Fuchs» виходив різними мовами, в різні часи та й виходить донині. Задум було здійснено у Львові: анонімний

переклад, який вже одного разу редагував М. Рильський і машинопис якого було надіслано з Берліна, підготував до друку редактор літературних і мовних видань львівської філії «Українського видавництва» В. Сімович [188].

Вітаючи новинку, рецензенти відзначили рівень перекладу, близькість до оригіналу («майже дослівний»), але щодо авторства категоричними не були: «На жаль досі не поталанило довідатися імені перекладача, хоч, зачуваємо, редактор на всі боки кидався, щоб викрити його ім'я». Усе ж, на підставі буковинізмів його обережно приписали репресованому в лютому 1933 р. Д. Загулу: «Можна здогадуватися головно з деяких західноукраїнських, і то буковинських висловів і фраз, а далі з наголосів, що робила його людина близька до неокласиків, але ж репресована, а імен репресованих не сміло подавати ніяке видавництво. Здається, що переклав Райнеке-Лиса Дмитро Загул, добрий знавець німецької (й української) мови, відомий перекладач Фавста, Шіллера і інших німецьких поетів» [382]. За браком вагомих аргументів питання авторства перекладу не розв'язане досі. Б. Гошовський у листі до редакції «Сучасності», навівши з пам'яті багато деталей (використаних услід за ним і в цьому дослідженні), теж твердо приписав переклад Загулові [110]. Та вагомих доказів для остаточного висновку в його публікації явно не вистачає, тому авторитетної відповіді, а вона, безперечно, лежить у площині не лише історико-літературного пошуку, але й текстологічного аналізу, й далі не сформовано.

Краківський «Лис Микита» розійшовся повністю, і В. Сімович оголосив у «Наших днях» про підготовку ще одного накладу: «[...] нове видання, на теперішні часи не дуже дешево, вже через два роки вичерпане, і [...] готується нове, дванадцятьте видання поеми...» [370]. Якихось згадок про попит на «Райнеке-Лиса» Гете не знайдено, але, зважаючи на загальне зацікавлення літературно-художньою книжкою, так званий «літературний центрзм» у структурі читання за німецької окупації, можна припускати, що він був теж немалим.

У підсумку треба зазначити, що багато краківських і львівських видань для дітей і молоді періоду Другої світової війни в українських бібліотеках відсутні, значно краще вони скомплектовані в основних книгозбірнях Польщі, передусім

Національній бібліотеці у Варшаві та Бібліотеці Ягеллонського університету. Цілість змісту «Малих друзів» доводилося відтворювати за комплектами з бібліотек і архівів Вроцлава, Варшави, Кракова, Праги, Львова, Києва, жоден з яких не є повним.

Із літератури для дітей і молоді «виростають», як вирости українські діти й підлітки воєнної генерації, що емігрували з батьками весною-влітку 1944-го чи залишилися в радянській Україні. Поза сумнівом, їм поталанило в найскрутніший час отримати придатні для саморозвитку книжки й журнали. Вся ця культурна продукція, зі своїми чеснотами й хибами, розмаїттям текстів і ілюстрацій вплинула на їхнє індивідуальне життя і становлення. Витримати конкуренцію в структурі дорослого читання, піднявшись над віком, часом, нацією, вдається лише кращим творам для дітей, але глибоко пережита книжка уособлює дитинство й лишається у вигляді стійкого спогаду навіть тоді, коли й не є загально визнаним літературним шедевром.

5. 5. Науковий сегмент видавничого руху

5. 5. 1. Інституційне забезпечення

На початку Другої світової війни усталена в міжвоєнний час інституційна база української науки зазнала руйнівних дій, що прямо позначилися на видавничій продукції, організації її випуску, масштабах і тематиці, зумовили збіднення масиву наукових публікацій і примусили наукові осередки, групи науковців, окремих учених в різних адміністративно-державних одиницях шукати шляхи пристосування в окупаційній реальності. Чинниками, що підірвали й без того хисткі в умовах бездержавного (Друга Річ Посполита) і квазідержавного (УСРР) існування основи розвитку української науки, стали заборона радянським режимом після захоплення Галичини діяльності НТШ, системні репресії проти чільних діячів науки, евакуація більшості науково-дослідних установ у липні-жовтні 1941 р. до столиці Башкирської АРСР Уфі, де природничо-технічні відділи переорієнтувалися на наукове забезпечення оборонних потреб, гуманітарні – великою мірою іде-

ологічних¹²⁸, а з приходом нацистської адміністрації припинення на всій окупованій території стабільної роботи наукових установ, вищих навчальних закладів і видавництв.

На тлі фактичного закриття навчальних закладів, академічних структур¹²⁹ з кінця 1941 – протягом 1942-1943 рр. у пресі з'являються спорадичні лаконічні звістки про вчених, працівників АН УРСР, які не евакуювалися до Уфи¹³⁰, оголошення про дослідницькі проекти, начебто розгорнуті в нових умовах¹³¹, про організацію і відновлення роботи наукових і освітніх інституцій у Харкові¹³²,

¹²⁸ Улітку 1941 р. загальна кількість наукових співробітників АН УРСР, що працювали в 29 науково-дослідних інститутах, становила 1200 осіб [136, с. 351-365]. До Уфи, де роботу Академії наук відновлено на основі дев'яти установ, евакуювали 527 співробітників [613, с. 73].

¹²⁹ Останнє засідання Президії АН УРСР у Києві перед евакуацією відбулося 30 червня 1941 р., подальші – від 19 липня 1941 до 10 вересня 1943 в Уфі, від 6 жовтня 1943 – 5 травня 1944 р. в Москві, від 23 червня – відновилися після реевакуації в Києві [135].

¹³⁰ За пресою цей список і близько не є вичерпним. У Додатку Ж вказано не менше, ніж 320 осіб, що залишилися в окупованих Києві, Львові, Харкові чи Дніпропетровську. Ці дані також не остаточні, за деякими оцінками частка працівників, що з різних причин не евакуювалися, сягала $\frac{3}{4}$ особового складу АН УРСР [134, с. 26].

¹³¹ Наприклад, про роботу комісії з перегляду українського правопису в складі мовознавців М. Грунського, І. Шаровольського, П. Ковалева, П. Горецького, письменника А. Любченка.

¹³² Зокрема, про відновлення університету в складі фізично-математичного, природничого, історично-філологічного, юридичного, медичного і богословського факультетів, а також секції історії, літератури, мови та філософії при історико-філологічному відділі Українського наукового товариства та про її засідання. У місті постав комітет науково-дослідних інститутів на чолі з ученим-технологом, в 1941–1942 рр. бургомістром і обербургомістром О.Крамаренком, легітимізований наказами Харківської міської управи 12 і 9 листопада 1941 р. Планувалося випускати «Науковий бюлетень», але її діяльність припинено 23 грудня 1942 р. Крамаренка заарештувало гестапо в серпні 1942 р. і стратило в 1943-му. Ліквідовано й науково-громадські організації міста – харківську «Просвіту» і Харківське українське наукове товариство [134, с. 35-36; № 206, 209, 212, 234, 244, 251, 281].

Києві¹³³, а також Української Академії наук, яку відповідно до повідомлень у пресі (офіційних документів поки не знайдено) очолив хімік В. Плотников¹³⁴. Діяльність УАН вже в січні-лютому 1942 р. було припинено (відповідно до рекомендацій головної робочої групи «Наука» [135, с. 29-33]), і ніякого сліду в науково-видавничому русі вона не полишила.

Деяким українським інституціям на короткий час вдалося розгорнути систематичну роботу. У вересні 1941 р. на загальних зборах ухвалено відновити діяльність Київського Будинку вчених [135, № 194, 196], [431], при якому на основі двох секцій – історико-археологічної, під керівництвом О. Оглоблина, та філологічної, яку очолив П. Ковалів, запрацював історико-філологічний гурток. Тематику, хронологію, почасти зміст виступів на засіданнях можна відновити за газетно-журнальною хронікою (Додаток 3). Члени гуртка одержували матеріальну підтримку, а згодом більшість виїхали з міста, продовживши працю у Львові й еміграції.

У квітні 1942 р. в статусі підрозділу Київської міської управи створено Музей-архів переходової доби історії м. Києва, що мав займатися формуванням джерельної бази до вивчення пострадянського періоду – збором і систематизацією документів, фотографій, плакатів, листівок, мистецьких творів, а в плани окупаційного режиму вписувався як антибільшовицький і пронимецький пропагандистський осередок. Музей зібрав понад шість тисяч експонатів і підготував три тематичні виставки («Руйнація більшовиками культурних пам'ятників м. Києва»),

¹³³ Оголошено про початок діяльності університету на чолі з К. Штепою, який у листопаді 1941 р. ще запрошував на викладацьку роботу істориків О. Оглоблина, М. Андрусика, Н. Полонську-Василенко, О. Степанишину, М. Геппенера, М. Карачківського, але вже в грудні опосів місце редактора пронимецького «Нового українського слова».

¹³⁴ Відновила роботу 20 жовтня 1941 р. за підтримки Київської міської управи. Тогочасний керівник відділу культури й освіти К. Штепа 20 жовтня 1941 р. затвердив склад президії (В. Шапошников, Б. Лисін, В. Чудинов, М. Шматько, В. Плотников) і голів окремих інститутів [134, № 201-205, 220, 247]. Після ліквідації УАН інститути перетворено на секції міської управи – юридично-економічну, історико-філологічну (в структурі Будинку вчених), фізико-математичну, фізико-технологічну, медичну.

«Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження господарського й культурного життя» та «Київ під час німецько-советської війни») [528]. Дослідники І. Спудка й Л. Турчина, покликаючись на архівні джерела, вказують на плани підготовки довідника «Київ, зруйнований більшовиками» з малюнками, діаграмами, списками понищених об'єктів, що мав засвідчити цілеспрямоване руйнування церковних і світських пам'яток культури в Україні й Києві під час громадянської війни 1917-1920 рр., в міжвоєнний період та на початку німецько-радянської війни (передусім Успенського собору Києво-Печерської лаври) [609]. Але музей проіснував до кінця жовтня 1942-го, видавничої діяльності так і не розвинувши.

В. Міяковський на тлі реактивування передвоєнних гуманітарних установ – Інституту української літератури та фольклору УАН, Музею Тараса Шевченка та Центрального історичного архіву ім. В. Антоновича – плекав намір відновити журнал «Наше минуле» (з двомісячною періодичністю, обсягом 15 друк. арк.), який у 1918-1919 рр. започаткувало товариство «Друкарь» за редакцією П. Зайцева, участі В. Модзалевського, Г. Нарбути й самого Міяковського для публікації праць з історії України, спогадів, недрукованих літературних текстів, критики й бібліографії, культурної хроніки. 15 жовтня 1941 р. з відповідним клопотанням Міяковський звернувся до уповноваженого Київської міської управи в справах УАН В. Прилипка, гарантуючи збереження концепції видання-попередника й назвавши осіб, яких планував залучити до участі (К. Антонович, С. Драгоманов, О. Косач-Кривинюк, В. Кричевський, Д. Ревуцький). Але, попри отримання дозволу на проведення підготовчої роботи, журнал не вийшов, вочевидь, через розформування УАН [135, с. 427-428].

Після зайняття німцями Дніпропетровська (25 серпня 1941) і перетворення його на центр генеральної округи (Generalbezirk Dnjepropetrowsk) цивільна адміністрація санкціонувала діяльність двох вищих навчальних закладів – університету, де навчалося 3206 студентів (працював від 26 вересня 1941 р. до 31 грудня 1942-го), і політехнічного інституту, що прийняв 269 студентів (почав роботу 6 жовтня 1941 р. і не був закритий окупантами з огляду на запотребованість

фахівців з металургійної, будівельної, гірничої спеціальностей, яких він готував). Як зауважив дослідник С. А. Беллеца, частина населення області отримала рідкісну для окупованих східних територій можливість впродовж року здобувати повну освіту – від початкової до вищої [134, с. 88]. До університету було влито науково-дослідні підрозділи (інститути гідробіологічний, фізіології та клінічної медицини, місцевого господарства, прикладної фізики та хімії, фізики та математики), які передбачалося використовувати в економічних інтересах Райху і для воєнних потреб Вермахту [134, с. 33]. В тих умовах, як повідомляла пресова хроніка, серед мовознавців Дніпропетровського університету визріли плани підготовки низки словників: великого тлумачного, українсько-німецького, німецько-українського, а також термінологічних – психологічно-педагогічної, хімічно-педагогічної, математичної, природничої, фізичної, сільськогосподарської термінології [639]. Та через неперіоритетність задуму з погляду влади, короткотривалу діяльність університету, відсутність організаційних і видавничих ресурсів, словники підготувати не вдалося, і преса про них більше не згадувала.

Невдалу спробу заснування наукового журналу було зроблено при газеті «Голос Полтавщини», де 7 березня 1942 р. вийшов додаток «Наука й мистецтво». Очевидно, розуміючи, що назва не відповідає наповненню й обсягу (перший зошит мав 16 с. малого формату), редакція оголосила додаток «зародком великого журналу», який також придасться шкільним учителям, і пообіцяла двічі на місяць друкувати «коштовні роботи в галузі науки й мистецтва» з природи й історії України, психології, педагогіки, а також і літературні твори [174]. До першого зошита ввійшли публікації природничого змісту вчених, зокрема, харків'ян, що евакуювалися до Полтави з прифронтової зони. Розділ мистецтва репрезентовано одним невеликим оповіданням «Земля» педагога й редактора «Голосу Полтавщини» Г. Ващенко. Однак це, очевидно, був єдиний випуск додатку.

Відродити наукові традиції і домогтися дозволу на легалізацію наукових осередків і видань намагалися українські фахівці в Генеральній губернії. Члени правничої секції УЦК Я. Падох і Г. Лучаківський обґрунтовували потребу в органі на зразок «Часописі правничої і економічної», яку на початку ХХ ст. випускала

правнична комісія історико-філософської Секції НТШ та вказували на надзвичайно скромні можливості для наукового книговидання: «[...] годі промовчати факт, що за 1, 1/2 року українського життя в Ген. Губернаторстві не вийшла мабуть ні одна наукова публікація. Навіть “Українське видавництво” не потрактувало рівномірно з іншими потреб української науки. Належало би бодай що 50 книжку присвятити одному з настирливих питань і потреб української науки» [26, арк. 17]. Після приєднання Галичини вчені-юристи в жовтні 1941 р. висунули ще одну ініціативу – розробку фахової термінології, вважаючи що найшвидше і найменшими зусиллями нагальні потреби юридичної практики можна задовольнити через переклад і підготовку термінологічного словника. Переклад на українську мову основних польських законів спочатку здійснювався на базі Товариства українських правників, що постало як секція УКК і куди ввійшли 15 перекладачів, переважно колишніх викладачів Львівського державного університету. Роботу побудовано на основі австрійського цивільного закону 1811 р. та польських кодексів – зобов’язань, торговельного, цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуального – в окремих підсекціях, куди входили фахівці з тієї чи іншої ділянки права. Результатом роботи стали видання з карного законодавства [144], [433], за якими можна відновити склад цієї фахової групи: М. Паше-Озерський, П. Коструба, Т. Мацьків, А. Рак, М. Стахів, Є. Давидяк, О. Вороняк, Ю. Медвідь-Терлецький. На спонуки й складнощі в опрацюванні термінології вказував фахівець цивільного процесуального права М. Бараболяк: «Такі мовні дивовижі, як у правничій галицькій термінології, важко де-небудь зустріти. Причина ясна: розвиток і кристалізація правничої думки зв’язані так тісно з правно-державним життям, що не можна дивуватись повільності розвитку нашого життя в тій ділянці. Не диво, що в нас кожен адвокат чи суддя – то новатор на полі правничих термінів. З моментом організації української поліції, введення української мови до внутрішнього урядування в судочинстві, питання української правничої термінології дуже загострилось, особливо, коли і поліціантові, і правникові доводиться застосувати обов’язуюче знову в Галичині австрійсько-польське законодавство. Питання стало пекучим не тільки тому, що іноді один правник не може второпати, що другий хоче

висказати правничою мовою, але воно стало й питанням престижу, бо нераз доводиться пояснювати урядовцеві-полякові значення того чи іншого правничого терміну українською мовою, давати оповідання тощо. [...] Основний принцип, який визначили собі перекладачі в роботі – це йти по лінії єдиної правничої термінології. Та як же важко здержати цю лінію, коли правнича термінологія по цей бік Збруча виконувалась на основі німецько-австрійсько-польської термінології, по той бік – романсько-російської, а не всім правничим інститутам однієї системи відповідають відповідні інститути другої» [298].

На кошти уряду дистрикту працювала ще одна комісія, що займалася складанням німецько-українського правничого словника. У квітні 1943 р. сюди на роботу за рекомендацією В. Сімовича взяли прибулого зі сходу Ю. Шевельова, оскільки голова Голубовський скаржився, що в складі комісії не вистачає «ззбручанського мовника». Учений описав у спогадах завдання комісії, умови й атмосферу праці та дав цікаві характеристики колегам – юристам І. Голубовському, М. Паше-Озерському і мовознавцю П. Кострубі. На основі розпису німецьких законів і пошуку українських відповідників комісія накопичувала словниковий матеріал та створювала картотеку термінів, доля якої сьогодні невідома [271, с. 363-367].

Базу для академічних досліджень прагнули здобути громадські діячі Кракова і Львова. У травні 1941 р. В. Кубійович інформував Мих. Антоновича, що «наші організаційні почини відносно Інституту в Кракові добре поступають вперед» [64, арк. 34], і ще на початку червня повідомляв: «Український Науковий Інститут буде чинний правдоподібно від 1 липня ц. р. Чекаю ще тільки на остаточне правне оформлення. Вас подав як доцента історії України» [64, арк. 46]. Установа мала розміститися в будинку «Українського видавництва», і в протоколах зборів навіть обговорювалося питання щодо переїзду до нового приміщення: «Дир. Іван Коцур подає до відома, що видавництво переноситься на вул. Майзельса [Meiselsa], бо льокаль при вул. Райхштрассе [Кармелітська 34] перебирає Науковий Інститут. Льокаль при вул. Майзельса треба відремонтувати, так, що Видавництво зможе перенестися щойно в липні–серпні [1941]» [125]. Ще в грудні 1941 р. Кубійович

підписував свої листи як «директор Українського наукового інституту в Кракові», що має приміщення в Кракові на вул. Зеленій 26/5 [37, арк. 420], доки стало зрозуміло, що в Кракові наукового інституту не постане.

Натомість у періодиці з'явилося розпорядження генерал-губернатора від 24 вересня 1942 р. про заснування в місті Інституту ім. Т. Шевченка [132], [149] для студіювання проблем з українознавства і продовження діяльності розформованого за радянського правління НТШ. Відповідно до декрету Інститут мав отримувати фінансування з бюджету губерніяльного уряду, підпорядковуватися головному відділу науки і навчання та «досліджувати українське життя і простір у сучасному й минулому, розвивати українську науку на всіх зв'язаних з тим ділянках, досліджувати взаємини між німецьким і українським народами, як також оголошувати і поширювати висліди наукової праці» [210]. Із преси відомо, що керівник відділу науки і навчання підписав статут установи. В архіві зберігся документ-проект науково-дослідного інституту з 15 науковими підрозділами і списком працівників: українська діалектологія і фонетика – І. Зілинський, К. Кисілевський, М. Пшеп'юрська; сучасна мова і література, історія мови – В. Сімович, Я. Рудницький, І. Ковалик; українське літературознавство – В. Щурат, М. Тершаковець, М. Соневицький, Б. Романенчук; історія української літератури – М. Возняк, Я. Ярема, Т. Пачовський, Є. Ю. Пеленський; історія України – І. Крип'якевич, І. Витанович, М. Пасіка, Ю. Фединський, Ю. Старосольський; історія галицько-волинських земель – М. Кордуба, О. Терлецький, В. Герасимчук; археологія – Я. Пастернак, М. Смішко; етнографія і етнологія – Ф. Колесса, Р. Герасимчук, І. Гургула; українське мистецтво – М. Драган, З. Лисько, Г. Лужницький; геологія і фізична географія України – Ю. Полянський, С. Пастернак, І. Олексиншин; антропогеографія і демографія України – В. Кубійович, В. Огоновський, І. Тесля, М. Кулицький; природа (флора і фауна) України – В. Бригідер, Г. Козій, Е. Жарський, Є. Іваницький; антропология – І. Раковський, Р. Єндик; економіка України – Р. Димінський, М. Стахів; сільське господарство України – Є. Храпливий, П. Шумовський, А. Кішка. На посаду секретаря інституту пропонувалося призначити М. Брилинського і залишити в його підпорядкуванні десять службовців.

Усього в інституті мав працювати 51 науковець – 16 професорів, 17 доцентів, 18 асистентів. Справа отримала позитивний, хоч, як виявилось, передчасний відгомін серед українських науковців: «Організація Інституту ім. Шевченка у Львові справляє на всіх нас, науковців, велике і приємне вражіння. Мимоволі завидуєш галичанам, що зуміли забезпечити себе відповідною твердою базою для наукової роботи» [150, с. 751].

Очевидно, саме в контексті планів заснування згаданого інституту треба розглядати й окрему програму організації всеукраїнської дослідницької праці з історії України (в ділянках методики, бібліографії, історіографії, джерелознавства, узагальнювальних студій, публікаторської роботи), яку розробив І. Крип'якевич. Учений вважав, що «при великому всеукраїнському плануванні треба брати під увагу всі епохи, щоб ні одна не залишилася без досліду – для цього би конечно провести евіденцію [зібрати відомості про] всіх істориків, що мають намір займатися видавництвами джерел і між них праці розділити» [104, арк. 135]. У документі йшлося про підготовку нових підручників, історичного атласу України, але насамперед про оприлюднення тих типів джерел, які репрезентують державницьку традицію – договорів, гетьманських універсалів, актів адміністрації, війська, суду [495, с. 418-419], й особисто брався підготувати повне видання універсалів і листів Богдана Хмельницького, що, як відомо, побачило світ у 1961 р. [133]. На питання, чому ж за наявності оголошеного в періодиці декрету, затвердженого владою статуту, програми діяльності, кадрів, інститут не запрацював і що конкретно цьому завадило, відомі сьогодні джерела відповіді не дають. Очевидно тільки, що дозволи й постанови було скасовано й українознавчої науково-дослідної установи ані в Кракові, ані у Львові не постало.

Впродовж німецької окупації науковці Львова регулярно виступали з доповідями, влаштовували публічні обговорення та не полишали фахової діяльності на основі дозволених професійних об'єднань при УЦК – науковців, учителів, письменників, інженерів і техніків, проводячи тематичні і ювілейні засідання та диспути в ЛМК. Про зміст виступів лаконічно, в основних тезах

сповіщала преса, за якою тепер можна відновити картину рефератової наукової діяльності (Додаток И).

Дискусії на різні теми відлунювали в полемічних статтях у «Краківських вістях» і «Наших днях», але повністю друком виходили рідко через цензурні заборони і відсутність мережі наукових видань. Тому всі ці факти, хоч і мають беззаперечне значення для дослідження історії науки й умов існування науковців під час війни, та впливу на тогочасний видавничий рух майже не справили. Нині, однак, є сенс шукати повні тексти тих публічних виступів. Приміром, у ЦДАВО України (ф. 4465– «Колекція документальних матеріалів українських емігрантських установ, організацій та різних осіб, 1901–1945») зберігаються доповіді діяча УЦК, члена правничої групи Об'єднання праці українських науковців Б. Галайчука, а саме: машинопис студії з міжнародного права «Дебеляція і повна окупація», який він підготував до виступу в ЛМК [41] і який навесні 1944 р. передав на зберігання разом з іншими документами бібліотеці МВБУ в Празі: «В прилозі пересилаю свої наукові праці, в рукописах та друковані, і прошу не відмовитися переховати їх як депозит – боюся, щоб не пропали у воєнній завірюсі» [41, арк. 7]. Природно, через багатократні переміщення людей, їхніх збірок, подальші ідеологічні обмеження сотні цінних текстів учених надовго опинилися поза публічним доступом і науковим обігом. Тож внаслідок їх цілеспрямованого виявлення, вдумливого відбору, коментування, упорядкування, можна сформувати надійний ґрунт і отримати переконливий матеріал для відтворення й аналізу воєнного періоду в розвитку різних дисциплін української гуманітаристики (історії, філології, економіки, педагогіки, мистецтвознавства, правознавства тощо).

В адміністративно-територіальних межах сучасної України науково-видавнича діяльність практично повністю занепала, натомість її прояви фіксуються в еміграції – Варшаві, Празі, Берліні. Низку спеціальних студій випустив УЧІ (Варшава), який, однак, сучасники розглядали не як наукову установу, а як дещо екзотичну приватну ініціативу: «Горда титулятура “Український Чорноморський Інститут” не мусить нікому імпонувати – це установа не існуюча, оскільки навіть не має помешкання. Це просто двоє людей др. Юрій Липа і інж. Лев Биковський захоплені одною ідеєю

взялися після падіння Польщі пропагувати серед українців нові гасла. Нема що – в їхній діяльності багато свіжого і здорового і вона не лишається без відголосу, тим більше, що багато робот у них писано і з ерудицією і цікаво і живо. Крім того вмiли вони стягати собі кількох першорядних спеціалістів як співробітників (напр. вже покійний Іван Шовгенів). Інша річ, що багато в їх писаннях є і неповажного» [90, арк. 57]. Однак УЧІ зреалізував себе як видавничий осередок, що працював на розвиток державницького напрямку в історіографії, а його доробок привертає увагу новизною проблематики. Д. Нестеренко, автор праці «Організація адміністрації морських портів України» [211], аналізуючи різні моделі управління портами, що в одних країнах перебували в компетенції держави, в інших – належали комунальним структурам чи приватним особам, для України найбільш прийнятною вважав державну. Атлас «Чорноморський простір» [203] повинен був сформувати в читача геополітичний світогляд, окреслити межі території, органічно пов'язаної з Чорним морем (Україна, Кавказ, Іран, Туреччина, Греція, Болгарія, Угорщина, Югославія, Румунія) і позначити місця, важливі з погляду економіки, політичної історії, географії. Після низки окремих літографованих праць УЧІ підготував два випуски «Чорноморського збірника» (1942) зі статтями Л. Биковського «Великодержавні проблеми України», Ю. Липи «Емоційні первні в чорноморському світогляді», Максиміліяна Плечка «Українська гетьманська фльота 1918 р.», П. Силенка «Мангуристанська Україна», М. Ковальського «Дещо про тюркські коріння в українській мові». На основі збірника було започатковано бібліографічну серію (5. 5. 2).

До 1945 р. публічні виступи організовувало УІФТ, особливо пожвавивши роботу на останньому етапі, коли було прийнято десятки нових дійсних членів, кожен з яких виголошував інавгураційні доповіді. Протоколи зібрань, що зберігаються в ЦДАГО України, дозволяють відновити склад, послідовність засідань, тематику доповідей, оцінити ступінь активності членів, визначити, чиї виступи викликали найбільший інтерес (хоч би з огляду на число відвідувачів, зазначених в аркуші присутності), доносять уявлення про зміст доповідей і характер дискусій, що почасти зреферовані також у загальній пресі. За цими

протоколами встановлено осіб (близько 40), прийнятих до складу товариства в роки війни, серед них – дійсні члени НТШ, науковці-викладачі УВУ в Празі, вчені зі сходу й півдня України, що евакуювалися з розгортанням радянського контрнаступу, представники старшої і нової еміграції. А саме: М. Андрусак, В. Бірчак, П. Богацький; О. Бургардт, Б. Варнеке, професор Одеського університету (у кінці війни етапований енкаведистами до Києва, де помер у тюремній лікарні), А. Волошин (заарештований органами НКВД, помер у в'язниці), М. Геппенер, Є. Грицак, С. Драгоманов, О. Домбровський, В. Дубровський, П. Ковалів, К. Заклинський, І. Зілинський, О. Іванов, Ф. Колесса, М. Кордуба, О. Косач-Кривинюк, І. Крип'якевич, В. Кубійович, З. Кузеля, М. Кушніренко, В. Міяковський, О. Моргу, О. Оглоблин, Л. Окіншевич, І. Панькевич, Є. Ю. Пеленський, В. Петров, Н. Полонська-Василенко, М. Пшеп'юрска [49, арк. 79], І. Раковський, Я. Рудницький, Ф. Стешко, М. Шарлемань, Ю. Шевельов, В. Шугаєвський. У 1940–1941 рр. товариство налічувало 65 членів, із них 54 дійсних і 11 членів-співробітників [46]. До управи, обраної 4 червня 1940 р., увійшли Д. Антонович (голова), Д. Дорошенко (заступник), С. Наріжний (секретар), І. Панькевич (скарбник); до ревізійної комісії – В. Садовський і С. Сірополко. Засідання (всього не менше 22), як і раніше, відбувалися по вівторках о 16 годині в МВБУ (тематику виступів, реконструйовану за звітами і протоколами засідань див. Додаток К).

Відмінність УІФТ від згаданих вище інституцій полягала в тому, що, крім рефератової, товариству все-таки вдалося продовжити самостійну видавничу діяльність, за яку по черзі відповідали С. Наріжний [46, арк. 2] і Ф. Стешко [там само, арк. 112], і створити порівняно великий доробок (22 найменування). Окрім трьох випущених літографським способом «Річних справоздань» за 14–17-ий рр., вийшов третій том «Праць» (1941, перший – у 1926, другий – у 1939). Оскільки за другий том залишався великий борг перед друкарнею, який товариство регулярно сплачувало в міру продажу видання, то третій не міг би з'явитися без допомоги ззовні. Тому дійсні члени УІФТ в Німеччині Мих. Антонович і Д. Чижевський, вважаючи своїм обов'язком підтримати наукове книговидання в скруті, надали товариству власні кошти. До них приєдналися інші жертводавці – Б. Крупницький і

В. Щербаківський. Крім основного накладу (300 примірників), з кожної статті було зроблено 50-80 окремих відбиток. Четвертий том «Праць УІФТ» випущено на субсидію (10 тис. корон) наукового фонду при УЦК, який виділяв кошти й на інші видання, що готувалися в Протектораті й Німеччині і де цензура менше забороняла наукові праці [49, арк. 79]. У 1943 р. товариство видало п'ятий том, щоправда, меншого обсягу, ніж інші, та гіршої поліграфічної якості, вмістивши третю частину праці Д. Чижевського про літературне бароко (емблематичну, гербовну поезію, типологію барокової віршованої літератури), якою автор завершував свій огляд, а також статтю І. Панькевича про зміну естетичних поглядів Івана Франка 1876–1879 рр. і низку матеріалів про гетьмана Данила Апостола. У протоколах зафіксовано, що первісно книжка мала обсяг 15 друк. арк., однак чотири з них не пропустила цензура [46, арк. 118]. Зі згаданих томів товариство розтиражувало історичні й філологічні студії, для яких прогнозувався ширший збут. Але ці два десятки видань далеко не повною мірою відбивають жваву реферативну діяльність товариства і багату тематику досліджень, над якою працювали його члени. Деякі доповіді коротко зреферовано в пресі й відображено у вигляді дискусійних статей, але більшість друком не вийшла. Щоправда, перед війною видавнича активність товариства порівняно з реферативною так само була невеликою [207].

УВУ в Празі (Praha II, Smetschkagasse (Ve Smečkáč) 29/II) продовжував функціонувати в складі двох факультетів: філософічного (з окремими кафедрами природничого відділу) та права й суспільних наук. Звичайним слухачем могла стати молода людина зі свідоцтвом про закінчення середньої школи з обов'язковим знанням латини (вимагалось підтвердження іспиту з латини), всі інші – тільки надзвичайними слухачами. Для запису на студії належало отримати дозвіл спеціального управління – Akademisches Auslandsamt der Deutschen Hochschulen (Praha I, Mozartplatz 2), що було в компетенції окремого чиновника [51, арк. 65]. Наукову роботу викладачів утруднювали бюрократичні обмеження в користуванні бібліотеками, коли на доступ до літератури, випущеної після 1914 р., треба було індивідуально, через ректорат УВУ просити дозволу в особливого уповноваженого Гамперля, а той з відповідним поданням звертався до райхспротектора (процедура

на отримання всіх інших видань була дещо спрощеною і лежала тільки в компетенції особливого уповноваженого). При цьому належало вказати тему й обсяг праці, німецьку чи іншу інституцію, яка її замовила, назви наукових книжок, місце їх виходу й термін закінчення роботи [59, арк. 98]. З огляду на фінансові труднощі і відповідно до ухвали сенату від 25 квітня 1940 р. ректор І. Борковський звернувся до викладачів, які могли себе забезпечити з праці в інших інституціях чи мали ще якесь джерело прибутку і для яких посади в УВУ з матеріального погляду не були головними, з проханням самим зменшити кількість оплачуваних годин [59, арк. 64]. Скрута позначилась і на видавничій роботі, що порівняно з міжвоєнним часом помітно пригасла. Від 1939 до 1941 р. УВУ оприлюднював лише програми викладів на поточний академічний рік. Єдиним роком, порівняно успішним з погляду втілення видавничих планів, був 1942-й (19 найменувань), коли друком вийшов «Науковий збірник УВУ» (складався з огляду діяльності УВУ у 1931–1941 рр., і українознавчих праць викладачів) [209], а на його основі 16 відбиток праць викладачів: Л. Білецького, А. Волошина, В. Доманицького, Д. Дорошенка, О. Іванова, Б. Крупницького, О. Мицюка, І. Мірчука, С. Наріжного, В. Орелецького, І. Панькевича, Я. Рудницького, Ф. Слюсаренка, Ф. Стешка, В. Щербаківського, А. Яковлева. Після цього у видавничій діяльності університету наступила перерва, пов'язана з несприятливою видавничою ситуацією у Протектораті в 1943–1944 рр. (див. розділ 3), і видання наукових праць було відновлено лише в 1946 р., коли університет перемістився до Мюнхена [720].

Під маркою МВБУ, що перед війною випускав поодинокі видання (в т. ч. продовжувані «Вісти Музею визвольної боротьби України», комунікати), і від 6 липня 1940 р. зміг легалізуватися на основі затвердженого окупаційною адміністрацією статуту, вийшло єдине найменування – монографія С. Наріжного «Українська еміграція: Культурна праця між двома світовими війнами» (1942), в якій розміщено 834 ілюстрації (портрети, групові знімки, печатки українських еміграційних установ, будинки, пов'язані з життям еміграції), в іменному покажчику згадано понад 2 тис. осіб, у списку осіб до ілюстрацій – 1700 імен. Написання праці ініціював покійний на час виходу книжки О. Лотоцький, що

планував її випустити в УНІ у Варшаві, однак видання вийшло в Празі за підтримки Є. Вирового і ще 143 осіб-жертводавців. МВБУ («Український музей») припинив самостійну діяльність у 1948 р., коли частину його збірок було вивезено до СРСР [529].

Братиславська фахова інституція Спілка українських інженерів на Словаччині (вул. Тегелна (ul. Tehelná) 30), яку очолював агроном і пасічник родом з Полтавщини С. Зеркаль, станом на березень 1944 р. налічувала 111 осіб і, крім внутрішньоорганізаційних листків і програми діяльності, видала протягом війни дві фахові праці – В. Доманицького «Засади українського рурбанізму» (1940) та Г. Груші «Короткий, практичний курс плекання лісу» (1943) [479].

УНІ в Берліні в роки війни залишився вірним первісному призначенню – поширенню знань про Україну серед німецького наукового світу, ознайомленню вчених-співвітчизників зі здобутками європейської науки та опіки над українськими студентами в Німеччині. Але на початку 1939 р. в ньому було змінено німецького куратора і висунуто жорсткі вимоги до продуктивності наукової праці й виконання індивідуальних тем, про що залишив цікаву згадку Мих. Антонович: «І тут почалися реформи: [у] наукових співробітників повідбирали усі адміністративні функції (на їх велику радість); вони для того, щоб працювати науково. [Р.] Димінський дістав завдання [досліджувати] про Карпатську Україну, [Б.] Крупницький – про Мазепу і більш ніхто нічим утруждати їх не сміє. [І.] Мірчукові відібрано всі ключі і передано їх секретареві. Директор існує, на думку куратора, для наукової, а не для адміністративної діяльності» [150, с. 587]. За матеріальної підтримки УЦК інститут інтенсивно поповнював різномовною науковою літературою власну книгозбірню, розвинув участь у німецькомовних виданнях і випускав на циклостиллі наукові праці. На одну з них – «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» Д. Дорошенка з передмовою Б. Крупницького – виник суспільний запит у зв'язку з відродженням православного руху та хіротонією українського єпископа в Холмі. Крім того, книжка послідовно й твердо пропагувала думку про рівноправність двох головних українських релігійних громад, православних і греко-католиків [397, с. 17].

Усередині 1944 р. в УНІ визріли плани підготовки праць німецькою мовою у друкованому вигляді та українською з німецькомовним резюме на правах рукопису в кількості 100 примірників, щоб у подальшому розсилати їх до наукових бібліотек Західної Європи: «Статті, розвідки, публікації невиданих матеріалів тощо мають бути суто фахового, наукового змісту й торкатися розробки виключно наукових тем, – для збірників німецькою мовою обсягом 1–1,5 друкованих аркушів, для видань літографованих більшого розміру» [49, арк. 81]. Судячи з відомостей, які просочилися в пресу, основні надії інститут покладав на вчених зі сходу України – П. Ковалева, В. Шугаєвського, М. Шарлеманя та ін. [472]. Зокрема, вдалося видати невеликого обсягу дослідження В. Петрова про два типи української обрядової поезії – русалії і купалля та перекладознавче М. Іванова [217]. Але найбільше наукових праць, між ними й учених з кола УНІ, було оприлюднено на базі німецьких видавничих фірм.

Verlag von S. Hirzel in Leipzig – видавництво з довгою традицією випуску наукової літератури, засноване 1853 р. (перший директор, колекціонер Саламон Гірцель сприяв, зокрема, реалізації знаменитого проекту братів Грім «Deutschen Wörterbuches»), під час Другої світової війни особливу увагу приділило східноєвропейській тематиці, між тим і українській. Тут вийшла монографія Д. Дорошенка «Україна і Німеччина. Дев'ять століть німецько-українських відносин у дзеркалі німецької науки й літератури» [241]¹³⁵ – огляд різних джерел (хронік, подорожніх записок, спогадів, географічних, історичних, статистичних, економічних, енциклопедичних праць, художньої літератури, важливіших газетних і журнальних публікацій), створених німецькими авторами про Україну й українське питання, починаючи від XI століття, доведений до 1940 р. У кожному періоді спочатку подано короткий огляд історії українського народу, а після нього – німецьке бачення подій. Такий виклад рецензенти оцінили як шанс і спосіб

¹³⁵ У перших восьми розділах йшлося про українсько-німецькі взаємини в історичному аспекті, у дев'ятому – про народне життя й словесність, десятому – про відображення української літератури в німецьких джерелах, одинадцятому – про Україну в німецькій художній літературі. У 1942 р. книжка вийшла другим накладом.

поширити український погляд на власну історію: «Це дає читачеві змогу кожночасно конфронтувати і контролювати відзиви чужинців на події українського життя, наскільки ці відзиви докладні і згідні з історичною дійсністю. Бо ніде правди діти, багато цих чужинців дивилися на Україну крізь чужі, здебільшого польські окуляри. Розгляд подій і авторів поданий у хронологічному порядку. Перед читачем проходять у довгій черзі німецькі місіонери, подорожники, вчені, історики, політики, публіцисти, письменники, поети. Всі вони в той чи інший спосіб, з таких чи інших причин були зацікавлені Україною та її життям і цьому зацікавленню дали той чи інший вислів. Дорошенко відводить кожному з них відповідне місце і дає належну оцінку» [657]. Праця, що вивчала німецьку історіографію через призму німецько-українських взаємин, розглядається сьогодні як одна з найкращих у доробку вченого [295, с. 114].

У монографії А. Яковлева «Німецьке право в Україні та його вплив на українське законодавство XVI–XVIII ст.» [243] йшлося про побутування магдебурзького права в Україні, літературу німецькою, українською, російською і польською мовами, рецепцію джерел німецького права (саксонського, магдебурзького, цісарського) в законодавчих пам'ятках і юридичній літературі, працях українських правників, організацію українських міст, цеховий устрій, практику міських і сільських судів, кодифікацію українських законів 1728–1743 рр. на Гетьманщині, досліджено кінцевий період чинності німецького права в Україні. Р. Смаль-Стоцький працю «Німецькі культурні впливи в дзеркалі української мови» [689] присвятив історії проблеми від германсько-готських до австрійських часів. Д. Антонович на основі німецьких, українських, польських, російських джерел від XIII ст. простежив вплив німецького мистецтва на українське [239], надто західноукраїнське, та поширення його звідти на Наддніпрянщину. Послідовно, за епохами і мистецькими напрямками (романський стиль, готика, ренесанс, бароко, рококо, класицизм), автор розглянув зв'язки українського мистецтва (передусім архітектури) XVII–XVIII ст., із західноєвропейським, окремо приділивши увагу німцям, які працювали в Україні, і серед іншого висловив гіпотезу, що автором Андріївської собору був не Растреллі, а Шедель.

На базі Verlag von S. Hirzel in Leipzig виходив науковий журнал «Deutsche Monatshefte» (за редакцією відомого політичного публіциста В. Каудера), в одному з випусків якого (вересень–грудень 1942 р.) вміщено статті про Україну: В. Садовського про географічне положення, природу, господарську структуру, В. Щербаківського про народний побут, В. Січинського про народне мистецтво, Г. Келлер про українську літературу, Д. Дорошенка про типи німців у творах Шевченка, Федьковича, Кобилянської, Франка, Н. Браунера про німецьких сукновалів на Полтавщині, Вальтера Куна про менонітську колонію Хортиця в Україні, А. Карасек-Лянгер про німецькі пісні, створені за більшовицького режиму на Житомирщині, а також рецензії Н. Браунера і В. Каудера на видання про Україну.

Інша ляйпцігська фірма – Otto Harrassowitz Verlag, що існує з 1872 р. дотепер, здебільшого випускала книжки з гуманітарних, соціальних наук, бібліотекознавства (зокрема в 1902 р. започаткувала випуск «Jahrbuch der deutschen Bibliotheken» і капітальної тритомної праці «Handbuch der Bibliothekswissenschaft», 1931–1940). Східноєвропейська і славістична проблематика тут була однією з ключових. Влада Східної Німеччини в 1951 р. експропріювала видавництво, і лише по об'єднанні двох частин це рішення визнали незаконним. Помітним українознавчим виданням воєнного часу став довідник про Україну за редакцією І. Мірчука [242] – колективна праця, в якій за основу взято стан на 1 вересня 1939 р. в межах етнічних українських земель без огляду на тогочасні державні й політичні кордони. Окремі розділи писали *В. Кубійович* (географічне положення і населення України); *З. Кузеля* (український народ – формування етносу, племена, раса, звичаї, народна словесність, мистецтво, будівництво, праця, а також преса, еміграція, її причини й наслідки, національні меншини в Україні); *Я. Рудницький* (назва «Україна» й українська мова); *І. Мірчук* (духовне життя – ментальність, культура, шкільництво, література, наука, театр, музика, мистецтво, музеї, архіви, бібліотеки); *Михайло Антонович* (історія державності, німецько-українські зв'язки від Х до ХХ ст.); *В. Садовський* (державна належність окремих регіонів, їхнє політичне становище, соціальна структура населення); *Р. Димінський* (господарство України –

сільське, лісове, земні багатства, промисловість, гірництво, шляхи й засоби сполучення (комунікація), торгівля, кооперація). Книжка стала основним для свого часу джерелом інформації про Україну для німців. Гостру критику гетьманців викликала частина під назвою «Історія української державності», зокрема розділ «Революція і повоєнні часи», де добу правління й особу гетьмана Павла Скоропадського було оцінено як такі, що підлягали російським впливам і, врешті, призвели до проголошення федерації з Росією.

В Otto Harrassowitz Verlag двома виданнями вийшла праця *Б. Крупницького* «Історія України від найдавніших часів до 1920 року», що головним чином була оглядом політичної історії [244]¹³⁶. Окрім того, Крупницький, натоді найбільший фахівець з політичної біографії Мазепи, випустив підсумкову студію про час і особу гетьмана [245] на основі найважливіших друкованих джерел, передусім шведських, а також матеріалів зі шведських і німецьких архівів. Д. Дорошенко вважав, що книжка піднімає престиж української історичної науки в очах німецького наукового світу і що її треба перекласти на українську мову: «адже це після старої праці Костомарова, після праць [Федора] Уманця й [Олександра] Лазаревського найповніша монографія про Мазепу, вільна від усякої передузятости, строго наукова й при тим усім дуже жваво й цікаво написана. Ми можемо лише побажати, щоб українське видання книги появилось як найшвидче» [401]. Фахівець з історії Центрально-Східної Європи Е. Вінтер підготував дослідження прорелігійні течії, церковні взаємини на українських землях – від Київської Русі до епохи більшовизму – та ставлення суспільства до Візантії й Рима. Крім наукових, Otto

¹³⁶ Друге видання вийшло в 1943 р. Праця мала 14 розділів: київський період; Галицько-Волинське князівство; Україна під зверхністю Литви; Україна під Польщею; початки і розвиток козаччини; Україна в першій пол. XVII ст. і початки ворогування козаків з Польщею; Хмельницький – засновник української козацької держави; Козацька держава в другій половині XVII ст. і часи Руїни; часи Мазепи; Гетьманська держава на Лівому березі Дніпра у XVIII ст.; доля Правобережної України, Запоріжжя і Слобідська Україна у XVIII ст.; український національний рух у XIX ст.; Західна Україна за часів національного пробудження; Україна в XX ст. і визвольна боротьба до 1920 р.

Harrassowitz Verlag випускало в перекладах і літературно-художні твори українських авторів.

Спеціальну серію праць зі східноєвропейської історії – «Die Bücherei des Ostraumes» («Бібліотека східного простору»), яку започаткував Г. Ляйббрандт, уродженець Одещини, німецький учений, у роки війни керівник першого (політичного) управління Імперського міністерства окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete – RmfdbO), відкривав випуск про Україну, що містив короткий нарис історії, відомості про територію, господарство й населення. Окрему увагу в тексті відведено зв'язкам з Німеччиною: посольствам князів, подружжям династій, купецьким подорожам, навчанню українців у німецьких університетах, німецькій колонізації півдня України, яку автор в кінці 1920-х рр. досліджував в архівах Одеси, Миколаєва, Херсона, а також культурним і політичним впливам.

В Інституті фонетики Берлінського університету (Institut für Lautforschung an der Universität Berlin) вийшли студії з української діалектології Г. Наконечної і Я. Рудницького: «Українські південнокарпатські діалекти. (Лемки, бойки, гуцули)», опис говірки села Ільниці на Бойківщині, зроблений з мови мешканця села Олекси Волошина, та студія про говір львівського передмістя Знесіння [683], [685], [686]. До видань награно кілька грамофонних платівок. Ідею і виконання цих проектів підтримував директор інституту, німецький африканіст, фахівець з питань колоніальної політики, фонетик Д. Вестерман, який ще в 1937 р. виступав з лекцією у Львівському університеті.

Праці про українську історію і культуру, німецьких і українських авторів, виходили в німецьких славістичних і фахових виданнях: «Zeitschrift für slavische Philologie»¹³⁷; «Gutenberg-Jahrbuch», який випускало товариство імені німецького

¹³⁷ У випуску за 1941 р. (Band XVII, Heft 2, 485 s.) вміщено статтю Г. Заке, присвячену Василю Васильовичу Капністу [687, s. 291–301], в якій історик доводив, що «Ода на рабство» була протестом не лише проти кріпацтва, але й цивілізаційної політики Катерини II і скасування автономії Гетьманщини загалом. До публікації автор долучив документи про місію Капніста в Берліні 1791 р., під час якої він домовлявся з представниками пруських урядових кіл про надання

першодрукаря в Майнці¹³⁸; кварталнику «Kurgios» у Кенігбергу (редактор Г. Кох), де друкувалися переклади студій українських учених (зокрема, Д. Дорошенка) на німецьку мову; щорічнику «Südost-Forschungen», заснованому в 1936 р. (з'являється досі), що на перших етапах цікавився в основному життям німців на півдні і сході Європи, а далі розширив тематику¹³⁹; «Jahrbuch des Osteuropa-Instituts», що виходив у Бреслау в 1941–1943 рр. і де, зокрема, друкував свої українознавчі студії тогочасний працівник інституту Мих. Антонович і т. д.

Як видно, праці українських вчених тематично працювали на підсилення офіційного погляду про наскрізний вплив Німеччини на соціальні інститути підкорених народів – політичний устрій, законодавчі принципи, мову, релігію, освіту, мистецтво, спеціальну місію німців на Сході. З боку німецьких наукових і політичних спільнот такі дослідження (території, населення, політики, історії, культури, психології і т. д.) було налагоджено і в Україні, на матеріалах тутешніх бібліотек, архівів, музеїв, державних інституцій. Йшлося про пошук і відбір найцінніших матеріалів задля подальших конфіскації і вивезення, а також використання здобутого наукового знання в сфері нацистської пропаганди.

допомоги у випадку повстання проти російського самодержавства. Г. Заке, уродженець Кишенева, фахівець з історії російського абсолютизму, був єдиним німецьким істориком, який узяв участь у русі Опору, потрапив до концентраційного табору й загинув під час «маршу смерті» в Любеку 26 квітня 1945 р. У цьому ж випуску збірника надруковано працю Д. Дорошенка про варшавське видання творів Шевченка.

¹³⁸ В. Січинський публікував результати досліджень про українські папірні XVI–XVIII-го, українських граверів у Росії в XVII–XVIII ст., наприклад, Михайла Карновського з Чернігова і Григорія Сребреницького з Охтирки [688, с. 243–251].

¹³⁹ М. Андрусак, здійснивши дослідження на основі таємних актів польського староства у Новому Санчі, на шпальтах «Südost-Forschungen» вмістив працю про Лемківщину – кордони, заселення, походження лемків, належність лемківського говору до української мови, плани колонізації місцевого старости Мацяя Лаха, автора проекту «знищення Русі», що передбачали введення в освіту лемківського говору, організацію спеціальних лемківських освітніх товариств, випуск окремого часопису, усунення вчителів-українців тощо [238]. Д. Чижевський охарактеризував збірник як досить прихильний до українознавчих матеріалів [59, арк. 52].

Дослідниця діяльності однієї з таких структур – Оперативного штабу райхслайтера Розенберга – Н. Кашеварова на основі архівної статистики обґрунтовує висновок про підготовку апаратом Штабу не менше трьох тисяч наукових праць, аналітичних і інформаційно-довідкових матеріалів, експертних оцінок, що мали осісти у відомчому архіві, та констатує виразні тематичні акценти цих досліджень на питаннях індогерманістики, німецької колонізації «східного простору», історії саксонського й магдебурзького права тощо [440].

Поодинокі наукові праці виходили й на території інших європейських країн. Помітною стала, зокрема, історична розвідка Д. Блажейовського про київських греко-католицьких митрополитів, починаючи від Йосипа Рутського (1617–1637) і до кінця XVIII ст., на матеріалах ватиканських архівів, обширній літературі з історії греко-католицької церкви, з цінним списком українських і білоруських католицьких монастирів, що знаходилися в підпорядкуванні київських митрополитів (в 1748 р. їх було 104, в 1774 – 147), числом братії в кожному [240].

Поза науковими середовищами питанням науки, освіти, індивідуального фахового вдосконалення відводила місце загальна періодика. Окремі матеріали мали характер далекоглядної і переконливої пропаганди і акцентували на перспективі закінчення війни, коли в Європі до мирної роботи повернуться комбатанти, на ринку праці витвориться сильна конкуренція, яку зможуть витримати тільки сильні фахівці: «Хто того не зуміє, хто не використає воєнного часу, щоб здобути основне фахове звання – освітою чи хоча б практикою – того чекає колись прикрий зудар зі суворою дійсністю. Зокрема, прикре пробудження чекає тих людей з дипломами, які сьогодні, замість узятися до фахової праці і тим здобути повні кваліфікації, ховаються по «тройгендерках» [Treuhänder – особа, якій довірено управління підприємством], по селах, оснують крамнички тощо, “так лише тимчасом, щоб перебути воєнне лихоліття”» [337].

В середині 1945 р. українській науці в еміграції було завдано непоправних втрат унаслідок численних арештів органами НКВД відомих учених, діячів наукових осередків міжвоєнної і воєнної доби – О. Безпалка, А. Бема, І. Борковського, Б. Варнеке, А. Волошина, О. Гайманівського, М. Добриловського,

М. Галагана, М. Залізняка, П. Зленка, Г. Омельченка, В. Садовського, М. Славінського, В. Чаплю, К. Чеховича. Деякі померли в тюрмах, деякі в середині 1950-х рр. повернулися до Праги, Відня чи залишилась в Україні з підірваним здоров'ям і в публічному житті участі здебільшого не брали.

Зібраний матеріал в зіставленні з можливостями легальної науково-організаційної праці в чотирьох тогочасних територіальних одиницях дозволяє окреслити міру реалізації науковими осередками видавничих проєктів і зробити певні узагальнення. В різних адміністративних утвореннях склалися істотно нерівномірні умови для наукової реалізації. В РКУ, попри наявність сотень учених, колишніх працівників АН УРСР і радянських вищих шкіл, заявлені плани, які просочувалися в газети, та більш-менш систематичну, хоч і короткотривалу наукову (навчально-наукову) діяльність поодиноких закладів (як-от Київський будинок учених, Музей переходової доби, Дніпропетровський університет), науково-видавничої роботи поставлено не було, а частина вчених з 1943 р. евакуювалася до Генеральної губернії, Протекторату і далі на Захід. У Генеральній губернії корпоративні інтереси науковців частково задовольняли фахові об'єднання при УЦК, а деякі праці змогли побачити світ в «Українському видавництві» та на шпальтах загальної періодики в більш-менш повному, адаптованому чи зреферованому вигляді. У Протектораті Чехії і Моравії, на відміну від Генеральної губернії, вдалося відновити діяльність передвоєнних наукових і освітніх осередків (УВУ, УТГІ, УІФТ), налагодити фахову роботу тутешньої філії УНО, відтак праці і навчальні курси вчених, що гуртувалися при цих осередках, виходили окремими виданнями, в складі збірників, у вигляді малотиражної літографованої продукції – на видавничій базі згаданих інституцій та в приватних видавництвах. Науково-видавничий сектор у Празі, порівняно з Краковом і Львовом, отже, вдалося розгорнути більшою мірою, хоч також далеко не повною з огляду на постійне обмеження владою організаційних і матеріальних ресурсів. У Третньому райху випуск наукових праць українських учених продовжив УНІ в Берліні, але значно краще вони представлені у видавничому репертуарі німецьких осередків, що спеціалізувалися на східноєвропейській проблематиці – видавничих фірм, наукових

інституцій, гуманітарної наукової періодики Берліна, Кенігсберга, Лейпціга, Майнца, Бреслау (Verlag von S. Hirzel in Leipzig, Otto Harrassowitz Verlag, Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, «Zeitschrift für slavische Philologie», «Gutenberg-Jahrbuch», «Kyrios», «Südost-Forschungen», «Jahrbuch des Osteuropa-Instituts» тощо). Тогочасні дослідження українських учених перебували в тісному зв'язку з німецькими пріоритетами в розвитку науки, передусім історичної і археологічної, позначеної пошуком впливу германського компонента на античний (римський) світ, культуру народів, які заселяли західні й східні європейські території упродовж різних епох. Потрібно було випнути історичну логіку створення під німецьким началом нової великопростірної геополітичної конструкції, в тому числі за допомогою засобів широко розгорнутої дослідницької роботи.

Хоч далеко не всі проекти інституціоналізації української науки у воєнний час вдалося втілити, вчені не припиняли індивідуальних досліджень, оприлюднюючи результати в публічних виступах і маючи змогу незначну їх частину випустити в санкціонованих видавництвах і загальній періодиці. Нижче виділено масив публікацій, який, попри всі труднощі в підготовці і випуску наукових праць, отримав у роки війни порівняно репрезентативне наповнення.

5. 5. 2. Книгознавчі публікації

Книгознавчий тематичний розділ, кількісно один з найбільших у науковій продукції воєнних років, складається з окремих, серійних, продовжуваних видань, матеріалів у загальній періодиці («Наші дні», «Ілюстровані вісті», «Краківські вісті»), а до його формування найбільшою мірою причетні: Є. Ю. Пеленський, відомий з передвоєнної пори учасник львівських бібліологічних інституцій (колишній секретар Бібліологічної комісії НТШ, організатор випуску періодики товариства), ініціатор і редактор важливих з погляду розвитку книгознавчої науки видавничих проектів; Л. Биковський – колишній працівник Всенародної національної бібліотеки України, в роки війни – директор Варшавської публічної бібліотеки, видавець книгознавчих серій і автор праць з бібліотекознавства й теорії бібліології; Ю. Тищенко – досвідчений видавець і книгар, організатор видавничого

й книгарського руху в Києві, Харкові, Катеринославі, Ужгороді, Відні, під час війни – власник видавництва в Празі.

Є. Ю. Пеленський згадував, що цензура не дозволила випускати книгознавчий журнал [554], однак вдалося таки відновити збірник «Українська книга» (перед війною – місячник і щоквартальник, на воєнному утинку – річник), який виходив нерегулярно – два випуски за п'ять років. За німецької окупації передвоєнні інституції (Бібліологічна комісія НТШ, Українське товариство бібліофілів, Бібліотечна комісія Товариства «Просвіта», Книжкова палата УРСР, Українське товариство прихильників книги в Празі), що продукували основну частку книгознавчих досліджень, перестали функціонувати. Число авторів теперішньої «Української книги» скоротилося вдвічі, зокрема, до видання більше не надсилали матеріалів М. Андрусак, Л. Биковський, І. Борщак, М. Возняк, М. Деркач, Д. Дорошенко, А. Животко, Р. Лукань, Б. Романенчук, М. Рудницький та ін. автори з передвоєнної пори. Напередодні виходу останніх випусків померли два завзяті книжники й дописувачі – В. Королів-Старий (грудень 1941) та І. Кривецький (червень 1940). Не вдалося підтримати тематичної широти й відповідної до вимог новітнього книгознавства структури проблематики, зникла внутрішня рубрикація, яку редакція запровадила в перших числах («Історичне книгознавство», «Бібліотекознавство», «Книгознавство – друкарство», «Мистецтво книги», «Бібліофільство», «Статистика друків», «Архиварство», «Бібліографія») і яка надавала виданню характеру загальногалузевого наукового органу. Зважаючи на все це, факт відновлення «Української книги» треба розглядати більше як особисту заслугу Пеленського, а не колективну дію книгознавців, бібліофілів, спрямовану на відновлення фахового видання.

Усе ж до останніх томів, присвячених двом ювілейним датам – століттю Шевченкового «Кобзаря» (1940) та 450-літтю українського друкарства у Кракові (1941) [229], [150], подали статті й повідомлення автори з неабияким видавничим досвідом та давніми книжними зацікавленнями.

Майже половину першого випуску зайняло літературознавче дослідження Пеленського «Шевченко-клясик», в якому автор доводив наявність класичних мо-

тивів у текстах поета і водночас зробив деякі спостереження щодо його читацьких інтересів. Бібліограф-шевченкознавець В. Дорошенко, використавши архів М. Драгоманова, листування з І. Франком, М. Павликом, передмови до видань і докладно вивчивши окремі доступні примірники, присвятив статтю виданням поезій Шевченка в Женеві, де вийшли два «Кобзарі» (1878, 1881–1882) та вибрані «Поезії, заборонені в Росії» (1890–1891). У статті йшлося про історію виходу женеvських видань, діячів, причетних до їх видавничої підготовки, фінансове забезпечення, цензурну долю, способи поширення, раритетність, реакцію на їх появу київських та галицьких інтелігентських кіл. Уперше результати цих досліджень було оприлюднено в доповіді на науковій конференції Львівської філії бібліотеки Академії наук УРСР з нагоди 500-річчя книгодрукування 29 жовтня 1940 р., а друком вони вийшли щойно за німецької окупації. Збірник збагатив і бібліографічну шевченкіану, для якої протягом століття працювали різні покоління науковців (М. Комаров, М. Яшек, Ю. Меженко, В. Дорошенко й інші). П. Богацький у праці «“Кобзар” Т. Шевченка за сто років: 1840–1940: До історії критичного видання його» засобами бібліографії, вміщуючи анотації та найбільш характерні рецензії на Шевченкові твори, змодельював розвиток шевченкознавства, у т. ч. і самого поняття «Кобзар» у текстології, видавничій практиці, літературній критиці – від збірки у вісім поезій (1840) до канонічного видання усіх поетичних текстів, що зайняли два томи в п'ятитомнику Академії наук УРСР (1939). Критерій відбору зумовив включення до покажчика лише тих видань, які збільшували поетичний фонд “Кобзаря”, або які вносили щось нове у текст уже відомого. Інакше кажучи, матеріал зафіксував зміни в кількісному складі кодексу і в тексті творів за сторічний період наукового розвитку «культурно-національного факту, що звемо широко – “Кобзар”» [169]. Упорядник продемонстрував оригінальний дослідницький підхід в розробці концепції бібліографування, але водночас дозволив собі значні запозичення з капітальної студії Володимира Дорошенка. За оцінкою самого Дорошенка покажчик на дев'ять десятих був передруком з XVI тому «Шевченкових творів» УНІ у Варшаві (1939) [392].

Другий річник «Української книги» (1941) приурочено до 450-ліття виходу краківських видань Швайпольта Фіоля (1491). С. Сірополко, поруч з аналізом фактів біографії першодрукаря кириличних книг та оглядом інкунабул, здійснив критичне висвітлення поглядів про походження Фіоля, час, порядок виходу, кількість випущених видань, значення окремих елементів оформлення, дав характеристику розбіжностей в оцінках українських, польських, чеських, російських дослідників, навівши бібліографічний опис примірників переважно за працями Я. Головацького, І. Каратаєва, В. Ундольського. Заслугою безпосередньо Сірополка було утвердження Фіоля і його друків у контексті української книжкової культури. За традицією 1491 рік вважали датою появи всіх Фіолевих видань, натомість Сірополко висловив припущення, що дві його Тріоді вийшли раніше. Доповнення до розвідки у передмові до збірника зробив редактор Пеленський, зауваживши, що час розглянути питання про сприяння Юрія Дрогобича появи Фіолевих книжок. Це припущення, як відомо, в подальшому утвердилося в книгознавчій та історичній науці (Я. Ісаєвич).

В. Січинський у праці про гравюри перших кириличних друків, констатує впливи нюрнберзької школи граверства, звернув увагу на стилістичні й сюжетні особливості, притаманні українській іконографічній традиції. Цінною також була бібліографія *Fioliana* (понад 90 записів).

Автори решти публікацій у п'ятому випуску «Української книги» досліджували інші прояви українського книгодрукування на чужих територіях: про зв'язки Івана Федорова з Краковом у 1573–1583 рр. на основі польських опублікованих джерел (І. Крип'якевич), огляд відомих примірників праці з астрономії Юрія Дрогобича «Прогностик», надрукованої в Римі 1483 р. (І. Кревецький).

Окрасою збірника й усієї книгознавчої наукової літератури воєнного часу стала студія Д. Чижевського «Українські друки в Галле». До галльських видань, біографії С. Тодорського, діяльності А. Г. Франке та Г. Мільде, зв'язків німецьких пієтистів і слов'янського науково-богословського світу, вчений, що незмінно перебував у полі тяжіння літератури бароко, філософії та культури XVIII ст., звернувся не вперше. Ці сюжети присутні і в інших його працях. Але публікація в «Україн-

ській книзі» (паралельно в серії «Українська книгознавча бібліотека») має самостійне значення з огляду на цілісний виклад історії галльських друків, за визнанням Чижевського, остаточно організований «з розкиданих та [...] недостатньо захованих джерел» [235]. Шість видань розглянуто в статті на тлі опису історичної атмосфери університетського Галле. Зміст, зовнішні ознаки, шляхи поширення книжок аналізуються через детермінізм соціокультури – в зв'язку з богословськими, філософськими, освітніми, науковими, політичними, особистими (біографічними) чинниками. Тут подано стислий огляд історії пієтизму і виклад його культурної суті; оцінено перебудовчі зусилля, спрямовані на розвиток духовних взаємин зі слов'янським сходом, найвизначнішого представника течії А.- Г. Франке, його прибічників і послідовників. Щоб з'ясувати передумови появи галльської друкарні і церковнослов'янського книгодрукування, вчений захопив майже півстолітній відрізок часу перед виходом українських книжок (1734–1735) та приїздом до Галле українського симпатика пієтизму і перекладача всіх шести творів – Симона Тодорського. Текст утвердив новий авторитетний погляд на галльські україномовні видання як культурне явище. Сам їх перелік з формального боку є зразком педантично виконаного бібліографічного опису: з докладними кількісними даними (формат, пагінація), характеристикою паперу, оправки, відомостями про місцезнаходження примірників (серед яких були і некаталогізовані, і примірник із приватної бібліотеки), міркуваннями про раритетність видань. Наукове значення опису Чижевського полягало не тільки у фаховому заповненні пунктів традиційної бібліографічної схеми і послідовному визначенні книжкових параметрів, але й у розв'язанні на основі глибокого дослідження літературних джерел конкретних текстологічних та книгознавчих завдань. Учений встановив джерела перекладу, атрибутував анонімні оригінальні тексти, зафіксував три досі зовсім невідомі бібліографам, історикам літератури видання та ще одне, знане під різними, до того ж, помилковими, назвами. Порівнявши шрифти галльської друкарні і видань Іллі Копієвського, друкарня якого в 1730-х рр. опинилася в Галле, Чижевський заперечив гіпотезу про використання останніх для виготовлення галльських друків.

З'ясування історичних обставин появи українського книгодрукування в Галле, бібліографічних та текстологічних характеристик видань вимагало колосальної обізнаності в історії книги, німецьких протестантських текстах. Але цим предметні виміри статті не вичерпуються. В евристичній манері розглянуто стилістичні, мовні, поетичні властивості, літературне значення, соціальний резонанс текстів. Приділено увагу діячам, що не були безпосередньо причетні до виникнення україномовного книгодрукування в Галле, але творили специфічну духовну атмосферу, для якої такий феномен став не випадковим. Ці другорядні для теми постаті виписані з різною мірою новизни, деталізації та зацікавленості, відповідно до осмислення їхньої дотичності до історії галльських видань. Докладно, в дусі «біографізму», притаманного історико-філологічним дослідженням ХІХ ст., відтворено життєпис С. Тодорського, що, можливо, дещо дисонує з динамічною, узагальнювальною манерою викладу Чижевського, однак біографічні дані тут поновому систематизовано й доповнено матеріалом з невідомих рукописних джерел. При читанні текст проковує ефект фактографічної завершеності, але значення дослідження полягає не стільки в багатстві фактографії, скільки в комплексному підході до теми та методологічному апараті, який застосував учений. Різномасштабне (історичне, філософське, філологічне) розкриття книжної індивідуальності було не надто звичним для тодішніх книгознавчих праць.

На кошти приватного видавництва Є.-Ю. Пеленського «Бистриця» і за його редакцією продовжено випуск двох передвоєнних галузевих серій. «Українська книгознавча бібліотека» до 1944 р. налічувала дев'ять випусків (разом із двома передвоєнними), майже всі були відбитками статей з «Української книги» – Д. Чижевського, В. Дорошенка, П. Зленка, С. Сірополка, П. Богацького. Єдина «Бібліографія української книги в Великонімецьчині за час війни (вересень 1939 – грудень 1941)» Б. Романенчука є передруком з журналу «Ілюстровані вісті» (1941, ч. 9/11). Ця ґрунтовна бібліографічна розробка досі слугує авторитетним джерелом з історії книги і культури перших двох років війни. Серія «Книгознавчі записки», започаткована перед війною Українським товариством бібліофілів з ініціативи Пеленського (вийшло два випуски), в часі війни поповнилася анонімною «Бібліо-

графією наукових праць Проф. Д-ра Володимира Кубійовича», передрукованою з п'ятого річника «Української книги» [306] і випущеної коштом «Бистриці» (79 позицій, праці з географії та демографії українською, польською, французькою, німецькою, словацькою, чеською мовами, 1920–1943). Ще дві літературні бібліографії – Овідія і Б. Лепкого впорядкував Пеленський в руслі своїх літературознавчих досліджень.

«Українське видавництво» – не єдиний тогочасний осередок випуску книгознавчих праць. У міжвоєнний час три спеціальні серії – «Українське книгознавство» (1922, 3 випуски), «Книгозбірня українського бібліографічного мікроба» (1923–1928, 8 випусків) та «Fundacji Papierania Bibliotekoznawstwa imienia Maurycji Goszałkowskiej» (1937–1949, 17 брошур українською та польською мовами) випускав Л. Биковський. І хоч під час війни ці серії не поповнилися, та в межах видавничих проектів УЧІ (циклу літографованих відбиток статей з «Чорноморського збірника») підготував дві біобібліографії: «Іван Шовгенів: 1874–1943», з нагоди смерті видатного вченого-гідротехніка 3 квітня 1943 р. та «Степан Рудницький» – передрук передмови до праці репресованого сталінським режимом географа «Українська справа зі становища політичної географії», яку УЧІ перевидав у 1943 р. Це були не звичні бібліографічні списки, а оглядові статті на основі анотованих описів, жанр, в якому Биковський згодом підготував ще кілька праць – про Ю. Липу, М. Ветухова, С. Гольдельмана, а також автобіобібліографію.

До науково-видавничих планів УЧІ належав випуск країнознавчих досліджень, присвячених чотирьом чорноморським регіонам – Туреччині, Кавказу, Болгарії, Румунії, однак вдалося випустити тільки бібліографію «Туреччина», яку теж уклав Л. Биковський, що свого часу, в 1915–1916 рр. відбув військову службу в Трапезунді, був там організатором української громади і саме звідти походила його зацікавленість країною. Бібліографія вперше цілісно представила для українського читача орієнталістичну, тюркознавчу проблематику в основних світових мовах і стосовно різних сфер життя Туреччини [165]. Книгознавчі і бібліографічні видання інституту підпорядковувалися чорноморській проблематиці, задля дослідження якої він був покликаний до життя.

Л. Биковський в роки війни виступив з цінним проектом організації книжкової справи, що на його думку відповідав державним потребам України у виготовленні, поширенні та використанні друкованої продукції [164]. Державну книжкову політику у структурі виконавчої влади, при міністерстві культури, повинен був втілювати окремий департамент книги та його підрозділи: дослідницький центр – Український науковий інститут книгознавства (УНІК) і його орган «Бібліологічні вісті»; Державне видавництво України, аналог Держвидавву; бібліологічні освітні інституції, які врахували б досвід роботи спеціальних вузів, бібліотечних технікумів і курсів у радянській Україні; Українська книжкова палата – для реєстрування поточної книжкової продукції в Україні й поза її межами і випуску тижневика «Літопис українського друку»; Бібліографічний інститут, який разом з НБУ та ВУАН працював би над створенням національної бібліографії або, як умовно окреслив автор, «українською бібліографією від початку українського друку до 31.XII.1942 р.». Разом для обслуговування книжкової справи України належало створити десять періодичних органів, 2000 книгарень, 2000 друкарень, 3 вузи, 10 технікумів, а також градуйовану мережу бібліотек (низових – 30–40 тис., повітових – 1000, обласних – 30, кілька державних), об'єднаних міжбібліотечним абонементом. Биковський переніс до проекту набутки радянської системи книги: «Можна подекуди коригувати деякі посуви, але на загал все відкидати не слід. Цього [спадкоємності] вимагають обставини життя, економія зусиль, закони певної тяглости в праці, потреба довшої орієнтації на місці тощо».

У репертуарі ще одного осередку випуску книгознавчої літератури – «Видавництва Юрія Тищенка» – переважали бібліографічні праці: персональні, красназавчі, з історії визвольних змагань, книготорговельні каталоги. У серії «Пізнай свій край» передруковано мемуари самого видавця «З історії видавничої й книгарської справи в Україні» [269] та випущено бібліографію відомого архівіста-музейника, директора Українського історичного кабінету (до травня 1945), дослідника української періодики А. Животка «Преса Карпатської України». Бібліографічна персоналія Д. Дорошенка за 1899–1942 рр. вмістила записи про різномовні – німецькі, французькі, англійські, італійські, шведські, сербські, чеські, польські, російські,

білоруські – статті, брошури, книжки, дані про наукову, журналістську, редакторську, видавничу, перекладацьку діяльність ученого (понад 800 позицій). Реєстр був досить повним, хоч в еміграції не вдалося роздобути комплекти українських видань з-перед Першої світової війни, до яких дописував Дорошенко (київський часопис «Рада», катеринославський – «Дніпрові хвилі») [19]¹⁴⁰. На покажчику відсутнє прізвище упорядника, але те, що ним був сам Д. Дорошенко і видав автобібліографію на кошти свого приятеля, видавця Є. Вирового, засвідчив в еміграції В. Дорошенко [394, с. 178].

Статті про книгу й пресу виходили й поза спеціальними періодичними та серійними виданнями, у масовій періодиці – літературно-мистецьких «Наших днях», «Ілюстрованих вістях», щоденнику «Краківські вісті» та окремими виданнями. Докладно висвітлювалась помітна для Львова культурна подія – відкриття в картинній галереї 15 травня 1943 р. виставки, організованої Спілкою українських журналістів, до 95-річчя української преси в Галичині, тобто від витоків («Зорі галицької») до «Українського видавництва». Підготовка експозиції (1450 експонатів) нагадувала наукове дослідження, яке засвідчило статистичне і фахове зростання галицької періодици. Для збору інформації організатори вміло використали апарат пресового бюро УЦК у Львові, 23 березня 1943 р. звернувшись до делегатур і окружних комітетів з проханням надіслати відомості про місцеві часописи від 1939 р. і в міру можливості самі примірники. У ЦДАВО України збереглися листи низинних осередків, відповіді голів, культурних референтів делегатур і УОК (кінець березня – початок квітня) [30, арк. 31-124] з даними про місцеву пресу Збаража, Скалата, Стрия, Синева, Кременця, Заліщик, Коломії, Дрогобича, Рогатина тощо, її періодичність, редакторів, тираж. Зі змісту видно, що з місць до Львова надсилали комплекти, навіть сигнальні примірники і гранки чисел, які не встигли вийти у зв'язку зі зміною режимів. Відтак організатори сконцентрували солідний масив провінційної періодици, що служив не тільки як виставковий матеріал до

¹⁴⁰ За підрахунками В. Андреева доробок ученого становить близько 1000 праць [295, с. 102].

дати виходу першої в регіоні газети, але заповнив також прогалини у фонді періодичних видань Бібліотеки НТШ [595].

Газетні публікації привернули суспільну увагу до пекучої проблеми втрат, завданих книжковій культурі за радянського правління. Названо новітні раритети – видання, що зникли у видавництвах з початком Другої світової війни або повний тираж яких було знищено в друкарнях і палітурнях як націоналістичну літературу, та ті, що залишилися в лічених примірниках: календар-альманах «Дніпро» на 1940 рік, присвячений століттю появи «Кобзаря», надрукована в альманасі поема С. Гординського «Сім літ» (1914–1920), з якої зроблено відбитку (збереглася в єдиному примірнику в Бібліотеці НТШ), четверта книжка літературно-наукового двомісячника «Ми» за 1939 рік (112 с.), присвячена річниці полтавського бою, випущена на противагу радянським виданням, що героїзували Петра І [568]. В. Дорошенко в статті «Бібліотеки й архіви на Західній Україні за большевицького панування» перелічив ті українські установи, збірки яких було розграбовано та знищено, а саме – редакції «Діла», «Нового часу», «Українських вістей», видавництва «Червона калина», громадських організацій «Українська бесіда», «Рідна школа», «Просвіта», УНІ у Варшаві; згадав книжки, тиражі яких ліквідували попри ідеологічну нейтральність, наприклад, «Граматика церковно-слов'янської мови» М. Возняка та роман М. та Л. Старицьких «Перед бурею». У статті вміщено дані з історії запровадження абсолютної новації для Західної України – бібліотечних «спецфондів», що ними без дозволу НКВД заборонялося користуватися навіть директорам і в яких від читача закрили майже всю українську книжкову продукцію від 1917 р. – белетристику, мемуари, наукові гуманітарні книжки, особливо з історії України, календарі, букварі, читанки, церковно-релігійні видання, періодику. Із загальних фондів вилучено твори «петлюрівських» політемігрантів О. Лотоцького, С. Сірополка, О. Олеса, Є.Маланюка, Р. Смаль-Стоцького, Ісаака Мазепи, М. Шаповала. Із західноукраїнських колекцій забрано видання, що надійшли з радянської України в 1920–1930-і рр. – «ворогів народу» Г. Чупринки, М. Івченка, Д. Фальківського, М. Хвильового, О. Слісаренка, Остапа Вишні, Миколи Вороного.

У війну та повоєнну пору до списків «раритетів» і заборонених книжок увійшли й примірники всіх згаданих вище книгознавчих видань, які через встановлені обмеження у використанні й донині недостатньо осмислені в контексті історії бібліологічної науки.

У періодиці з'являлися актуальні некрологічні згадки про вчених-книгознавців: Я. Стешенка: співробітника УНІК, після відходу з нього (1932) – члена Бібліофільського товариства УАН, репресованого сталінським режимом, що 1941 р., у сорокарічному віці загинув на Сибіру, стисло окреслено коло його наукових інтересів (творчість Г. Нарбута, український екслібрис, українські видавничі знаки) [603]; І. Кривецького, відомого своїми дослідженнями з історії преси, історії бібліотек, заслугами в розбудові книгозбірні НТШ та постійною участю в наукових періодичних виданнях [153]; о. Романа Луканя (загинув під колесами машини 28 листопада 1943 р.) – архівіста й бібліотекаря монастиря св. Онуфрія, що укладав список василіанських друків, праць про Івана Федорова, мріяв про музей присвячений книгодрукареві, цікавився історією періодики і був одним із упорядників згаданої вище експозиції української галицької преси 1943 р. [393].

Масив української книгознавчої літератури, який у роки Другої світової війни формувався на базі осередків у Кракові, Львові, Варшаві, Празі («Українського видавництва», УЧІ, Видавництва Юрія Тищенка), хоч значно збіднів і модифікувався порівняно з довоєнним часом, все ж існував завдяки частково збереженій мережі видань і науково-організаційним зусиллям Є. Ю. Пеленського, Л. Биковського та Ю. Тищенка. Продовжували виходити збірник «Українська книга» і три серії – «Українська книгознавча бібліотека», «Книгознавчі записки» та «Матеріали для бібліографії визвольної боротьби України». Окремі праці з'явилися у варшавській серії відбиток зі збірника УЧІ та празькій «Пізнай свій край». Авторами були історики, філологи, видавці, книгарі, бібліотекознавці, мистецтвознавці: Л. Биковський, П. Богацький, М. Голубець, Д. Горняткевич, В. Дорошенко, А. Животко, П. Зленко, І. Крип'якевич, Р. Лукань, С. Наріжний, Є. Ю. Пеленський, Б. Романенчук, С. Сірополко, В. Січинський, Д. Чижевський.

Серед книгознавчих публікацій цього періоду переважають історичні праці. Вони різняться за науковою якістю, рівнем методологічної глибини, але в сукупності творять окремий етап, що ознаменувався появою нових цікавих студій (В. Дорошенка про женецькі видання Шевченка, Д. Чижевського про галльські друки Тодорського, С. Сірополка про кириличні Фіоля, низки цінних бібліографій – ретроспективних, поточних, персоналій учених, літераторів, друкарів й інших), і демонструють неперервність розвитку книгознавства як наукової дисципліни.

5. 5. 3. Журнал «Нова доба» (1941) – нездійснений науковий проект української еміграції

Перед початком радянсько-німецької війни (навесні 1941) в колах, близьких до УЦК та «Українського видавництва», виник задум заснувати науковий журнал «Нова доба». Щонайменше два тогочасні періодичні видання виходили під такою самою назвою: урядовий берлінський тижневик для військовополонених українців і в'язнів концтаборів за редакцією Г. Которовича й однойменна бердичівська газета. Кліше «новий» часто експлуатувалося в заголовках пресових органів: «*Нова Україна*» (Харків), «*Нова Шепетівщина*» (Шепетівка), «*Нове життя*» (Дебальцево, Козятин, Скалат, Старокостянтинів), «*Нове Запоріжжя*», «*Нове українське слово*» (Київ), «*Новий шлях*» (Остер) і інші. Краківський місячник, на відміну від згаданих, створювався не як урядова газета для певної місцевості, а відповідно до задуму засновників як науково-публіцистичний орган для гуманітарної інтелігенції.

Про вихід щомісячника ініціатори розмістили кілька анонсів, зокрема й в офіційному «Віснику УЦК», де вказувалося, що з травня при співпраці освідомного відділу «Українське видавництво» почне випускати щомісячник «Нова доба», присвячений науці, публіцистиці та мистецькій творчості, а головою редколегії стане І. Зілинський: «Провідне завдання цього журналу оформлювати, кристалізувати та поглиблювати українську державотворчу думку» [536]. Схожі цілі ставили перед собою фахові комісії і КНВ при УНО в Празі (3. 1. 2), УЧІ у Варшаві, для потреб Української держави розробляв проект історичних досліджень І. Крип'якевич (5. 1. 1). Так само міркували й діячі УЦК, прагнучи поруч з

періодикою загального спрямування, що вже понад рік регулярно з'являлася в Кракові, на тлі заморожування науково-видавничої діяльності домогтися дозволу на випуск гуманітарного журналу, залучивши до обговорення, в т. ч. політичних проблем, учених і політиків з різних місць Європи.

Надалі жодних повідомлень про журнал чи рецензій на нього не з'явилося, а тривалі пошуки в українських і польських книгозбірнях остаточно впевнили, що друком він не виходив. Усе ж у ЦДАВО України виявлено редакційні теки, за якими можна встановити мету видання, коло потенційних авторів, склад редакційного «портфелю», перелік і зміст окремих публікацій, що готувалися для його перших чисел, а також зробити припущення стосовно обставин, які завадили реалізації задуму.

Перше число мало вийти друком у травні 1941 р. накладом «Українського видавництва» в Кракові, заповнене, за визначенням редакції, «поважною публіцистикою на науковому підкладі» [1, арк. 6]. В середині квітня 1941 р. «технічний редактор», правник, політолог, член ОУН Б. Галайчук розіслав запрошення до участі в журналі. А що потреба в ньому була гострою, то коло дописувачів сформувалося блискавичними темпами, протягом місяця. Охочих співпрацювати виявилось приблизно 40 осіб¹⁴¹, серед них: автори з *Кракова* – Л. Бурачинська, О. Бойдуник, П. Ісаїв, В. Кубійович, Б. Лепкий, П. Лисяк, Я. Падох, Ю. Тарнович; *Любліна* – Є. Гловінський, Б. Іваницький; *Холмщини* – Т. Олесіюк, Т. Герасим'юк, С. Любарський; *Варшави* – М. Кордуба, Є. Маланюк, П. Зайцев; *Радимна* – М. Демкович-Добрянський; *Сянока* – І. Добрянська, Л. Гец, М. Холевчук; *Криниці* – М. Шлемкевич; *Ярослава* – М. Терлецький; *Берліна* – Р. Димінський, Б. Крупницький, З. Кузеля, І. Мірчук, Я. Рудницький, А. Фіголь, А. Кішка; *Праги* – В. Королів-Старий, О. Мицюк, С. Сірополко, А. Яковлів; *Відня* – Б. Лончина, *Вроцлава* – Мих. Антонович, *Рима* – Є. Онацький, *Подєбрад* – В. Доманицький та ін. Це були фахівці різного профілю – історики, філологи,

¹⁴¹ Цифру виведено на основі листів і заяв, скерованих на адресу редакції (Краків, вул. Зелена 26/5) здебільшого в другій половині квітня. Ці документи вказують також на місцезнаходження авторів, сферу їх наукових зацікавлень, плановану міру і регулярність співпраці з журналом.

книгознавці, економісти, мистецтвознавці і т. п. Частина їх належала до еміграційних та державних наукових установ – УНІ в Берліні, УВУ в Празі, Інституту Східної Європи в Бреслау.

Ідею випуску гуманітарного науково-публіцистичного журналу українські діячі, розсіяні з часів поразки визвольних змагань по різних містах Європи, сприйняли як основу для консолідації. Зі скерованих до редакції слів підтримки видно, що уявлення про його місію все ж були різними. Одні дописувачі вважали, що «Нова доба» повинна аналізувати актуальні події: «Таке видавництво для освіченої верстви необхідне і дуже на часі, щоби засвітлювати зближаючіся новітні умови життя, про які нам донедавна і не снилося. – Дуже мало людей, а саме освіченої верстви, вдумується у ті великі переміни, які на наших очах відбуваються і я переконаний, що з тої несвідомости родяться ті непорозуміння, які затроюють душу суспільності» [1, арк. 14-14 зв.]. Натомість Б. Лончина обстоював роль журналу як інтелектуальної платформи, чинника освіти для студентства, яке, на його погляд, перебувало в «інтелектуальному упадку». Врешті, ця пропозиція не була для нього умоглядною, бо, переїхавши до Львова й очоливши ОПУС при УЦК, Лончина таки започаткував і випускав у 1943–1944 рр. корпоративний щомісячник (5. 2. 4). Та навесні 1941-го він ще був діячем віденської «Січі» і для «Нової доби» підготував хроніку тамтешнього життя.

У часи заборон навіть далеких від політики організованих форм національного життя, спостерігаючи системне придушення громадських і культурних ініціатив, редакція не мала певності в гладкому й безболісному залагодженні справи щодо випуску нового журналу й намагалася приховати справжні плани стосовно змісту. Щоб не викликати передчасної уваги й упередження з боку цензурних органів, в оповістці про вихід першого числа було домовлено нічого не згадувати про політику, а тільки про літературу, науку, мистецтво [1, арк. 25 зв.]. Подібно й у листі до співробітника УНІ в Берліні Р. Димінського Б. Галайчук застерігав: «Як наладнається наша співпраця з цензурою, важко передбачити, у кожному разі треба рахуватися з тим, що краківська цензура доволі сувора. Тому краще, принайменше до 1-шого числа, не давати матеріалів занадто критичних супроти СРСР» [1, арк.

80] (перед початком німецько-радянської війни вони належали до табуєваних тем). Утім, як видно з редакційного листування, політична тематика в перспективі була бажаною (зокрема, за советологічний блок мав відповідати чільний діяч УНДО, фахівець з питань політики в УРСР, публіцист П. Лисяк).

Видавці помітно поспішали з виходом першого числа, плануючи здати його до друку 2 травня чи, принаймні, в перший тиждень місяця [1, арк. 34, 36], закликаючи авторів швидше надіслати матеріали. Така покvapливість викликала невдоволення Євгена Маланюка: «Шановний Пане Магістре [до Б. Галайчука]! Вашого експреса одержав. З нього я довідався, що 1) основано місячник 2) є ред. колегія і 3) потрібує матеріалу з царин красною письменства, де, ніби, я маю якісь обов'язки і компетенції. Я розумію, що доба є незвичайна, що її ритм є несамопитий і т. п., але я все ж уважав би, що треба не так спішити, особливо з першим числом, і, у всякім разі, повідомляти про все заздалегідь, хоч би на тиждень-два (до речі: про заснування журналу я випадково чув від п. [Павла] Зайцева, який вже перед святами був до нього запрошений)» [1, арк. 23-23 зв.]. Але поспіх і наполегливість редактора мали свої вагомі причини. Час був несприятливий для випуску наукової літератури, фактично забороненої цензурним законодавством, тому видавці будь що хотіли використати навіть незначну підтримку в налагодженні виходу «Нової доби». Про сприяння німецьких чиновників йдеться в редакційній передмові до першого числа під назвою «У дорогу»: «Одночасно покладаємо теж надію на видатну співпрацю наших німецьких приятелів, з яких деякі, як прим[іром]. д-р Гайнріх Курц поставилися до цієї справи з повною прихильністю та навіть стали співтворцями цього нашого почину. Що більше, це наше задумане діло найшло своє одобрення в теперішнього зверхника Генеральної Губернії, д-р[а] Франка, що від першої хвилини діяльності на своєму становищі виявився справжнім опікуном нашої культури. Йому завдячуємо розвиток нашого шкільництва, зворот забраних церков, створення соток українських освітніх товариств, уможливлення праці нашої преси, до якої долучується тепер і наш журнал, а вкінці заснування Українського Наукового Інституту в Кракові, що буде для нас неоціненним культурним здобутком. Усе це надзвичайно підбадьорює нас у боротьбі з усіма,

часто, здавалося б, непосильними труднощами та додає віри в сподіваний успіх» [1, спр. 5, арк. 55]. Не беручи до уваги ритуальні перебільшення в тексті, про підтримку з боку Г. Курца таки можна говорити напевне. Історика й археолога, що в перші тижні війни був референтом культурних справ Абвера, у 1940 р. – працівником відділу народної освіти і пропаганди уряду генерального губернатора, редактором журналу «Das Generalgouvernement», розрахованого на німецький елемент Генеральної губернії, В. Кубійович згадує як приятеля українців, консультанта в культурних, видавничих, освітніх, організаційних справах [465, с. 60, 62, 66, 68, 73, 86, 250, 255, 256, 350, 352, 353]. Про сприяння Курца в налагодженні «Нової доби» свідчить документ з фонду редакції за його підписом – підтвердження («Bestätigung»), датоване 6 травня 1941 р. [1, спр. 5, арк. 48], де вказано, що випуск українського журналу культури й науки «Нова доба» санкціонований відділом народної освіти і пропаганди уряду генерального губернатора.

Плануючи видання, редакція не покладалася на пропозиції, що надходили від авторів, диктуючи свій характер співпраці. Щоб поставити солідну науково-критичну рубрику, Б. Галайчук налаштовував берлінських адресатів, які мали доступ до актуальної літератури, на рецензування найновіших німецьких праць про хліборобство в СРСР, написання щомісячних оглядів нової літератури, зокрема німецьких видань, «цікавих з українського погляду». З Р. Димінським, А. Фіголем і А. Кішкою видавці пов'язували основні надії у висвітленні економічних, геополітичних тем, наголошуючи на особливій потребі в реферуванні радянських матеріалів та ознайомленні читачів з організацією конкретних ділянок німецького публічного життя: «Відомості нашої еміграції в цьому напрямі дуже скромні, а це може принести прикрі наслідки у недалекому майбутньому». Н. Кобринську запрошували оприлюднити результати її розшуків у люблінських архівах, зокрема, «про наш колишній стан посідання на Холмщині та про пересунення нашої західньої етнографічної межі» [3, арк. 6]. Н. Кибалюка, громадського і православного діяча, який за німецької окупації був головою УДК в Любліні, заохочували до написання статті про заснування Холмської губернії: «Важне, щоб стаття мала якнайбільш річевий, джерельний характер, а при тому легкий

публіцистичний стиль» [3, арк. 9]. Співробітника УНІ в Берліні Я. Рудницького редакція просила зробити огляд українсько-німецьких і німецько-українських словників, загальних і військових [3, арк. 29]. У відповідь мовознавець переслав обговорення однієї з нових лексикографічних праць – студію професора І. Горбачевського про хімічну термінологію, але у власному огляді тогочасної лексикографічної продукції в Німеччині відмовив: «Інших словників німецько-українських і навпачних [зворотніх] не можу рецензувати, а це з тієї причини, що я був особисто в них заангажований коли не як їхній редактор, то співробітник чи дорадник, отже мені незручно про них писати. Попросіть про це котрого з краківських україністів (мгра [Б.] Романенчука, мгра [Ю.] Геника-Березовського, дра Є. Грицака) або найбільший краківський мовознавчий авторитет проф. [І.] Зілінського». Натомість обіцяв згодом написати щось на тему місцевих назв або «дещо з практичного мовознавства» [1, арк. 32].

Самі ж автори пропонували неопубліковані статті і те, що відповідало їхнім поточним дослідженням. М. Кордуба зарезервував для «Нової доби» працю, яку підготував на архівних матеріалах до виступу в Холмському українському комітеті [1, арк. 4] – про діяльність в 1860-их рр. в Холмі на посаді директора шкільної округи Т. Лебединцева, першого редактора «Кіевской старины». С. Сірополко до першого числа пропонував статтю про Швайпольта Фіоля, а до подальших – про Чернігівський та Харківський колегіуми [1, арк. 18]. З. Кузеля скаржився на брак часу в зв'язку з підготовкою словника, але обіцяв надавати інформаційні матеріали про «культурну працю українського громадянства на німецькому терені» [1, арк. 10-11].

Із Варшави на запрошення відгукнувся П. Зайцев, хоч його збентежили вимога публіцистичності стилю і регіональні пріоритети в доборі матеріалів [1, арк. 19-20]. Вчений зізнався, що від 1922 р. не виступав більше, як публіцист, а як історик літератури й культури, і що ніколи не студіював проблематику з історії Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. Тому питав дозволу писати на загально-українські теми і пропонував актуальну студію «Шевченко й наша доба», яку зреферував у такий спосіб: «при “демократизмі” (як народолобстві) нехить до

французької революції, жадання перебудови соціального устрою, але в формах національних і з націоналістичним наставленням. Про це писали ([Д.] Донцов, [Є.] Маланюк, [Ю.] Липа), але баламутно й викривлювали Шевченка (без будь-якої потреби)». Водночас П. Зайцев не бажав здаватися вузьким спеціалістом-шевченкологом і запевнив, що добре орієнтується в літературному і культурному процесі («лише тяжко бути універсалістом в літературі») і зможе також дати локальний матеріал – до історії церкви у Любліні, оскільки знайшов у себе старі гравюри, репродукцію ікони Люблінської Божої Матері і багато цікавих історичних даних.

Б. Крупницький, працюючи в Берліні над монографією про Данила Апостола, натрапив у німецькому журналі за 1728 р. на його біографію, вміщену з нагоди обрання гетьманом (1727). У публікації було подано чимало відомостей про батька Данила Апостола Павла, молдавський рід гетьмана, синів, детальний опис виборів, а також рідкісний портрет з початку гетьманування. Вчений вважав знахідку сенсаційною, бо такої обширної німецькомовної прижиттєвої біографії українського гетьмана досі не зустрічав. До «Нової доби» обіцяв подати короткий вступ, переклад біографії на українську мову та фото портрета [1, арк. 25-25 зв., 30].

Редакційні анкети й супровідні листи від авторів свідчать, що міра участі різних осіб у журналі передбачалася неоднаковою не лише з огляду на індивідуальні зацікавлення чи широту ерудиції, але й через нерівномірне забезпечення джерельною базою, ускладнений доступ до новинок, що вийшли друком на території інших адміністративних одиниць. Так, М. Холєвчук, за фахом зоотехнік, зазначав, що в Сяноку через відсутність літератури та бібліотеки нема умов для роботи в культурній ділянці, але, вітаючи заснування журналу для освіченої верстви, обіцяв рецензувати ті публікації, які редакція йому надсилатиме [1, арк. 14-14 зв.]. С. Сірополко, крім статей, обіцяв писати до кожного числа рецензії на українські книжки з педагогіки, історії освіти, організації шкільництва та книгознавства, однак за умови, коли редакція ці книжки надасть у його розпорядження [1, арк. 18]. П. Зайцев погоджувався рецензувати філологічні видання, робити огляди поточної продукції, але просив систематично надавати в

його користування все, що з'являється на книжковому ринку у Кракові, Празі, Берліні і т. д.. Натомість Р. Димінський, погодившись співпрацювати в економічній тематиці, зокрема з питань господарства Німеччини та України, зазначав, що в публічних бібліотеках Берліна має змогу прочитувати німецькі економічні видання, періодику і книжки, а також радянську фахову періодику. Водночас він категорично відмовлявся подавати актуальну інформацію, як це роблять журналісти, волюючи йти шляхом фахового осмислення матеріалу [1, арк. 15].

Про активний процес підготовки до друку свідчить велика кількість рукописних і машинописних текстів у фонді «Нової доби» з редакційними правками і примітками. Відомо з документів, що друге число планувалося присвятити аналізу сучасних форм організації внутрішнього державного життя в усіх ділянках, зокрема господарській. Проте в двадцятих числах травня Б. Галайчук до своїх потенційних авторів і співробітників надіслав листа, де повідомив, що через нестачу паперу видання відкладається [1, арк. 53-54]. Відмовкою про брак паперу – і в Кракові, і в Празі, і в інших містах – влада зазвичай прикривала своє небажання дозволити випуск. Більш вірогідна причина відмови крилася в загальній стратегії обмеження (повного згортання) розвитку науки і вищої освіти на підкорених територіях, а значить випуску та поширення наукових і навчально-наукових видань. Питання про журнал більше не поставало. Частина праць, які осіли в «портфелі» редакції, оприлюднило «Українське видавництво» окремими книжками чи у вигляді статей у «Краківських вістях», інші в рукописах і машинописах зберігаються в згаданому фонді (спр. 3–7)¹⁴².

¹⁴² Серед текстів, що надійшли до редакції, у фонді зберігаються рецензії Мих. Антоновича на праці А. Насонова «Монголы и Русь. История татарской политики на Руси» (Москва–Ленинград, 1940), Б. Шпулера «Die Aufsienpolitik der Goldenen Horde» (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas hrs. v. Uedersberger, Berlin. Jahrgang 5, Heft 1–2, 1940), монографії В. Бібла «Das Zeitalter der deutschen Erhebung (1795–1815)» і «Prinz Eugen. Ein Heldenleben» (обидві – Ляйпціг, 1941); рукописи та машинописи статей В. Кубійовича «Українські етнографічні області в Генерал-Губернії», В. Доманицького «Напрявні упромисловлення українського села», В. Королева-Старого «На світанку нашого театру: світлій пам'яті Марка Кропивницького», Б. Лепкого «“Україна” й

За умови отримання дозволу на друк і залучення до співпраці численних науковців «Нова доба» повинна була постати як журнал широкого гуманітарного профілю. Можна засумніватися в ефективності такої концепції видання: невеликого за обсягом, скомпонованого наоспіх, майже всеохопного за тематикою (історія, етнографія, економіка, правознавство, мовознавство, літературознавство, книгознавство, філософія), до того ж, із вмістом белетристичних публікацій. Фахівці різного профілю прагнули зібрати навколо нового видання творчі сили з усіх європейських міст. За умови отримання дозволу на друк метою «Нової доби» мало стати обговорення проблем державотворення у постбільшовицькій Україні, а також – дослідження культурно-історичних, господарських аспектів розвитку Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя. Попри явну еkleктичність первісної концепції, що суміщала тематику державотворення з історико-краєзнавчою, регіональною, створювався прецедент підготовки наукового видання в умовах розпорошення кадрів і відсутності організаційного ґрунту для розвитку науки.

Однак перед радянсько-німецькою війною влада остаточно визначилася і з політикою щодо України, і з цензурними засадами на окупованих територіях, у жовтні 1939 – березні 1940 р. ухваливши розпорядження і постанови, спрямовані на монополізацію видавничих та книготорговельних відносин, встановлення жорсткого контролю за всією друкованою продукцією, серйозно обмеживши випуск окремих її видів, а передусім наукової літератури, та підірвавши організаційну, матеріальну, кадрову базу розвитку науки. Налагодження випуску спеціалізованих наукових видань стало справою нереальною, а наукові праці у тогочасній видавничій продукції лічені. На наукові теми вчені виступали в загальній пресі, та ці принагідні, відірвані від свого галузевого русла публікації на розвиток науки повноцінно не працювали і мали швидше характер популяризації знань. За таких обставин спроба протидіяти руйнівним для гуманітаристики тенденціям,

“Малороссія” в творах Гоголя», С. Гординського «Українське письменство», С. Любарського «Історія містечка Картуз-Берези», Є. Онацького «Культ мітри в Давньому Римі»; автографи літературно-художніх творів – Ю. Кміта, С. Гординського, Р. Бжеського, численні тексти українською і німецькою (для цензора) мовами без ознак авторства та ін.

сконсолідувавши представників різних дисциплін навколо журналу-місячника, не мала шансів перерости в стабільний і довготривалий науково-видавничий проект.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії підтвердив тенденційність підходів радянської історичної науки, спрямованих на штучне обмеження вимірів видавничого руху воєнного періоду. Наукове осмислення теми до початку 1990-х років унеможливило фізичне вилучення з обігу й утримання на спецзберіганні всіх видань, що вийшли на окупованій території, та недоступність зарубіжних фондів. Перші узагальнення – щодо хронології й динаміки, програмних засад і функцій, суспільної реакції на продукцію видавництва – з'явилися в роки німецької окупації. На повоєнному етапі, що реалізувався за кордоном, до поглиблення проблематики спричинилися чільні учасники українського громадського життя (В. Кубійович, К. Паньківський та ін.), зосередившись на аналізі видавничого руху головним чином Генеральної губернії. Сучасний стан досліджень позначений увагою до питань організації пропаганди і преси. Усі згадані студії дотичні до обраного наукового напрямку, але не ставили за мету його комплексного висвітлення. Заявлена тема в історіографії не виокремлювалась і достатньо не розроблялась. Формування джерельної бази передбачало паралельне реконструювання друкованого масиву періоду Другої світової війни і пошук нових матеріалів в архівах і бібліотеках України, Польщі, Чехії, Канади. Інтерпретація предмета як міждисциплінарного, зматеріалізованого в численних друкованих джерелах явища, органічно пов'язаного із соціальним, культурним контекстом, диктує вибір дослідницького інструментарію в опорі не лише на методи загальноісторичні, але й текстології, книгознавства, бібліографознавства, архівістики тощо.

2. Опинившись під німецьким контролем, українське суспільство засвідчило наявність активної потреби в культурному споживанні, яка великою мірою задовольнялася за посередництвом диференційованої мережі видань. Читання залишилося найпоширенішим видом культурних практик, підтвердивши свій

статус традиційної цінності, як у сфері соціальних комунікацій, так і особистісного досвіду. Перебуваючи в тісній співвіднесеності із громадською потребою в друкованому слові, видавничий рух забезпечив основу для відтворення головних течій суспільного і культурного життя, програмуючи їх збереження і розвиток в умовах кардинальної зміни історичної ситуації. Українська спільнота стежила за видавничими досягненнями, орієнтуючись на фахові оцінки авторитетних рецензентів на шпальтах провідних газет і журналів («Краківські вісті», «Наші дні», «Українська дійсність» і ін.) та реагуючи на появу нових видань за посередництвом читацьких відгуків і листів до редакцій. Серйозним індикатором ефективності видавничих зусиль став масовий попит на книжку й періодику, що забезпечив їх досить високу тиражність (від 5 до 50 тис. примірників) та стабільне фінансове становище видавничих фірм. Останні орієнтувались на різні верстви населення, вловлюючи їхні базові читацькі мотивації, визначаючи уподобання споживачів шляхом опитування і коригуючи під їхнім впливом видавничу політику та структуру, зміст та функціональне навантаження репертуару. Очевидний попит сформувався на загальноінформаційні, літературно-художні, релігійні, популярні видання, призначені як для всього читацького загалу, так і для окремих чисельних груп (селян, малоосвічених чи неписьменних читачів, населення українських етнічних земель, що в міжвоєнний період зазнало колонізації, та примусових робітників). Спрямовані на задоволення наймасовіших потреб, таких, як поточне інформування, ліквідація неписьменності, просвіта, пропаганда, вони відповідно стали найбільш тиражними категоріями. Стійку читацьку потребу формувало шкільництво, стимулюючи випуск підручників та супровідних видань для густої мережі народних шкіл і гімназійної освіти, а також наукові й фахові осередки, що працювали на популяризацію і відтворення різних галузей знань. Розширення збуту україномовної друкованої продукції поза межами України, насамперед у Третньому райху, стимулював поетапний приплив протягом війни нових емігрантів: після приєднання Австрії, окупації Угорщиною Карпатської України, падіння Польщі, захоплення Німеччиною Франції, Бельгії, Голландії, а найбільше – до мільйонних розмірів – з початком німецько-радянської війни й вивезенням із загарбаних

українських земель цивільного працездатного населення з метою використання його в роботах на німецьку економіку. Розгалужена мережа урядових україномовних газет в Україні і Німеччині призначалася для пропагандистської обробки місцевого населення, а також політичних емігрантів, примусових робітників і військовополонених.

3. Налагодженню українського легального видавничого руху в нових умовах посприяли європейські емігрантські середовища, що зазнали значного організаційного перегрупування внаслідок централізації громадського життя на основі обмеженої кількості дозволених товариств.

У Німеччині легалізовано націоналістичний (мельниківського спрямування) і прогетманський громадсько-політичні рухи, які видавничу роботу, поруч із організаційною, вважали своїм пріоритетом. Окрім політичних груп, постійну видавничу активність виявляли науковці з кола Українського наукового інституту в Берліні (З. Кузеля, І. Німчук, Д. Дорошенко та ін.). Відтак специфікою діяльності еміграційних структур у Німеччині стали: по-перше, випуск двома згаданими політичними силами світоглядної літератури, спрямованої на зміцнення ідеологічних поглядів серед власного членства та на завоювання впливу серед широких кіл українських емігрантів (студентів, примусових робітників, полонених); по-друге, підготовка і опублікування наукових і науково-популярних праць українських учених для поширення українознавчої інформації серед німецькомовних культурних кіл.

В окупованій Другій Речі Посполитій видавничий кадровий потенціал становили: 1) українці-польські громадяни та представники петлюрівської еміграції, які перед війною здебільшого концентрувалися при навчальних і наукових закладах Кракова й Варшави (І. Зілинський, Б. Лепкий, В. Кубійович, М. Кордуба, П. Зайцев, І. Огієнко, А. Яковлів, В. Садовський, Р. Смаль-Стоцький, К. Мацієвич та ін.); 2) політемігранти зі Східної Галичини (Є. Ю. Пеленський, С. Гординський, Б. Гошовський, М. Хом'як, І. Кедрин-Рудницький та ін.), що прибули до Генеральної губернії восени 1939 р., після приєднання західно-українських земель до СРСР, як непримиренні опоненти радянського устрою, і які,

володіючи солідним досвідом видавничої і редакційної роботи, шукали для себе творчої реалізації у вигнанні. Особливе місце цієї еміграційної спільноти у видавничій сфері визначає розгортання випуску друкованої продукції на основі різноцільової програми, спрямованої на всі верстви українського етнічного населення краківського і люблінського дистриктів та в подальшому зорієнтованої на широку співпрацю з культурними колами Львова і сходу України.

Празьке еміграційне середовище репрезентували кваліфіковані фахівці і досвідчені автори, представники державної, військової, інтелектуальної і творчої еліти, що виїхали після Першої світової війни до ЧСР (Дмитро Антонович, М. Галаган, Віктор Доманицький, В. Січинський та ін.). Більшість їх після поділу Чехо-Словаччини зуміли на основі старих і новостворених емігрантських структур (УВУ, УТГІ, МВБУ, УІФТ, філії УНО, видавничих фірм Ю. Тищенко, С. Росохи) забезпечити систематичний випуск цінної українознавчої літератури. Унікальність внеску празької еміграції у видавничий рух полягає, по-перше, у беззастережній зорієнтованості на перспективу відновлення української державності, опрацювання програм і планів реформування різних сфер суспільного і господарського життя в Україні, по-друге, в інституційному забезпеченні дослідницької, педагогічної і видавничої діяльності українських науковців і громадських діячів.

4. У Німеччині, на підконтрольних їй землях та територіях держав-союзників зафіксовано близько 50 видавничих осередків при церковних, господарських, політичних, наукових, урядових, приватних структурах. Адміністративно-територіальними одиницями, де видавничий рух отримав найбільш систематичний характер, стали Генеральна губернія та Протекторат Чехії і Моравії. У першій – за підтримки УЦК і представників різних політичних поглядів і рухів (ОУН, УНДО, гетьманців), культурних діячів-біженців із західноукраїнських земель засновано неурядове «Українське видавництво» – на той час безпрецедентно потужний книжковий і пресовий концерн універсального зразка, що гнучко враховував і регулював читацькі запити населення та надрукував більше видань (окремих, книжкових і аркушевих – 604, періодичних, поміж тим і щоденну газету, – 9), ніж усі інші українські видавничі осередки на європейському континенті разом.

Легальну видавничу мережу в Протектораті утворили громадські, наукові, навчальні, приватні організації (не менше 12), сконцентровані переважно в Празі. Їхня продукція в кількісному вимірі була меншою, ніж у Генеральній губернії (близько 300 найменувань окремих видань і 6 – періодичних), зате для свого часу вона унікальна і доповнює типологічний ряд тими групами (навчально-науковими і науковими виданнями), які через обмежувальне цензурне законодавство у видавничій пропозиції Кракова-Львова лічені.

Укупі з празькими, краківськими і львівськими друками утворили «ядро» українського видавничого репертуару Другої світової війни, вагомі частини якого на сьогодні досить точно (з автопсії) описано й досліджено.

5. Суть організаційних заходів окупаційних адміністрацій Протекторату Чехії і Моравії та Генеральної губернії зводилася до цілковитого підпорядкування різних сфер суспільного життя урядовим профільним органам, крайньої централізації громадської діяльності, обмеження її масштабів, закриття більшості передвоєнних осередків і встановлення пильного нагляду з боку каральних структур. В обох тимчасових адміністративних одиницях постали єдині національні громадські організації (відповідно філія УНО й УЦК). У Протектораті окремі еміграційні установи було збережено, тому почасти вдалося підтримати звичні для тутешнього українського середовища форми культурної реалізації, натомість у Кракові і Львові в 1939 році всі українські товариства ліквідовано. Спонтанне виникнення дрібних видавничих фірм у Галичині (липень–серпень 1941), пов'язане з прагненнями націоналістичних структур імплементувати елементи державного правління, видимих результатів не принесло. Протидіючи їхній появі, окупаційна адміністрація під контролем відділу пропаганди запровадила єдиний механізм випуску й поширення видань, що призвело до закриття десятків українських газет, згорання роботи видавництв і витіснення випуску підконтрольної ОУН(Б) друкованої продукції в підпілля.

У практиці цензурних органів Протекторату Чехії і Моравії та Генеральної губернії існували відмінності. Празька цензура заборони й обмеження найчастіше мотивувала причинами матеріальними, будучи відносно поблажливою щодо змісту

рукописів. Через те на видавничому ринку Праги виникли ті типологічні розділи, формуванню яких чинило перешкоди цензурне законодавство Кракова і Львова, а саме: література світоглядна (переважно націоналістичного спрямування), політологічна (між тим і проекти державотворення в різних суспільних ділянках), наукова (в тому числі з природознавства і техніки) й навчальна для вищих ланок освіти (малотиражна, виконана на ротаторі). Водночас функціонування цензурного механізму в обох адміністративних одиницях зазнавало втручання каральних органів (гестапо), що виявлялося в конфіскації видань, обмеженні сфери їх поширення та здійсненні репресій проти авторів і видавців (М. Галаган, С. Комарецький, А. П'ясецький, Я. Рак та ін.).

На інтенсивність і результативність видавничого руху прямо впливали матеріальні умови (наявність поліграфічної бази і паперу). Найкращими вони були у Львові, де потреби українських видавництв обслуговували до 11-ти підприємств, стабільними – у Кракові, де видавництво розпоряджалося двома власними друкарнями, і найгіршими – у Празі, де темпи випуску українських видань сповільнювала відсутність власних поліграфічних закладів, млявість виконання замовлень чеськими та строга нормованість паперових ресурсів.

6. Український легальний видавничий рух воєнного часу представлений осередками різного масштабу, сфер впливу і спеціалізації. «Українське видавництво» у Кракові-Львові серед них було найбільшим видавничим підприємством-монополістом, що забезпечило на тогочасному книжковому ринку появу понад половини найменувань, діяло як спілка з обмеженою відповідальністю в тісній співпраці з УЦК, стало організаційним захистом для дрібніших видавничих фірм і в своєму існуванні пережило кілька етапів: 1939–1941 – від моменту заснування в еміграції, у Кракові, до організаційного розширення на терени Львова після виокремлення Галичини як окремого дистрикту в складі Генеральної губернії; 1942–1943 – відносно стабільної і успішної роботи на базі двох симетричних відділів, із залученням великої кількості східноукраїнських культурних діячів; перше півріччя 1944 – евакуації і згортання діяльності в Генеральній губернії; друге півріччя 1944 – поч. 1945 – нової еміграції і спроб

відновлення роботи у Відні; 1945–1948 – ліквідації. Розбудову основних сегментів репертуару забезпечили відомі видавці, критики, редактори, автори (навчальних видань – Є. Ю. Пеленський та І. Зілинський, літературно-художніх і мистецтвознавчих – С. Гординський, для дітей і молоді – Б. Гошовський, періодики – М. Хом'як, І. Німчук, М. Струтинська і т. д).

7. Інтенсивність і результат видавничого руху свідчить про несиметричність запроваджених режимом його локальних матриць, що в свою чергу породило відмінні тенденції під час його перебігу в різних регіонах. Пріоритетом у Кракові став випуск масових видань (підручників, адаптованої белетристики, брошур на господарчі теми, загальної періодики) спочатку для українського етнічного населення краківського і люблінського дистриктів (дітей молодшого віку, школярів, селян, усього читацького загалу). Після розгортання діяльності у Львові (на зламі 1941–1942 років), зі збільшенням штату, насиченням книжкового ринку, усуненням дефіциту на літературу масового призначення, поширенням збуту на галицький дистрикт, цільові й тематичні орієнтири змінюються в сторону зростання частки видань для освічених читачів. Потенційний типологічний діапазон видань у Генеральній губернії був ширшим, ніж реальний, штучно звужений бюрократичними заходами наглядових структур. Утамувавши першу потребу в навчальних книжках для нижчих ланок освіти і запровадивши їх до вжитку замість польських і радянських, влада рішуче стримала випуск гімназійних, хоч для їхнього написання існували значні авторські ресурси в особах досвідчених галицьких педагогів. Приймаючи від учених сотні рукописів, виплачуючи за них гонорари, утримуючи штат кваліфікованих редакторів, видавництво не змогло забезпечити розростання наукового сегменту в репертуарі через заборону на випуск наукової літератури. Водночас у продукуванні літературно-художніх видань відбувся видимий якісний стрибок: відійшла первісна тенденція переважання народних казок, механічних передруків творів класики і патріотичних текстів галицьких авторів, натомість залучення потенціалу літераторів, що повернулися з початком радянсько-німецької війни з еміграції і тих, що згодом евакуювалися зі сходу України (Т. Осьмачка, А. Любченко, М. Орест, І. Багрянний, Д. Гуменна та ін.), забезпечило лідерство в

підготовці літературно-художніх публікацій саме Львову і появу на ринку Генеральної губернії творів репресованих сталінським режимом письменників (Б. Антоненка-Давидовича, М. Драй-Хмари, Д. Загула, Миколи Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, Є. Плужника, О. Слісаренка, М. Філянського, М. Хвильового), першодруків текстів з вивезених родинних архівів, не оприлюдненої чи написаної в евакуації поезії і прози літераторів-біженців та найбільш вартісного літературно-мистецького періодичного видання воєнного часу – щомісячника «Наші дні». В силу певного «літературного центризму» у структурі масового читання за окупації ці видання розходилися особливо швидко.

У Третньому райху під впливом офіційного запиту на літературу мовами народів СРСР з метою її поширення серед емігрантських мас сформувався диференційований масив україномовної періодики, яка ретранслявала з офіційних джерел закони праці для примусових робітників, вміщувала антисемітські матеріали, натомість досить формально висвітлювала побутування українців у Німеччині. Низку власних видавничих ініціатив втілили організаційні структури націоналістичного і гетьманського рухів (УНО й УГ), а їхні газети (відповідно «Український вісник» і «Українська дійсність») наповненням і добором авторів вигідно відрізнялися від україномовних урядових органів в Берліні. Особливістю останнього етапу війни стало налагодження німецькими видавництвами і книго-торговельними фірмами випуску україномовної літератури масового призначення та продажу в Третньому райху видань, що вийшли в інших адміністративних одиницях. Німецьким підприємцям ішлося про отримання зисків від підвищеного попиту на книжку рідною мовою серед маси українських емігрантів. На противагу цій тенденції від кінця 1943 року поступово руйнувався досі головний і загалом стабільний книжковий ринок Галичини – у зв'язку зі згортанням діяльності основних видавництв, евакуаційними настроями інтелігенції і подальшим переміщенням великих груп населення на Захід.

Неординарним явищем видавничого руху в Третньому райху стали праці про Україну, випущені провідними німецькими видавництвами, з довгою традицією продукування наукової літератури, що в роки війни спеціальну увагу приділили

східноєвропейській тематиці (Verlag von S. Hirzel in Leipzig, Otto Harrassowitz Verlag, Verlagsanstalt Otto Stolberg, Institut für Lautforschung an der Universität Berlin та ін.). Ці публікації тематично вбудовувалися в генеральне замовлення нацистської держави на пропаганду концепції тисячолітнього розвитку європейської цивілізації в опорі на індогерманську (арійську) культурну спадщину та утверджували погляд про визначальний вплив Німеччини на соціальні інститути підкорених народів (закони, мову, релігію, освіту, мистецтво). Водночас згадані праці надавали вивірені відомості про історію, культуру, природу, господарський устрій України, були результатом багаторічних наполегливих шукань першорядних учених (Д. Антоновича, Михайла Антоновича, Д. Дорошенка, Б. Крупницького, В. Садовського, Р. Смаль-Стоцького, А. Яковлева й ін.) в архівах різних країн, аналізу іншомовної літератури і збагатили дослідження зв'язків України з державами Європи.

У Райхкомісаріаті Україна непомірно менші масштаби легального видавничого руху були детерміновані принциповими заборонами на розвиток позаурядової видавничої мережі. Спроби її розбудувати існували в науковому середовищі, де групи фахівців, самоорганізовуючись, прагнули поновити діяльність товариств, інститутів, гуртків, музеїв, архівів чи закласти нові наукові й освітні центри, адаптувати їх до тогочасних реалій, позбувшись протиприродної для науки функції обслуговування ідеології. Нечисленні осередки випуску книжкової продукції поставали при провінційних газетах. Їхня діяльність була нестабільною, продукція – одноманітною, зорієнтованою на безпосереднє культурне оточення, і втілювалася в поодиноких, скромно оформлених виданнях, переважно, творів місцевих літераторів. У РКУ йшлося не про реструктуризацію, а про повний демонтаж видавничої сфери, руйнування дощенту всіх дотеперішніх можливостей, придушення актуальних з погляду різних суспільних груп ініціатив та утвердження на головні позиції урядових пресових органів, які керувалися пропагандистськими розрахунками режиму, а не читацькими запитами населення і вкупі з іншими атрибутами окупаційної влади працювали на його упокорення.

8. Видавничий продукт Другої світової війни є типологічно різноманітним і відображає як загальну, масову інформаційну потребу суспільства, так і більш конкретні запити його різних верств. Зразком видання загальносуспільного значення є щоденна газета «Краківські вісті», яка завдяки розгалуженій кореспондентській мережі втілила потужний механізм постійного інформування населення про поточні події в Україні, Європі, світі, а з іншого боку стала засобом впливу громадських організацій і рухів на життя в терені.

Водночас оформились інші типи видань, які виникли завдяки наявності виражених запитів із боку вікових, корпоративних, фахових та інших груп. Так, студентська періодика відобразила організаційну перебудову академічного життя, зміну принципів функціонування (з демократичних на провідницькі), антибільшовицький світогляд, професійне становлення, побут студентів, активні пошуки свого місця в громадському секторі суспільства та виконала роль консолідаційної платформи для розрізнених осередків і їхніх членів, як у Львові (в умовах короткочасного відновлення діяльності вищих навчальних закладів, т. зв. фахових курсів, і студентського руху на основі Об'єднання праці українських студентів при УЦК), так і за кордоном – у Відні і надто Берліні (за обставин підтримання еміграційного життя, здобуття освіти в закордонних університетах, адаптування до чужого, німецькомовного, суспільства під організаційною опікою єдиного на той час європейського центру – Націоналістичного об'єднання українських студентів).

Зміст навчальної літератури, що до певної міри задовольняла потреби народної школи в Генеральній губернії, відобразив оновлення дидактичних принципів, в т. ч. під впливом європейських педагогічних систем, а також наміри українських учителів наповнити навчання національним змістом. Відсутність унаслідок стримувальної політики шкільної влади підручників для середньої ланки освіти частково виповнювала супровідна література – словники, збірники правописних правил, хрестоматії, а також тексти, що публікувались у вікових журналах для дітей і молоді («Малі друзі», «Дорога», «Орленя» та ін.). Діти й підлітки воєнної генерації (передусім у Генеральній губернії) отримали книжки й журнали, які усім розмаїттям текстів (Р. Завадовича, Н. Забіли, О. Іваненко, В.

Королева-Старого, Г. Лашенко, І. Наріжної, О. Олеся, О. Стешенко) і ілюстрацій (А. Манастирського, М. Левицького, В. Баляса, О. Кульчицької, Е. Козака, М. Фартуха, С. Гебус-Баранецької, О. Судомори) відчутно й позитивно вплинули на їхнє індивідуальне становлення.

Формування масиву наукових видань відбувалося за слабкого інституційного забезпечення дослідницької діяльності, нерегулярної і нетривалої роботи наукових і вищих навчальних закладів, неритмічності випуску фахової періодики і фактичного розпаду її мережі. Науковці не припиняли індивідуальних студій, використовуючи доступні можливості оприлюднення результатів на шпальтах загальної періодики, хоч і в препарованому, адаптованому вигляді. Проекти українських учених матеріально підтримали фахові об'єднання, наукові гуртки, творчі клуби, що надавали також майданчик для публічних виступів і обговорень. Однак можливості опублікування наукових праць залишалися скромними впродовж усього воєнного часу. Окремі визначні книжки (Я. Пастернака, Д. Дорошенка, Д. Чижевського, Д. Антоновича, Михайла Антоновича, Н. Полонської-Василенко, І. Огієнка, О. Оглоблина, Д. Блажейовського) випустили видавничі осередки Львова, Праги, Берліна, Рима, але більшість досліджень, започаткованих і виконаних під час німецької окупації, вийшли щойно в повоєнних еміграційних умовах.

9. Перебуваючи під контролем нацистської держави, санкціоноване книго- і пресовидання в Німеччині й на окупованих територіях більшою або меншою мірою було зорієнтоване на поширення панівної ідеології. Її елементи наявні у змісті переважної більшості періодичних та меншою мірою книжкових видань. Водночас аналіз репрезентативної кількості публікацій доводить, що легальна видавнича продукція українською мовою не становить однорідного явища з погляду підпорядкування, суспільних функцій чи змісту і демонструє різні умови й побудовки соціокультурної діяльності воєнного часу, як колективів, так і індивідуумів. У складі друкованого масиву воєнного часу наявна численна група видань, що були зареєстровані громадськими організаціями і поважне місце в змісті виділили для обговорення питань національної культури, мови, мистецтва, світогляду, виховання

дітей і молоді, поточних подій суспільного життя. Тому поглиблене опанування досліджуваного явища спонукатиме науковців до вироблення нюансованих оцінок.

Подальші дослідження українського легального Другої світової війни видаються продуктивними в напрямках пошуку, ідентифікації, текстологічного опрацювання цінних текстів з редакційних тек, які були загублені, розпорошені під час багатократних переміщень власників і опинилися поза публічним доступом і обговоренням, а також друкованих видань, вилучених з обігу через ідеологічні обмеження. Важливо продовжити типологічне дослідження важливих складників видавничого репертуару (періодики, літературно-художніх, наукових публікацій). Плідним полем може стати впорядкування реєстру пам'яток та оприлюднення на його основі антологій з різних дисциплін гуманітаристики. Усе це сприятиме формуванню оновленого, більш достовірного погляду на життя українського суспільства в роки Другої світової війни, побутування культури та отриманий нею цивілізаційний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України,
м. Київ

Ф. 3574. Редакція журналу «Нова доба» в Кракові, 1940–1942 рр.

оп. 1

1. Спр. 1. Листування з різними особами про заснування та роботу журналу, надрукування статей (22 квітня 1940-21 травня 1941), 80 арк.
2. Спр. 2. Заяви різних осіб про бажання співпрацювати в журналі (14 квітня 1941-16 травня 1941), 40 арк.
3. Спр. 3. Рукописні статті, 158 арк.
4. Спр. 4. Рукописні статті, 62 арк.
5. Спр. 5. Рукописні статті, 97 арк.
6. Спр. 6. Рукописні статті, 154 арк.
7. Спр. 7. Рукописні статті, 153 арк.

Ф. 3797. Спілка професорів Української господарської академії в Подєбрадах, 1934–1945 рр.

оп. 1.

8. Спр. 1. Статути, інструкції та комунікати про заснування і діяльність спілки, 2 червня 1934-2 грудня 1943, 76 арк.
9. Спр. 2. Протоколи засідань управи спілки за 1934-1945 рр., 6 листопада 1934-20 березня 1945, 135 арк.
10. Спр. 3. Протоколи загальних зборів спілки професорів Української господарської академії, засідання управи спілки, 28 березня 1936-28 березня 1945, 140 арк.

Ф. 3821. Григорійв Мирослав Никифорович – художник, 1923-1945 рр.

оп. 1.

11. Спр. 10. Листування з редакцією журналу «На досуге» в справі його ілюстрування та отримання гонорару, 22 квітня 1943-20 січня 1945, 44 арк.
12. Спр. 11. Листування з редакцією журналу «Дозвілля» в справі художнього оформлення, 27 бер. 1942-19 січня 1945, 347 арк.
13. Спр. 12. Листування з редакцією газети «Земля» – тижневик українських с.-г. робітників у Німеччині (Пляуен) в справі художнього оформлення, 14 грудня 1944-4 січня 1945 р., 26 арк.
14. Спр. 15. Листи від М. Васильєва, С. Довгаля та ін., 12 серпня 1924-1 жовтня 1944, 51 арк.

Ф. 3822. Товариство прихильників Українського вільного університету в Празі. Кураторія Українського вільного університету в Празі, 1932–1945 рр.

оп. 1.

15. Спр. 1. Копія статуту. Протоколи загальних зборів з 20/VI 1921-31/VII 1943 р. Протоколи засідань Кураторії товариства прихильників Українського Вільного Університету з 20 червня 1932 р. – 5 липня 1943; протоколи засідань президії кураторії з 18/X 1932 – 22/ XII 1942. Протоколи засідань Управи кураторії Українського Вільного Університету в Празі з 29/XII–1943 – 2/V 1944 р. Листування з земським управлінням м. Праги про утворення товариства. Оповіщення та запрошення на засідання, 31 травня 1932-22 грудня 1942, 509 арк.
16. Спр. 2. Проект зміни статуту Товариства прихильників Українського вільного університету в Празі, проект положення про діяльність Управи та голови кураторії Товариства прихильників Українського вільного університету в Празі. Оригінал положення про кураторію УВУ з додатками представників німецько-окупаційної влади в Празі і т. д., 24 травня 1943-23 липня 1943, 59 арк.

Ф. 3833. Краєвий провід організації українських націоналістів на західних українських землях. Політична референтура, 1929-1947.

оп. 2

17. Спр. 8. Циркуляри і відозви Головної Управи УНО до Українського національного об'єднання в Німеччині, 8 вересня 1941 – 20 лютого 1942, 10 арк.

Ф. 3850. Приходько Віктор Кіндратович (1886–?) – громадський і культурний діяч, член Української Центральної Ради, міністр юстиції, товариш міністра фінансів Директорії УНР, викладач Української господарської академії в м. Подєбрадах, 1923–1943.

оп. 1

18. Спр. 25. Умова між представником видавництва Українського громадського видавничого фонду М. Скиданом, власником видавничої фірми «Пробоем» С. Розсохою та представником «Видавничої спілки» В. Приходьком на право видання книжок, дозволених цензурою Українського видавничого фонду у 1943 р. (рукопис), 15 грудня 1943 р., 5 арк.

Ф. 3866. Український історичний кабінет при архіві Міністерства внутрішніх справ Чехословацької республіки, м. Прага.

оп. 3

19. Спр. 1. Акт про передачу українських документальних матеріалів в Празі Українській Радянській соціалістичній республіці у відповідності до постанови Ради Міністрів ЧСР від 14 серпня 1945 р. Копія. – 30 серпня 1945 р., арк. 1-3.

Ф. 3876. Білецький Леонід Тимофійович (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, член партії соціалістів-федералістів, президент УВАН, ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у м. Празі, 1917–1942.

оп. 1

20. Спр. 34. Листування з Українським інститутом громадознавства в Празі, Українським технічно-господарським інститутом позаочного навчання,

Українським науковим інститутом в Берліні, Харбінським політехнічним інститутом про навчальні програми, участь у засіданнях, зборах та видавничі справи, 15 вересня 1923 р. – 1 березня 1942 р., 39 арк.

21. Спр. 37. Листування з українськими видавництвами «Самостійна думка», «Дзвони», «Пробоем», «Українське слово» та ін. про співпрацю та одержання гонорару за статті, 28 листопада 1923 р. – 8 серпня 1941 р., 40 арк.
22. Спр. 40. Обіжники, копії статутів, правила, запрошення на загальні збори, сходуни та свята Українського національного об'єднання в Берліні, його філії в Празі, 9 серпня 1939 р.-17 травня 1940 р., 46 арк.
23. Спр. 52. Листи від І. Огієнка, О. Олеса, Є. Ю. Пеленського та інших, 19 грудня 1923 р.-27 серпня 1942 р., 107 арк.

Ф. 3915. Лятуринська Оксана (1902–1970) – скульптор, поетеса, письменниця, 1926–1944 рр.

оп. 1

24. Спр. 10. Листування з «Українським видавництвом» у м. Кракові, «Українським видавництвом» у м. Львові, видавництвом «Пробоем», редакціями часописів «Дозвілля» у м. Берліні, «Назустріч» у м. Львові, «Жіноча доля» у м. Коломиї та ін., про видавництво літературних творів О. Лятуринської та творів інших авторів в її перекладі, 15 січня 1938 р. – 14 грудня 1944 р., 48 арк.
25. Спр. 13. Листи від Д. Антончука, М. Битинського, М. Бутовича, Є. Вирового, 6 липня 1930 р. – 20 листопада 1944 р., 46 арк.

Ф. 3959. Український центральний комітет, м. Львів, Польща, 1940–1944 рр.

оп. 1

26. Спр. 11. План пропагандистської роботи Українського центрального комітету генерал-губернаторства, 16 березня 1940 р., 9 арк.

оп. 2

27. Спр. 46. Листування представника освідомного відділу Українського центрального комітету в Люблінській окрузі Б. Галайчука з українськими допомогівими комітетами про підбір референтів по пропаганді, надання

політичної інформації та організації з'їзду кореспондентів, 27 грудня 1940-30 червня 1941 р., 93 арк.

28. Спр. 49. Список кореспондентів освідомного відділу Люблінської та Краківської округ (дістріктів). Звіти кореспондентів з політичною інформацією про події та настрої української інтелігенції та інші інформаційні документи, 22 січня-13 вереня 1941 р., 81 арк.
29. Спр. 50. Повідомлення, інформаційні листи, документи про пропагандистську роботу, 22 червня-10 грудня 1941 р., 69 арк.
30. Спр. 62. Листування з Українськими окружними комітетами про надсилку документів до вистави «Української галицької преси». Список українських газет, що виходили в генерал-губернаторстві, 1 лютого 1941 р. – 10 квітня 1943 р., 135 с.
31. Спр. 84а. Відомості про стан радянських військовополонених в німецьких таборах на території Галичини та листування з митрополитом Шептицьким про організацію допомоги деякій частині військовополонених української національності, 22 листопада 1941 р., 3 арк.
32. Спр. 209. Циркуляри і розпорядження УЦК у Львові, 28 грудня 1942-17 січня 1944 року, 78 арк.

Ф. 4017. Українське видавництво «Пробосм», м. Прага, 1935–1943 рр.

оп. 1

33. Спр. 11. Листування з кореспондентами та передплатниками про одержання часописів, журналів, статей та нотаток, 21 червня 1937-13 грудня 1941, 85 арк.
- Ф. 4036. Культурно-наукове видавництво Українського національного об'єднання в м. Празі (Чехословаччина), 1941–1943 рр.***

оп. 1

34. Спр. 1. Справи секретаріату культурно-наукового видавництва: списки авторів та випущених праць, повідомлення та інше, 1941-1943, 53 арк.
35. Спр. 2. Матеріали фахових комісій при культурно-науковому видавництві: внутрішній регулямін, звіт з діяльності фахових комісій та культурно-наукового видавництва УНО в Празі, доповідь голови сільсько-господарської

комісії про перенесення комісії на Схід, списки членів фахових комісій та листування, 17 липня 1941 р. – 1942 р., 72 арк.

36. Спр. 3. Листування з головною управою Українського національного об'єднання у Берліні в справах організаційних (склад, правління КНВ, кошторис), видавничих та з питань напряму діяльності культурно-наукового видавництва, листопад 1941 р. – жовтень 1943 р., 266 арк.
37. Спр. 4. Листування з окремими особами з питань організації курсів для осіб, що повертаються на Україну, видання праць та праці фахових комісій, 2 липня 1941–30 жовтня 1943, 424 арк.
38. Спр. 5. Листи до видавництва з проханням надіслати «Кобзар» Шевченка, березень 1943-листопад 1943, 115 арк.
39. Спр. 6. Рахунки культурно-наукового видавництва, 1941-1943, 13 арк.
- Ф. 4465. Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб, 1901–1948 рр.**
оп. 1
40. Спр. 15. Обіжники та відозви Української громади в Протектораті Чехії та Моравії та філії в Празі про об'єднання української еміграції в Німеччині, Чехії і Моравії в Українське національне об'єднання. Повідомлення про наступні загальні збори членів УНО та інші документи, 10 травня 1939 р. – 2 березня 1941 р., 34 арк.
41. Спр. 446. Роботи і статті *Б. Галайчука* з історичних питань. Рукописні і машинописні (деякі – французькою і німецькою мовами), 1941–1944, 498 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. ЦК Компартии.

- оп. 25. Документи загального відділу ЦК КПУ (секретна частина), 1968-1988.
42. Спр. 741. Отчеты общества «Украина» о работе в 1972 году, представительства УССР при ООН с украинской эмиграцией США; докладные записки отдела информации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины, министерства

иностранных дел УССР и других организаций об усилении влияния на лиц украинской национальности в социалистических странах Европы об улучшении работы с прогрессивными кругами украинской эмиграции в США и по другим вопросам, 22.2.1972- 9.3.1973 года, 129 арк.

Ф. 269. Колекція документів «Український музей в Празі». Кінець XIX ст. – 1948 р.

оп. 1

43. Спр. 196. Стенографічний виклад засідань першого і другого делегатських з'їздів Української громади в Німеччині 21-22 вересня 1940 р. і 29-30 серпня 1942 р. тощо, 1935-1942, 36 арк.
44. Спр. 275. Звернення «Українці» за підписами *В. Курмановича* і *О. Грицяя*, Української громади в Протектораті Чехії і Моравії у справі об'єднання української еміграції. Протокол загальних зборів празької філії УГ за 16.07.1939 р. тощо, 1938-1939, 38 арк.
45. Спр. 276. Заяви до управи УНО в Німеччині та управи УГ в ЧСР (Протекторат Чехії і Моравії) про вступ до їх лав. Анкети вступаючих до УНО. Списки осіб, які вступили до празької і пардубицької філій УНО в Протектораті Чехії і Моравії. Реферат «Наші завдання» з приводу створення секції молоді в празькій філії УНО, січень 1939, 41 арк.
46. Спр. 416. Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них. Звіт про діяльність товариства за 1940-1941 рр., 1940-1942, 183 арк.
47. Спр. 417. Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них. Звіт про діяльність товариства за 1942-1944 рр., списки членів, 1940-1942, 125 арк.
48. Спр. 418. Протоколи засідань Українського історико-філологічного товариства і матеріали до них, 1944-1945, 95 арк.
49. Спр. 420. Листування Українського історико-філологічного товариства в Празі зі своїми членами і прихильниками, українськими емігрантськими організаціями, науковими установами ЧСР і Західної України стосовно

проведення засідань товариства, тематики виинесених на них наукових доповідей і повідомлень, шанування видатних діячів української науки і культури, видання і розповсюдження наукової продукції та з інших питань, 1935-1945, арк. 79-82.

50. Спр. 422. Короткі життєписи і описи наукових праць членів УІФТ у Празі (А-Ш), 1941-1945, 69 арк.
51. Спр. 432. Листування ректорату УВУ з членами сенату УВУ, з чеськими та українськими установами стосовно основних питань діяльності, проведення загальних зборів, участі в суспільно-політичних заходах української еміграції і т. д., 1928-1944, арк. 64-65.
52. Спр. 462. Листування дирекції МВБУ з своїми членами і прихильниками, українськими громадськими діячами й установами на еміграції стосовно комплектування фондів і колекцій, збирання коштів на український дім та з інших питань діяльності, 1941-1945, 158 арк.
53. Спр. 486. Рукопис єпископа лубенського та миргородського Сильвестра «Церковний устрій в Україні» та рецензія на нього П. Коваліва, 1944, 37 арк.
54. Спр. 490. Картотека українських організацій, установ і громад в Чехословаччині в 1920-1948 рр., складена чеською поліцією, 1940-1948, 103 арк.
55. Спр. 511. Звернення митрополита холмського і підляського Іларіона від 4 квітня 1944 р. до духовенства і вірних і пастирський лист апостольського візитатора і адміністратора українців греко-католицького обряду в Німеччині о. Петра Вергуна до духовенства і вірних (1944 р.); Лист митрополита А. Шептицького від 21 жовтня 1941 р. до архієпископа Іларіона і лист-відповідь Іларіона (1941 р.); Інформації для преси пресового відділу при Духовній консисторії в Холмі за жовтень-грудень 1943 р.; Український пом'яник, надісланий у парафії Холмсько-підляської єпархії, 1941-1944, 47 арк.
56. Спр. 919. Книга протоколів загальних зборів, сходин членів українського студентського товариства «Зарево», засідань управи УСТ. Хроніка заходів УСТ за 1940-1941 рр., 1939-1941, 122 арк.

57. Спр. 930. Квитки членів Українського студентського товариства «Зарево» в Берліні. Зразки членської картки (виказки) товариства. Алфавітна книга реєстрації членів товариства, 1940-1941, 66 арк.
58. Спр. 1133. Листування редакції тижневика «До перемоги» зі своїми кореспондентами, вояками дивізії; Фінансові і творчі матеріали редакції; Особисті документи М. Островерхи, 1943-1945, 155 арк.
оп. 2
59. Спр. 20. Листи Д. Донцова, В. Гармашіва, М. Масюкевича, Є. Пеленського, Д. Чижевського, Адміністрації УВУ в Празі, інших осіб та установ до Д. Антоновича, 1940-1941, 108 арк.
60. Спр. 22. Листи Л. Биковського, А. Жука, Н. Козицької, О. Скоропис-Йолтуховського, В. Міяковського, О. Оглоблина, Ю. Тищенка, А. Яковліва, ін. осіб, німецьких та емігрантських установ до Дмитра Антоновича та його дружини, 1943-1947, 119 арк.
61. Спр. 27. Листи від УНО, ЦЕСУС, О. Бургардта, Б. Кравцева та ін. до Марка Антоновича, 1935-1941, 144 арк.
62. Спр. 29. Листи близьких і знайомих, інших осіб та українських емігрантських організацій Маркові Антоновичу, 1943-1945, 123 арк.
63. Спр. 34. Листи Є. Вирового, С. Гординського, Р. Димінського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, Ю. Жука, Б. Крупницького, Б. Кентржинського, Є. Онацького, Ю. Тищенка, УКЦ, німецьких установ, знайомих до Михайла Антоновича, 1940, 175 арк.
64. Спр. 35. Листи Є. Вирового, С. Гординського, Р. Димінського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, Ю. Жука, Б. Крупницького, Б. Кентржинського, Є. Онацького, Ю. Тищенка, В. Кубійовича, 1941, 112 арк.
65. Спр. 36. Листи Є. Вирового, С. Гординського, Р. Димінського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, Ю. Жука, Б. Крупницького, Б. Кентржинського, Є. Онацького, Ю. Тищенка, УКЦ, німецьких установ, знайомих до Михайла Антоновича, 1942-1943, 77 арк.
66. Спр. 37. Листи Л. Биковського, Браунера, М. Демковича-Добрянського,

- О. Думина, Ю. Косача, Г. Коха, Ю. Липи, І. Мірчука до М. Антоновича, 1933-1942, 167 арк.
67. Спр. 39. Листи Д. Чижевського М. Антоновичу, 1937-1942, 57 арк.
68. Спр. 83. Листи А. Лівницького, М. Омеляновича-Павленка, М. Галагана, Є. Маланюка, Д. Дорошенка та ін. до Ю. Коларда, 1935-1944, 128 арк.
69. Спр. 105. Листування В. Міяківського з книговидавцем і бібліофілом Л. Биковським. Автобіографії українських письменників і поетів І. Багряного, В. Богацького, О. Веретенченка, С. Гординського, І. Жученка (Яр-Славутич), М. Зерова, біографія П. Зайцева, І. Коровицький, Н. Калюжною, А. Павлюка, Г. Чаплі, М. Шарлеманя та ін., зібрані В. Міяківським, 1943-1945, 149 арк.
70. Спр. 106. Листи Д. Антоновича, Михайла і Марка Антоновичів, Є. Маланюка та інших осіб до В. Міяковського, 1942-1945, 84 арк.

Центральний державний історичний архів, м. Львів

Ф. 201. Греко-католицька митрополича консисторія у Львові, 1806–1945 рр.

оп. 1. 1909-1945 рр.

71. Спр. 123. Листування Й. Сліпого з духовними та світськими особами з суспільно-політичних, релігійних, господарських та ін. питань. 1920-1944, 205 арк.

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів, 1757–1946.

оп. 1.

72. Спр. 36. Протоколи засідань членів правління. 1936-1942, 81 арк..
73. Спр. 46. Протоколи засідань членів комісії національної економіки, соціології та статистики товариства. 1927-1941, 33 арк.
74. Спр. 113. Запрошення громадським організаціям взяти участь в роботі засідань членів правління товариства. 1941, 7 арк.
75. Спр. 230. Записка в справі наукового журналу Наукового Товариства ім. Шевченка, арк. 1–7.

Ф. 364. Лукань Степан-Роман (1907–1943), священник ЧСВВ, історик релігії, культури, бібліограф, журналіст, 1728–1943 рр.

оп. 1

76. Спр. 113. Листи Луба І. до Луканя С., 1934-1943, 23 арк.

Ф. 384. Гординський Ярослав (1882–1939), історик літератури, філолог, письменник, педагог, 1901–1944.

оп. 1.

77. Спр. 39. Листи фондоутворювачу Кентржинського Б., Кисілевського і Кисіля. 1934-1942, 9 арк.
78. Спр. 68. Листи Бургардта О., Бутовича М., Іванцева Д. і Косача Ю. до Гординського Святослава, 1943, 9 арк.
79. Спр. 70. Листи Мазепи Т., Маланюка С., Медведського Д і Мозера до Гординського Святослава. 1942-1943, 10 арк.
80. Спр. 71. Листи Пархомовича Л., Пачовського В., Свачія В. і Січинського В. до С. Гординського, 1938-1943, 11 арк.
81. Спр. 72. Листи і вірші Герася Соколенка, 1942, 12 арк.
82. Спр. 73. Квитанції книгарні НТШ, рахунки і грошові перекази Гординського Святослава, 1935-1943, 8 арк.

Ф. 359. Назарук Осип (1883–1940), адвокат, журналіст і публіцист, письменник, громадський і політичний діяч, 1894–1944 рр.

оп. 1.

83. Спр. 308. Листи Рондяка П., Роснецького О., Рудого Є. і Рудницької М. до О. Назарука, 1933-1940, 9 арк.
84. Спр. 316. Листи Скоропадського П. 1926-1940, 83 арк.
85. Спр. 333. Листи Хомишина М., Хом'яка Д., Хом'яка М., Цеглинської Є. і Ципріяновича М. 1925-1940, 13 арк.
86. Спр. 346. Листи від товариств НТШ, «Просвіта», «Союз українок» та ін. про співпрацю. 1916-1940, 47 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. Р-35. Губернаторство дистрикту Галичина, 1941-1944.

оп. 12. Відділ пропаганди, 1941–1944.

87. Спр. 148. Циркуляри і розпорядження відділу пропаганди і відділів губернатора дистрикту Галичина про пресу і з адміністративно-господарських питань, 25 серпня 1941–13 липня 1944, 68 арк.

Ф. Р-35. Губернаторство дистрикту Галичина, 1941-1944.

оп. 12. Відділ пропаганди, 1941–1944 рр.

88. Спр. 151. Листування з українським і польським допомоговим комітетами з питань видавництва журналів, календарів, бюлетенів; господарських, фінансових та інших питань, 1941-1944 рр., 145 арк.

Ф. Р-2923. Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор Львівського державного університету. 1876-1947 рр.

оп. 1. 1893-1969 рр.

89. Спр. 83. Листи Антоновича М., Бордун М., Горбатюка В., Луцького О., Огієнка І., Яковлева А. та ін. приватних осіб, 1910-1946 рр., 50 арк.

Ф. Р-52. Євген Яворівський, професор, заступник редактора газети «Львівські вісті» у Львові, 1919-1944 рр.

оп. 1

90. Спр. 17. Справа з організації видавництва «Українська книга», 1941, 44 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб.

91. Спр. 69840 фп.: Микола Галаган. Т. 2: Протоколи допитів, 146 арк.

Архів Управління СБУ у Львівській області

92. Спр. 34 409. Михайло Матчак, т.1, арк. 334-337.

**Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
відділ рукописних фондів та текстології**

Ф. 114. Олександр Олесь.

93. Спр. 692. Листи *Богдана Гошовського* до Олександра Олеся, 1940, арк. 1-1зв.
 94. Спр. 694. Листи *Богдана Гошовського* до Олександра Олеся, 1941, 5 арк.
 95. Спр. 695. Листи *Богдана Гошовського* до Олександра Олеся, 1942, 3 арк.
 96. Спр. 696. Листи *Богдана Гошовського* до Олександра Олеся, 1942, 2 арк.
 97. Спр. 2246. Листи *Богдана Гошовського* до Олександра Олеся, 1941, арк.1.
 98. Спр. 1232. Листи *Галини Лащенко* до Олександра Олеся, 1942, арк. 1-1зв.
 99. Спр. 1233. Листи *Галини Лащенко* до Олександра Олеся, 1943, арк. 1-1зв.

**Львівська національна наукова бібліотека України
імені В. Стефаника, архів**

оп. 3-ос

100. Спр. 136. Богдан Барвінський, арк. 82.

**Львівська національна наукова бібліотека України
імені В. Стефаника, відділ рукописів**

Ф. 9. Окремі надходження.

101. Спр. 4218. Український комітет дистрикту Галичина: Звернення до губернатора Галичини у справах українського шкільництва від 28 грудня 1941 р., 4 арк.

Ф. академіка М. Возняка.

102. Спр. 414. Лист *І. Панькевича* до М. Возняка від 9 січня 1942, арк. 24.
 103. Спр. 414. Лист *І. Панькевича* до М. Возняка від 14 вересня 1943, арк. 27.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Ф. 1

оп. VI-ф

104. Спр. Г-2, 135 арк.

Library and Archives Canada

Mg 31, series D203, vol. 24.

105. Витяги важніших рішень із засідань управи краківського відділу Українського видавництва від 21. VIII. 1942 до 31 грудня 1943. Непаг.
106. Звіт з діяльності Видавничої групи Укр. В-ва за 1940 р. 41 арк.
107. Звіт дирекції «Українського видавництва» з діяльності за діл. рік 1943. Непаг.
108. Звіт з діяльності «Українського Видавництва» на день 15.4.1945. Непаг.
109. Звіт з діяльності «Українського Видавництва» Сп. з обм. відп. за час від 1.8.1944 до 20.3.1946. Непаг.
110. Лист О. Тарнавського до П. Постолюка від 19 квітня 1945 р. про призначення останнього керівником станиці «Українського видавництва» у Бльонгофені від 1 травня 1945 р. Непаг.
111. Лист М. Залізняка до управи «Українського видавництва» у Відні від 2 квітня 1945 р. (рукопис). Непаг.
112. Лист Б. Гошовського до дирекції «Українського видавництва» Львів-Краків-Відень-Мюнхен від 5 лютого 1948 р. Непаг.
113. Лист М. Пастернакової до [О. Тарнавського] від 12 вересня 1946 р. Непаг.
114. Лист О. Кульчицького до В. Кубійовича від 13 липня 1949 р. Непаг.
115. Лист З. Кузелі до В. Кубійовича від 11 липня 1949 р. Непаг.
116. Лист П. Постолюка до В. Кубійовича від 6 серпня 1949 р. Непаг.
117. Протоколи засідань Українського видавництва. Непаг.
118. Рамовий бюджет Українського Видавництва сп. з обм. відповідальністю на рік 1942. Непаг.
119. Odpis poświadczony z rejestru handlowego dział B. № XIII 157. [Штамп]: Sąd Okręgowy w Krakowie. Wydział III Handlowy, dnia 12 października 1944. Непаг.

Thomas Fisher Rare Book Library. University of Toronto.

Архів Аркадія Любченка

120. Коробка 3. Спр. 3.

Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział II

Zesp. D/Drukarnia Pospieszna

121. Sygn. 1, непаг.
 122. Sygn. 2, непаг.
 123. Sygn. 3, непаг.

Archiwum Państwowe w Przemyślu

Zesp. 142. Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Przemyślu, 1291-1946.

124. Sygn. 9280: Цензура книжок і видавничі справи, к. 1-15.

Zesp. 1084. Українські інституції, товариства, організації на території міста Перемишля, 1882-1951.

125. Sygn. 32. Український допомоговий комітет у Перемишлі, 1940-1943, 191 к.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Zesp. 498. Amt des Distrikt Lublin, Gouverneur des Distrikt Lublin.

126. Sygn. 252. Ukrainisches Hilfskomitee in Lublin, 219 k.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Dział Rękopisów

127. Rkp. 16 599/II: Sprawozdania wydziałów i placówek Okręgowej Delegatury Rządu we Lwowie (ODR Wino), skierowane do Delegatury Rządu na Kraj w Warszawie (DR) z lat 1942-1944, k. 253-254.
128. Rkp. 17 180/II: Lemberger Chronik der wichtigen Ereignisse von *Nikolaus Holubetz* zusammengestellt: November 1941, k. 146-214.

Государственный архив Российской Федерации

Ф. 7021. Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным

хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР.

оп. 67

129. Ед. 75, л. 191–191 об.

Приватний архів Євгена Пшеничного

130. Лист краківського відділу «Українського видавництва» до львівського відділу в цензурних справах від 10 липня 1943 р., 1 арк.

2. Опубліковані джерела

131. Вказівки на перші дні організації державного життя / публ. *І. Патриляка* // Київська старовина. – 2003. – Березень/квітень. – С. 90–115.
132. Декрет Генерального Губернатора про створення Інституту ім. Т. Шевченка у Львові // Українська дійсність. – 1942. – 20 жовтня. – С. 1.
133. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / упорядники: *І. Крип'якевич, І. Бутич*; відп. ред *Ф. Шевченко*. – Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.
134. Історія Національної академії наук України. 1941–1945 : У 2-х ч. : Ч. 1. Документи і матеріали / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; упоряд.: *Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська, С. В. Старовойт, В. М. Удовик, Н. І. Малолетова*. – Київ : НБУВ, 2007. – 808 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
135. Історія Національної академії наук України. 1941–1945 : У 2-х ч. : Ч. 2. Додатки / упорядники: *Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, С. В. Старовойт, Л. І. Стрельська*. – Київ, 2007. – 576 с. – (Джерела з історії науки в Україні).
136. Історія Національної академії наук України. 1938–1941 : Документи і матеріали. – К., 2003. – 920 с.
137. *Ільїн О.* За тебе, Україно...: З архіву в'язнів концтабору Береза-Картузька (1934–1935) часів II Річі Посполитої Польської / *Олександр Ільїн, Сергій*

- Шандрук, Петро Мазур, Арсен Гудима.* – Тернопіль : Терно-граф, 2010. – 254 с.
138. Лист *Адольфа Ватцке* до УЦК від 9 березня 1942 р. (ч. 7584/41 У) // Вісник УЦК. – 1942. – 15 травня. – С. 31.
139. Листи *Івана Крип'якевича* до Олександра Оглоблина з 1941–1943 років / *Любомир Винар* // Український історик. – 1990. – Чис. 1/4. – С. 164–177.
140. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів : збірник документів і матеріалів. Т. 1: (1939–1945) / упорядники: *Галина Сварник*), *Роман Дзюбан*, *Маргарита Кривенко*, *Леся Кусий*, *Володимир Муравський* ; НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Науково-дослідний відділ історичних колекцій. – Львів, 2010. – 620 с.
141. Львівщина у Великій вітчизняній війні (1941–1945 рр.) : збірник документів і матеріалів / упорядники: *С. В. Ігнатюнок* [та ін.]. – Львів : Каменяр, 1968. – 406, [2] с.
142. Митрополит *Андрей Шептицький*: Життя і діяльність : документи і матеріали 1899–1944. Т. 2: Церква і суспільне питання. Кн. 2: Листування / за ред. *А. Кравчука*. – Львів : Місіонер, 1999. – С. 1001.
143. Національні відносини в Україні у ХХ ст. : збірник документів і матеріалів. – Київ : Наукова думка, 1994. – 559 с.
144. Німецькі карні приписи, що діють у Генерал-Губернаторстві : (вибір) : [переклад з німецької мови]. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 72 с.
145. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : збірник документів і матеріалів / [упор.: *А. А. Батюк* [та ін.]; за ред.: *П. М. Костриби*, *С. Д. Пількевича*, *Ф. П. Шевченка*] ; Інститут історії партії ЦК КП України – Філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Архівне управління при Раді Міністрів Української РСР. – Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. – 486, [2] с., [8] арк. фотогр. : карти.
146. Обіжник ч. 26 // Вісник УЦК. – 1940. – Ч. 1 (15 вересня). – С. 8–9.

147. Офіційна частина ОПУС-у : Комунікат 1 // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 44.
148. Річне справоздання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. Рік вісімнадцятий (1940–1941). – Прага : Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, 1941. – 16 с.
149. Розпорядження Генерал-Губернатора від 24 вересня 1942 про заснування у Львові Інституту ім. Шевченка // Наші дні. – 1942. – Листопад. – С. 14.
150. Українська політична еміграція 1919–1945 : документи і матеріали / упорядники: *В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій* ; передмова *Анатолія Кентія, Володимира Лозицького* ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Київ : Парламентське видавництво, 2008. – 928 с., фото.
151. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : збірник документів і матеріалів / упорядник *Орест Дзюбан* ; переклади з німецької мови *Галини Сварник* ; загальна редакція: *Ярослав Дашкевич, Василь Кук* ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення. – Львів : Літературна агенція «Піраміда»; Київ, 2001. – 557 с.
152. Drugie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 5 września 1940 roku // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 732.
153. Drugie rozporządzenie o wydawictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 746.
154. Czwarte postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 24 października 1940 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 734.

155. Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 8 marca 1940 r. o działalności kulturalnej w Generalnym Gubernatorstwie. Z dnia 5 lipca 1940 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 701.
156. Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 20 marca 1940 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 731.
157. Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem / wydał Oberlandesgerichtsrat Dr. *Albert Weh* kierownik Wydziału Ustawodawstwa w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa. – Krakau : Burgverlag. Nakładem «Institut für Deutsche Ostarbeit», 1941. – [близько 1200 арк.].
158. Rozporządzenie o dostarczaniu egzemplarzy obowiązkowych do bibliotek państwowych Krakau i Warschau. Z dniem 1 września 1940 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 795.
159. Rozporządzenie o wydawaniu utworów drukarskich z dnia 26 października 1939 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – Kraków, 1941. – B 730.
160. Rozporządzenie o wydawictwach w Generalnym Gubernatorstwie z dnia 31 października 1939 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 745.
161. Rozporządzenie o założeniu Urzędu Powierniczego dla Generalnego Gubernatorstwa z dnia 15. IX. 1939 // Dziennik rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa. – 1939. – № 6. – C. 36.
162. Trzecie postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z dnia 26 października 1939 r. o wydawaniu utworów drukarskich. Z dnia 24 października 1940 r. // Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem. – B 733.

3. Продукція українських видавничих осередків часу

Другої світової війни

163. *Барвінський Б.* Коротка історія Галичини продовж тисячліття 907–1941 р. з двома історичними картами / *Богдан Барвінський.* – Львів : Укр. видавництво, 1941. – 42 с. : 2 вкл. мапи.
164. *Биковський Л.* Департамент книги України : проект / *Лев Биковський.* – [Варшава] ; Київ ; Харків ; Ростів ; Катеринодар : Державне Видавництво України, 1942. – 24 с.
165. *Биковський Л.* Туреччина : бібліографічні матеріали / *Лев Биковський.* – Варшава, 1940. – 68 с. – (УЧІ; Ч. 2).
166. *Биковський Л.* Український Чорноморський Інститут / *Лев Биковський* // Український технічно-господарський інститут. – Мюнхен, 1970. – С. 142–168. – Відб. з Наук. Зап., т. XX.
167. *Бич Л.* Господарство місцевої самоуправи : курс лекцій / *Лука Бич.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1934. – 263, III с. – (Курс ; ч. 22).
168. *Білецький Л.* Історія української літератури : курс лекцій / *Леонид Білецький.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. – 104 с. – (Курс ; ч. 85).
169. *Богацький П.* Кобзар Т. Шевченка за сто років 1840 до 1940. До історії критичного видання його : бібліографічний покажчик літератури цього питання / *Павло Богацький.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1942. – 36 с. – (Українська книгознавча бібліотека ; ч. 5). – Відб. з «Української книги», вип. IV.
170. Богословія. Р. 1939 (докінчення) до р. 1942 / Вид. «Богословське Наукове Товариство» ; редакцію веде архієп. *Йосиф [Сліпий].* – Том XVII–XX. – Львів : Укр. видавництво, 1943. – 242 с.

171. *Бочковський О.* Основи журналізму : нарис теорії журналістики / *О. І. Бочковський.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. – Ч. 1. – 89 с. – (Курс ; ч. 61).
172. *Бочковський О.* Структура часопису : нарис архітектоніки часопису / *О. І. Бочковський.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1938. – 34 с. – (Курс ; ч. 64).
173. Буквар і перша читанка для народних шкіл у Генеральній Губернії / склали *А. і М. Домбровські.* – Львів ; Краків, 1943. – 124 с. : іл.
174. Від редакції // Наука й Мистецтво : літературно-науковий додаток до газети «Голос Полтавщини» / Видання Полтавського Відділу Освіти. – 1942. – Зошит 1 (7 березня). – С. 1.
175. Від редакції : [про завдання часопису] // Наші дні. – 1941. – Грудень. – С. 1.
176. *Вівчарук А.* Праця учителя в Іклясі вселюдної школи / *А. Вівчарук, А. Карпович.* – Краків : Українське видавництво, 1940. – 32 с. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 3).
177. *Вуков П.* Англійська мова : курс лекцій / *Петро Вуков.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. – 371, VI, 81 с. – (Курс ; ч. 7).
178. *Гете В.* Рейнеке Лис / *В. Гете*; пер. з нім. за ред. *М. Рильського* ; іл. *В. Каульбаха* ; обл. *Ф. Завадського.* – Київ : Молодий більшовик, 1937. – 171, [1] с. : іл.
179. *Голинський О.* Пригоди Івасика Бульбасика : [віршована казка] / *Осип Голинський* ; зілюстрував: *Е. Козак.* – Львів ; Краків : Укр. видавництво, 1943. – 9 с. : іл.
180. Господи, воззвах к тобі! : молитовник для українського народу в рідному краї і на чужині. – Краків ; Львів : Укр. видавництво ; Накл. і друком «Студіону» у Львові, 1944. – 16 с.: іл.
181. *Гординський С.* Вибрані поезії. 1933–1943 / *Святослав Гординський* ; літ. ред. *Р. Купчинський* ; обкл. й тит. сторінка *М. Бутовича.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1944. – 127 с.

182. *Гординський С.* Павло Ковжун. 1896–1939 / *Святослав Гординський.* – Краків ; Львів, 1943. – 64 с. : іл., портр. – (Українське мистецтво ; вип. 3).
183. [*Гординський С.*]. Перший вал: Нотатник емігранта : [поема] / *Юрій Буревій.* – Краків, 1941. – 30 с.
184. *Гординський С.* Сурми днів : поезії / *Юрій Буревій.* – Краків: Укр. видавництво, 1940. – 48 с.
185. *Гординський С.* Тарас Шевченко маляр. 1814–1861 / ред. проф. д-р *В. Сімович* ; оформив *М. Левицький.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1942. – 30 с. : [30] іл. – (Українське мистецтво ; вип. 1).
186. [*Гошовський Б.*]. Ми – одна родина / *Дідусь Данилович* // *Малі друзі.* – 1942. – Липень. – С. 146.
187. *Гупало К.* Тріумф прокурора Дальського : драма в 4-х діях / *Костянтин Гупало* ; опрацювання і підготовка тексту п'єси до друку *Р. Кирчіва.* – Львів: Укр. видавництво, 2001. – 90 с.
188. *Гете Й. В.* Райнеке-лис / *Йоган Вольфганг Гете* ; [переклад *Д. Загула* ?] ; редактор – *В. Сімович* ; обкл. і форзац *М. Левицького*; ілюстрації *В. фон Кавльбаха.* – [Львів] : Укр. видавництво, [1943]. – 176 с. : 36 іл.
189. *Гжицький В.* Чорне озеро. (Кара-кол) : екзотичний роман / обкл. арт. мал. *Мирона Білинського.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1944. – 232 с.
190. *Добриловський М.* Політична економія : курс лекцій / *Микола Добриловський.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. – 305 с. – (Курс ; ч. 1).
191. *Добрянська-Коренець О.* Зшиток малого монгола : [повість] / *Ольга Добрянська-Коренець* ; обкл. *М. Левицького.* – Львів ; Краків : Укр. видавництво, 1943. – 52 с.
192. *Животко А.* Нарис історії української преси : курс лекцій / *Аркадій Животко.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. – 108, IV с. – (Курс ; ч. 62).
193. *Зеров М.* Камена: Поезії / *Микола Зеров* ; ред. і вступ. ст. *С. Гординського* ; обкл. *М. Бутовича.* – Львів : Укр. видавництво, 1943. – 120 с.

194. Календар «Студіон» на рік Божий 1944 переступний. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, накл. Т-ва «Студіон», 1943. – 100 с., [29] : іл., фот.
195. [Кедрин-Рудницький І.]. Причини упадку Польщі / *Homo politicus*. – Краків : Укр. видавництво, 1940. – 299 с.: 124 іл., фот., карта на вкл.
196. Кернер Т. Ліра й меч : вибір поезій / Теодор Кернер ; переклади Юрія Буревія [С. Гординський]. – Краків : Укр. видавництво, 1940. – 16 с. – (Бібліотека «Дорога» ; ч. 12).
197. Кисілевський К. Пізнаймо українську мову : підручник граматичних знань для вселюдних шкіл / Ilustracje projektował art. malarz Świętosław Hordynski ; Okładke projektował art. malarz Waclaw Siemiątkowski. – [Львів] : Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, 1938. – 64 с.
198. Кितिця цвіток для чемних діток : збірник пісень, забав і віршів для користування в дошкіллях та на I-му році шк. навчання / зладив Богдан Данилович [Б. Гошовський]. – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 136 с. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 8).
199. Крип'якевич І. Історія України / Іван Крип'якевич; ред. Д. Штикало. – Львів : Укр. видавництво, 1941. – 72 с.
200. [Крип'якевич І.]. Історія України від найдавніших до теперішніх часів / Іван Петренко. – 3-й наклад. – Краків, 1941. – С. 163. – (Минуле й сучасне ; Ч. 4).
201. Куліш М. Мина Мазайло : комедія / Микола Куліш ; ред. К. Гупало. – Львів, 1941. – 92 с.
202. Куліш М. Патетична соната : Драма / Микола Куліш ; ред. і вступ. ст. С. Гординського. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 62 с. : портр.
203. Липа Ю. Чорноморський простір. Атлас / Юрій Липа, Лев Биковський. – [Варшава], 1941. – 44, 6 с. – (Український Чорноморський Інститут ; ч. 8).
204. Лотоцький А. Княжа слава : історичні оповідання / рисунки арт. мал. П. Андрусева. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1942. – 256 с. : іл.
205. Любомирович І. Латинська грамати́ка. Для гімназій з українською мовою навчання в Генеральній Губернії / Іван Любомирович. – [2-ге вид.]. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 190 с. : табл.

206. *Мазена І.* Ботаніка : курс лекцій / *Ісаак Мазена.* – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР, 1932–1933. – Ч. 2: Морфологія рослин. – 100 с. : 115 іл. – (Курс ; ч. 106).
207. *Наріжний С.* 15 літ діяльності Українського Історично-філологічного Товариства в Празі (1923–1938) / *Симон Наріжний.* – Прага, 1940. – 16 с.
208. *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919-1939 / *Симон Наріжний.* – Прага, 1942. – 372: іл. – (Студії Музею Визвольної Боротьби України; т. 1).
209. Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. Том III. – Прага, 1942. – 440 с.
210. Науковий Інститут ім. Т. Шевченка у Львові // Українська дійсність. – 1942. – 20 жовтня. – С. 1.
211. *Нестеренко Д.* Організація адміністрації морських портів України. Проєкт / з передмовою проф. інж. І. Шовгенова. – Одеса [Варшава], 1942. – 34 ст. – (Український Чорноморський Інститут ; ч. 9).
212. *Орест М.* Луни літ : [поезії] / *Михайло Орест* ; літ. ред. *С. Гординський* ; обкл. й титульна вінієта *Б. Крюкова.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1944. – 96 с.
213. *Осьмачка Т.* Сучасникам : [поезії] / ред. *С. Гординський* ; обкл. і тит. стор. *С. Гординського.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 100 с.
214. *Панчук М.* Scholae Latinae : підручник для навчання латинської мови в гімназіях з українською мовою навчання в Генеральній губернії : читанка. Ч. 1. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – VIII, 2, 52, 112 с. : іл.
215. *Пашкевич-[Ганасова] Л.* Дитяча руханка : для користування в школах, дитячих садках, захистах, уладі новиків і т. п. – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 44 с. : іл. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 9).
216. [*Пеленський Є. Ю.*]. Початкове навчання рахунків / *Улян Карпенко.* – Краків : Укр. видавництво, 1940. – 10 с. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 2).

217. *Петров В.* З української обрядової поезії народно-календарного циклу. – Берлін : УНІ, 1944. – 33 с.
218. *Радзикевич В.* Нарис історії української літератури. – Львів, 1941. – С. 218.
219. Рідне слово : вибір з українського письменства для молоді / зладив д-р *Є. Ю. Пеленський*. – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 240 с. : іл.
220. *Сильвестр*, єпископ Лубенський та Миргородський. Церковний устрій в Україні. – Київ, 1944. – 34 с. – (Український Суходоловий Інститут ; Ч. 2).
221. *Синявський О.* Норми української літературної мови / *Олекса Синявський*. – Львів: Укр. видавництво, 1941. – 364 с.
222. *Сімович В.* Іван Франко / *Василь Сімович*. – 2-ге доп. вид. – Львів: Укр. видавництво, 1941. – 112 с.: портрет.
223. *Сімович В.* Тарас Шевченко. Його життя та творчість / ред. *Дм. Штикало*. – 3-тє вид. – Львів, 1941. – С. 74.
224. *Сірополко С.* Основи журналізму / *Степан Сірополко*. – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1941. – 49 с. – (Курс ; ч. 66).
225. *Січинський В.* Юрій Нарбут. 1886–1920 / *Володимир Січинський*. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 63 с. – (Українське мистецтво ; вип. 2).
226. *Славінська М.* Французька мова : (курс лекцій) / *Марія Славінська*. – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1932–1933. – 276, V с. – (Курс ; ч. 9).
227. *Славінський М.* Історія України / *Максим Славінський*. – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1933–1934. – 175, 2 с. – (Курси українознавства при Українській господарській академії ; вип. 1) (Курс ; ч. 81).
228. *Слісаренко О.* Без компасу : оповідання / ред. *С. Гординський*. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 96 с.
229. Українська книга. вип. IV-V / виходить за ред. *Є. Ю. Пеленського* ; обгортка арт. мал. *М. Бутовича*. – Львів ; Краків : Укр. видавництво, 1942-1943. – 197 с.; 117 с. : іл.

230. *Франко І. Лис Микита / за ред. Богдана Даниловича [Б. Гошовського] ; іл. Е. Козака. – [11-те вид.]. – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 168 с., іл.*
231. *Хай пісня лунає : співаник для шкіл і товариств у двох частинах (85 пісень з нотами й текстами та методичним вступом). – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 64 с. – (Музична бібліотека ; ч. 3).*
232. *Холмський собор. – Краків, 1940. – 15 с.: 9 іл.*
233. *Чередієв В. Ботаніка : курс лекцій / Володимир Чередієв. – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання при Українській господарській академії в ЧСР, 1932–1933. – Ч. 1: Анатомія рослин. – 109 с. : 92 іл. – (Курс ; ч. 105).*
234. *Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Дмитро Чижевський. – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – 511 с.*
235. *Чижевський Д. Українські друки в Галле / Дмитро Чижевський. – Краків ; Львів : Укр. видавництво : коштом «Бистриці», 1943. – 32 с. – (Українська книгознавча бібліотека ; ч. 8). – Відб. з «Укр. книги», річник V.*
236. *Шовгенів І., Садовський В. Український Чорноморський інститут : програма діяльності / І. Шовгенів, В. Садовський. – [Варшава] ; Одеса ; Севастопіль ; Ростов ; Туапсе ; Астрахань, 1941. – С. 12–16. – (УЧІ ; ч. 7).*
237. *Щербаківський В. Формация українського народу / Вадим Щербаківський. – Подєбради : Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1937. – 35 с. : табл. – (Курс ; ч. 89).*
238. *Andrusjak M. Der westukrainische Stamm der Lemken / Mykola Andrusjak // Südost-Forschungen, herausgegeben von Fritz Valjavec. – Leipzig, 1941. – В. 6. – S. 536–575.*
239. *Antonowytsh D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst / Dmytro Antonowytsh. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – 184 s.*
240. *Blazejowskyj D. De potestate metropolitaram kioviensium catholicorum in clerum regularum / Dmytro Blazejowskyj. – Romae, 1943. – 196 p.*

241. *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich: Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur von *Dmytro Doroschenko*. – Leipzig : Verlag S. Hirzel, 1941. – 305 s.
242. Handbuch der Ukraine / Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin herausgegeben von Prof. Dr. *J. Mirtschuk*. – Leipzig : Otto Harrasowitz, 1941. – 416 s.
243. *Jakowliw A.* Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / *Andrij Jakowliw*. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – 224 s.
244. *Krupnyckyj B.* Geschichte der Ukraine von der Anfängen bis zum Jahre 1920 / *Borys Krupnyckyj*. – Leipzig : Otto Harrasowitz, 1939. – 324 s.
245. *Krupnyckyj B.* Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709) / *Borys Krupnyckyj*. – Leipzig : Otto Harrasowitz, 1942. – 260 s.

4. Мемуари. Щоденники. Листування

246. Бойові друзі : збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). Т. I / Із розповідей записав і до друку впорядкував *Володимир Макар* ; мист. оформлення *Богдана Стебельського*. – Торонто : Видання Видавничої Спілки «Гомін України» і Дослідного Інституту «Студіум». – 1980. – 415 с. : фото. – (Бібліотека «Гомону України» ; ч. 52).
247. Бойові друзі : збірка спогадів з дій ОУН (1929–1945). Т. II / із розповідей записав і до друку впорядкував *Володимир Макар* ; мист. оформлення *Богдана Стебельського* ; вступне слово *В. Безхлібника*. – Торонто : Видання Видавничої Спілки «Гомін України» і Дослідного Інституту «Студіум», 1993. – 480 с : фото. – (Бібліотека «Гомону України» ; ч. 76).
248. *Галаган М.* Десять років Української громади в ЧСР. Огляд життя і чинности (1927-1937) / *М. Галаган*. – Прага, [1937]. – 112 с.
249. *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920-ті рр.) : документально-художнє видання / *Микола Галаган* ; передмова, коментарі: *Т. Осташко, В. Соловійова*. – Київ : Темпора, 2005. – 656 с. : фото.

250. *Гуменна Д.* Хрещатий Яр (Київ 1941–1943) : роман-хроніка / *Докія Гуменна* ; передмова *О. Веремійчик* ; упоряд. *О. Кучерук*. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. – 408 с.
251. *Дейчаківський М.* На визвольних стежках Європи : спогади зв'язкового ОУН. Футбольні спогади Мука / *Микола Дейчаківський*. – К. : Юніверс, 1997. – 128 с.
252. Дорогий Аркадію : листування та архіварія літературного середовища України 1922–1945 рр. / [упоряд. *Леся Демська-Будзуляк*]. – Львів : Класика, 2001. – 280 с.: фото.
253. *Кедрин І.* Життя – Події – Люди : спомини і коментарі / *Іван Кедрин*. – Нью Йорк : Видавнича кооператива «Червона калина», 1976. – 724 с.
254. *Кисілевська О.* Василь Королів-Старий: жмуток спогадів // *Наші дні*. – 1943. – 1 січня. – С. 5.
255. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання : спогади. У 2-х кн. / *Григорій Костюк* ; Канадський інститут українських студій. – Едмонтон ; Торонто, 1998. – 720 с.; XI, 609 с. : іл.
256. *Кубійович В.* Мені 85 : [книга спогадів] / *Володимир Кубійович* ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. – 308 с. : портр.
257. *Луна І.* Університет [у Харкові] і Тарасовці : [спогади] / *Іван Луна* // *Наші дні*. – 1943. – Ч. 4. (квітень). – С. 9–10.
258. *Марія Деркач, 1896–1972* : бібліографічний покажчик. Спогади. Розвідки. Листи / автор-упорядник *М. А. Вальо* ; Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів : 1999. – 252, [2] с., [16] с. фотогр.
259. *Любченко А.* Щоденник (2/XI–41 р. – 21/II–45р.) / *Аркадій Любченко* ; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Львівське відділення ; упорядник *Юрій Луцький*. – Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1999 – С. 384.
260. *Любченко А.* Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / *Аркадій Любченко* ; Упоряд., авт. післямови *В. А. Любченко* ; авт. передм., комент., приміт. *І. Л. Михайлин*. – Харків : Основа, 2005. – С. 360.

261. *Мечник С.* Люди, роки й події : спогади. Четверта частина / *С. Мечник.* – Мюнхен : Українське видавництво, 1986. – 294 с.
262. *Німчук І.* 595 днів советським в'язнем / д-р *Іван Німчук.* – Торонто : Видавництво і Друкарня ОО. Василіян в Торонті, 1950. – 235 с.
263. Однорічний торговельний курс у Ярославі в шкільному році 1939–40 // *Ярославщина і Засяння. 1031–1947 : історично-мемуарний збірник / редактор-упорядник – Мирослав Семчишин, співредактор – Василь Бородач.* – Нью-Йорк ; Париж ; Сидней ; Торонто, 1986. – С. 338.
264. *Парфанович С.* У Києві в 1940 році / *Софія Парфанович.* – Авгсбург, 1950. – 70 с.
265. *Соневицький М.* Мої спогади про відновлення Академічної гімназії у Львові та її організацію в рр. 1941–44 / *Михайло Соневицький* // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. Третя частина: З нагоди Світового Конгресу Львівської Академічної гімназії у 1991 р. та акту відновлення Першої Львівської гімназії / гол. ред. *О. Домбровський.* – Філядельфія ; Львів, 1995. – С. 485–487.
266. Спогади Івана Кіндрата / Публ. *І. Федущак* // Український визвольний рух : науковий збірник / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів : Видавництво «Мс», 2006. – Збірник 7. – С. 138.
267. *Струтинська М.* Літературно-мистецький Львів крізь призму журналу «Наші дні» : спогади / *Марія Струтинська* // *Сучасність.* – 1961. – Ч. 10. – С. 37–45.
268. *Тарнавський О.* Літературний Львів. 1939–1944 : спомини / *Остан Тарнавський.* – Львів : Просвіта, 1995. – 136 с., фото.
269. [Тищенко Ю.]. З історії видавничої й книгарської справи в Україні / *Юрій Сірий.* – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1940. – 16 с. – (Пізнай свій край). – Відб. з ж-лу «Пробоем».
270. *Шандрук П.* Сили доблесті : мемуари / *Павло Шандрук* ; передмова *Р. Смаль-Стоцького* ; переклад з англ. *М. Б. Бурмістренко.* – Київ : Вища школа, 1999. – 240 с., іл.

271. *Шевельов Ю.* Я – мене – мені... (і докруги) : спогади. Т. 1: В Україні / *Ю. Шевельов (Юрій Шерех)*. – Харків : Вид. часопису «Березіль» ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2001. – 431 с.
272. *Росоха С.* Події та люди на моєму життєвому шляху : спомини / *Степан Росоха* ; уклад. *В. Худанич*. – Торонто ; Ужгород : Мистецька лінія, 2001. – 92 с. : іл.
273. *Самчук У.* На білому коні. На коні вороному : спомини і враження : у 2-х частинах / *Улас Самчук*. – Острог : Видавництво «Національний ун-т “Острозька академія”» ; Луцьк : Твердиня, 2007. – 424 с.

5. Періодичні видання

274. Богословія. – Львів, 1943.
275. Бюлетень У.А.Т. “Січ”. – Відень, 1943.
276. Вечірня година. – Краків, 1942-1944.
277. Визвольний шлях. – Лондон; 1948-1995.
278. Вісник Проводу ОПУС-у. – Львів, 1943.
279. Вісник Українського Центрального Комітету. – Краків, 1940-1943.
280. Дорога. – Краків; Львів, 1940-1944.
281. Ілюстровані вісті. – Краків, 1940-1941.
282. Краківські вісті. – Краків, 1949-1945.
283. Львівські вісті. – Львів, 1941-1944.
284. Малі друзі. – Краків; Львів, 1940-1944.
285. Наддунайська ватра : орган Обласної Управи Українського Національного Об’єднання. – Відень. – 1944. – Ч. 1 (вересень). – 28 с. – На правах рукопису.
286. Наші дні. – Львів, 1941-1944.
287. Студентський прапор. – Львів, 1943-1944
288. Сучасність. – Мюнхен, 1961-1981.
289. Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове Товариство ім. Шевченка ; Головний Редактор: *Зенон Кузеля* ; мистецьке оформлення: *Петро Мегик*. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1948-1949.

290. Технічно-господарський вістник. – Прага, 1941-1943.
291. Українська школа. – Краків, 1941-1942.
292. Український засів. – Полтава, 1942-1943.
293. Школяр. – Васильків, 1942.
294. Dziennik Rozporządzeń Gubernatora Generalnego» («Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa»). – Краків, 1940.

Література

6. Монографії. Брошури. Статті

295. *Андрєєв В.* Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика) / *В. М. Андрєєв* // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 4. – С. 102–121.
296. *Антонюк Н.* Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939–1944 рр.): за матеріалами періодичної преси / *Н. В. Антонюк*. – Львів, 1997. – 232 с.
297. Архіви окупації. 1941–1944 / упорядник *Наталія Маковська*; Державний комітет архівів України. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с. : іл. – (Більше не таємно; т. 1).
298. *Бараболяк М.* За українську правничу термінологію // *Наші дні*. – 1942. – Червень. – С. 13.
299. *Барагура В.* Незвичайний чорнокнижник: слово на вечорі 82-го Відділу СУА, Бронкс, Н. Й., з нагоди 50-ліття творчості Романа Завадовича / *В. Барагура* // *Свобода: український щоденник*. – 1972. – 13 січня; 14 січня; 15 січня; 18 січня.
300. *Баран В.* Україна: Західні землі, 1939-1941 рр. / *Володимир Баран, Василь Токарський*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
301. *Безушко В.* Правда у вихованні: [про етичне, релігійне, фізичне виховання] / *В. Безушко* // *Краківські вісті: щоденник*. – 1943. – 4 лютого.

302. *Беллеуца С. А.* Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області) / *С. А. Беллеуца* // Український історичний журнал. – 2010. – Вип. 3. – С. 78–91.
303. *Березін С.* Діяльність університету в Одесі у 1941–1944 рр. (За матеріалами Державного архіву Одеської області) / *Сергій Березін* // Україна у Другій світовій війні : джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ, 2011. – С. 338–342.
304. *Беркгоф К.* Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською навалою / *Карел Беркгоф*. – Київ : Критика, 2011. – 456 с. : фото.
305. Бібліографія праць *Є. Ю. Пеленського* : Вибрана бібліографія 1928–1948. – Бльомберг : Бистриця. – 1949. – 38 с. – (Українська Книгознавча бібліотека ; чис. 11).
306. Бібліографія наукових праць Проф. Д-ра Вол. Кубійовича. – Краків ; Львів : Укр. видавництво : коштом «Бистриці», 1943. – 14 с. – (Книгознавчі записки ; [ч.] 3).
307. Бібліографія праць проф. Д. Дорошенка за 1899–1942 роки. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1942. – 62 с.
308. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) : Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / укладачі: *Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолєтова* ; НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Київ, 2004. – 812, [2] с. – (Серія: «Бібліотеки України під час Другої світової війни»).
309. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни / [упорядники: *І. Я. Лосієвський, Н. М. Березюк, С. Б. Шоломова* та ін.] ; Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету, Рада з питань реституції бібліотечних

- фондів. – Київ, 1997. – 102 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї ; вип. 2).
310. Білоус М. Василь Сімович 1880–1944 : життєписно-бібліографічний нарис / М. Білоус, З. Терлак. – Львів : [б. в.], 1995. – 179 с. – (Визначні діячі НТШ / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові ; 3).
311. Бурім Д. Створення Української установи довіри в Німецькій імперії: політика урядових кіл Німеччини та українська політична еміграція (1938–1945) / Дмитро Бурім // Український археографічний щорічник. – 2010. – Вип. 15. – С. 591-618.
312. Білинський А. З'їзд Об'єднання Праці Українських Студентів (О.П.У.С) у Львові / А. Білинський // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). – 1943.– Липень. – С. 13.
313. [Білинський В.]. За силу та красу / Володич // Студентський прапор. – 1943. – Жовтень. – С. 26.
314. [Білинський В.]. Незабутній студент : у 33-ті роковини героїської смерти студента прав Адама Коцка / Володич // Студентський прапор. – 1943. – Серпень / вересень.
315. [Бірчак В.]. [Рец. на вид. «Історія України: Княжа доба» Михайла Антоновича (Прага, 1940)] / В. Б. // Українська дійсність. – 1940. – 15 грудня. – С. 4.
316. [Бірчак В.]. [Рецензія на кн. Г. Лашенко «Діти»] / В. Б. // Українська дійсність. – 1943. – 1 липня. – С. 4.
317. Бойдуник О. На переломі / Осип Бойдуник. – Париж : Націоналістичне видавництво в Європі, 1967. – 153 с., 1 портр.
318. Бойко Ю. «Українське слово» у 1941 році // Юрій Бойко. Вибране. – Гейдельберг : Carl Winter Universitätsverlag, 1990. – Т. 4. – С. 276–288.
319. Боротьба трудящих західних областей УРСР проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу / Академія наук Української РСР, Інститут суспільних наук. – Київ : Наукова думка, 1984. – 240 с.

320. *Борщевич В.* Волинський пом'яник / *Володимир Борщевич.* – Рівне, 2004. – 408 с. : іл.
321. [Бурачинська Л.]. Мистецькі листівки [що вийшли у Кракові, Празі за останні два роки, у т. ч. роботи С. Гординського] / *л. бур.* // *Краківські вісті : щоденник.* – 1941. – 21 жовтня.
322. *В. Г.* Похорон / *В. Г.* ; фото *Б. Загайкевича* // *Студентський прапор.* – 1943. – Листопад. – С. 38.
323. *Вайда М.* [Огляд видань «Подкарпатського общества наукъ»] / *Микола Вайда* // *Українська дійсність.* – 1944. – 20 червня. – 1944. – С. 4.
324. *Верба І.* Історична наука в Україні та історики в період нацистської окупації (1941–1944 рр.) / *І. Верба* // *Історія та історіографія в Європі.* – 2004. – Вип. 3. – С. 66–74.
325. *Верба І.* Кость Штеппа / *І. В. Верба* // *Український історичний журнал.* – 1999. – Вип. 3. – С. 97–112; Вип. 4. – С. 98–114.
326. *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя та праця в Україні : до 100-річчя з дня народження / *Ігор Верба* ; НАН України, Інститут української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Київ, 1999. – 384 с. : іл.
327. *Верба І.* Спроби відновлення Української Академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942) / *Ігор Верба* // *Український історик.* – 1995. – Чис. 1/4. – С. 87–99.
328. *Веденєєв Д.* Україна у Другій світовій війні: Деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій / *Д. В. Веденєєв, О. Є. Лисенко* // *Український історичний журнал.* – 2010. – Вип. 3. – С. 4–29.
329. Видавництва в Україні // *Наші дні.* – 1943. – Червень. – С. 16.
330. *Віднянський С.* Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918–1989 рр.) / *С. В. Віднянський* // *Український історичний журнал.* – 1997. – Вип. 1. – С. 43–61.
331. *Вінцовський Т.* Українське самостійницьке підпілля у Трансністрії (1941–1944 рр.) / *Т. С. Вінцовський, І. Я. Нікульча* // *Український історичний журнал.* – 2007. – Вип. 5. – С. 123–134.

332. *Вронська Т.* До питання про мораль воєнного часу / *Т. В. Вронська* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 191–193.
333. *Гадамер Х. Г.* Истина и метод : Основы философской герменевтики : перевод с немецкого / *Х. Г. Гадамер* ; общая ред. и вступительная статья доктора философских наук *Б. Н. Бессонова*. – Москва : Прогресс, 1988. – 704 с.
334. *Гайдабура В.* Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944) : історія, політика, документи, ідеї, художні реалії, людські долі / *Валерій Михайлович Гайдабура*. – Київ : Мистецтво, 1998. – 221 с., [16] арк. іл.
335. *Гайдабура В.* Театр між Гітлером і Сталіним: Україна, 1941–1944 : долі митців / *Валерій Михайлович Гайдабура*. – Київ : ФАКТ, 2004. – 318 с., [64] с. іл.
336. *Галайчук Б.* Культурна пропаганда / *Богдан Галайчук*. – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 56 с.
337. *Галайчук Б.* Українська інтелігенція в новій дійсності / *Б. Галайчук* // Наші дні. – 1942. – Вересень. – С. 2.
338. *Галайчук Б.* Завдання української правничої науки та її популяризації / *Б. Галайчук* // Студентський прапор. – 1944. – Січень. – С. 26–31.
339. *Галан Я.* Смердяковы на досуге // Советская Украина. – 1942. – 2 октября.
340. *Гаморак Ю.* Студентський авторський вечір / *Ю. Гаморак* // Студентський прапор. – 1944. – Січень. – С. 43.
341. *Герасимович І.* Праця учителя в школі: методичні завваги до навчання в народніх школах / *Іван Герасимович*. – Краків : Укр. видавництво, 1940. – 164 с. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 5).
342. *Гінда В.* Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941–1944 рр.) / *В. Гінда* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – Київ, 2008. – Вип. 11. – С. 98–106.
343. *Головата Л.* Журнал «Нова доба» (1941) – нездійснений науковий проект української еміграції у Кракові / *Лариса Головата* // Україна ХХ ст.: культура,

- ідеологія, політика : зб. статей. – Вип. 15 : у 2 ч. Ч. 2. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 218-230.
344. *Головата Л.* Краківсько-львівське книго- і пресовидання для дітей та молоді в контексті українського культурного процесу періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2008. – Вип. 1(16). – С. 199-222.
345. *Головата Л.* Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі, 1941-1944: до історії створення репертуару / *Лариса Головата* // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника. – Вип. 19(3). – С. 46-64.
346. *Головата Л.* Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Протектораті Чехії й Моравії, 1941-1944: від створення до ліквідації / *Лариса Головата* // Народознавчі зошити. – 2012. – Ч. 6. – С. 1043-1053.
347. *Головата Л.* Методологічні аспекти дослідження українського легального видавничого руху Центрально-Східної Європи, 1939-1945 / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja między podziałami a wspólnotą : materiały pokonferencyjne / Uniwersytet Humanistyczno-przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach. Instytut bibliotekoznawstwa i dziennikarstwa. Т. III. – Kielce, 2012. – S. 95-102.
348. *Головата Л.* Навчально-видавнича діяльність Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання в Подєбрадах у період Другої світової війни / *Лариса Головата* // Вісник Прикарпатського університету : Історія. – Вип. 17. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 74-79.
349. *Головата Л.* Святослав Гординський – центральна постать львівського видавничого процесу в роки німецької окупації // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 379–407.
350. *Головата Л.* Українська періодика в Кракові в роки Другої світової війни / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja między podziałami a wspólnotą : materiały pokonferencyjne / Uniwersytet Humanistyczno-przyrodniczy

Jana Kochanowskiego w Kielcach. Instytut bibliotekoznawstwa i dziennikarstwa. – Kielce, 2011. – С. 185-194.

351. *Головата Л.* «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945 : бібліографічний довідник. Т. 1: Книжки й аркушеві видання / *Лариса Головата* ; [співупорядник науково-довідкового апарату *Люба Суц* ; відповідальний редактор *Степан Захаркін*] ; Відділ наукової бібліографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, Український науковий інститут Гарвардського університету, Центр незалежних історичних студій, Інститут Критики. – Київ : Критика, 2010. – 328 с., іл.
352. *Головата Л.* «Українське видавництво» у Кракові–Львові (1939–1945) : передумови заснування // *Лариса Головата* // Галичина : Всеукр. наук. і культурно-просв. краєзн. часопис. – Івано-Франківськ, 2009. – № 15-16. – С. 594-603.
353. *Головата Л.* Український видавничий рух у Львові у другому півріччі 1941 року: суспільно-політичні умови, структура видавничої мережі / *Лариса Головата* // Książka, biblioteka, informacja. – między podziałami a wspólnotą. – Kielce : wyd-wo Akademii Świętokrzyskiej, 2007. – S. 113-122.
354. *Головата Л.* Український легальний книговидавничий процес у Львові в роки німецької окупації: перебіг, основні тенденції / *Лариса Головата* // Народознавчі зошити. – 2007. – Зош. 3/4. – С. 256-266.
355. *Головата Л.* Українські громадські організації Центрально-Східної Європи в роки Другої світової війни як чинник легальної видавничої діяльності [Текст] / *Л. В. Головата* // Український історичний журнал. – Київ : Інститут історії України, 2011. – № 5. – С. 98-109.
356. *Головата Л.* Українські книгознавчі видання періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 7/8. – Львів, 2000. – С. 181-213.
357. *Головата Л.* Українські студентські часописи періоду Другої світової війни : Особливості змісту, типологічні різновиди / *Лариса Головата* // Записки

- Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Вип. 11. – Львів, 2003. – С. 73-98.
358. *Головата Л.* УТГІ в Подєбрадах у контексті легального видавничого руху періоду Другої світової війни / *Лариса Головата* // *Україна у ХХ ст. : ідеологія, політика, культура : збірник наукових праць* / Інститут історії України. – Київ, 2011. – Зб. 16. – С. 191-210.
359. *Головата Л.* Формування і розбудова кореспондентської мережі часопису «Краківські вісті» (1940–1945) / *Лариса Головата* // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.* – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 325-357.
360. *Головата Л.* Шкільні видання «Українського видавництва» / *Лариса Головата* // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.* – Вип. 9/10. – - Львів, 2002. – С. 24-49.
361. *Гомзин Б.* 20. X.1940 року в Холмі / *Б. Гомзин* // *Нація в поході.* – 1940. – 25 листопада. – С. 2.
362. [*Гординський С.*]. ЕКО: З нагоди появи нових ілюстрацій до «Лиса Микити» / *С. Л.* // *Ілюстровані вісті.* – 1941. – Серпень. – С. 14.
363. [*Гординський С.*]. Література еміграції : рефлексії / *С. С.* // *Ілюстровані вісті.* – 1941. – Вересень. – С. 2.
364. *Гординський С.* Літературний рік (від жовтня 1942 до жовтня 1943) / *С. Гординський* // *Календар-Альманах на 1944 рік.* – Краків ; Львів : Українське видавництво, 1943. – С. 109–114.
365. *Гординський С.* На переломі епох : літературознавчі статті, огляди, есеї, рецензії, спогади, листи / *Святослав Гординський* ; упоряд. *Р. Лубківський.* – Львів : «Світ», 2004. – 504 с., 32 вкл. іл.
366. *Гошовський Б.* «Роман зі Славної» – Роман Завадович / *Б. Гошовський* // *Зборівщина: Над Берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи : історично-мемуарний і літературний збірник* / ред. колегія: *Б. Гошовський, В. Верига, А. Жуковський.* – Торонто ; Нью-Йорк ; Париж ; Сідней : Вид. Комітетів Зборівщини, 1985. – С. 862–869. – (Український архів / Наукове Товариство ім. Шевченка ; т. 38).

367. *Гординський С.* Про Олексу Влизька, Діккенса і советський паспорт / *С. Гординський* // Наші дні. – 1942. – Ч. 11 (жовтень). – С. 5.
368. [*Гординський С.*]. У словацькому кітлі / *С. Я. Г.* // Краківські вісті. – 1944. – 30 листопада ; 1 грудня ; 2 грудня ; 6 грудня ; 7 грудня ; 8 грудня ; 9 грудня ; 12 грудня ; 13 грудня ; 14 грудня ; 15 грудня ; 16 грудня ; 20 грудня.
369. *Гординський С.* Чи скоординовано всі координати? / *С. Гординський* // Сучасність. – 1970. – Ч. 5 (травень). – С. 46.
370. *Гошовський Б.* Хто ж автор українського перекладу «Райнеке-Лиса» Гете? / *Богдан Гошовський* // Сучасність : Література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1985. – Листопад. – С. 126–127.
371. *Гошовський Богдан* // Енциклопедія українознавства : словникова частина / головний ред. проф. д-р *В. Кубійович*. – Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – Т. 2. – С. 421.
372. *Гошовський Богдан* // Енциклопедія українознавства : словникова частина : доповнення / головний ред. проф. д-р *В. Кубійович*. – Перевидання в Україні. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 287.
373. *Гошовський Богдан* // *Марунчак, М.* Біографічний довідник до історії українців Канади. – Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1986. – С. 155–156.
374. [*Гошовський Б.*]. Занедбана ділянка літератури / *Б. Данилович* // Львівські вісті : щоденник. – 1943. – Ч. 231 (969). – С. 3–4.
375. [*Гошовський Б.*]. О. Олесь і українська дитяча література / *Б. Данилович* // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 29 серпня; 1 вересня; 2 вересня; 3 вересня.
376. *Грановський Б.* Джерела альтернативного українознавства (Європа, 1940–1945 рр.) : бібліографічний довідник / *Борис Грановський*. – Київ, 2002. – 436 с.
377. [*Грицак Є.*]. З нових видань: [Рец. на видання: Бюлетень У. А. Т. «Січ», Філії НОУС у Відні. – Відень : Видає Науково-Суспільна Секція на правах рукопису, 1943. – Ч. 1. – 13 с.] / *Є. Г.* // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 26 березня. – С. 4.

378. *Грибков И.* Коллаборационистская пресса на оккупированных территориях СССР / *И. В. Грибков* // Отечественные архивы. – 2007. – №6. – С. 60-70.
379. *Гридіна І.* Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) / *І. М. Гридіна* // Український історичний журнал. – 2009. – Вип. 3. – С. 123–132.
380. *Грімстед П.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / *Патриція Грімстед Кеннеді* за участю *Геннадія Боряка*. – Львів : Фенікс, 1992. – 119 с.
381. Гете в українських перекладах, переспівах та наслідуваннях : Спроба бібліографії з нагоди століття смерти великого німецького письменника / зладив *В. Дорошенко* ; видає Бібліографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. – У Львові, 1932. – X, 26 с. – (Матеріяли до української бібліографії ; Т. VI).
382. Гете – Райнеке-Лис // Студентський прапор. – 1943. – Серпень/вересень. – С. 65–66.
383. *Даниленко В.* Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні / *В. М. Даниленко* // Український історичний журнал. – 2006. – Вип. 3. – С. 111–125.
384. *Дзьобак В.* Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни / *В. Дзьобак* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – Київ, 2008. – Вип. 11. – С. 252–276.
385. Діяльність українських видавництв: Оживлення на культурній ділянці // Львівські вісті : щоденник для дистрикту Галичини. – 1941. – 2/3 листопада. – С. 4.
386. *Дм.* Берлінська «Щипавка» / *Дм.* // Краківські вісті : щоденник. – 1941. – 6 листопада. – С. 6.
387. *Доманицький В.* Сторож академічних традицій : [про правне становище УТГІ в різні періоди існування] / проф. *В. Доманицький* // Вісті УТГІ : орган внутрішньої інформації професури й студентів УТГІ. – Регенсбург (Німеччина). – 1947. – Рік I. – Лютий. – С. 1. – На правах рукопису.

388. *Доманицький В.* Український Технічно-Господарський Інститут (УТГІ) в Регенсбурзі-Мюнхені (на день 1. жовтня 1947 року) / *Віктор Доманицький* // Сьогочасне й минуле : вісник українознавства. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Видавництво «Час», 1948. – С. 61.
389. *Домбровський О.* Археолог Маркіян-Орест Смішко / *Олександр Домбровський* // Український історик. – 1993. – Чис. 1/4. – С. 135–141.
390. *Домбровський О.* До історії української науки під час Другої світової війни / *Олександр Домбровський* // Український історик. – 1975. – Чис. 1/2. – С. 100–113.
391. *Донцов Д.* «Згода в сімействі» / *Дм. Донцов* // Вістник : місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – 1936. – Т. 3, кн. 7/8. – С. 587–606.
392. *Дорошенко В.* Є.-Ю. Пеленський – книгознавець і бібліограф // Євген-Юлій Пеленський : життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1994. – С. 32. – (Визначні діячі НТШ ; № 4).
393. *Дорошенко В.* Пам'яті товариша: У другу річницю смерти Івана Кревецького / *В. Дорошенко* // Наші дні. – 1942. – Червень. – С. 12.
394. *Дорошенко В.* Пам'яті українських бібліографів / *Вол. Дорошенко* // Науковий збірник. II: Пам'яті Аркадія Животка / Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1953. – С. 175–184.
395. *Дорошенко В.* О. Роман Лукань : [некрологічна стаття] / *В. Дорошенко* // Наші дні. – 1944. – Лютий. – С. 12.
396. [*Дорошенко Д.*]. Бібліографія / *Д. Д-ко* // Українська дійсність. – 1941. – 1 травня. – С. 4.
397. *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу / *Дмитро Дорошенко*. – Берлін, 1940. – С. 17.
398. *Дорошенко Д.* [Рец. на кн. В. Січинського «Чужинці про Україну»] / *Д. Дорошенко* // Українська дійсність. – 1942. – 10 жовтня. – С. 2.
399. *Дорошенко Д.* [Рец. на кн. Д. Чижевського «Історія української літератури», 1941, 144 с.] / *Д. Дорошенко* // Українська дійсність. – 1942. – 10 грудня. – С. 4.

400. *Дорошенко Д.* [Рец. на кн. С. Риндика «Логос», 1942] / *Д. Дорошенко* // Українська дійсність. – 1943. – 20 січня. – С. 4.
401. *Дорошенко Д.* [Рец. на монографію Б. Крупницького «Мазепа і його час»] / *Д. Дорошенко* // Українська дійсність. – 1942. – 20 червня. – С. 4.
402. *Дорошенко Д.* Український науковий інститут у Варшаві / *Дмитро Дорошенко* // Сьогоднішнє й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк, 1949. – Рік III. – [Чис. 1/2]. – С. 90–91. – (Нова серія).
403. Друга світова війна і доля народів України : тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 27–28 жовтня 2008 р. / Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Український центр вивчення історії Голокосту. – Київ: «Зовнішторгвидав України», 2008. – 92 с.
404. *Дубик М.* Німецькі підприємства в окупованій Україні, 1941–1944 / *М. Дубик* // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № VIII–IX. – С. 205–213.
405. *Думка М.* З життя студентства високих шкіл Римської Імперії / *М. Думка* // Студентський прапор. – 1943. – Серпень/вересень.
406. *Драган М.* [Рец. на видання «Monumenta architecturae Ucrainae», 1942] / *М. Драган* // Наші дні. – 1942. – Листопад. – С. 13.
407. Європа в наступі : [передова стаття] // Ілюстровані вісті. – 1941. – Липень. – С. 2.
408. *Еппель В.* З матеріалів до словника українських псевдонімів / *Веніамін Еппель* // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2008. – № 1(46). – С. 81-105.
409. *Еппель В.* З нових матеріалів до словника українських псевдонімів / *Веніамін Еппель* // Відкритий архів: Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури / Редактор-упорядник *Степан Захаркін*. – К.: Критика, 2004. – Т. 1. – С.417-449.
410. *Еппель В.* Нові матеріали до словника українських псевдонімів / *Веніамін Еппель* ; Київ. нац. ун-т буд-ва і архітектури. – К., 1999. – 116 с.

411. *Ермолов И.* Три года без Сталина. Оккупация: советские граждане между нацистами и большевиками. 1941-1944 / *Игорь Ермолов.* – М.: Центрполиграф, 2010. – 383 с.
412. *Есипов А.* Печатные издания на оккупированных территориях СССР в 1941-1943 / *А. Л. Есипов* // Документознаводство. Бібліотекознаводство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16-18 травня 2009 р. / наук. ред.: *М. С. Слободяник, Г. В. Власова.* – Київ: ДАККИМ, 2009. – С. 276-278.
413. *Жив'юк А.* Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука / *Андрій Жив'юк.* – Рівне: «Ліста-М», 2004. – 184 с. : іл. Євген-Юлій Пеленський: життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1994. – 116 с. – (Визначні діячі НТШ; № 4).
414. *Животко А.* Десять років українського історичного кабінету (1930-1940) / *Аркадій Животко*; за ред. *Яр. Прокеша.* – Прага, 1940. – 70 с.
415. *Жумарь С.* Оккупационная периодическая печать на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны / *С. В. Жумарь.* – Минск: БелНИИДАД, 1996. – 283 с.
416. З медичного інституту // Краківські вісті: щоденник. – 1942. – 31 травня. – С. 4.
417. За яку організацію? // Сурма: орган Організації Українських Націоналістів. – Постій, 1942. – Ч. 8 (5 грудня). – С. 7-8.
418. *Заболотна І.* Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича. Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. *Крип'якевича Івана Петровича* / *Інна Заболотна* // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 389–410.
419. *Заболотна Т.* Стан шкільної освіти в окупованому Києві / *Т. Заболотна* // Безсмертя подвигу: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.), Київ, 22 квітня 2005 р. / Київський національний університет внутрішніх справ. – Київ: ВПЦ МВС України, 2006. – С. 223–231.

420. *Зайцев М.* Українська Господарська Академія та Український Технічно-Господарський Інститут і високе технічне шкільництво західного світу // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р. Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972: В 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ / Видання Абсолютентів Української Господарської Академії і Українського Технічно-Господарського Інституту. – Нью Йорк, 1972. – С. 5–11. – (Українська висока політехнічна школа на чужині ; т. III).
421. *Захарчук І.* Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) : монографія / *Ірина Василівна Захарчук.* – Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. – 406 с.
422. *Зілинський І.* Правопис Українського Видавництва // Краківські вісті : щоденник. – 1942. – 5 квітня. – С. 7.
423. [Зленко П.]. [Рец. на кн.: Золоте Слово : Вибір з історичних джерел / упорядкував *Д. Кардаш [О. Кандиба]*. – Прага : Культурно-Наукове Вид-во УНО, 1941. – 82 с.] / П. З. // Краківські вісті : щоденник. – 1942. – 21 січня.
424. *І. М.* [Рецензія на п'єсу М. Куліша «Мина Мазайло»] // Волинь : Український часопис. – 1942. – Ч. 35 (10 травня). – С. 3.
425. *Іван Шовгенів, 1874–1943* : [бібліографічний нарис] / упоряд. *Надія Миронець* ; Фондація ім. О. Ольжича ; НТУУ «Київський політехнічний інститут». – Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2000. – 52 с. : фото. – (Повернені із забуття).
426. *Іванис В.* Національно-політичне значення Української господарської академії / проф. інж. *Василь Іванис* // Українська Господарська Академія в Ч. С. Р. Подєбради, 1922–1935 і Український Технічно-Господарський Інститут, Подєбради–Регенсбург–Мюнхен 1932–1972: В 50-ліття заснування УГА і 40-ліття УТГІ. – Нью Йорк, 1972. – С. 17.
427. *Іванів М.* До питання про теорію та практику художнього перекладу / *М. Іванів.* – Берлін : УНІ, 1944. – 40 с.

428. Із стенограми привітального слова В. Кубійовича І-му Загальному З'їзду ОПУС-у (3–4 липня 1943 р.): Наша сила в єдності і зорганізованості: І Загальний З'їзд членів Об'єднання Праці Українських Студентів у Львові // Студентський прапор. – 1943. – Серпень/вересень. – С. 42–47.
429. Інж. Дмитро Оснач : [некролог] // Український вісник. – 1941. – 9 листопада. – С. 8.
430. *Ірлявський І.* Брості / *Іван Ірлявський.* – Прага : «Пробоем», 1942. – 48 с. – (Книгозбірня «Пробоем» ; ч. 17).
431. *Калініна А.* Київський Будинок учених: Роки випробувань: Як виживали українські науковці під час нацистської окупації (1941–1943) / *А. Калініна, О. Луговський* // Вісник Національної Академії наук України. – 2010. – № 2. – С. 36–44.
432. Канада й Україна мають спільного ворога. – Торонто, 1943. – 32 с.
433. Карний кодекс та право про переступи : [переклад з польської мови]. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1943. – 100 с.
434. *Кархут В.* Пісок на камені / *В. Кархут* // Ілюстровані вісті. – 1941. – Березень. – С. 12–13.
435. Каталог видань Українського видавництва. (Стан: лютий 1941). – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 8 с.;
436. Каталог видань Українського видавництва. (Стан: березень 1941). – Краків : Укр. видавництво, 1941. – 8 с.;
437. Каталог видань Українського видавництва. (Стан: вересень 1941). – Краків : Українське видавництво, 1941. – 14 с.
438. Каталог видань «Українського видавництва». – Краків ; Львів : Українське видавництво, 1944. – 14 с.
439. Каталог мистецької виставки 1942. – Львів : Укр. видавництво, 1943. – [31 с.].
440. *Кашеварова Н.* Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій / *Н. Кашеварова* // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні

нариси / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 1. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 682–696.

441. *Кентій А.* Партизанський рух 1941–1944 років в Україні / *А. В. Кентій, В. С. Лозицький* // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 3. – С. 3–16.
442. *Кирчів Р.* Незвичайна п'єса і її автор / *Роман Кирчів* // *Гупало, К.* Триумф прокурора Дальського. Драма в 4-х діях. – Львів, 2001. – С. 3–12.
443. *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.) / *Таїсія Ківшар*; відп. ред. *В. М. Даниленко*; Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Київ : Логос, 1996. – 339 с. : іл.
444. [*Кобат Р.*]. Методичний провідник до «Букваря» / *Батько Роман*. – Краків : Українське видавництво, 1940. – 20 с. – (Педагогічно-освітня бібліотека ; ч. 1).
445. *Коваль М.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944 рр.) / *М. В. Коваль* // Український історичний журнал. – 1993. – Вип. 11/12. – С. 15–38.
446. *Коваль М.* Друга світова війна та історична пам'ять / *М. В. Коваль* // Український історичний журнал. – 2000. – Вип. 3. – С. 3–21 ; Вип. 4. – С. 3–19.
447. *Коваль М.* Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / *М. В. Коваль* // Український історичний журнал. – 1993. – Вип. 9. – С. 13–28.
448. *Ковалюк Р.* Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст. / *Роман Ковалюк*. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 391 с., [30] с. іл.
449. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования / *И. Д. Ковальченко* ; Академия наук СССР ; Отделение истории. – Москва, 1987. – 440 с.
450. *Козак М.* Культурне гетто : спроба аналізу / *Маріян Козак* // Ілюстровані вісті. – 1941. – Травень. – С. 9–11.
451. *Козловський С. К.* Леон Козловський і Стефан Круковський / *Стефан Кароль Козловський* // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2007. – Вип. 10. – С. 248-253.

452. [Колынківський М.]. Учителство при праці: Конференція окружних співробітників мужа довір'я У.У.О.П. у Львові / М. К-ий // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 8 серпня. – С. 5.
453. Король В. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал. – 2005. – Вип. 1. – С. 16–34.
454. Косик В. Правда історії: Роки окупації України 1939–1944 : збірник статей / Володимир Косик. – Київ : Українська видавнича спілка, 2008. – 184 с.
455. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах : збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2 / зібрав і впорядкував Володимир Косик ; Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Львів, 1998. – 380 с.
456. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. – Париж ; Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
457. Костюк Г. Багатогранність і невгамовність // У світі ідей і образів : Вибране. Критичні та історико-літературні роздуми 1930–1980 // Сучасність, 1983. – С. 353–366.
458. Ком С. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати / С. Ком // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 2. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 231–276.
459. Кохановський З. До історії УАГ за Другої світової війни // Ювілейна книга української академічної гімназії у Львові. Третя частина. – Філадельфія ; Львів, 1995. – С. 377.
460. Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 21 квітня. – С. 5. – Рубрика «Новинки».
461. Кринко Е. Институционализация памяти: научно-организационные формы и практики изучения Великой отечественной войны в советской и постсоветской историографии / Евгений Кринко // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2012. – Вип. 22: «Інститут

історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття»: доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 жовтня 2011 р. – С. 247–264.

462. [Крип'якевич І. ?] Дві історичні повісті / І. К. // Студентський прапор. – 1943. – Серпень/вересень. – С. 62.
463. Кубійович В. Сучасні проблеми української науки / Володимир Кубійович // Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Час. – Рік III. – [Чис. 1]. – 1948. – С. 5–17. – (Нова серія).
464. Кубійович В. Українське видавництво / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького. – Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3405–3407.
465. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету / Володимир Кубійович. – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с. : іл.
466. Кудрявцев В. Периодические и непериодические издания русского зарубежья: 1918-1941: Журналистика. Литература. Искусство. Гуманитарные науки. Педагогика. Религия. Военная и казачья печать : Опыт расширенного справочника в 2 ч. / Владимир Кудрявцев; Российская академия наук ; Институт русской литературы (Пушкинский Дом). Ч. 1. – М.: Русский путь, 2011. – 936 с.
467. Кужель Л. Календарі Крайового господарського товариства «Сільський господар» (1929–1944): Пропаганда модерного хліборобства / Любов Кужель // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 118–131.
468. Кузеля З. Українознавство в Німеччині, 1939–1945 / Зенон Кузеля // Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Час. – Рік III. – [Чис. 1]. – 1948. – С. 49–56. – (Нова серія).

469. *Кузик К.* Дитяча література в 1942 р. // *Краківські вісті : щоденник.* – 1943. – 10 квітня.
470. *Кузик К.* [Рецензія на кн. О. Голинського «Пригоди Івасика Бульбасика»] // *Краківські вісті : щоденник.* – 1943. – 11 серпня. – С. 4.
471. [*Кузик К.*]. Українське шкільництво міста Львова / *К.* // *Львівські вісті : щоденник для дистрикту Галичини.* – 1941. – 9 вересня. – С. 3.
472. *Культурна хроніка // Українська дійсність.* – 1944. – 10 серпня. – С. 4.
473. *Культурне життя в Україні: Західні землі : документи і матеріали.* Т. I: 1939–1953 / упорядники: *Тамара Галайчак, Олександр Луцький* та ін. ; автор передмови *Олександр Луцький* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Київ : Наукова думка, 1995. – 752 с.
474. *Культурне життя в Україні : Західні землі : документи і матеріали.* Т. II: 1953–1966 / упорядники: *Тамара Галайчак, Олександр Луцький* та ін. ; автор передмови *Олександр Луцький* ; Національна Академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1996. – 920 с.
475. *Курилишин К.* Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / *К. Курилишин* ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника: У 2 т. – Львів, 207. – 640 с.; 592 с.
476. *Кучер В.* А. О. Ластовецький (* 31.8.1902 – † 11.9.1943) / *В. Кучер* // *Студентський прапор.* – 1943. – Листопад. – С. 35.
477. *Кучер В.* Окупаційний режим в дистрикті «Галичина» / *В. Кучер, Г. Стефанюк* // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси* / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 1 – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 392–412.
478. *Кушнір М.* Невкоєне серце : поезії, проза, матеріали до життєпису / *Мирослав Кушнір*; упорядники *Микола Дубас, Ігор Калинець*; передмова *Миколи Дубаса.* – Львів : Галицька видавнича спілка, 2005. – 560 с.
479. [*Куцинський А.*]. Інформації Спілки Українських Інженерів на Словаччині ч. 8. Братислава, 15 березня. Виходить неперіодично на правах рукопису. Видає і

- редагує Управа Спілки. За редакцію відповідає інж. С. Зеркаль : [Рецензія] / *Ант. К.* // Українська дійсність. – 1944. – 16 квітня. – С. 8.
480. [Ласовський В.]. Вистава українських мистецтв у Львові / *В. Л.* // Краківські вісті. – 1942. – 14 січня.
481. [Лепкий Л.]. З приводу століття Шевченкового «Кобзаря» / *Федір Жуківський* // Краківські вісті : щоденник. – 1940. – 10 березня. – С. 3.
482. *Лисенко О.* До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / *О. Є. Лисенко* // Український історичний журнал. – 1995. – Вип. 3. – С. 73–81.
483. *Лисенко О.* Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: Основні тенденції та перспективи / *О. Є. Лисенко* // Український історичний журнал. – 2011. – Вип. 4. – С. 165–194.
484. *Лисенко О.* Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) / *О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник* // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 2. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 177–230.
485. *Лисенко О.* Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: Історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / *О. Є. Лисенко* // Український історичний журнал. – 2007. – Вип. 6. – С. 119–142.
486. [Листи до редакції] // Краківські вісті : щоденник. – 1941. – 31 жовтня. – С. 6.
487. Листопадові роковини : У Кракові [в Церкві св. Норберта] // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 4 листопада.
488. [Лисяк-Рудницький І.]. Студентський Львів (4 тижні серед студентського краю) / *Іван Брусний* // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). – 1944. – Лютий/березень. – С. 12–23. – Скорочений передрук: Студентський прапор. – 1944. – Червень. – С. 40–45.
489. [Лисяк-Рудницький І.]. Юрій Липа. Розподіл Росії. 1941: [Рецензія] / *Ів. Брусний* // Ілюстровані вісті. – 1941. – Жовтень. – С. 11–12.

490. Лікарський збірник заснований Євгеном Озаркевичем у 1898 році. Том VI: На пошану Софії Парфанович / Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Лікарська комісія [та ін.]. – Львів ; Чикаго, 1999. – 139 с. – (Нова серія.).
491. *Лончина Б.* Сучасне українське студентство, його завдання і праця / *Богдан Лончина* // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 3–9.
492. *Луцик С.* Як працюють мистці у Львові / *Степан Луцик* // Ілюстровані вісті. – 1941. – Жовтень. – С. 9–10.
493. [*Луців Л.*]. Найконечніша книжка для школи / *Л. Граничка* // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 20 червня. – С. 4.
494. [*Луців Л.*]. [Рец. на вид. «Камени» М. Зерова] / *Л. Граничка* // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – Зелені Свята, червень. – С. 9.
495. *Луцький О.* Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни / *Олександр Луцький* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2005. – Вип. 13. – С. 418–419.
496. *Луцький О.* Двадцятип'ятитомне видання творів Івана Франка: нереалізований проект? / *Олександр Луцький* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 433-453.
497. *Луцький О.* Офіційна україномовна преса Галичини періоду німецької окупації (1941–1944 рр.): Умови і проблематика публікацій / *О. І. Луцький* // Українська періодика: Історія і сучасність : доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 22–23 грудня 1995 р. / НАН України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, Науково-дослідний центр періодики – Львів, 1995. – С. 105–110.
498. *Луцький О.* Повсякденне життя в окупованому Львові / *О. Луцький* // Історія Львова. У трьох томах. Т. 3. / редколегія *Я. Ісасвич, М. Литвин, Ф. Стеблій.* – Львів : Центр Європи, 2007. – С. 218–226.
499. *Луцький О.* «Просвіта» та українські культурні товариства в Галичині під час другої світової війни / *Олександр Луцький* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг

незалежності та соборності України / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2010. – С. 255-261.

500. *Луцький О.* Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.) / *Луцький Олександр* // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика : [збірник статей] / НАН України, Інститут історії України ; [відп. ред. *В. М. Даниленко*]. – Київ, 2011. – Вип. 16. – С. 294-304.
501. *Луцький О.* Українське культурне життя Галичини під час німецької окупації 1941–1944 р. / *Олександр Луцький* // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : збірник наукових праць. Вип. 3/4 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1997. – С. 195–225.
502. *Лучаківський К.* До історії видавництва українських шкільних книжок. – У Львові, 1910. – С. 13.
503. *Любецкая К.* З гісторыі нямецка-беларускай, беларуска-нямецкай лексікаграфіі і тэрмінаграфіі / *Кацярына Любецкая* ; навуковы рэдактар *Генадзь Цыхун* ; Тэрміналагічная камісія пры Міністэрстве адукацыі Рэспублікі Беларусь, Нацыянальны навукова-асветніцкі цэнтр імя Ф. Скарыны. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2002. – 131 с. – (Беларуская тэрміналогія ; Вып. 2).
504. *М. Н.* «Рідне слово» : вибір // Пробоем. – 1941.– Липень/серпень. – С. 469–473.
505. *Маланюк Є.* Про ієрархію / *Є. Маланюк* // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). – 1944. – Січень. – С. 1–4.
506. [*Маланюк Є.*]. Переборення неокласики / *Євг. М.* // Українська дійсність. – 1944. – 20 січня. – С. 3.
507. *Маланюк Є.* Поезія глибини і рівноваги / *Є. Маланюк* // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 31 травня. – С. 2–3 ; 1 червня. – С. 2–3.
508. *Маланюк Є.* Inter arma // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 25 грудня. – С. 3.
509. *Малицька К.* Думки про дитячу літературу: На маргінесі «Зшитка малого монгола» Ольги Добрянської-Коренцевої / *К. Малицька* // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 9 листопада.

510. *Малолстова Н.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії наук УРСР / *Н. І. Малолстова, Л. А. Дубровіна* // Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут рукопису. – Київ, 2000. – Вип. 5. – С. 139–172.
511. *Мальчевський І.* Українська преса під німецькою окупацією / *І. Мальчевський* // На зов Києва: Український націоналізм у II Світовій війні : збірник статей, спогадів і документів / збір., упоряд. Колегія Дослідів Історії Українського Націоналістичного Руху ; ред. *К. Мельник* [та ін.] ; Науково-дослідний інститут імені О. Ольжича, Дослідна Фундація ім. О. Ольжича у ЗСА. – Торонто ; Нью-Йорк : Новий шлях, 1985. – С. 291–295. – Список 102 газет.
512. *Мартинець В.* Університет у катакомбах // Студентський прапор. – 1944. – Січень ; Березень.
513. *Марунчак М.* Біографічний довідник до історії українців Канади / *Михайло Г. Марунчак*. – Вінніпег : Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1986. – 735 с.
514. *Маруняк В.* Культурна Референтура ПУН в роках 1937–1942 / *В. Маруняк* // Український історик. – 1985. – Чис. 1/4. – С. 75–80.
515. *Маруняк В.* Українська еміграція в Німеччині й Австрії по другій світовій війні. Т. I: Роки 1945–1951 / *Володимир Маруняк*. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – 432 с.
516. *Маруняк В.* Українське національне об'єднання (УНО) в Німеччині // Енциклопедія українознавства / Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Фонд духовного відродження ім. Митрополита Андрея Шептицького. – Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3411.
517. *Мацяк В.* Історичний Інститут. Державний архів у Львові / *Володимир Мацяк* // Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Час. – Рік III. – [Чис. 1]. – 1948. – С. 40–41. – (Нова серія).

518. Мельниківці розбивають українське студентське життя. – Берлін, 1941. – 30, 12 с. – На правах рукопису.
519. Ми і наші діти: Дитяча література. Мистецтво. Виховання : збірник / за ред. *Б. Гошовського* ; Об'єднання працівників дитячої літератури ім. Л. Глібова. – Торонто ; Нью-Йорк, 1965. – Збірник 1. – 389 с., 2 л. іл.
520. *Михайлуца М.* Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945) : монографія / *Микола Михайлуца*. – Одеса : ВМВ, 2008. – 392 с.
521. *Михайлуца М.* Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.) : [монографія] / *Микола Михайлуца*. – Одеса : Optimum, 2006. – 237 с., [8] л. іл. : табл.
522. *Михайлюк М.* Видавництво «Уманський голос» в умовах нацистської окупації / *Марина Михайлюк* // Друга світова війна і доля народів України : матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, Київ, 30–31 жовтня 2006 р. / Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, Державний комітет України у справах національностей та релігій, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Інститут історії України НАН України [та ін.]. – Київ : «Зовнішторгвидав», 2007. – С. 199–210.
523. *Михайлюк М.* Німецька пропаганда в Україні / *М. Михайлюк* // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття : історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 1. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 644–658.
524. *Михайлюк М.* Періодична преса ОУН(м) у Києві восени 1941 р.: джерелознавчий аспект / *М. В. Михайлюк* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2005. – Вип. 9, ч. 2. – С. 443–455.
525. *Михайлюк М.* Функціонування видавництв україномовної періодичної преси Київщини в умовах нацистської окупації (1941–1943 рр.) / *М. Михайлюк* //

Історичний журнал : наукове громадсько-політичне видання. – 2005. – № 2. – С. 46–51.

526. *Мірчук І.* З нагоди смерти великого ученого [Макса Планка] / *Іван Мірчук* // Сьогодні й минуле : Вісник українознавства. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Видавництво «Час», 1948. – С. 120.
527. *Мірчук І.* Український науковий інститут у Берліні / *Іван Мірчук* // Сьогодні й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Друкарня «Заграва», Бльомберг , 1949. – Рік III. – [Чис. 1/2]. – С. 87–90. – (Нова серія).
528. Музей-архів переходової доби : пофондовий путівник / уклала *Ольга Бєлая*. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – Київ, 2002. – 102 с. – (Серія «Архівні зібрання України: Спеціальні довідники»).
529. *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів : історико-архівні нариси / *Микола Мушинка* ; Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині. – Київ, 2005. – 127, [32] с., іл.
530. Націоналістичне УНО // Сурма : орган Організації Українських Націоналістів. – Постій, 1942. – Ч. 8 (5 грудня). – С. 8.
531. *Нестеренко В.* Діяльність культурно-просвітницьких товариств у військовій зоні України 1941–1943 рр. / *В. Нестеренко* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – Київ, 2006. – Вип. 10, ч. 1. – С. 425–433.
532. [*Німчук І.*]. Українське Видавництво в 1943 році : [про загальні збори 17 липня 1944] / *І. Н.* // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 16 липня.
533. [*Німчук І.*]. Українці у Відні / (*н*) // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 30 серпня.
534. Нова книга : книжковий бюлетень-цінник «Українського видавництва» в Кракові. – Краків : Українське видавництво, 1940. – 14, 2 с.
535. «Нове Українське Слово» – Київ // Українська дійсність. – 1942. – 5 січня. – С. 3.

536. Новий місячний журнал [«Нова доба»] // Вісник УЦК. – 1941. – 15 квітня. – С. 24.
537. Об'єднання Праці Українських Студентів (ОПУС) у Львові // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 30–32.
538. [Ольжич О. ?]. Т. Осьмачка – Сучасникам / Олег // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 42–43.
539. Ольхівський Б. Про студії і студентів / Б. Ольхівський // Студентський прапор. – 1943. – Серпень/вересень. – С. 9–19.
540. [Осадчук Б.]. Літературна криза у Франції / Б. О. // Наші дні. – 1943. – Квітень. – С. 8–9.
541. [Осадчук Б.]. Представництво У.Ц.К. у Відні / Б. О. // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 11 червня. – С. 5.
542. Островерха М. За національний характер мистецтва: Вистава Спілки Праці Українських Образотворчих Мистців у Львові // Краківські вісті. – 1943. – 21 січня.
543. Офіцинський В. Східногалицька періодика 1941–1944 років: політичні та культурні аспекти / Василь Офіцинський. – Ужгород, 1997. – 60 с. – («Політична серія Романа Офіцинського» ; № 1).
544. Паламарчук О. ... А музи не мовчали: Львів, 1941–1944 роки / Оксана Паламарчук. – Львів : Зерна, 1996. – 96 с.
545. Пам'яткові марки Галицької Дивізії [роботи С. Гординського] // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 8 березня.
546. Паньківський К. Від комітету до Державного Центру / Кость Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Вид-во «Ключі», 1968. – 287 с. – (Життя і мислі ; кн. 9).
547. Паньківський К. Роки німецької окупації (1941–1944) / Кость Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Ключі, 1965. – 480 с. – (Життя і мислі ; кн. 7).
548. Пастернак Я. Історична секція НТШ в час другої світової війни / Я. Пастернак // Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка. – Мюнхен ; Нью-Йорк : Час. – Рік III. – [Чис. 1]. – 1948. – С. 37–40. – (Нова серія).

549. *Пастернакова М.* Дитяча книжка – могутній чинник виховання / *М. Пастернакова* // *Краківські вісті : щоденник.* – 1943. – 4 квітня.
550. *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / *Т. В. Пастушенко* ; НАН України. Інститут історії України. – К: Інститут історії України, 2009. – 284 с.
551. *Патриляк І.* Книжкові видання українського націоналістичного підпілля та Повстанської армії періоду німецької окупації: спроба узагальнення / *Іван Патриляк* // *Книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база : тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції, Львів, 17–19 травня 2012 р.* – Львів, 2012. – С. 92–94.
552. *Патриляк І.* Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / *Іван Казимирович Патриляк, Микола Андрійович Боровик.* – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М. ; Київ : Український інститут національної пам'яті, 2010. – 590 с.
553. *Пеленський Є. Ю.* Перед двома роками / *Є.-Ю. Пеленський* // *Краківські вісті : щоденник.* – 1942. – 2 січня. – С. 1.
554. *Пеленський Є. Ю.* Українська наука в Польщі за час війни (1940–1944) / *Євген Ю. Пеленський* // *Сьогочасне й минуле : вісник українознавства / видає Наукове товариство ім. Шевченка.* – Мюнхен ; Нью-Йорк : Час. – Рік III. – [Чис. 1]. – 1948. – С. 42–49. – (Нова серія).
555. *Переднє слово : [від редакції про становище студентства і завдання часопису]* // *Студентський прапор.* – 1943. – Липень. – С. 3.
556. [Петров В.]. [Рец. на вид. «Камени» М. Зерова] / *В. П.* // *Український засів : Літературний часопис.* – Полтава, 1943. – Вересень. – С. 148–149.
557. *Письменник.* Підручник історії української літератури // *Львівські вісті.* – 1942. – 4 липня. – С. 2.
558. *Пігідо–Правобережний Ф.* «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця / *Федір Пігідо-Правобережний.* – К., 2002. – 288 с.
559. *Піскун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і оки ХХ століття): монографія / *Валентина Піскун.* – К., 2006. – 672 с.: іл.

560. *Поїздник І.* Особливості окупаційної релігійної політики на території дистрикту «Галичина» (1941 – 1944) / *Інна Поїздник* // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції, [Київ, 27 квітня 2010 р.]. – Київ, 2011. – С. 488–496.
561. *Потильчак О.* Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні / *О. В. Потильчак* // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 10–13;
562. *Потильчак О.* Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні / *О.В. Потильчак* // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України ; упоряд. *Н. Маковська*. – К., 2006. – С. 782-790.
563. *Потильчак О.* «Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944) / *О. В. Потильчак* // Пам'ять століть. – 1999. – № 11. – С. 98–102.
564. [Про асортимент книгарень] // Львівські вісті. – 1941. – 13 вересня. – С. 4.
565. [Про видавничі новинки] // Львівські вісті. – 1941. – 5/6 жовтня. – С. 2.
566. [Про видавничі новинки] // Львівські вісті. – 1941. – 30 листопада. – С. 7.
567. Про відродження поліграфії в Києві // Українська дійсність. – 1942. – 5 січня. – С. 2.
568. Про деякі рідкі видання // Наші дні. – 1943. – Січень. – С. 12.
569. [Про правничу комісію УЦК]. – Вісник УЦК. – 1940. – Ч. 6. – С. 21.
570. *Радзикевич М.* Проф. Володимир Радзикевич: Життєвий шлях та педагогічна і літературна діяльність / *Мирон Радзикевич*. – Ворм Мінерал Спрінгс (Флорида), 2000. – 36 с. : іл.
571. *Радчик Р.* Рівненське видавництво «Волинь» (1941–1944 рр.) у боротьбі за українську Україну / *Раїса Радчик* ; передм. *М. С. Тимошика*. – Рівне : Тетіс, 2004. – 40 с.
572. *Рекотов П.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) / *П. В. Рекотов* // Український історичний журнал. – 1997. – Вип. 3. – С. 90–101.

573. *Рендюк Т.* Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни / *Теофіл Рендюк* // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки : міжвідомчий збірник наукових праць заснований 1991 р. / НАН України, Інститут історії України / відп. ред. *С. Віднянський*. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 137–154.
574. *Ривак В.* Життя переконує / *Василь Ривак*. – Київ : Видання Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1962. – 56 с.
575. *Рифяк Р.* Екскурс в історію Пласту і проблеми його відродження / *Роман Рифяк* ; за ред. *В. Квітневого*. – Львів, 2003. – 111 с.
576. *Романенчук Б.* Бібліографія української книги в Великонімеччині за час війни (вересень 1939 – грудень 1941) / *Богдан Романенчук* ; за редакцією *Дра Є. Ю. Пеленського*. – Львів ; Краків : Українське видавництво, 1942. – 32 с. – (Українська книгознавча бібліотека ; ч. 6).
577. *Романишин П.* Історія української еміграції та українська католицька церква в Німеччині // Українці в Берліні (1918–1945) : пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 року в Шератон готелі в Торонто, Канада / Ред. *В. Верига*. – Торонто, 1996. – С. 212.
578. [*Рудко В. ?*]. Гльосси [«Студентський вісник» та його критики] // Студентський вісник. – 1948. – Ч. 2. – С. 11–15. – Підпис: ***.
579. [*Рудко В. ?*]. До питання внутрішньої структури НОУС-а: Кілька завваг до засади провідництва // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). – 1943. – Червень. – С. 8–12.
580. [*Рудко В.*]. Засадничі речі в студентському житті / *Р. Лісовий* // Студентський вісник : неперіодичне видання. – Львів, 1936. – Червень. – С. 3–10.
581. [*Рудко В.*]. Перемога над мертвим морем / *Р. Лісовий* // Студентський вісник : неперіодичне видання студентського кружка «Рідної школи» ім. П. Могили у Львові. – Львів, 1935. – Липень. – С. 23–26.
582. *Рудницький Я.* Нова шкільна грамати́ка / *Яр. Рудницький* // Львівські вісті : щоденник для дистрикту Галичини. – 1944. – 11/12 червня. – С. 4.

583. *Рудницький Я.* Перевидання Кобзаря із 1860 року // Свобода. – 1959. – 7 жовтня. – С. 4.
584. *Садовський В.* Нарис економіки українських земель : курс лекцій / *Валентин Садовський.* – Подєбради: Український технічно-господарський інститут позаочного навчання, 1935. – 78 с. – (Курс ; ч. 88).
585. *Салата О.* Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції / *Оксана Салата* // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2012. – Вип. 22: «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття»: доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 жовтня 2011 р. – С. 229–246.
586. *Салата О.* Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 рр.) : монографія / *Оксана Салата.* – Донецьк : Норд-прес, 2010. – 362 с.
587. *Самчук У.* Документ доби : публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / *Улас Самчук* ; упоряд. *Андрій Жив'юк* ; Державний архів Рівненської області, Науково-редакційна група книги «Реабілітовані історією. Рівненська область». – Рівне : Рівненська друкарня, 2008. – 456 с. : іл.
588. [Саський І. ?]. Бюлетень У.А.Т. «Січ» – філії НОУС – у Відні / *І. С.* // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 44.
589. [Саський І. ?]. Переломові роки українського студентського життя : [1939–1940] / *І. С.* // Студентський прапор. – 1943. – Липень. – С. 10–13.
590. *Свидницький А.* Люборадські : повість / редактор *Д. Штикало* ; обкл. *В. Баляса.* – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1944. – Х, 188 с.
591. *Свенціцька В.* Проблема тла у староукраїнській іконі / *Віра Свенціцька* // Наші дні. – 1943. – Жовтень.
592. Святослав Гординський – письменник і митець (1906–1993) : бібліографічний покажчик / складачі: *Т. В. Гологорська, Н. Л. Манова* ; Міністерство культури і мистецтв України ; Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. – Харків, 1998. – 78 с. – (Діячі української діаспори).

593. *Сєбта Т.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) / *Тєтяна Сєбта* // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 299–320.
594. *Сємиряга М.* Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / *М. И. Сємиряга* ; Академия военных наук. – Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 863 с.
595. *Сємчишин М.* 95 років української преси в Галичині (1848–1943) / *Мирослав Сємчишин* // Наші дні. – 1943. – Травень. – С. 7–8.
596. *Сємчишин М.* Зустріч з «Малими друзями» / *Мирослав Сємчишин* // Наші дні. – 1943. – Лютий. – С. 6.
597. *Сєрбин Р.* «Велика вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах / *Роман Сєрбин* // Сучасність. – 2001. – № 6. – С. 63–88.
598. *Симоненко І.* Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу / *Ігор Михайлович Симоненко* // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4(9). – С. 44–54.
599. *Сімович В.* «Лис Микита» в новім одягу / *Василь Сімович* // Наші дні. – 1942. – Вересень. – С. 10.
600. [Сімович В.]. [Рецензія на вид.]: Наталена Королева. Легенди старокиївські. Частина I. Прага, 1942, Українське Видавництво «Пробоем», обкладинка та ініціали Василя Королева Старого, ст. 98 / підпис: *В. С.* // Наші дні. – 1943. – Травень. – С. 14.
601. [Сімович В.]. [Рецензія на вид.]: Проф. М. К. Грунський, П. К. Ковальов. Нариси з історії української мови, Українське видавництво, ст. 356 / *В. С.* // Наші дні. – 1942. – Квітень. – С. 14.
602. [Сімович В.]. [Рецензія на празькі вид. «Кобзаря»] / *В. С.* // Наші дні. – 1943. – Травень. – С. 15.
603. [Січинський В.]. Ярослав Стешенко : [некрологічна нотатка] / *В. С-й* // Наші дні. – 1943. – Травень. – С. 14.
604. *Скляренко Є.* Гошовський Богдан / *Є. М. Скляренко* // Енциклопедія історії України. – Київ : Наукова думка, 2004. – Т. 2. – С. 179.

605. *Скоробогатов А.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / *А. В. Скоробогатов.* – Х.: Прапор, 2004. – 368 с.
606. Слово *А. Мельника* / *Андрій Мельник*, Голова Проводу українських націоналістів, Постій, дня 30 червня 1941 // Технічно-господарський вісник. – 1941. – Ч. 2/3 (вересень/жовтень). – С. 22–23.
607. *Смирнов А.* Степан Скрипник і видавництво «Волинь» / *А. Смирнов* // Наукові записки. Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. – Вип. 8. – С. 284–291.
608. Союз українців німецьких громадян (СУН). Українське національне об'єднання. Українська громада // Календарець на 1945 рік. – Прага: вид-во Юрія Тищенка, 1944. – С. 45–47.
609. *Спудка І.* Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» / *І. Спудка, Л. Турчина* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 130–135.
610. *Спудка І.* Пропагандистська діяльність німецько-фашистських загарбників на окупованій території України в 1941–1944 рр. / *І. М. Спудка* // Література та культура Полісся. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XIX–XX ст.). – Ніжин: НДПУ, 2002. – Вип. 20. – С. 208–212.
611. *Спудка І.* Деякі аспекти вивчення окупаційного режиму в історіографії / *І. М. Спудка* // Література та культура Полісся. Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2004. – Вип. 27. – С. 167–172.
612. *Спудка І.* Деякі аспекти театрального життя в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) / *І. М. Спудка* // Сторінки історії: Збірник наукових праць. – К.: Політехніка, 2006. – Вип. 23. – С. 162–169.
613. *Старовойт С.* Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри / *Світлана Старовойт* // Історіографічні дослідження в Україні / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2012. – Вип. 22 :

- «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття»: доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції, Київ, 20–21 жовтня 2011 р. – С. 69–84.
614. *Стасюк О.* Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.) / *Олександра Стасюк*; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2006. – 384 с. : іл.
615. *Стасюк О.* Участь ОУН у легальному секторі української преси періоду німецької окупації // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.* – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 392–405.
616. [*Стефаник Ю.*]. Студентський авторський вечір / *Ю. Гаморак* // *Студентський прапор.* – 1944. – Січень. – С. 42–44.
617. *Стефанюк Г.* Українське шкільництво Станіславщини в період нацистського «нового порядку» (1941–1944 рр.) / *Г. В. Стефанюк* // *Вісник Прикарпатського університету. Історія / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.* – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. XV. – С. 25–32.
618. *Стецькевич В.* Радянська історіографія Другої світової війни / *В. Стецькевич* // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси / НАН України, Інститут історії України. У 2 кн. Кн. 1.* – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – С. 43–82.
619. *Стешенко О.* Як Юрко подорожував на Дніпрові пороги / редактор *С. Гординський.* – 2-ге доп. вид. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1942. – 104 с. : іл., мапа. – (Бібліотека «Дорога» ; ч. 19).
620. *Стрельський Г.* Українська історична наука у роки Другої світової війни / *Геннадій Стрельський* // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції, [Київ, 27 квітня 2010 р.] / [відповідальний редактор: *Легасова Л. В.*].* – Київ, 2011. – С. 225–235.
621. [*Струтинська А.*]. [Рец. на кн. *О. Добрянської-Коренець «Зшиток малого монгола»*] / *А. С.* // *Наші дні.* – 1943. – Грудень. – С. 14.

622. *Тетерина Д.* Життя і творчість Юрія Бойка-Блохина: До 70-річчя діяльності / *Дарина Тетерина.* – Мюнхен ; Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. – 270 с., іл.
623. *Титаренко Д.* Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації) / *Дмитро Титаренко* // Наукові записки : збірник / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 69–78.
624. *Ткаченко М.* Функціонування українських музеїв під час німецької окупації 1941–1944 рр. / *М. Ткаченко* // Вісник Київського інституту «Слов'янський університет». – Київ, 2001. – Вип. 11. – С. 122–132.
625. *Троцинський В.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і суспільно-політичне явище. – Київ : ІНТЕЛ, 2004. – 260 с.
626. У саяві нашого Києва: «Українське слово» у Києві в 1941 р. / упорядкування редакція і передмова проф. *Юрія Бойка.* – На чужині [Мюнхен], 1955. – 224 с.
627. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнародної наукової конференції, [Київ, 27 квітня 2010 р.] / [відп. ред.: *Легасова Л. В.*]; Міністерство культури України, Міністерство оборони України, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАН України [та ін.]. – Київ, 2011. – 800 с.
628. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси : у 2 кн. / редакційна колегія: *В. А. Смолій* (голова колегії), *Г. В. Боряк*, *Ю. А. Левенець*, *В. М. Литвин*, *О. Є. Лисенко* (відп. ред.), *О. С. Онищенко*, *О. П. Реснт*, *П. Т. Тронько*; НАН України, Інститут історії України. – Київ : НВП «Видавництво “Наукова думка”, НАН України», 2011. – Кн. 1. – 734 с.; Кн. 2. – 943 с.
629. Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – 1028 с.
630. Українська громада // Календарець на 1945 рік. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1944. – С. 46.
631. Українська громада в Чехо-Словаччині // Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т. 9. – С. 3352.

632. Українське фахове шкільництво на еміграції [про відновлення діяльності УТГІ в Регенсбургу] // Українська школа на еміграції: педагогічно-методичний журнал, місячний додаток до «Нашого життя». – Авґсбург, 1947. – Рік I. – Жовтень. – С. 26.
633. Українське робітництво в Німеччині / відділ культурної праці УЦК. – 1943. – Ч. 21. – 15 с.
634. Українське шкільництво в Галичині // Українська дійсність. – 1942. – 20 червня. – С. 2.
635. Українці в Берліні. 1918–1945 : пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди З'їзду 5-го вересня 1981 р. / *Василь Яріш, Михайло Сулима* ; ред. *Василь Верига* ; Наукове товариство ім. Шевченка. – Торонто, 1996. – 256 с. : іл.
636. *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями / *Леонтій Форостівський*. – Буенос-Айрес : Видавництво Миколи Денисюка, 1952. – 79 с. : іл. – (Політична бібліотека ; чис. 2).
637. *Храпливий Є.* Західньо-українські агрономи між двома еміграціями (з приводу I-го З'їзду Українських Агрономів на Еміграції дня 9 травня 1947 р.) / *Є. Храпливий* // Вісті УТГІ : орган внутрішньої інформації професури й студентів УТГІ. – Регенсбург, 1947. – Рік I. – Червень. – С. 11–17. – На правах рукопису.
638. [*Храпливий Є.*]. Товариство «Сільський господар» у воєнному часі: Від вересня 1939 р. до грудня 1941 р. / *Є. Хр.* // Ілюстрований господарський календар «Сільський господар»: Календар краювого господарського т-ва «Сільський господар» у Львові на звичайний рік 1942. – Річник XIV. – Краків ; Львів : Укр. видавництво, 1942. – С. 132-141.
639. Хроніка: Дніпропетровськ // Наші дні. – 1942. – Вересень. – С. 16.
640. Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка за час від 25.6.1939 – 15.3. 1949 / склав Проф. Д-р *Володимир Кубійович* Генеральний Секретар НТШ. – Мюнхен : Накладом товариства, 1949. – Ч. 75. – 40 с.

641. *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів (НОУС) в Німеччині: До історії питання НОУСу / *Б. Цимбалістий* // Українці в Берліні. 1918–1945 : пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. / Наукове товариство ім. Шевченка. – Торонто, 1996. – С. 150–167.
642. *Цьох Й.* Преса Української РСР періоду Великої Вітчизняної війни : навчальний посібник / *Й. Т. Цьох* ; Львівський державний університет. – Львів, 1984. – 79 с.
643. [*Чапленко В. ?*]. Загальні збори Спілки «Українське видавництво» / *В. Ч.* // Краківські вісті. – 1943. – 22 липня. – С. 3.
644. [*Чапленко В. ?*]. Культурна праця продовжується / *В. Ч.* // Краківські вісті : щоденник. – 1944. – 14 жовтня.
645. Часописна й видавнича справа в Україні // Краківські вісті : щоденник. – 1943. – 4 липня.
646. *Чернега П.* Виробнича діяльність і матеріально-побутове становище робітників України в роки Другої світової війни : монографія / *П. М. Чернега* ; МОН України, НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 373 с.
647. *Черняков Б.* Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) / *Борис Черняков* // Наукові записки : збірник / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – Київ, 2006. – Вип. 31. – С. 51–68.
648. *Шайкан В.* Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни: монографія / *В. О. Шайкан* ; відп. ред. *О. Є. Лисенко*. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.
649. *Шайкан В.* Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння / *Валерій Шайкан* // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – Київ, 2008. – Вип. 11. – С. 211–217.

650. *Шамурин Е.* Словарь книговедческих терминов: для библиотекарей, библиографов, работников печати и книжной торговли / *Е. И. Шамурин.* – Москва: Советская Россия, 1958. – 340 с.
651. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью : перевод с немецкого / *Альберт Швейцер* ; составление и послесловие докт. филос. наук *А. А. Гусейнова* ; общая ред. докт. филос. наук *А. А. Гусейнова* и канд. филол. наук *М. Г. Селезнева.* – Москва : Прогресс, 1992. – 572, 4 с.
652. *Шевельов Ю.* Василь Сімович, як мовознавець / *Ю. Шевельов* // *Краківські вісті* : щоденник. – 1944. – 30 червня. – С. 5.
653. *Шевельов Ю.* З історії незакінченої війни / *Юрій Шевельов* ; упорядники *Оксана Забужко, Лариса Масенко.* – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 471 с.
654. *Шевельов Ю.* Кірова, 4 / *Юрій Шевельов* // *Сучасність.* – 1971. – Червень.
655. *Шевельов Ю.* Три профілі: До перевидання праць наддніпрянських мовознавців у Львові [О. Курило, С. Смеречинського, О. Синявського] / *Ю. Шевельов* // *Наші дні.* – 1943. – Квітень. – С. 6–7.
656. *Шевельов Ю.* Шевченко – клясик? // *Український засів* : літературний часопис. – [Кіровоград ?], 1943. – Ч. 4 (вересень). – С. 106–107.
657. [Штикало Д.]. [Рецензія на кн. Д. Дорошенка «Україна і Німеччина»] / (дш.) // *Наші дні.* – 1942. – Березень. – С. 13.
658. *Шуган О.* «Малі Друзі»: Часопис для дітвори ч.ч. 1–4. Видає Українське Видавництво в Кракові. За редакцію відповідає Мирон Гошівський : [рецензія] // *Пробоем* : місячник культури. – 1940. – Березень/травень. – С. 126–127.
659. *Шудря М.* На два фронти : [про Віктора Петрова] / *М. А. Шудря* // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія.* – Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – С. 76–77.
660. *Щетніков В., Чабан Ю.* Проблема вивезення культурних цінностей з Трансністрії у 1941–1944 рр. та їх повернення у післявоєнний період /

- В. П. Щетніков, Ю. О. Чабан* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 109–114.
661. Що читати? // За народ : Календар на 1942 рік / відп. редактор *Д. Штикало*. – Львів : Українське видавництво, 1942. – С. 210–212.
662. Ювілей проф. Миколи Грунського // Наші дні. – 1943. – Січень. – С. 12.
663. Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. Третя частина: З нагоди Світового Конгресу Львівської Академічної гімназії у 1991 р. та акту відновлення Першої Львівської гімназії / гол. ред. *О. Домбровський*. – Філадельфія ; Львів, 1995. – 896 с. : іл. – (Матеріали до сучасної української історії / Українське історичне товариство).
664. *Янів В.* Українська студентська преса : історично-бібліографічний нарис / *Володимир Янів* // *Визвольний шлях* : суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – 1978. – Грудень, кн. 12. – С. 1407–1422 ; 1979. – Кн. 2–3.
665. Ярославщина і Засяння. 1031–1947 : історично-мемуарний збірник / редактор-упорядник *Мирослав Семчишин* ; співредактор *Василь Бородач* ; Наукове Товариство ім. Шевченка. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1986. – 797 с. – (Український Архів ; т. XLII).
666. *Armstrong J. A.* Ukrainian nationalism / *John A. Armstrong*. – Third edition. – Englewood, Colorado, U.S.A. : Ukrainian Academic Press, 1990. – XVIII, 271 p. : maps.
667. *Cieślíkowa A.* Prasa okupowanego Lwowa / *Agnieszka Cieślíkowa*. – Warszawa : Neriton, 1997. – 335 s., [16] k. tabl. : foto.
668. *Cytowska E.* Szkice z dziejów prasy pod okupacją niemiecką (1939–1945) / *Ewa Cytowska*. – Warszawa : Państwowe Wydawn. Naukowe ; Łódź : ZGWN, 1986. – 250 s. – (Materialy i studia do historii prasy i czasopiśmiennictwa polskiego ; zesz. 24).
669. *Czubiński A.* Historia Drugiej wojny światowej, 1939–1945 / *Antoni Czubiński*. – Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2008. – 308 s.
670. *Červinka F.* Česká kultura a okupace / *František Červinka*. – Praha : Torst, 2002. – 153 s.

671. Dimitrij I. Tschizewskij und seine Hallesche Privatbibliothek : bibliographische Materialien / *Angela Richter* (Hg.) ; eingeführt von *André Augustin* ; bearbeitet von *A. Augustin* und *A. Richter*. – Münster [u.a.] : Lit-Verlag, 2003. – 479 S. : Ill. – (Slavica varia Halensia ; Bd. 8).
672. Dmytro Čyževskij: osobnost a dílo : sborník příspěvků z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí / redakce *Zdeňka Rachůnková, Františka Sokolová, Růžena Šišková*. – 1. vyd. – Praha : Národní knihovna České Republiky, Slovanská knihovna, 2004. – 485 s. : il. – (Publikace Slovanské knihovny ; 41).
673. *Góra B.* Bibliografia jawnych druków polskojęzycznych Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1945 / *Barbara Góra, Krzysztof Woźniakowski*. – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2008. – 192 s.:ill.
674. *Hryciuk G.* «Gazeta Lwowska»: 1941–1944 / *Grzegorz Hryciuk*. – Wyd. 2, popr. i uzupeł. – Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1996. – 205 s. : ill. – (Acta Universitatis Wratislaviensis, № 1273) (Historia ; 89).
675. *Hryciuk G.* Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931–1944 / *Grzegorz Hryciuk* // *Wschodnie losy Polaków* / pod redakcją *Stanisława Ciesielskiego*. – Wrocław : Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocławskie Tow. Miłośników Historii, 1997. – S. 7–76. – (Prace historyczne (Wrocław, Poland) ; 24).
676. *Jarowiecki J.* Konspiracyjna prasa w Krakowie w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945 / *Jerzy Jarowiecki*. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1980. – 428, [48] s.
677. *Jerabek B.* Das schulwesen und die schulpolitik im Reichskommissariat Ukraine 1941-1944. Im Lichte deutscher Dokumente / *Blanka Jerabek*. – München: Ukrainische Freie Universität, 1991. – 240 s.
678. *Koltunowski P.* Strategia propagandy hitlerowskiej w Generalnym Gubernatorstwie na podstawie «Krakauer Zeitung» (1939–1945) : studium historyczno-filologiczne / *Piotr Koltunowski*. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990. – 170 s.

679. *Kozłowski S. K.* Archeologiczne królestwo Wernera Radiga w Generalnym Gubernatorstwie / *Stefan Karol Kozłowski*. – Kraków : Polska Akademia Umiejętności, 2012. – S. 50.
680. *Król E. C.* Niemieckie czasopisma w języku polskim dla szkolnictwa polskiego w Generalnej Guberni («Ster», «Mały Ster», «Zawód i Życie») / *Eugeniusz C. Król* // *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*. – 1978. – T. XVII, № 1. – S. 109–122.
681. *Lewandowska S.* Prasa okupowanej Warszawy 1939–1945 / *Stanisława Lewandowska*. – Warszawa : Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1992. – 613 s.
682. *Łuczak Cz.* Polska i Polacy w Drugiej wojnie światowej / *Czesław Łuczak*. – Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 1993. – 715 s. – (Polska, dzieje narodu, państwa i kultury ; t. 5).
683. *Nakonetschna H.* Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch) / *Hanna Nakonetschna, Jaroslau Rudnyckyj*. – Berlin : Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, 1940. – 100 s.
684. Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945 : bibliografie s biografickými údaji o autorech / bibliografii zpracovaly *Zdeňka Rachůnková* a *Michaela Řeháková* ; biografická hesla zpracoval *Jiří Vacek* za spolupráce a redakce *Z. Rachůnkové* a *M. Řehákové*. – Praha : Národní knihovna České republiky, 1996. – Díl I, svazek 1–3. – 1472 s.
685. *Rudnyc'kyj J. B.* Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja) / *Jaroslav B. Rudnyc'kyj*. – Berlin : Institut für Lautforschung an der Universität Berlin, 1943. – (Arbeiten aus dem Institut für Lautforschung an der Universität Berlin ; Nr. 11).
686. *Rudnyckyj J.* Südkarpatoukrainisch aus Ilnyča / *Jaroslav B. Rudnyc'kyj*. – Berlin : Institut für Lautforschung an der Universität, 1944. – 24 s.
687. *Sacke G. V. V.* Kapnist und seine Ode “Na rabstwo” / *G. Sacke* // *Zeitschrift für slavische Philologie*. Band XVII, Heft 2. – S. 291–301.
688. *Sičinnskyj W.* Ukrainische Graveure in Moskau im 17 und 18 Jahrhundert / *W. Sičinnskyj* // *Gutenberg-Jahrbuch*. – Mainz, 1942–1943. – S. 243–251.

689. *Smal-Stocky R.* Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache / von *Roman Smal-Stockyj.* – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – V, 282 s.
690. [*Stempowski J.*]. Dziennik podróży do Austrii i Niemiec (Listopad – grudzień 1945) / *Paweł Hostowiec.* – Rzym : Instytut Literacki – 1946. – 72 s.
691. *Stempowski J.* W dolinie Dniestru i inne eseje ukraińskie ; Listy o Ukrainie / *Jerzy Stempowski* ; wybrał, opracował i posłowiem opatrzył *Andrzej Stanisław Kowalczyk.* – Warszawa : LNB, 1991. – 349 s.
692. Ukraine // Die Bücherei des Ostraumes, herausgegeben von *Georg Leibbrandt.* – Berlin : Verlagsanstalt Otto Stollberg, 1942. – 114 s.
693. *Woźniakowski K.* Prasa, kultura, wojna : studia z dziejów czasopiśmiennictwa, kultury literackiej i artystycznej lat 1939–1945 / *Krzysztof Woźniakowski.* – Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1999. – 355, [2] s. – (Prace Monograficzne / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie ; № 252).
694. *Woźniakowski K.* W kręgu jawnego czasopiśmiennictwa literackiego Generalnego Gubernatorstwa (1939–1945) / *Krzysztof Woźniakowski.* – Kraków : Wydawnictwo Naukowe WSP, 1997. – 474 s. – (Prace Monograficzne / Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie ; № 230).
695. *Wójcik W.* Prasa gadzinowa Generalnego Gubernatorstwa, 1939–1945 / *Władysława Wójcik.* – Kraków : Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1988. – 245 s. – (Prace monograficzne Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie ; t. 98).

7. Дисертації та автореферати дисертацій

696. *Гальчак С.* «Остарбайтери» з Поділля (1942–1947рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Сергій Дмитрович Гальчак.* – Х., 2003. – 20 с.
697. *Головко М.* Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. : автореф. дис. ... доктора іст. наук / *Микола Леонтіївич Головко.* – Донецьк, 2005. – 27 с.

698. *Гордієнко В.* Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *В'ячеслав Володимирович Гордієнко.* – К., 1999. – 18 с.
699. *Есипов А.* Библиотечная и издательская деятельность Германии на оккупированной территории (на примере центральных областей РСФР) : автореферат дис. ... кандидата педагогических наук: 05.25.03 / *Александр Леонидович Есипов.* – Москва, 2012. – 27 с.
700. *Кулеша Н.* Українські періодичні видання у Німеччині (1919-1945 рр.): формування та функціонування: автореф. дис. ... канд. філол. наук / *Надія Михайлівна Кулеша.* – К. : Б.в., 2007. – 20 с.
701. *Мусієнко В.* Колгоспи України в 1934–1939 роках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук / *Владислав Євгенович Мусієнко.* – Донецьк, 2002. – 20 с.
702. *Нестеренко В.* Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941 – 1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Вадим Анатолійович Нестеренко.* – Київ, 2005 . – 23 с.
703. *Потильчак О.* Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Олександр Валентинович Потильчак.* — К., 1999. – 20 с.
704. *Радчик Р.* Газета «Волинь» та однойменне видавництво (1941–1944 рр.): організаційний і проблемно-тематичний аспекти : автореф. дис. ... канд. філол. наук / *Раїса Віталіївна Радчик.* – Київ, 2005. – 20 с.
705. *Сєбта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Сєбта Тетяна Миколаївна.* – Київ, 2000. – 20 с.
706. *Спудка І.* Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Ірина Миколаївна Спудка.* – Запоріжжя, 2007 . – 19 с.

707. *Стефанюк Г.* Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Галина Василівна Стефанюк.* – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
708. *Сурмач О.* Греко-Католицька Церква в період німецького окупаційного режиму в Україні (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / *Оксана Іванівна Сурмач.* – Л., 2001. – 20 с.

8. Електронний ресурс

709. *Бердичевский Я.* Еврейские книжники: Из истории людей и экслибрисов / *Яков Бердичевский* // Альманах «Егупец» / Інститут юдаїки. – Київ : Дух і літера, 2005. – № 13 ; № 15. – Режим доступу до електронної версії: <http://www.judaica.kiev.ua/eg15/15-20.htm>. – Дата перегляду: вересень 2011.
710. *Грибков И.* Издательская деятельность православной церкви на оккупированных территориях в 1941–1945 гг. / *И. В. Грибков* // *Studia Humanitatis* : Электронный научно-образовательный журнал. – 2013. – № 1. – Режим доступу до електронної версії: <http://st-hum.ru/content/gribkov-iv-izdatelskaya-deyatelnost-pravoslavnoy-cerkvi-na-okkupirovannyh-territoriyah-v>. – Дата перегляду: жовтень 2013.
711. *Грибков И.* Русские газеты на оккупированной советской территории (1941–1944 гг.) / *И. В. Грибков, Л. А. Молчанов* // Новый исторический вестник: Журнал Российского государственного гуманитарного университета. – 2007. – №16(2). – Режим доступу до електронної версії: http://www.nivestnik.ru/2007_2/19.shtml#_ednref2. – Дата перегляду: квітень 2012.
712. Издательское дело // Российский гуманитарный энциклопедический словарь. – Режим доступу до електронної версії: <http://slovari.yandex.ru/~книги/Гуманитарный%20словарь/Издательское%20дело/>. – Дата перегляду: липень 2013.
713. Издательское дело // Большая советская энциклопедия. – Режим доступу до електронної версії: <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Издательское%20дело/>. – Дата перегляду: липень 2013.

714. *Каганов Ю.* Центрально-Східна Європа як історичний регіон: зміст та еволюція концепції / *Ю. О. Каганов* // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 333–341. – Режим доступу до електронної версії: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/Npifznu/2005_19/19/aganov.pdf. – Дата перегляду: квітень 2012 р.
715. Карпатський рейд: Оценки рейда [*Волтер Лакер, Майкл Флоринський, Орест Субтельний, Тім Ріхтер, Пол Магочі*] // Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступу до електронної версії: http://ru.wikipedia.org/wiki/Карпатський_рейд#cite_note-6. – Дата перегляду: липень 2012.
716. *Лакер В.* Спадщина фашизму: очищення від колаборантів : [розділ з книги Laqueur W. Europe in our Time. A History of 1945–1992. – New York, 1992.] / *Волтер Лакер* ; переклав *Андріс Вишняускас* // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2000. – Чис. 16. – С. 31–39. – Режим доступу до електронної версії: <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/laker.htm>. – Дата перегляду: липень 2012.
717. Модельный закон «Об издательском деле». – Режим доступу до електронної версії: http://www.redaktoram.ru/articles1_view.php?id=17. – Дата перегляду: вересень 2013.
718. *Островерха М.* «До перемоги», тижневик дивізії (1943–1945) / *Михайло Островерха* // Вісті комбатанта: Слідами квартальника Об'єднання був. вояків українців в Америці, братства кол. вояків 1-ої УД УНА. – Режим доступу до електронної версії: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2011/12/blog-post_05.html. – Дата перегляду: червень 2012.
7. *Туронак Ю.* Беларуская кніга пад нямецкім кантролем (1939–1944) / *Юры Туронак*. – Мінск : Беларускі Гістарычны Агляд, 2002. – 142 с. – (Бібліятэка часопіса «Беларускі гістарычны агляд» ; 8) – (Серыя «Матэрыялы да беларускай гісторыі»). – Режим доступу до електронної версії: <http://pdf.kamunikat.org/3721-1.pdf>. – Дата перегляду: вересень 2013.

719. *Яремко Р.* Видання УВУ в 1921–2006 р. – Мюнхен ; Львів, 2006. – 124 с. – (Український Вільний Університет. Бібліографія). – Режим доступу до електронної версії: <http://www.ufu-muenchen.de/bibliothek/Infos/UFU-Bibliografie1921-2006.pdf>. – Дата перегляду: 14.12.2012.
720. Siemens // Wikipedia, the free encyclopedia. – Режим доступу до електронної версії: http://en.wikipedia.org/wiki/Siemens#WorldWar_II_era_and_Nazi_Germany. – Дата перегляду: червень 2012.

ДОДАТКИ

Додаток А

Легальні осередки випуску української і українознавчої літератури в Європі 1939-1945 [281-283], [286], [351], [576]

До таблиці не ввійшли осередки при краківсько-львівському «Українському видавництві» – «Бистриця», «Студіон», «Нове життя», Богословського наукового товариства тощо (4. 2), празькі видавництва в Протектораті Чехії і Моравії (Додаток Б) та центри, що випускали винятково урядову періодику. Газетні видавництва включено тоді, коли в їхньому випуску зафіксовано книжки, брошури, іншу друковану продукцію чи якщо з архівних джерел відомо про ширші видавничі плани.

Назва, територіальне розміщення, роки діяльності	Видавнича специфіка, загальний напрям	Замовники, засновники, редактори, автори	Примітки
Генеральна губернія			
Український чорноморський інститут, Варшава, 1940–1943	наукова, публіцистична література геополітичної, тематики, видання на правах рукопису	Лев Биковський, Юрій Липа, Іван Шовгенів, Дмитро Нестеренко, Валентин Садовський, Вадим Щербаківський, Максиміліан Плечко, П. Силенко, Микола Ковальський, Олег Кулиняк; меценати – Володимир Кубійович, Олександр Гонтак-Скрипченко та ін.	І. Шовгенів, В. Садовський «Український Чорноморський інститут: програма діяльності» (1941); Ю. Липа, Л. Биковський «Чорноморський простір. Атлас» (1941); Д. Нестеренко «Організація адміністрації морських портів України» (1942); О. Кулиняк «Чорноморська проблема в українській промисловості» (1941); «Чорноморський збірник» (1942, 2 вип.) і т. д.
Синодальна друкарня (Православної Митрополії), Варшава, 1939–1944	церковна література, підручники для початкових шкіл; антисемітське видання	Православна Митрополія, Український Холмський комітет, Холмська церковна рада; митрополит Варшавський Діонісій (Валединський), Іларіон (Іван Огієнко), Іван Коровицький, Олександр Лотоцький, Дмитро Дорошен-	щомісячник «Церковні відомості» (1943–1944); «Холмський церковно-народний календар на переступний 1940 рік» (1940); «Господа нашого Ісуса Христа Новий Заповіт» (1939) – на основі перекладів П. Морачевського, комісії перекладу Св. Письма при богословському факультеті Кам'янець-Подільського університету та Михайла Кобрини; Б. Борисенко

		ко, Яків Винник, Микола Букатевич (ілюстратор)	«Моя книжечка: Буквар і перша читанка» (1940); «Рахункова книжка для II кл.» (1940); Іван Огієнко «Наглядна таблиця українського правопису» (1941); Я. Винник «Жиди в Україні. Очищення раси» (1940) та ін.
«Вісті», Сокаль (II півріччя 1941)	літературно-художні видання, щоденна газета	Нестор Ріпецький, Дмитро Штикало, Богдан Кравців	щоденник «Українські вісті»; збірки політичної поезії діячів ОУН: Д. Штикало «Дума про Березу Картузьку» (1941), Б. Кравців «Під чужими зорями» (1941), Н. Ріпецький «Поворот» (1941)
Видавництво отців Василян, Жовква, 1941–1944	богословська література ¹	монахи чину св. Василя Великого: Роман Лукань, Дам'ян Богун, Іриней Іван Назарко	місячник «Місіонар» (заборонений в 1939-му після сорока років виходу): відновився в Перемишлі, продовжив вихід у Жовкві (1941–1944)
«Українське видавництво у Львові», липень – листопад 1941	популярна, художня, науково-навчальна, словникова література	Теоділь Баландюк, Дмитро Штикало, Юрій Стефаник, Кость Гупало, Дмитро Ієвлев, Михайло Матчак, Іван Крип'якевич, Олекса Гай-Головко, Михайло Дяченко та ін.	див. 4. 2 та Додаток Е
Спілка з обмеженою відповідальністю «Українська книга», Львів, липень–серпень 1941	література художня, популярна, світоглядна (релігійна і націоналістичного спрямування)	Євген Яворівський, Михайло Яцків, Ярослав Цурковський Микола Голубець, Володимир Дорошенко, Марія Струтинська, Василь Софронів-Левицький та ін.	журнал «Розкуте слово»; (про діяльність і видавничі плани див. 4.2.2 і Додаток Д)
Графічна майстерня і виробничий комбінат Спілки українських образотворчих мистців, Львів, з липня 1941	аркушеві видання (плакати, листівки)	Степан Луцик, Микола Азовський, Осип Курилас та ін.	портрети Євгена Коновальця, Івана Мазепи, Симона Петлюри, стінний двобарвний герб-тризуб, у планах – портрети Тараса Шевченка, Івана Франка, Богдана Хмельницького (див. 4.2.2)
Інститут націоналістичної освіти, ідеологічна рефе-	пропагандистська література націоналістичного	Михайло Кравців (директор), Петро Мірчук	знайдено єдиний примірник брошури (гранки з незадрукованими сторінками і незакінченим

¹ Мета видавництва – виповнення втрат, яких завдав церковним структурам радянський режим, припинивши діяльність Богословської академії, Перемиської, Львівської, Станиславівської єпархіальної духовних семінарій, Богословського наукового товариства і заборонивши випуск церковних періодичних видань і серій – «Богословії», «Доброго пастиря», «Мети».

рентура ОУН(Б), Львів, липень – перша половина вересня 1941	змісту		текстом) – «Свято української зброї» ¹ (1941) до річниці здобуття Києва об'єднаними українськими арміями 31 серпня 1919 року; актуалізувала проблему створення національного військового формування
«Паперовий базар», Львів, осінь – грудень 1941	аркушеві видання (плакати)	Ярослав Пастушенко	Стінний календар на 1942 рік, плакати із зображенням українських святих (4.2.2)
Українська книгарня на вул. Руській 18, Львів, грудень 1941	аркушеві видання (листівки)		у планах були листівки з портретами націоналістичних діячів
«Хліборобське видавництво», Львів, 1942–1944	фахова періодика, календарі	Євген Храпливий, Михайло Боровський, Леонід Бачинський, Іван Драбатий та ін.	«Господарсько-кооперативний часопис» (1942–1944), місячники «Сільський господар» (1942–1944), «Український пасічник» (1942–1944), щорічні ілюстровані календарі та ін.
«Журавлі», Рогатин, друге півріччя 1941	літературно-наукові видання	Микола Угрин-Безгрішний, Антін Лотоцький	альманах «Вільне слово»
Друкарня Гемерлінга і Костюка, Перемишль, 1940–1942	релігійні видання	на замовлення Генерального вікаріату в Ярославі, видавництва «Криниця» в Перемишлі, «Українського видавництва» у Кракові; о. Маркіян Марисюк	«Календарець на 1940 рік» (1940); «Церковний устав Гр.-Кат. Церкви на 1941 рік» (1940); «Церковний устав Гр.-Кат. Церкви на 1942 рік» (1941); «Більший молитовник для всіх» (1940–1941); «Божа наука: Катихизм» (1940); «Малий требник» (1941); «Про потребу Св. Віри» (1941); щомісячник «Місіонар» (1940)
Видавництво при газеті «Холмські вісті», 1939–1940	газета, календар	Пахомій Борис, Дам'ян Богун, Ірина Шевчик-Лукавиченко	тижневик «Холмські вісті» (1939–1940); «Український календарець на 1940 рік» (1940)
«Свята Данилова Гора» при Холмсько-Підляській Духовній Консисторії, 1941–1944	релігійна література, белетристика, календарі	Іван Огієнко, Іван Крип'якевич, Микола Дерев'янка, Іван Феценко-Чопівський, Михайло Антонович, Дмитро Дорошенко, Леонід Білецький, Вадим Щербаківський, Аркадій Животко, Петро Кривоно-	«Провідник по Святій Даниловій горі в Холмі» (1941); православні календарі на 1942, 1943, 1944 рр.; «Акафист Пресв. Богородиці перед її чудотворним образом Холмським» переклад Іларіона (1941); «Людина праці: 60-літній ювілей народження Високопресвященнішого владики Іларіона» (1941); релігійні твори Іларіона (І. Огієн-

¹ Свято української зброї / ред. др. Петро Мірчук. – Львів : Український інститут націоналістичної освіти, 1941. – 16 с. – На зв. тит. арк.: Надруковано в серпні 1941 р. 5000 прим. в друкарні ч. 2, Львів, вул. Пекарська, 11. – Примірник зберігається в ДНАБ, м. Київ.

		сюк, Степан Баран	ка): «Як жити за Христом у світі. Великопісні пассійні слова» (1943), «Радуйся, Чиста Маріє! Піснопіння моєї душі» (1943), «Праця – то ціль нашого життя. Слово перед початком шкільного року» (1944), «Віра. Слово во время люте» (1944), «Юда з Каріоту. Поема» (1944), «Бережімо своє рідне! Новорічне послання на обрізання Господнє» (1943), «Як жити на світі» (1943) та ін.; «Холмський богогласник. Ч. 1. Колядки і щедрівки» (1943); листок «Українська православна церква: Інформації для преси Пресового Відділу при Духовній Консistorії в Холмі» (1940–1943 ?) і т. д
Друкарня «Альфа», Ярослав, 1939–1940	релігійні видання, бухгалтерські звіти, художня література	Григорій Лакота, Петро Ісаїв, Тарас Шевченко; замовники: «Український консум», відділення в Ярославі; видавництво «Наша майбутність»	еп. Григорій «Відозва до греко-католицького Єпархіяльної Области Перемиської» (1939); «Рахункове замкнення кооперативи “Український консум”» (1941); «Кобзар» Т. Шевченка (1940)
«Воскресення», Краків, 1941	релігійні видання		«Молебен до Пречистої Діви Марії» (1941)
друкарня Венгльовський-Гірняк, Сянок (1940–1941)	релігійна, художня, господарча література	І. Гірняк, П. Венгльовський, замовники: Крайсгавптманшафт, видавець Микола Галюка; Йосиф Фаль, Й. Фівег, Сава Крилач	Й. Фаль «Горі імієм серця: молитовник для всіх» (1941); Й. Фівег, крайсландвірт «Добрі поради для рільників сяницької округи» (1941), «Вистава образів, графіки й рисунку в Сяноці, квітень-травень 1940» (1940); С. Крилач «Із книги гордих дум» (1940)
Третій райх			
«Вінета» (Vineta, Propagandadienst Ostraum e. V., структурний підрозділ східного відділу Імперського міністерства народної освіти і	книжки, брошури, листівки, плакати, часописи різними мовами народів СРСР: агітаційно-пропагандистські, розважальні, фахові,	емігранти різних національностей – вихідці з окупованих Німеччиною територій, радянські військовослужбовці, остарбайтери; Спиридон Довгаль; Віктор Пет-	ілюстрований двотижневик для селян «Земля» (1943–1944); журнал «Дозвілля» (1943–1944) – вміщував фотографії українських краєвидів та цікавих європейських місць; фаховий ілюстрований щомісячник «Будівництво» для українських робітників і фахівців з

пропаганди), Берлін; Пляуен ¹ , 1943–1944	для військовополонених, примусових робітників на території Райху і для інформаційної обробки населення окупованих територій	ров, Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Павло Зайцев, Муса Джаліль, Володимир Набоков [659], Фабіян Акінчиц, Михайло Орест, Юрій Шевельов, Ігор Костецький, Мирослав Григоріїв (ілюстратор)	організації Тодта ² (1944, статті про науку й техніку, будівельні досягнення організації, літературно-розважальна частина); місячник для молоді «Сяйво» (аналогі російською мовою: «На досуге», «Мы строим», «Наш друг»)
Український науковий інститут, Берлін, 1939–1945	наукова, інформаційна література	Іван Мірчук, Зенон Кузеля, Роман Димінський, Дмитро Дорошенко, Віктор Петров, Микола Іванов, Михайло Антонович	щомісячник «Ukrainische Kulturberichte: Des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin» (1939); Д. Дорошенко «Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу» (1940); В. Петров «З української обрядової поезії народно-календарного циклу» (1944); М. Іванів «До питання про теорію та практику художнього перекладу» (1944)
«Обрії», Берлін, 1940–1941	літературно-художні видання	Богдан Кравців, Роберт Лісовський, Володимир Янів	Б. Кравців: «Остання осінь» (1940), «Під чужими зорями» (1941); В. Янів: «Сонце й ґрати» (1941), «Листопадові фрагменти» (1941)
Bernard & Graefe Verlag, Берлін, 1939	словники	Іван Ільницький-Занкович	«Deutsches und Ukrainisches Militärwörterbuch» (1939); «Німецький та український летунський словник» (1939)
Institut für Lautforschung an der Universität, Берлін–Ляйпціг, 1940–1943	мовознавча література (праці з діалектології)	Ганна Наконечна, Ярослав Рудницький, Дітріх Вестерман	Г. Наконечна, Я. Рудницький «Ukrainische Mundarten Südkarpatoukrainisch (Lemkisch, Bojkisch und Huzulisch)» (1940); Я. Рудницький «Südkarpatoukrainisch aus Ilnyča» (1944); його ж «Lemberger ukrainische Stadtmundart (Znesinnja)» (1943)
Otto Harrassowitz Verlag, Ляйпціг, 1939–1942	мовознавча, довідкова, історична, художня література, словники, в т. ч. видання укр.,	Ганна Наконечна, Едвард Вінтер, Іван Мірчук, Марія Мірчук, Борис Крупницький, Володимир Кубійович, Ярослав Рудниць-	Г. Наконечна «Deutsch-ukrainisches Taschenwörterbuch» (1939) і «Коротка граматики німецької мови» (1941); «Handbuch der Ukraine» (1941); «Die Scholle. Ukrainische Novellen. Übersetzt von M. Mirtschuk»

¹ На останньому етапі редакція українських журналів у зв'язку з бомбардуванням Берліна перемістилася до Плауена [24, арк. 5].

² Військово-будівельне формування, назване на честь його керівника – райхсміністра озброєння і боєприпасів Фріца Тодта (1891–1942). Під час війни виникла потреба використовувати організацію поза межами Німеччини для відновлення шосейних доріг, залізничних мостів. Її фронтові підрозділи були моторизовані і могли пересуватися безпосередньо за військом.

	рос. мовою	кий, Зенон Кузеля, Валентин Садовський, Роман Димінський, Михайло Антонович; у співпраці з УНІ в Берліні	(1942); Б. Крупницький «Geschichte der Ukraine von der Anfängen bis zum Jahre 1920» (1939; 1943) і «Hetman Mazepa und seine Zeit (1687–1709)» (1942); Е. Вінтер «Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955–1939» (1942)
Verlag S. Hirzel in Leipzig (існує від 1853)	наукова література східно-європейської тематики, переклади праць українських учених німецькою мовою, українознавчі праці німецьких науковців	Дмитро Дорошенко, Дмитро Антонович, Андрій Яковлів, Роман Смаль-Стоцький, Валентин Садовський, Вадим Щербаківський, Володимир Січинський, Віктор Каудер, Ганна Келлер, Н. Браунер, А. Карасек-Лянгер	Д. Дорошенко «Die Ukraine und das Reich: Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur» (1941; 1942); А. Яковлів «Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhunderte» (1942); Р. Смаль-Стоцький «Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache» (1942); Д. Антонович «Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst» (1942); українознавчі матеріали у журналі «Deutsche Monatshefte»
Verlagsanstalt Otto Stollberg, Берлін 1941–1943	довідкова і публіцистична література	Георг Ляйббрандт, Іван Шовгенів та ін.	серія «Bücherei des Ostraumes», в якій два випуски присвячено Україні: «Ukraine» і І. Шовгенів «Die Wasserwirtschaft in der Ukraine» (1942)
«R. Herrose's Verlag», Гrefенгайн (зорієнтоване на український книжковий ринок у 1943–1945)	пам'ятки української літератури, популярні літературно-художні видання	Ярослав Рудницький, Микола Хвильовий, Адріан Кащенко, Марко Кропивницький, Трохим Пасічник, Олександр Олесь, Євген Гут-Кульчицький, Іван Тобілевич	сер. «Ukrainische Bibliothek» (перший випуск – «Слово о полку Ігоревім» у перекладах 12-ти поетів ¹ (1944); М. Хвильовий «Іван Іванович» (1944); А. Кащенко «В запалі боротьби: історична повість» (1944); Марко Кропивницький «Дай серцю волю, заведе в неволю» (1944); О. Олесь «Мисливець Хрін та його пси» (1944); Т. Пасічник «Петро Гордієнко: Епопея з минулого України» (1944); серія «Голос сучасності: оповідання, науково-популярні статті, спогади, розвага» (1944–1945, 3 вип.); І. Тобілевич «Мартин Боруля» і «Наймичка»

¹ Фрагменти перекладів Я. Рудницького, Миколи Зерова, М. Рильського, М. Максимовича, С. Гординського, О. Коваленка-Романківського, С. Руданського, Н. Забіли, В. Щурата, О. Олесь, Б. Лепкого, Панаса Мирного. У 1941 р. схожий задум, що дозволяв читачам зіставити різні перекладацькі стилі, здійснив у краківському видавництві Б. Лепкий, опублікувавши переклади власний, М. Максимовича, Панаса Мирного, С. Руданського, Т. Шевченка, В. Щурата, С. Гординського. Преса порівнювала твір з германським лицарським епосом «Пісня про Нібелунгів» і південно-французьким – «Пісня про Роланда».

			(1944); Е. Кульчицький-Гут «Вернер фон Зіменс: батько електротехнічного промислу» (1945)
Книгарня і видавництво Бориса Тищенка, Відень, 1941–1944	ночні видання	Андрій Жук, Андрій Гнатишин і Богдан Заревич (обробки музичних творів), Микола Битинський (ілюстратор)	А. Жук «Довідник (Календар) на 1942 рік» (1941); українські народні пісні, гімн, танки, короткий географічний нарис «Наш рідний край» (підпис А. В.)
Книгарня і видавництво Теодора Савули, Відень, 1940–1941	інформаційні, літературно-художні видання	Теодор Савула, Тарас Шевченко	«Календар на 1941 рік» (1940); книготорговельний каталог (відбирав асортимент книгарні – словники, самовчителі, шкільні підручники, мапи, плакати для домівок товариств, портрети історичних осіб листівки А. Ждахи, О. Куриласа, медальйони, 1940); Т. Шевченко «Кобзар» (1941)
Товариство «Вернигора», Відень, 1940	співаники	М. Корнієнко	«Сьпіваник Українських Січових Стрільців» (1940, 1-ше вид. – 1917); М. Корнієнко «Наші пісні: 20 найважливіших українських національних пісень» (1940)
«Ost-Europa Verlag», Кенігсберг, 1941	словники, наукова література, відбитки з журналу «Kyrios»	Іван Жуковський, Зенон Кузеля, Дмитро Дорошенко	І. Жуковський «Малий українсько-німецький технічний словник» («Kleines deutsch-ukrainisches Technisches Wörterbuch») (1941), Д. Дорошенко «Die Ukrainische Östlich-Orthodoxe Kirche in Kanada und in den Vereinigten Staaten von Amerika» (1941)
Монархічно-гетьманські організації, Українська громада, Берлін, 1939–1945	загальна періодика, партійно-пропагандистська, фахова, інформаційна, популярна, наукова, пропагандистська література, загальна періодика, брошури німецькою мовою про Україну	Микола Вайда, Максиміліан Плечко, Олександр Греков, Микола Пасіка, Юрій Русов, Богдан Шемет, Борис Гомзин, Осип Губчак, Осип Назарук, Варфоломій Євтимович, Дмитро Дорошенко та ін.	журнал «Нація в поході» (1939–1941); газета «Українська дійсність» з додатком «Господарська прилога» (1940–1945); «Воєнно-науковий альманах» (1944); «Бюлетень вищого проводу гетьманського руху» (1944); Б. Шемет «Die Ukraine einst und jetzt. Kurzer Überblick der ukrainischen Geschichte» (1941)
Навчальний табір у Вустрау (біля м. Нойрупина, підпорядкований Міністерству східних окупованих територій), 1943–1944	воєнно-пропагандистська література, літографовані ілюстровані журнали поранених добровольців	Володимир Жила (редактор), Петро Кізко, О. Я. Запорожець, Павло Коваль; за підтримки відділу освіти при Центральній установі опіки над народами Сходу	«Україна» (1943–1944), не менше 12 чисел, «Вояцька слава» (1944, серпень/вересень, ч. 1/4) та ін.

Райхскомісаріат Україна			
«Волинь», Рівне, 1941–1944	регіональне видавництво книжок і періодики: художня, популярна, фахова, дитяча, пропагандистська література	Улас Самчук, Ніл Хасевич, Степан Скрипник, Роман Бжеський, Петро Зінченко, Петро Колесник, Анатоль Демодовгопільський, Євген Лазор, Авенір Коломиєць, Олег Штуль, Іван Тиктор, Надія Шульгіна-Іщук, Герась Соколенко, Неофіт Кибалюк та ін.	газета «Волинь» (1941–1944); щомісячник для школярів «Орленя» (1941–1942); журнал «Український хлібороб» (1942); серії «Бібліотека антикомуніста», «Театральна бібліотека»; У. Самчук «Марія» (1941), «Новий український колядник» (1941), Т. Курпіта «Новий український вертеп» (1941), «Стінний календар на 1942 рік»
Видавництво при газеті «Вінницькі вісті», 1941–1943	художня література, газета	Михайло Орест, Валер'ян Тарноградський, Аполон Трембовецький та ін.	півтижневик «Вінницькі вісті» (1941–1943); В. Тарноградський «Поезії» (1941)
Видавництво при газеті «Васильківські вісті», Васильків, 1942–1943	періодичні, літературно-художні видання,	Михайло Ситник та ін.	газета «Васильківські вісті» (1942–1943), збірки поезій М. Ситника: «Від серця» (1942), «Нові обрії» (1942), щомісячник «Школяр» (1942–1943)
Видавництво при газеті «Голос Полтавщини», Полтава, 1941–1943	загальна і краєзнавча періодика	Григорій Ващенко, Микола Коркішко (Лазорський), Демид Бурко-Корецький, Василь Гришко, О. Гамалій і т. д.	газета «Голос Полтавщини» (1941–1943), науково-літературний додаток «Наука й мистецтво» (1942)
Видавництво при газеті «Українська думка», Черкаси, 1941–1943	газета, календарні і релігійні видання	В. Маньківський, А. Мартиненко, протоісрей О. Чудновський	півтижневик «Українська думка» (1941–1943); «Український молитовник» (1942); «Календар на 1942 рік» (1942)
Друкарня в Ромнах, 1943	наукове видання	Іван Романченко	І. Романченко «Куліш – біограф і критик Гоголя» (1943)
Словаччина			
Спілка українських інженерів, Братислава ¹ , 1940–1944	фахові і внутрішньоорганізаційні видання	Сава Зеркаль, Григорій Груша, Віктор Доманицький	«Інформації до абсолювентів У. Г. А.» (1939); «Інформації Спілки Українських Інженерів на Словаччині» (до 1944 вийшло 8 чисел); «Звіти стипендійного

¹ Спілка українських інженерів у Словаччині в 1930–1940-х роках // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка / Київський університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 1998. – С. 9–11. – (Історія; вип. 37).

			фонду при Спілці» (1939–1940); В. Доманицький «Засади українського рурбанізму» (1940), Г. Груша «Короткий, практичний курс плекання лісу» (1943)
Королівство Угорщина			
Наукове товариство «Подкарпатское общество наукъ», Ужгород, 1941–1944	Наукові і літературні видання	Іван Гарайда, Федір Потушняк, Гіядор Стрипський, Петро Милославський, Микола Лелекач, Іриней Кондратович та ін.	квартильний «Зоря-Найна» (1941–1943), двотижневик «Літературна недѣля Подкарпатского общества наукъ» (1941–1944), часопис «Руська молодеж» (1942–1944) і понад десяток книжок – популярні видання для дітей, народу, переклади з угорської, текстів закарпатських письменників на угорську, граматику закарпатської мови тощо.
Фінляндія			
Видавництво Богдана Кентржинського, Гельсінкі, 1942–1944	словники німецької мови для українців, країнознавча література	Богдан Кентржинський, публіцист, представник ОУН(М) у Фінляндії	«Український літопис» (вид. Укр. інформаційного бюро для Фінляндії і Скандинавії); «Бюлетень УІФС» (1942–1944, фінською, шведською, німецькою мовами); газета «Українець у Фінляндії» (1942); Б. Кентржинський «Правда про Україну» (1943, фінською мовою)

Додаток Б

Список навчальних посібників УТГІ [684]

1. *Антипів О.* Машинознавство / *Олекса Антипів.* – [1942–1943]. – 148 с. – Рік подано за дж.: Комунікат Управи СПУГА // ЦДАВО України. – Ф. 3797, спр. 1, оп. 1. – Арк. 51.

2. *Антонович Д.* Українська культура : збірник лекцій / за ред. *Дмитра Антоновича*. – 1940. – 334 с. : іл. – Перше вид. надруковане в 1934 р. для курсів українознавства при УГА.
3. *Безпалко О.* Німецька мова : (курс лекцій) / *Осип Безпалко*. – 2-ге попр. й доп. вид. – 1943. – 288 с. – Перше вид. – 1932–1933.
4. *Гнатівський А.* Городництво. Частина загальна / *Антон Гнатівський*. – 1941. – 75 с. : 25 іл.
5. *Добриловський М.* Вступ до вивчення економічної теорії й практики німецького націоналсоціалізму : курс лекцій / *Микола Добриловський*. – 1943. – 82 с.
6. *Коваленко О.* Елементарний курс математики : курс лекцій. Ч. 2 / *Олександр Коваленко*. – 1942. – 364 с. : 271 іл.
7. *Комарецький С.* Органічна хемія / *Сергій Комарецький*. – 1942. – 132 с.
8. *Комарецький С.* Практичний курс аналітичної хемії : якісна аналіза / *Сергій Комарецький*. – 1944. – 195 с. : іл.
9. *Конічкова К.* Птахівництво : підручник для господинських шкіл та селянських господарств / *Карла Конічкова* ; з чеського оригіналу, виданого в Празі 1940 пер. *В. Чередиїв*. – 1942. – 180 с. : 151 іл.
10. *Мазена І.* Карпатські полонини / *І. Мазена*. – 1944. – 90 с. : іл.
11. *Мартос Б.* Організація й ведення зібрань : курс лекцій / *Борис Мартос*. – 1942. – 46 с.
12. *Мартос Б.* Теорія кооперації : курс лекцій / *Борис Мартос*. – 1942. – 145 с. : іл.
13. *Моралевич Я.* Контокоренти : (курс лекцій) / *Яків Моралевич*. – 1940. – 80 с. : табл.
14. *Неврлі Я.* Граматика української мови: фонетика – морфологія – синтакса / *Ярослав Неврлі*. – 2-ге випр. й доп. вид. – 1941. – 100 с.
15. *Сінгалевич-Мазена Н.* Соціальна гігієна : курс лекцій / *Н. Сінгалевич-Мазенова*. – 1942. – 132 с.
16. *Сірополко С.* Основи журналізму / *Степан Сірополко*. – 1941. – 49 с.
17. *Фролов Л.* Крохмальництво : (курс лекцій) / *Леонід Фролов*. – 1944. – 130 с.

18. *Фролов Л.* Технологія палива : (курс лекцій) / *Леонід Фролов.* –1939. – 73 с. : 34 іл.
19. *Фролов Л.* Хемічна технологія води: фабрикація холодильних напоїв : курс лекцій / *Леонід Фролов.* – 1941. – 60 с. : 29 іл.
20. *Фролов Л.* Цукроварство : (курс лекцій) / *Леонід Фролов.* – 1940. – 73 с. : 124 іл.
21. *Чередиїв В.* Вступ до позаочного курсу спеціального хліборобства / *Володимир Чередиїв.* – 1944. – 138 с.
- 22–23. *Чередиїв В.* Спеціальне хліборобство. [У 2 ч.] / *Володимир Чередиїв.* – 1944. – 75, 7 с. ; 97 с.
24. *Черняхівський С.* Алгебра : (курс лекцій) / *Семен Черняхівський.* – 1941. – 108 с. : табл.
25. *Шиянів Г.* Автомобіль: (самохід) : курс лекцій / *Г. Шиянів.* – 1941. – 115 с. : іл.
26. *Шиянів Г.* Автомобіль : (курс лекцій) / *Г. Шиянів.* – 3-тє доп. вид. – 1944. – 139 с. : іл.
27. *Щербаківський В.* Формація українського народу: нарис праісторії України : курс лекцій / *Вадим Щербаківський.* –1942. – 45 с. : табл.

Додаток В

Доробок празьких видавничих осередків у цифрах [684]

Видавництво	Кількість видань							Загальна кількість назв видань
	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	
Юрія Тищенка	2	5	9	13	3	14	2	48
«Колос»	–	3	10	3	1	–	–	17
«Пробоем»	1	12	52	28	17	–	–	110
Українське історично-філологічне товариство	–	4	10	–	–	8	–	22
УНО (Секція митців, письменників та журналістів, Культурно-наукове видавництво, Секція українських інженерів-техніків,	–	6	14	13	1	1	2	37

обласна управа УНО)								
Український вільний університет у Празі	1	1	1	20	–	–	–	23
УТГІ	1	3	6	8	2	7	–	27
«Нашим дітям»		3	1					4
«Українська родина»	1	–	–	1	–	–	–	2
Український дитячий притулок	–	1	–	–	–	–	–	1
«Stilus»	–	2	1	–	–	–	–	3
Українська академічна громада	–	–	2	–	–	–	–	2

Додаток Д

Список видань, що готувались до друку у видавничій спілці

«Українська книга» [90]

- співаник з нотами «За Україну» за редакцією композитора, члена Спілки українських музик З. Лиська – 48 сторінок, перший аркуш було складено в друкарні на вул. Личаківській, 3 [арк. 4 зв., 10];
- двобарвний стінний календар на друге півріччя 1941 р. складався в друкарні ОУН на вул. Сикстуській, 19, планований наклад – 15 тис., термін виходу – до кінця липня [арк. 5, 11];
- великий книжковий календар на 1942 рік, підготовку і збір матеріалів доручено Є. Яворівському [арк. 5];
- «Німецько-український розмовник» за редакцією Є. Яворівського [арк. 5, 11-11зв];
- «Молитвенник» для молоді, 150–160 с.; ініціатор видання – о. С. Хабурський [арк. 13-13 зв.];
- «Історія України» Ом. Терлецького (1-ше вид. – Львів: «Просвіта», 1936); планувалося випустити в новій редакції М. Голубця [арк. 5, 11-11-зв.];
- А. Чайковський «Украдений син» за редакцією В. Калини [арк. 11-11-зв.];
- літературно-мистецький альманах [арк. 5, 11];

– часописи: «Розкуте слово» (орган Спілки українських письменників і журналістів, відповідальний редактор М. Голубець, у змісті першого числа за 15 серпня 1941 р.: вступна стаття, поема В. Шаяна «Повстань, Перуне», поезії М. Голубця, Я. Цурковського, В. Пачовського, М. Мельника, новела І. Керницького «Мати», оповідання Є. Яворівського «Червона квітка», нарис Б. Нижанківського, стаття В. Шаяна «Провідні ідеї української літератури», стаття В. Левинського «Фіхте про німецький патріотизм», літературно-мистецька хроніка, некролог Б. Лепкого авторства М. Голубця); щомісячний журнал для дітей [арк. 7];

Додаток Е

Список видань «Українського видавництва у Львові»

(липень-грудень 1941) [351]

1. *Барвінський, Б.* Коротка історія Галичини продовж тисячліття 907–1941 р. з двома історичними картами. – 42 с.
2. *Будзиновський, В.* Як Москва нищила Україну. – 64 с.
3. Видавничий посібник для автора, редактора і коректора. – 63 с.
4. *Возняк, М.* Маркіян Шашкевич. – 52 с.
5. [Андрусяк, М.]. Богдан Хмельницький: Історія його воєн і політики / *Мстислав Всегоренко*. – 48 с. – Передрук з часопису «Дешева книжка», 1936, Ч. 21/22.
6. *Гордієнко, П.* Ми з Чорнорудки : [збірка оповідань]. – 27 с.
7. [Горліс-Горський Ю.]. Ave, Dictator / *Ю. Г.-Г.* ; ред. *К. Гупало*. – 32 с.
8. *Грунський, М., Ковальов, П.* Нариси з історії української мови. – 355 с.
- *9. *Грунський, М.* Вступ до слов'янського мовознавства : [підручник староболгарської мови для вищих шкіл]. – 355 с.
10. *Донцов, Д.* Де шукати наших історичних традицій / ред. *Д. Ієвлев [Д. Кислиця]*. – 112 с.

11. *Житецький, П.* Нарис літературної історії української мови в ХУІІ віці з додатком словника книжної української мови за рукописом ХVІІ віку / вступна стаття акад. *Л. А. Булаховського*. – ХХУ, 203 с.
12. [*Ізюмов, О.*]. Правописний словник / за ред. *О. Панейка*. – 784 с.
13. *Крип'якевич, І.* Гетьман Іван Виговський. 1657–1659. – 24 с.
14. *Крип'якевич, І.* Історія України / ред. *Д. Штикало*. – 72 с.
15. [*Крип'якевич, І.*]. Мала історія України / *І. К.* ; ред. *Д. Штикало*. – 3-тє вид. – 32 с.
16. [*Крип'якевич, І.*]. Мала історія України / *І. К.* ; ред. *Д. Штикало*. – 4-тє вид. – 32 с.
17. *Куліш, М.* Мина Мазайло : комедія / ред. *К. Гупало*. – 92 с.
18. Німецько-український підручний словник / зладив Др *Яким Ярема*. – 727 с.
- *19. Новий кишєневий німецько-український словник. – 378 с.
20. *Радзикевич, В.* Нарис історії української літератури. – 220 с.
21. [*Ривак, В.*]. Симон Петлюра / *Сидір Корбут* ; ред. *К. Гупало*. – 52 с.
22. *Синявський, О.* Норми української літературної мови. – 363 с.
23. *Сімович, В.* Іван Франко, його життя та діяльність. – 112 с.
24. *Сімович, В.* Тарас Шевченко. Його життя та творчість / ред. *Дм. Штикало*. – 88 с.
- *25. *Смеречинський, С.* Нариси з української синтакси.
26. *Терлецький, Ом.* Визвольна боротьба українського народу. – 92 с.
27. *Терлецький, Ом.* Як будував і як руйнував український народ. – 24 с.
28. [*Шрамченко, С.*]. Український воєнний флот. 1917–1918. – 27 с.
29. *Храпливий, Є.* Нова організація німецького села / ред. *Дм. Ієвєв [Д. Кислиця]*. – 84 с.

Додаток Ж

Список співробітників АН УРСР, що залишились на окупованій німцями території [135]

Антонович Агафія, бібліотекар	Боярський Яків, генетик
Ардатьєв Максим, ботанік	Бражникова Ніна, геолог
Базилевич Іван, терапевт	Бровандовська Олена, бібліотекар
Балінська Неоніла, вчений-бібліотекар	Бурачинський Олексій, ботанік-фізіолог
Балінський Борис, біолог	Буслова Єфросинія, фізіолог
Бандура Владислав, бібліотекар	Буцик Мусій, рентгенофізик
Барвінський Богдан, історик	Бучковський Михайло, хімік-технолог
Барташевський Василь, геолог	Вагнер Анастасія, хімік
Бахарєва Марія, хімік	Вадимович Іван, хімік
Безсонов, Андрій, хімік	Вальчук Валентина, фізіолог
Белінг Дмитро, біолог	Василенко Андрій, механік
Бергер, Яніна, філософ, бібліотекар	Васильєв Андрій, лікар-мікробіолог
Бершова Ольга, мікробіолог	Введенський П., хімік
Бельський Борис, ентомолог	Величківський Микола, економіст
Бінявська Анфіса, бібліотекар	Верба Олена, хімік
Блок Ірина, біолог	Вернигора Софія, бібліотекар
Богатирчук Федір, рентгенолог	Ветухів Михайло, біолог
Боднар Іван, педагог	Витвицький Василь, музиколог
Болсунов Ігор, ботанік	Вишкварок Раїса, хімік
Бондіна Олена, бібліотекар	Власов Леонтій, хімік
Бордиловська Надія, зоолог	Внучкова Наталія, біолог
Бордиловський Євген, ботанік	Вознесенський Олексій, геолог
Боржковський, Сергій, біохімік	Возняк Михайло, філолог
Борнеман Борис, геолог	Волобуєва Тамара, бібліограф
Боян Василь, економіст	Володимирів Сергій, економіст

Волошина Есфірь, бібліотекар	Добрянський Калістрат, фольклорист
Воронцов Данило, фізіолог	Домбська Ісидора, бібліотекар
Гаєвський Степан, літературознавець	Дранішніков Павло, інженер-гідрогеолог
Гарасимчук Василь, історик, географ	Дьомін Василь, біохімік
Гарасимчук Роман, етнограф	Євтухова Марія, терапевт
Гарф Сергій, механік	Єфименко Марія, біолог
Гейзер Георгій, хімік	Житкевич Олена, ботанік
Геппенер Микола, книгознавець, архівіст	Жовтобрюх Михайло, мовознавець
Гіляров Сергій, мистецтвознавець	Задорожний Федір, економіст
Гіршман Марія, інженер-конструктор	Закревська Ганна, геолог
Гіршман О., хімік	Занкевич Єлисей, ботанік
Глушко М., фізик	Захарченко Ніна, зоолог
Говоров Микола, хімік	Зеленко Олександр, геолог
Головня Антоніна, бібліотекар	Іванова Ганна, бібліотекар
Голов'янку Зиновій, ентомолог	Іванова Катерина, бібліотекар
Горбачевська Варвара, біохімік	Іловська Казимира, бібліотекар
Горецький Петро, філолог	Інгльот Стефан, філолог
Городиський Володимир, хімік	Каленіченко Ф., ботанік
Губаржевський Ігор, мовознавець	Карлаш Катерина, біолог
Губська Лідія, бібліотекар	Карпенко Віталій, теплотехнік
Гужовська Ольга, біохімік	Каштанова Ганна, фітопланктолог
Гузик Флор, хімік	Келлес-Краус Яніна, бібліотекар
Гебултовський Казімеж, бібліограф	Кибальчич Михайло, літературознавець
Гембарович Мечислав, мистецтвознавець	Кириченко Олена, хімік
Генсьорський Антін, історик, філолог	Кисілевський Кость, філолог
Гургула Ірина, етнограф	Кисіль Микола, гідролог
Давидець П., ботанік	Кінель Іван, зоолог
Даниленко Ганна, бібліотекар	Кістяківська Наталія, бібліотекар
Деркач Марія, філолог	Кістяківський Віктор, геолог
Добровольський Є., медик	Кладієнко Дем'ян, фізіолог

Клеопов Юрій, геоботанік	Кривченко Яків, генетик
Клодницький Іван, зоолог	Крип'якевич Іван, історик
Князівський П., історик	Кузнецова Любов, біохімік
Коваленко Вікторія, ботанік	Кузнєцов Мефодій, хімік
Козель Никанор, бібліотекар	Кузьмін Віталій, хімік
Козік Михайло, художник	Кулик С. М., математик
Козлова-Трохименко Зінаїда, мовознавець	Курінний Петро, історик, археолог
Козловська Ганна, геолог	Куркова Євгенія, бібліотекар
Колесса Філарет, філолог, музиколог	Лазарева Олександра, гідробіолог
Кондратюк А., зоолог	Лазницька Ірина, гідробіолог
Конопльова Ніна, ботанік	Лапогонов Олександр, економіст-географ
Коншина Валентина, хімік	Ларюшкіна Ольга, фізіолог
Кордуба Мирон, історик	Лебединцева Катерина, філолог
Корицька Лідія, хімік	Лебединцева Ольга, хімік
Король Олексій, астроном	Лев Василь, філолог
Королькова Марія, статистик	Левитська Олена, хімік
Косач-Борисова Ісидора, ботанік	Лезгілья Ніна, бібліотекар
Косач-Кривинюк Ольга, філолог	Лисін Борис, хімік-технолог
Костюк Григорій, літературознавець	Ляшенко Олена, бібліотекар
Котельников Олександр, фахівець з теоретичної механіки	Маєвський Казимир, археолог
Котуков, Григорій селекціонер	Макаревич Марія, ботанік
Кравченко Ніла, фізіолог	Малаховська Ївга, геолог
Кравченко Оксана, мовознавець	Малевицька Марія, зоолог
Крамаренко Леонід, фахівець із сіль- ськогосподарського машинобудування	Малечинський Карл, історик, бібліотекар
Крамаренко Олексій, хімік	Малицька Костянтина, бібліотекар
Красівський Олександр, геолог	Мальська Олександра, ботанік
Кривенюк Михайло, бібліотекар	Мандровська Н., ботанік
Кривченко Георгій, економіст	Мандровська Ольга, геолог
	Маркелов Григорій, невропатолог
	Марковська Тетяна, бібліотекар

Марковський Михайло, літературознавець	Окиншевич Лев, історик
Марковський Юрій, гідробіолог	Ольховий Ілярій, економіст
Марченко Олександр, іхтіолог	Ольшанська Марія, хімік
Мар'янович Олена, ботанік	Ольшевич Вацлав, бібліотекар
Масленікова Катерина, бібліотекар	Оробієвська Тетяна, бібліотекар
Махно Євгенія, археолог	Павлов Петро, іхтіолог
Махов Григорій, ґрунтознавець	Павлович Юрій, етнограф, археолог
Мельник Анатолій, ботанік	Пайончковський Франц, бібліотекар
Мельник Мотрина, геолог	Пархоменко Володимир, ентомолог
Мечник Петро, філолог	Пастернак Ярослав, історик, археолог
Миклашевська Єфросинія, іхтіолог	Петров Віктор, історик, археолог
Мирвинський Володимир, геолог	Петровська Лідія, бібліотекар
Мікульський Олександр, біохімік	Пиковський Олександр, інженер
Мірошніченко Олександра, гідробіолог	Підгайний Леонід, літературознавець
Міяковський Володимир, історик, літературознавець	Піонтковський Аполінарій, ботанік, генетик
Мокляк Владислав, гідролог	Плескач Єфросинія, бібліотекар
Моргун Єлизавета, мікробіолог	Плотников Володимир, хімік
Москалець Володимир, математик	Полонська-Василенко Наталія, історик, археолог
Невкрита Олександра, біолог	Полулях Олександр, бібліотекар
Нестерводський Василь, фахівець із бджільництва	Понько Костянтин, фахівець з гірничої механіки
Нечай-Грузевич Ірина, фізіолог	Поповкіна Акуліна, бібліотекар
Немчинов Інокентій, економіст	Портнов, фахівець з бджільництва
Ніколаєва Олена, бібліотекар	Примак В., зоолог
Новікова Ніна, мікробіолог	Приходько Петро, літературознавець
Носаль Панас, біолог	Пріцак Омелян, історик, сходознавець
Оглоблин Олександр, історик, архівіст	Пуліковський В., фахівець з гірничої справи
Огоновський Володимир, економіст	
Одарич Тетяна, ботанік	

Рабчинська Олена, бібліотекар	Сно Олена, геолог
Радзикович Володимир, літературознавець	Соболев Дмитро, геолог
Раднюк Аркадій, фахівець з гірничої справи	Соболев Б., медик
Решетняк Євдокія, зоолог	Сокол Микола, гідробіолог
Рибницький Андрій, бібліотекар	Соколов Юрій, фахівець у галузі небесної механіки
Розова Наталія, філолог	Соневецький Михайло, філософ
Ройтер Володимир, фізико-хімік	Степанишина Оксана, історик
Романова Ольга, ботанік	Степанів Олена, економіст
Романченко Іван, літературознавець	Супруненко Олександр, агроном
Рудич С., ґрунтознавець	Сурова Ніна, мовознавець
Савинський Вадим, зоолог	Сулопаров Микола, бібліотекар
Савицька Зоя, ентомолог	Сушко Давнікія, ботанік
Савостін Петро, біолог	Тарануха Максим, ентомолог
Саврон М.	Татомир Костянтин, фахівець з гірничої механіки
Савченко Євген, хімік	Теленга Микола, ентомолог
Салунська Наталія, ботанік	Телетов Іван, хімік
Самчевська Нонна, селекціонер	Терентьев І., зоолог
Свенціцький Іларіон, філолог, мистецтвознавець	Терещенко Андрій, філолог
Свечніков Євген, інженер-механік	Терлецький В., фізик
Свіда Володимир, інженер	Терлецький Омелян, історик
Святоха О., астроном	Терпугов Микола, гідротехнік
Селіхов Дмитро, інженер	Тершаковець Михайло, літературознавець
Сиротинін Микола, патофізіолог, біолог	Тимченко Євген, інженер
Сімович Василь, філолог	Тихвинська Віра, фізіолог
Скарбан Марія, генетик	Трефільєв Іполит, хімік
Скатенко Ксенія, бібліотекар	Троїцька Варвара, ботанік
Смішко Маркіян, археолог	Туркевич Наталія, фізіолог

- Фадєєв Григорій, фахівець з тепло-
автоматики
- Фарафонов Євген, фахівець з ливар-
ного виробництва
- Федорова Ніна, геолог
- Федукович Вацлав, геолог
- Хмельовська Марія, бібліотекар
- Хохол Параска, бібліотекар
- Цветков Василь, механік
- Цитович Георгій, іхтіолог
- Цюпкало Василь, ентомолог
- Чередниченко Федір, інженер-механік
- Чернецова Софія, бібліотекар
- Чорноголовко, геоботанік
- Чудинов Володимир, математик
- Шапочник Іван, біолог
- Шапошников Володимир, хімік
- Шаргей Ніна, хімік
- Шарлемань Микола, біолог
- Шведкова-Роше Тетяна, паталогоанатом
- Шеверницький В. В., фахівець з
електрозварювання
- Шелехова, Ніна історик, бібліотекар
- Шелюшко Лев, ентомолог
- Шереметьєва Леоніла, іхтіолог
- Шиліна Лариса, археолог
- Шматько Михайло, геолог
- Шостенко Наталія, ботанік
- Штеліга Марія, бібліотекар
- Штепа Костянтин, історик
- Шугаєвський Валентин, історик, ар-
хеолог
- Щербаков Микола, медик
- Щурат Василь, філолог
- Щурат Степан, літературознавець
- Якимович Сергій, фольклорист
- Якубець Марія, бібліотекар
- Якубський Борис, літературознавець
- Якушко Іван, ботанік
- Янів Ян (Іван), філолог
- Янчак Ярослав, бібліотекар
- Ярема Яким, філолог, філософ
- Ярошевич Януш, зоолог
- Ястремський Герасим, біолог
- Яцків Михайло, бібліотекар

Додаток 3

Список доповідей, виголошених на засіданнях історико-філологічного гуртка Київського будинку вчених [281-283], [286]

Микола Базилевський «Шевченко в болгарській літературі»;

Галина Вовк «Значення Шевченка в розвитку української літературної мови»,
«Леся Українка в аспекті змагань за українську літературу»;

Степан Гаєвський «Поема “Мойсей” Івана Франка»;

Я. Галайчук «Серія з 10 малюнків Шевченка на тему самотності у світлі літературних творів»;

Олександр Грузинський «До історії твору Гоголя “Выбранные места из переписки с друзьями”»;

Світозар Драгоманов «Листування Лесі Українки з Михайлом Драгомановим»;

Михайло Жовтобрюх «Професор Тимченко як дослідник української мови»;

Клим Забарило «Перекладацька діяльність професора Тимченка»;

Г. Завадович «Про громадську роботу Івана Нечуя-Левицького»;

М. Іванов «Теорія та практика українського перекладу»;

Ганна (Галина) Іванова «Єгипет» (нарис про перебування Лесі Українки в Єгипті), «Спогади зі студентських років Євгена Тимченка»;

В. Камінський «Отариця в минулому і сучасному житті України»;

Михайло Кибальчич «Нові матеріали до біографії Нечуя-Левицького», «Вшанування пам'яті Шевченка в 1861 році»;

Пантелемон Ковалів «Особливості мови південно-руського служебника XVII ст.», «До питання про визначення та розвиток граматичних категорій», «Шевченко – національний поет українського народу», «Сучасний стан розвитку української літературної мови», «Наукові заслуги Євгена Тимченка»;

Григорій Коляда «325 років київського друку», «Хто автор віршів у Львівському друку від 1614 року “О священстве”»;

Григорій Левченко «Професор Тимченко як історик української мови»

П. Линник «Мої зустрічі з Нечуєм-Левицьким»;

Іван Лютий «Оповідання Панаса Мирного «Морозенко» в лабетах царської цензури»;

Михайло Марковський «Перегляд питання про утворення «Енеїди», «Одночленні речення в українській літературній мові»;

Володимир Міяковський «До біографії Михайла Грушевського»;

Олександр Оглоблин «До питань про автора “Історії русів”»;

В. Парасунько «Ярмо в світлі археологічних, етнографічних і лінгвістичних даних», «Професор Тимченко як діалектолог»;

Наталія Полонська-Василенко «Михайло Грушевський як організатор української історичної науки»;

В. Приліпко «Спроба теорії еквівалентності в мові на основі суфіксології»;

Валер'ян Ревуцький «Творчий шлях П. Саксаганського», «Шевченко – театральний практик»;

В. Соболева (онука письменника) «Спогади про Нечуя-Левицького»;

В. Ставниста «Праця професора Тимченка над історичним словником української мови»;

Оксана Степанишина «Останні роки Михайла Грушевського»;

Ф. Томасевич «Микола Зеров – учений, критик, поет, публіцист»;

Микола Шарлемань «Природа України за “Словом о полку Ігоревім” та фресками св. Софії», «Природа в творах Тараса Шевченка»;

Костянтин Штепа «Античні мотиви в творчості Лесі Українки»;

Борис Якубський «Значення творчості Лесі Українки», «Нечуй-Левицький – народний письменник».

Додаток И

Список доповідей, виголошених на засіданнях Літературно-мистецького клубу [281-283], [286]

Микола Бараболяк «Суть і предмет цивільного процесу»;

Андрій Білинський «Корпоративізм»;

Олександр Ващенко «Вплив большевизму на психіку українського народу»,
«Советська дійсність в українському народному гуморі»;

Михайло Ветухів «Сучасний стан вчення про спадковість»;

Богдан Галайчук «Міжнародно-правне становище союзної республіки»,
«Дебеляція»;

М. Гринь «Колима – найтяжчий табір засланців СРСР»;

Світозар Драгоманов «Причини звільнення Михайла Драгоманова з Київського університету»;

Д. Дам'янівський «Історичний розвій енергетики»;

Михайло Добрянський «Гоголь як проблема в нашому національному житті»;

Микита Думка «Ідея національної єдності у стародавній Греції», «Вага і значення кочовиків в історії»;

Всеволод Дябло «Суверенність у федераціях», «Судова й адміністративна функція»;

Ростислав Єндик «Гоголь у сучасності»;

Мирон Зарицький «Фрагменти математичного світогляду»;

Іван Крип'якевич «Галичина у княжих часах»;

Сергій Кокот «Доля українських письменників під большевицьким ярмом»;

Григорій Костюк «Спогади і зустрічі з українськими письменниками і вченими по советських таборах»;

Володимир Кубійович «Демографічні проблеми населення Галичини»;

Василь Лев «Боротьба за літературну мову в Галичині»;

Володимир Лисий «Питання обов'язуючої сили цивільного законодавства на терені Галичини»;

Осип Мандзенко «Військова тактика полтавської битви 1709 р.»;

Олександр Надрага «Візантійське право і його вплив на українське церковне та світське право»;

Ярослав Падох «До історії судового заступництва на наших землях»;

Ярослав Пастернак «До галицької етногенези»;

Віктор Россинський «Історичні паралелі війни 1914 і 1939 рр.»;

Іван Сітницький «Пітагорейські числа»;

Маркіян Смішко «Перехрестя культурних доріг минулого Галичини»;

Юрій Старосольський «Аналогія у праві»;

Омелян Терлецький «Побут і культура Галичини впродовж століть»;

М. Туркевич «Устійнення української хемічної термінології»;

Ярослав Цурковський «Новий устрій праці»;

В. Чапленко «Письменник і мова»;

Лев Чикаленко «Початок мистецької творчости»;

Микола Шлемкевич «Спроба української синтези».

Додаток К

Список доповідей, виголошених

в Українському історично-філологічному товаристві [46-48], [148]

Микола Андрусак «Гене́за і розвиток галицького москвофільства в XIX і XX століттях» (21 лютого 1941);

Дмитро Антонович «Пам'яті Миколи Гнатишака», «Театральні студії Миколи Гнатишака» (26 листопада 1940), «Українська архітектура в Генеральному губернаторстві» (18 лютого 1941), «Праці Історично-філологічного товариства з шевченкознавства» (11 березня 1941), «Перші малярські кроки Шевченка» (11 березня 1941), «Спогади про харківських учених і наукове життя в Харкові» (6 травня 1941), «Автобіографічні мотиви в повісті Шевченка “Художник”» (16 березня 1943), «Харківський салон Х. Д. Алчевської у 1860-х роках» (30 листопада 1943), «Слово пам'яті товариша і друга Василя Сімовича» (21 березня 1944);

Михайло Антонович «Бернат Претвич – староста на Барі» (25 березня 1941), «Досліди в архіві Рачинських» (16 листопада 1943);

Леонід Білецький «Омелян Огоновський як історик літератури», «Михайло Грушевський і українська мова» (6 лютого 1945), «Сон у творчості Шевченка як історико-літературна проблема» (27 березня 1945);

Павло Богацький «Нове про Шевченка за рр. 1930–1939» (20 травня 1941), «Рух української людності на переломі XVI–XVII століття» (4 квітня 1944);

Освальд Бургардт «Поєми Вергарна в перекладах Миколи Терещенка» (1943), «Листи Михайла Опанасовича Драй-Хмари з заслання» (20 червня 1944);

Августин Волошин «Митрополит Андрей Шептицький як педагог» (3 квітня 1945);

Олександр Домбровський. «Симптоми містицизму в Геродотовій Скитії» (29 червня 1943);

Дмитро Дорошенко «Пам'яті отця Михайла Щербаківського (3 грудня 1940), «Українські постаті в німецькій літературі XVIII ст.» (11 лютого 1941), «Мало відомі записки про українсько-польську війну 1671 р. Ульрик Вердум» (1 квітня 1941), «Життя та діяльність проф. Василя Олексійовича Біднова» (10 квітня 1945);

Світозар Драгоманов «Листування Михайла Драгоманова з Лесею Українкою» (5 грудня 1944);

Корнило Заклинський «Україніка в бібліотеці чеського Національного Музею в Празі» (1, 8, 15 квітня і 27 травня 1941);

Пантелеймон Ковалів «Місяць в українському фольклорі» (25 квітня 1944), «Василь Сімович як граматик» (23 травня 1944), «Раннє християнство на Україні в світлі лексики X–XIV ст.» (11 липня 1944), «Пережитки давніх хліборобських форм в сільському господарстві та в побуті українського селянства» (12 грудня 1944), «Михайло Грушевський і українська мова» (6 лютого 1945);

Борис Крупницький «З історії Правобережжя 1683–88 років» (10 грудня 1940), «Відносини між Семеном Палієм і [Андрієм] Могилою в 1684–1685 роках» (4 лютого 1941);

Микола Кушніренко «Греко-католицьке духовенство й Церква у XIX й XX віці на Закарпатті під оглядом суспільно-національним» (4 липня 1944);

Володимир Міяковський «Літературна-наукова діяльність Василя Сімовича» (23 травня 1944);

Симон Наріжний «Останні два роки діяльності Історично-філологічного товариства в Празі» (4 червня 1940), «Шевченкіана в Музеї визвольної боротьби України» (11 березня 1941), «Харківське Історично-філологічне товариство»;

Олександр Оглоблин «Опанас Кирилович Лобисевич» (16 травня 1944); «Федералізм Михайла Грушевського» (30 січня 1945);

Іван Панькевич «Про праці Миколи Гнатишака з літературознавства» (26 листопада 1940), «Семигородські українці і їх мова» (15 квітня 1941), «Маркіян Шашкевич на тлі західно-європейських ідей» (15 червня 1943), «Мотиви українських південно-карпатських колядок» (7 березня 1944), «Молдавські грамоти з Семигороду (з архівів у Брашєві та Бистриці у збірці Григора Т. Точилеску» (6 червня 1944), «Лінгвістичні праці Омеляна Огоновського» (19 грудня 1944), «Уваги до книги проф. П. Ковалева “Історія форм української мови”» (23 січня 1945), «Пандекти Антіоха під оглядом церковно-слов'янської мови» (17 квітня 1945);

Євген Юлій Пеленський «Шевченко-класик» (9 березня 1943);

Наталія Полонська-Василенко «Праці професора В. О. Біднова з історії Запоріжжя» (10 квітня 1945), «Взаємовідношення між Запоріжжям та російським урядом перед ліквідацією Січі» (13 лютого 1945);

Марія Пшен'юрська «Деякі ізогльоси з надсянсько-лемківсько-бойківського пограниччя» (22 лютого 1941), «Василь Сімович як науковий організатор в останніх роках: на основі спогадів» (23 травня 1944);

Ярослав Рудницький «Трансформація українських географічних назв. 1 частина» (7 грудня 1943), «Досліди Василя Сімовича над українською ономастикою» (23 травня 1944), «Наголоси Шевченкових поезій» (4 квітня та 2 травня 1944), «Дублетні наголоси в українській мові» (20 і 27 червня 1944), «Наростки *-ість*, *-ощі* в українській мові» (21 листопада 1944);

Валентин Садовський «Село і місто: до постановки проблеми» (18 березня 1941);

Степан Сірополко «З історії освіти на Україні – Чернігівський колегіум» (28 січня 1941), «Швайпольт Фіоль – перший друкар славянських кириличних книжок» (27 травня 1941), «Елементи середньошкільної схоластики в сучасних педагогічних підручниках» (9 травня 1944), «Життя та громадсько-наукова діяльність д-ра Федора Стешка» (6 березня 1945);

Володимир Січинський «Праці і зацікавлення Михайла Грушевського в галузі українського образотворчого мистецтва» (30 січня 1945);

Федір Стешко «Лисенко і Драгоманов. Життя Лисенка в кінці 60-х та 70-х роках» (23 листопада 1943), «Походження Федора Достоєвського» (15 лютого 1944), «Музична Шевченкіана» (14 березня 1944);

Вадим Щербаківський «Соціальний тип українця» (18 червня 1940), «Релігійний тип українця» (25 червня 1940), «До питання про соціальний устрій праукраїнського народу» (8 квітня 1941), «Найновіші археологічні відкриття на Україні перед війною (до 1940) та їх значіння» (13 грудня 1943), «Українська хата й її внутрішні оздобы» (1 лютого 1944), «Праісторія та рання історія українського народу» (28 листопада 1944);

Андрій Яковлів «Нові джерела кодексу “Права, по котрим судиться малоросійський народ”» (3 грудня 1940), «З історії рецепцій німецького права на Україні» (11 лютого 1941), «До джерел німецького права на Україні» (4 березня 1941), «Німецьке право в практиці міських і сільських судів» (13 травня 1941), «200-ліття уложення кодексу: Права по котрим судиться малоросійській народ» (6 липня 1943).